

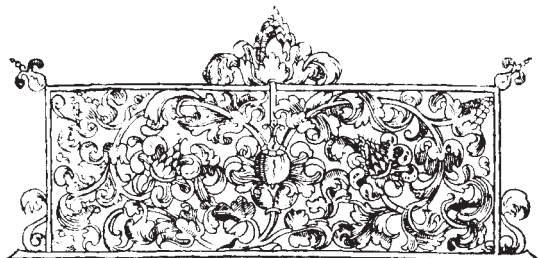
UNESCO

**ГРАМАДСКАЕ АБ'ЯДНАННЕ
«МІЖНАРОДНАЯ АСАЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСІСТАЎ»**

**НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАВУКОВА-АСВЕТНЫ ЦЭНТР
ІМЯ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ
ПРЫ МІНІСТЭРСТВЕ АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ**

**БЕЛАРУСІКА
ALBARTHENICA**

19

СІОН ОТА ГІР СЕБІ ІО
ІА ІА ОУ ОУ ОУ ОУ ОУ ОУ ОУ

ВНАЧАЛѢ БѢСЛОВО, И СЛОВО
БѢ ОУБА, НЕГѢ БѢСЛОВО • СЕ ^{ГЛА}
БѢ И КОНИ ОУБА • ВѢДѢ ^А
БЫША . И БЕЗ НЕГО НИ
ЧТО ЖЕ БЫСТЬ ЕЖЕ БЫ

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

*смысла развіццям,
качэствам,
неранектывам*

МАТЭРЫЯЛЫ ІІІ МІЖНАРОДНАГА КАНГРЭСА БЕЛАРУСІСТАЎ
«БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Ў ДЫЯЛОГУ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ»

1 сесія – 21-25 мая • 2 сесія – 4-7 снежня • Мінск, 2000 г.

МІНСК «БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР» 2001

УДК 808.26 (043.2)
Б Б К 81.2 Бей
Б 43

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Рэдакцыйная калегія

кандыдат філалагічных навук *Сяргей Запрудскі*,
Яніна Марціновіч (выдавецкі рэдактар),
доктар філалагічных навук *Ніна Мячкоўская*,
доктар філалагічных навук *Генадзь Цыхун (галоўны рэдактар)*

Рэдкалегія выказвае падзяку

UNESCO — за дапамогу ў правядзенні кангрэса, за дапамогу ў падрыхтоўцы да выдання і друку зборніка.

Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. — Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 2001. — 308 с. — (Беларусіка = Albarruthenica; Кн. 19).

ISBN 985-6638-33-X.

У зборніку змешчаны даклады і паведамленні, зробленыя ў час III Міжнароднага кангрэса беларусістаў і прысвечаныя ўзаемадзеянню беларускай культуры з іншымі культурамі ў галіне мовы і мовазнаўства. Кніга разлічана на даследчыкаў-філолагаў, аматараў беларускага слова.

УДК 808.26 (043.2)

ББК 81.2 Бей

ISBN 985-6638-33-X

© Калектыў аўтараў, 2001

АД РЭДАКТАРА

Лекцыя I.

- А. 1. На што нам спускаць зрок, слух, нос, смак, вочшчуп?
2. Якімі часткамі цела мы бачым, чуюм, нюхам, смакуем, ашчупваем?
3. Што мы распізнаем зрокамі, слухам, нюхам, смакам, вочшчупам?

§ 1. Знадворныя пачуццвы, прадмет. Зрок, слух, нос, смак і вочшчуп даюць нам распізнаць, што нас акружае з надворнага сьвету.

Зрок, слух, нос, смак і вочшчуп называюцца **знадворнымі пачуццвымі**.

Усё, што падпадае пад зрок, слух, нос, смак і вочшчуп, называем **прадметамі**. Напрыклад: чалавек, жывёла, дрэва, астранава, дзясла, сабака, чалавек, чалавек.

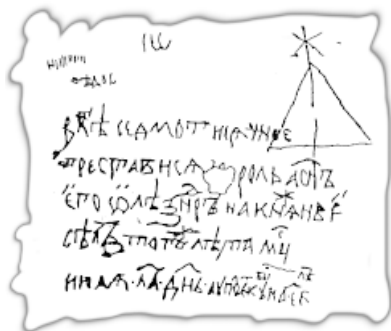
УВАГА! Прадметам імямі не толькі тэа, што бачым зракамі, слухам, нюхам, смакам, вочшчупам, але і тэа, што чуем, нюхам, смакуем, ашчупваем. Гэтыя прадметы гэкі нашча розуму, калі аб гэтым гаворым, як аб прадметы, калі аб гэтым гаворым, як аб прадметы, калі аб гэтым гаворым, як аб прадметы і гэкі. Прадметы называем гэкімі прадметамі і гэкімі і гэкімі. Прадметы гэкімі гэкімі, гэкімі гэкімі і гэкімі гэкімі.

Мовазнаўчая праблематыка на дзвюх сесіях III Міжнароднага кангрэса беларусістаў была засяроджана вакол асноўнай тэмы форума, звязанай з месцам беларускай культуры ў сусветнай супольнасці і яе ўдзелам у дыялогу цывілізацый. У адпаведнасці з гэтым пераважалі даклады, прысвечаныя, з аднаго боку, сучаснаму стану беларускай мовы і шляхам яе развіцця ў мінулым і ў перспектыве ў адпаведнасці з унутранымі сістэмнымі законамі і тэндэнцыямі, а з другога боку, уплывам на гэтыя працэсы знешніх фактараў — яе кантактаў з іншымі мовамі. Акрамя названага, асноўнага падзелу, выразна вылучаліся больш вузкія, традыцыйныя блокі — фанетыка, марфалогія і сінтаксіс, правапіс і графіка, дыялекталогія, лексікалогія, фразеалогія, этналінгвістыка, анамастыка і гісторыя мовы. Традыцыйным у матэрыялах кангрэсаў выглядае «інфармацыйны» блок, у якім пераважаюць паведамленні пра здзейсненыя праекты і анансуюцца новыя праграмы даследаванняў. Сімптаматычным здаецца сацыялінгвістычны «ўхіл» шмат якіх дакладаў, што дамінаваў на першай сесіі. Новымі для тэматыкі кангрэсаў беларусістаў падаюцца лінгваэкалагічныя і моўна-адукацыйныя праблемы.

На жаль, не ўсе аўтары прачытаных дакладаў своечасова перадалі іх тэксты для публікацыі ў працах кангрэса, што некалькі збядняе тэматычны і праблемны спектр зборніка, прысвечанага мовазнаўству. З мэтай павышэння навуковага і інфармацыйнага ўзроўню публікацый рэдкалегія вымушана была адхіліць некаторыя тэксты, а іншыя матэрыялы былі істотна скарачаны, што часткова тлумачыцца абмежаваным аб'ёмам зборніка. Пэўныя адступленні ад аб'яўленых памераў друкаваных тэкстаў дакладаў былі зроблены ў адносінах да некаторых замежных і айчынных аўтараў, калі іх даклады былі прысвечаны разгляду фундаментальных пытанняў беларускага мовазнаўства. У адпаведнасці з прынятай у міжнароднай славістыцы традыцыяй даклады друкуюцца на тых мовах, на якіх яны былі пададзены для публікацыі. Аднясенне іх да той або іншай рубрыкі ў зборніку мае пераважна ўмоўны характар.

Генадзь Цыхун

АД ГІСТОРЫІ ДА СУЧАСНАСЦІ

Станіслаў Рудовіч (Мінск)

ПАШЫРЭННЕ САЦЫЯЛЬНЫХ ФУНКЦЫЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў АБСТАВІНАХ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ: ГІСТАРЫЧНЫ ВОПЫТ, УРОКІ ДЛЯ НАШЧАДКАЎ

Першая сусветная вайна (1914–1918 гг.) суправаджалася актывізацыяй нацыянальна-вызваленчых рухаў і ініцыяваных імі дзяржаўтворчых працесаў у многіх народаў, у тым ліку ў беларусаў. Гэта актуалізавала праблему грамадскага статусу роднай мовы як аднаго з найважнейшых чыннікаў нацыянальна-дзяржаўнага самасцвярджэння народа. Праблема ўскладнялася тым, што ў ходзе ваенных дзеянняў была разбурана цэласнасць беларускай этнічнай тэрыторыі, асобныя яе часткі ў розныя перыяды вайны апынуліся пад юрысдыкцыяй розных дзяржаўна-адміністрацыйных суб'ектаў. Аб'ём сацыяльных функцый беларускай мовы ў кожнай з гэтых частак вызначаўся ўзаемадзеяннем дзвюх асноўных дэтэрмінантаў: палітыка-прававым курсам той або іншай улады ў моўным пытанні і грамадзянскай актывізацыяй ды выверанасцю паводзін свядомых носьбітаў і энтузіястаў роднага слова.

На тэрыторыі, якая ў пачатковы перыяд вайны заставалася пад панаваннем расійскага царызму (да восені 1915 г. — уся Беларусь, да лютага 1917 г. — яе цэнтральная і ўсходняя часткі), працягвалася палітыка, сфарміраваная ў папярэднія дзесяцігоддзі: непрызнанне самастойнасці беларускай мовы і максімальна абмежаванае яе практычнае выкарыстанне. Акрамя побытавых зносін, яна была дапушчана толькі ў сферу прыгожага пісьменства, перыядычнага друку і аматарскай культурна-асветнай дзейнасці. Фактычна з прычыны рэальных альбо штучна створаных цяжкасцяў функцыянаванне беларускай мовы на пачатку вайны нават у гэтых сферах звужалася: зачыніліся рэгулярныя беларускія выданні, прыпынілі дзейнасць аматарскія

культурніцкія суполкі. Але, з другога боку, царскія ўлады дазволілі адкрыць нацыянальныя таварыствы дапамогі пацярпелым ад вайны, якія, стаўшы легальнымі асяродкамі адраджэнцага руху, ужывалі беларускую мову ва ўнутраных зносінах, вялі на ёй працу ў сваіх дабрачынных установах¹.

Больш спрыяльныя абставіны для пашырэння сацыяльных функцый беларускай мовы склаліся ў Заходняй Беларусі пасля акупацыі яе летам — восенню 1915 г. войскамі кайзераўскай Германіі. Імкнучыся аслабіць на занятых землях расійскія ўплывы, немцы ўвялі тут абмежаванні для рускай мовы і адначасова афіцыйна дазволілі ўжываць ў адміністрацыйным, грамадскім і культурным жыцці мясцовыя мовы. У беларускім пытанні германскі ўрад доўга не мог канчаткова вызначыцца, але прызнаў нацыянальную адметнасць беларусаў і раўнапраўе іх мовы поруч з польскай, літоўскай і іншымі мовамі краю². Мясцовая адміністрацыя на Віленшчыне, Гродзеншчыне, Беластоцшыне ў зносінах з насельніцтвам абавязана была карыстацца і беларускай мовай. Пашырэнню сферы яе бытавання спрыяла актыўная дзейнасць легальных і канспіратыўных беларускіх арганізацый, якія дамагаліся аднаўлення на землях былога Вялікага Княства Літоўскага супольнай беларуска-літоўскай дзяржавы з забеспячэннем поўных правоў усім нацыям. Сярод насельніцтва яны вялі вусную і друкаваную прапаганду па-беларуску. У 1916–1918 гг. у Вільні пад кантролем нямецкай адміністрацыі выдавалася беларуская газета «Гоман». Выходзілі з друку кнігі і брашуры на беларускай мове. Наладжваліся беларускія культурныя імпрэзы. Гістарычна важнай з’явай стала зараджэнне на занятай немцамі тэрыторыі сістэмы беларускага школьніцтва — тым самым беларуская мова асвойвала новую сферу бытавання. Першая беларуская пачатковая школа распачала працу ў Вільні ў лістападзе 1915 г.; у 1918 г. у зоне «старой акупацыі» дзейнічала больш за 120 такіх школ³. Арганізоўваліся беларускія курсы для настаўнікаў, у 1916–1918 гг. у мястэчку Свіслач Ваўкавыскага павета дзейнічала першая беларуская настаўніцкая семінарыя. Было наладжана выданне падручнікаў, зроблены першыя спробы стварэння беларускай навуковай тэрміналогіі. У той жа час акупацыйныя ўлады рашуча перапынялі тыя грамадскія ініцыятывы ў нацыянальна-культурнай галіне, якія не стасаваліся з іх намерамі.

¹ Жылуновіч З. Эпізод з жыцця беларускай часопісі // Польшыя. 1923. № 7–8. С. 111; Яго ж. З’езд беларускіх нацыянальных арганізацый // Польшыя. 1925. № 6. С. 202; Яго ж. Люты — Кастрычнік у беларускім нацыянальным руху // Беларусь: Нарысы гісторыі, культуры і рэвалюцыйнага руху. Мн., 1924. С. 184; Багдановіч М. Поўны збор твораў. Мн., 1995. Т. 3. С. 190–192, 203–205.

² Zemke H. Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsgebiet Litauen während des Weltkrieges. Berlin, 1936. S. 105, 111; А. Л. [Луцкевіч А.] Прызнанне правоў беларускай мовы падчас сусветнае вайны // Запісы Беларускага навуковага таварыства. Вільня, 1938. Сш. 1. С. 61–62.

³ Турок Ф. Белорусское движение: Очерк национального и революционного движения белорусов. М., 1921. С. 39.

На тэрыторыі, што заставалася пад расійскай юрысдыкцыяй, моцны імпульс узвышэнню грамадскага статусу беларускай мовы дала рэвалюцыя 1917 года. Пасля падзення царызму былі скасаваныя саслоўныя, рэлігійныя і нацыянальныя абмежаванні. Ва ўмовах шырокіх палітычных свабод, аслаблення цэнтральнай агульнарасійскай улады сацыяльныя пазіцыі кожнай мовы шмат у чым сталі залежаць ад ініцыятывы знізу, ад суадносін паміж нацыянальна-патрыятычнымі і вялікадзяржаўна-цэнтралісцкімі сіламі. У Беларусі падчас рэвалюцыі рабіліся спробы ліквідаваць манаполію рускай мовы ў адміністрацыйнай сферы, але яны заўсёды сустракалі моцнае процідзеянне. Таму на працягу 1917 г. у органах улады і мясцовага самакіравання беларуская мова практычна не загучала. Перспектывы ўмацавання яе пазіцыі у грамадстве непасрэдна залежалі ад дзейнасці беларускіх адраджэнцкіх арганізацый, ад выніковасці іх барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць, аптымальнай формай якой на той час лічылі тэрытарыяльную і нацыянальна-палітычную аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Меркавалася, што ў аўтаномнай Беларусі права роднай мовы на развіццё і выкарыстанне ў дзяржаўна-адміністрацыйным, грамадскім жыцці, у сістэме адукацыі будзе замацавана заканадаўча. Цвяроза ацэньваючы рэальную моўную сітуацыю, беларускія адраджэнцы не фарсіравалі дасягнення гэтай мэты. Але самай сваёй дзейнасцю яны спакваля пашыралі грамадскі арэал бытавання роднага слова. Па-беларуску праводзіліся мітынгі, распаўсюджваліся беларускамоўныя лістоўкі, перадвыбарчыя адовы і г. д. У красавіку — чэрвені 1917 г. у Мінску выдавалася газета «Грамада» — орган адроджанай Беларускай сацыялістычнай грамады, з мая 1917 да канца 1918 г. выходзіла грамадска-палітычная, эканамічная і літаратурная газета «Вольная Беларусь». Друкаваліся літаратурна-мастацкія і публіцыстычныя брашуркі. Нарастаў самадзейны культурна-асветны рух. Выдатным прапагандыстам роднага слова стала створанае ў красавіку 1917 г. Першае беларускае таварыства драмы і камедыі, якое гастралювала па ўсім краі. Летам 1917 г. патрыятычна настроеная ксяндзы-беларусы распачалі інтэнсіўную працу па ўвядзенню беларускай мовы ў касцёльнае набажэнства⁴. Сярод настаўнікаў усё большае разуменне знаходзіла ідэя беларусізацыі школы. У выніку ўслед за Заходняй Беларуссю ў 1917/18 навучальным годзе першыя парасткі беларускага школьніцтва прабіліся і з усходняга боку фронту. Прыход у кастрычніку 1917 г. да ўлады бальшавікоў, якія з зацятай агрэсіўнасцю паставіліся да нацыянальнага адраджэння беларусаў, прытармазіў працэс культывавання беларускай мовы ў розных сферах грамадскага жыцця. Аднак у першы, кароткі перыяд свайго кіравання ў Беларусі (з кастрычніка 1917 да лютага 1918 г.) бальшавікі не здолелі цалкам выцесніць беларускае слова з ужо здабытых пазіцый.

⁴ Stankiewicz A. Rodnaja mowa ў światyniach. Wilnia, 1929. S. 98–108.

Пасля адыходу бальшавікоў на ўсход у выніку новага германскага наступлення асноўнае ядро беларускай тэрыторыі (за выключэннем некалькіх паветаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, што засталіся ў складзе савецкай Расіі) зноў апынулася пад кантролем адной дзяржаўна-палітычнай сілы — германскіх ваенных улад. Дзве плыні беларускага адраджэння, падзеленыя раней лініяй фронту, злучыліся ў адзіную плынь. У сакавіку 1918 г. абвешчаецца Беларускае Народнае Рэспублікае як незалежная і вольная дзяржава. Пытанне пра ступень суверэннасці гэтай рэспублікі, аб'ём уладных паўнамоцтваў яе палітыка-адміністрацыйных структур застаецца дыскусійным. Але бясспрэчнымі з'яўляюцца поспехі БНР у нацыянальна-культурным будаўніцтве. Перыяд існавання БНР — адзін з найвышэйшых узлётаў у гісторыі беларускай мовы. У красавіку 1918 г. яна была абвешчана дзяржаўнай і абавязковай мовай рэспублікі⁵. На ёй павінны былі складацца ўсе дзяржаўныя акты, дакументы ўрадавых устаноў, на беларускай мове павінна была весціся афіцыйная перапіска. Упершыню ў новай гісторыі мова беларускага народа набывала дзяржаўны статус. Гэта павышала яе прэстыж, спрыяла развіццю афіцыйна-справавой лексікі, паскарала ўкараненне мовы ў іншыя сферы грамадскага жыцця. Пасля абвешчэння БНР прыкметна ўзрасла выдавецкая дзейнасць: у 1918 г. выходзіла каля дзесятка беларускамоўных газет і часопісаў, было выпушчана некалькі дзесяткаў кніг і брашур, значную частку якіх складалі падручнікі. Выдадзеная ў тым жа годзе «Беларускае граматыка для школ» Б. Тарашкевіча надала беларускай мове неабходную ёй унармаванасць. Небывалы размах набыло развіццё адукацыі: на канец 1918 г. даследчыкі налічваюць на тэрыторыі ўсяго краю блізу 350 беларускіх школ⁶. Адкрыліся першыя беларускія прафесійныя навучальныя установы. У Мінску вялася падрыхтоўчая праца па заснаванні Беларускага ўніверсітэта. На пачатку 1918 г. у Вільні пачало дзейнічаць Беларускае навуковае таварыства, якое шмат зрабіла для выпрацоўкі беларускай тэрміналогіі і яе кадыфікацыі, займалася праблемамі перакладу на беларускую мову мастацкай і навуковай літаратуры. Працягвалася ўвядзенне роднага слова ў рэлігійнае жыццё. Услед за каталіцкім духавенствам да беларускай ідэі пачалі далучацца праваслаўныя святары. Масавы характар набыў у БНР стыхійны культурна-асветны рух. На яго грунце вырасталі артыстычныя калектывы, якія затым набывалі сталы, прафесійны характар.

Аднаўленне ў Беларусі савецкай улады пасля паражэння Германіі ў вайне і адыходу германскіх войск (лістапад – снежань 1918 г.) сарвала рэалізацыю канцэпцыі беларускай дзяржаўнасці ў форме незалежнай дэмакратычнай рэспублікі. Аднак заставіўся незавершаным заканамерны працэс

⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 325. Воп. 1. Спр. 8. Арк. 117, 128 адв.; Дзянніца. 1918. 30 крас.

⁶ Калубовіч А. Крокі гісторыі: Даследаванні, артыкулы, успаміны. Беласток; Вільня; Мн., 1993. С. 47.

станаўлення беларускай мовы ў якасці паўнаважнага сродку зносін і найважнейшага атрыбута суверэннай нацыянальнай дзяржавы. Але прыкметнае ўзрастанне за гады Першай сусветнай вайны сацыяльнага статусу беларускага слова стала паказальным прэцэдэнтам, неабвержным гістарычным доказам яго здольнасці абслугоўваць найважнейшыя сферы жыцця грамадства. Разам з тым тагачасныя падзеі і наступныя гістарычныя калізіі падводзяць да высновы, што набыццё беларускай мовай усёй паўнаты сацыяльных функцый магчыма толькі пры няўхільным умацаванні незалежнай беларускай дзяржавы, калі працэс нападзення яе суверэнітэту рэальным зместам стане незваротным.

Аліцыя Барута-Садкоўскі (Седар-Фэлс, ЗША)

ПРАБЛЕМЫ БЕЛАРУСКАЙ МАРФАЛОГІІ Ў 20-х ГАДАХ: ВІЛЕНСКІ, МІНСКІ І ГРОДЗЕНСКІ МОЎНЫЯ ВАРЫАНТЫ

Перыяд ад 1918 года да пачатку 30-х гадоў быў надзвычай важны ў развіцці беларускай літаратурнай мовы і ў жыцці беларускага народа. З утварэннем Беларускай Народнай Рэспублікі беларуская мова ўпершыню ў сваёй гісторыі атрымала статус афіцыйнай. У той час ажыў беларускі друк, расцвіла беларуская прэса, у 1918 годзе выйшла з друку фундаментальная для будучага развіцця беларускай літаратурнай мовы «Беларуская граматыка для школ»¹.

Беларуская прэса ў 20-х гадах дала беларускай мове і яе галоўным моўным варыянтам магчымасць выявіць праз друк свае фаналагічныя і марфалагічныя рысы. Яна засведчыла, што, апроч «засмечаных» варыянтаў, як сцвярджалі некаторыя, існавалі таксама і выразныя літаратурныя нормы беларускай граматыкі, уласцівыя многім беларускім моўным варыянтам таго часу. Зразумела, што беларуская мова на працягу свайго развіцця была пад моцным уплывам рускай і польскай моў. Пачатак 20-х гадоў адкрыў новы перыяд у яе далейшым, здавалася б, больш «самастойным» развіцці. Аднак пасля трактату ў Рызе ў сакавіку 1921 года, у выніку якога заходняя частка Беларусі была далучана да Польшчы, а ўсходняя — да Расіі, пра «самастойнае» развіццё беларускай мовы не магло быць гаворкі. Гарадскія моўныя варыянты Вільні, Менска і Горадні, як рэпрэзентанты некаторых найважнейшых беларускіх дыялектных зон (цэнтральнай, паўночна-заходняй

¹ Mayo P. J. The Alphabet and Orthography of Byelorussian in the 20th Century // Journal of Byelorussian Studies. 1977. Vol. 4. № 1. P. 32.

і паўднёва-заходняй), служаць прыкладам тагачаснага стану беларускай мовы і ўплываў на яе рускай (Менск і Горадня) і польскай (Вільня і Горадня) моў. Беларуская прэса гэтых гарадоў з’яўляецца важнай крыніцай матэрыялаў, якія зафіксавалі стан беларускай арфаграфіі, марфалогіі, фаналогіі і лексікону міжваеннага перыяду.

Некаторыя вучоныя ў 20-х гадах (У. Дубоўка, В. Вольскі, Я. Лёсік, Я. Станкевіч) заахвочвалі карыстацца дыялектным матэрыялам, асабліва заходне-цэнтральных гаворак, бо якраз яны былі носьбітамі галоўных фаналагічных рыс беларускай мовы (моцнае аканне і яканне, дзеканне і цеканне, цвёрдае *p*). Гэта сітуацыя ў нейкай ступені тлумачыць і з’яўленне ў друку марфалагічных варыянтаў адных і тых жа слоў, напрыклад: *гра́зьбу* і *гразёй*, *бальшаві́ком* і *бальшаві́кам*, *спраў* і *спра́ваў* ці *ён гаво́ра* і *ён гаво́рыць*. Тое ж можна сказаць і наконт прыметнікаў, прыназоўнікаў, лічэбнікаў. Трэба адзначыць, тым не менш, што ўжыванне гэтых форм было адрозным — адны формы рашуча пераважалі над іншымі. Такая разнастайнасць варыянтаў у беларускай мове міжваеннага перыяду характэрна не толькі для марфалогіі, адступленні ад аднолькавасці можна знайсці і ў лексіцы, і ў правапісе, а таксама ў алфавіце. Паўстае пытанне: ці існавалі ў такім разе якія-небудзь правілы або нормы, паводле якіх развівалася беларуская літаратурная мова таго часу, ці, як цвердзілі некаторыя, назіраўся сапраўдны хаос і вульгарызмы?

У гэтай працы, карыстаючыся прыкладамі з беларускай прэсы 20-х гадоў, я хацела б звярнуць увагу на дзве рысы беларускай марфалогіі, а менавіта на ўжыванне форм назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду другога скланення ў родным склоне (1920: *тэатру*, *універсітэту* — сёння: *тэатра*, *універсітэта*) і гэтых жа назоўнікаў у давальным і ў месным склонах (1920: *братом*, *вучыццям* — сёння: *братам* і *вучыццям*; 1920: *брато́х*, *вучыцця́лэх* — *братáх*, *вучы́ццелях*).

Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне ўжываліся часцей з канчаткам -у, чым з канчаткам -а, напрыклад: *адмові́цца ад свайго голасу*, *справа зьезду*, *ад Вільні да Менску* (Беларускі Звон, Вільня 1921); *сэнат вольнага места Гданьску*, *у дзверы музею* (Беларуская доля, Вільня 1923); *аб вывадзі полка з гораду Мінску*, *весткі аб эвакуацыі Мінску*, *трэбаваць ніадкладнага дазволу*, *жылі толькі для народу*, *страляюць на усіх канцох горада*, *у самым цэнтры гораду* (Вольная Беларусь, Мінск 1918); *на поўдня ад Полацку*, *за 40 верст ад Петраграду*, *са старога малюнку* (Беларусь, Менск 1919); *з другога боку і з другога бока*, *але беларускага народу*, *ня меўшы свайго тэатру*, *гэтага месяцу*, *дзея сусьветнага спакою*, *няма іншага выхаду* (Беларускае слова, Горадня 1920). Як бачна з прыкладаў, сустракаліся і адступленні ад нормы. Выключэнне складалі перадусім назвы жывёл і некаторыя абстрактныя назоўнікі (*героя*, *сына*, *Бога*, *купца*, *звычай*), партытыўныя назоўнікі ў родным склоне (partitive genitive) (*хлеба*), назоўнікі, якімі абазначаюцца часткі цела (*бока*, *носа*, *зуба*, *рота*), а таксама назвы месяцаў (*кастрычніка*, *мая* [траўня], *студзеня* [студня], *лютага*).

Беручы пад увагу факт, што і арфаграфічныя, і марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы абапіраліся на заходнія і цэнтральныя беларускія гаворкі, часткай якіх ёсць раёны Вільні і Менска, ужыванне канчатка *-у* павінна было застацца нязменным. Больш таго, рэформа беларускага правапісу ў 1933 годзе таксама канкрэтна не акрэсліла правілаў ужывання канчаткаў *-у* і *-а*: «Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку пісаць пераважна з канчаткамі «а», «я»: *завода, цэха, трактара, інстытута, сацыялізма, універсітэта, правапіса*, але: *жэлю, болю, гаю, лесу, краю, цэмэнту*»². Абодва канчаткі ўжываюцца дагэтуль. Заканамерна паўстае пытанне: чаму некаторым назоўнікам у родным склоне ў 30-я гады «прыпісалі» канчаток *-а*: (*універсітэта, лістапада, камітэта, тэатра, малюнка*)? Адказ на гэта пытанне ясны і адназначны — наблізіць як мага хутчэй беларускую мову да рускай.

«Рэформа» беларускай граматыкі ў 1957 годзе пашырыла ўжыванне канчатка *-у* на назоўнікі, якія абазначаюць хімічныя тэрміны: *кіслароду, азоту, цынку, фасфарыту, амонію* і да т. п. Пасля 1957 года іншых асаблівых змен у дачыненні да канчаткаў роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду не было.

У 20-х гадах існавала тэндэнцыя да захавання форм назоўнікаў другога скланення мужчынскага роду множнага ліку ў давальным і месным склонах з канчаткамі *-ом/-ём* і *-ох/-ёх* пад націскам: *вучыццэлём, вучыццэлёх*. Такія формы даволі шырока культываваліся віленскім, менскім і гарадзенскім моўнымі варыянтамі: *прапануюць беларускім вучыццэлём, пання давала сялянам кідаць ягё ў ўрну* (Беларускі Звон, Вільня 1921); *куратар ня кажэ, што мае быць гэтым вўчням і бацькём* (Жыццё беларуса, Вільня 1925); *не пад густ будзе большэвікём, завязаўшы вусны беларусам, рэзалі вочы камісарам* (Вольная Беларусь, Мінск 1918); *прадаў маскоўскім бальшавікём, даносіў панём, выдаваць тавары дробным гандлярём* (Беларусь, Менск 1919); *каб не так было крыўдна беларусём* (Беларускае слова, Горадня 1920). Як бачна з прыкладаў, і тут былі адступленні ад норм (*беларусам* і *беларусём*), што можна растлумачыць уплывам рускай мовы. У сучаснай літаратурнай мове гэтыя канчаткі адсутнічаюць. Выступаюць яны толькі ў дыялектах. Паводле Я. Карскага, формы давальнага склону назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду (з асновай на *-о-*) з націскным канчаткам *-ом/-ём* прыйшлі са старажытнарускай і «сохранились до нашего времени в живом белорусском языке»³. Што датычыць канчаткаў *-ам/-ям*, то, на думку Я. Карскага, былі яны вельмі рэдкімі ў старабеларускай мове, але «в настоящее время они господствуют, а *-омь* возможно только под ударением»⁴.

² Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу. Пастанова Савету Народных Камісараў БССР // Зьвязда. 1933. 28 жн.

³ Карский Е. Ф. Белорусы. М., 1956. Т. 2. С. 146.

⁴ Тамсама.

Націскны канчатак *-ох/-ёх* у назоўніках другога скланення мужчынскага і ніякага роду множнага ліку меснага склона быў таксама характэрны беларускім гарадскім моўным варыянтам Вільні, Менска і Горадні ў 20-х гадах, ды нават яшчэ і ў пачатку 30-х гадоў. У прэсе гэтага перыяду знойдзены наступныя прыклады: *трэба на мясцо́х абдумаць адносіны, на ручных станко́х друкуюцца грошы, нялічныя будкі на вазо́х, яна інтэлігэнтнасьць разьлічае на капялюшо́х* (Беларускі Звон, Вільня 1921–1922); *і пачаў азірацца на бако́х, страляюць па ўсіх канцо́х горада, ні пазваляе на вачо́х сыноў тваіх* (Вольная Беларусь, Мінск 1918); *апаганіць нас у вачо́х, можа на пале́х дзікай некультурнай савецкай Расіі* (Беларускае жыцьцё, Менск 1919–1920); *у гэтых днёх, справа стаіць у гарадо́х, у дваро́х таксама пасеялі жыта, ужо ніраз вынасіўшая на сваіх плячо́х, пры бальшавіках хаваліся на лясо́х, раней, пры бальшавіко́х* (Беларускае слова, Горадня 1920). Для параўнання, у польскай і рускай мовах ужываецца толькі канчатак *-ach /-ax* (у назоўніках усіх трох родаў): *w domach / в домах, w niebiosach / в(на) небесах, o braciach / о братьях, narodach / народах*.

Паводле Я. Карскага, канчатак *-ох* быў характэрнай рысай не толькі старых беларускіх тэкстаў. Наконт гэтага даследчык пісаў: «Не менее распространеным в старинных произведениях и довольно обычным в современных белорусских говорах является *-ох*: *члонкох, знакох, пальцох, по лясох*»⁵.

Грунтуючыся на прыкладах, знойдзеных у беларускай прэсе 20-х гадоў, трэба сказаць, што назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з канчаткам *-ом/-ём* у давальным і *-ох/-ёх* у месным склонах мелі даволі шырокую сферу ўжывання. Нельга сказаць, што такія формы былі вузкадыялектнымі ці архаічнымі. Паводле «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», канчатак *-ом(-ём)* сустракаецца ў заходняй (Гродна) і паўднёвай (Слуцк і Мазыр) частках Беларусі. Формы з *-ох/-ёх* у месным склоне, як падае атлас, таксама моцна пашыраны ў гаворках Беларусі⁶.

Абодва канчаткі, *-ом/-ём* і *-ох/-ёх*, былі выкасаваны з беларускай літаратурнай мовы рэформай беларускага правапісу 1933 года, а на іх месца ўвайшлі *-ам/-ям* і *-ах/-ях*. Шмат хто сцвярджаў, што дзякуючы такім зменам «беларуская мова з пагарджанай стала раўнапраўнай мовай у вялікім Савецкім Саюзе» і «штучны бар’ер паміж беларускай і рускай мовамі, які засьмечваў беларускую мову рознымі сярэдневяковымі архаізмамі і вульгарызмамі»⁷, быў назаўсёды разбураны.

Шкода, прычыненая беларускай мове рэформай 1933 года, а затым і беларускаму народу суседзямі, што кіраваліся палітычнымі матывамі, не падаецца апісанню. На жаль, гэтым уздзеяннем, асабліва з усходняга боку, не

⁵ Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 2. С. 155–156.

⁶ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963. Карты 103 і 105.

⁷ Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу...

бачна канца. Добрым, але вельмі сумным прыкладам гэтага ёсць прыняцце рускай мовы ў якасці дзяржаўнай у беларускай краіне. Сёння і ў Беларусі, і ў заходніх краінах з'яўляюцца спробы звароту да ўласных форм беларускай мовы, якія ўжываліся нядаўна, у 20-х гадах. Аднак без унутранай урадавай падтрымкі ў краіне дасягнуць поспеху ў гэтай справе немагчыма.

Уладзімір Куліковіч (Мінск)

ПОГЛЯДЫ У. ДУБОЎКІ НА АСНОВЫ КАНСТРУАВАННЯ УНІВЕРСАЛЬНАЙ ГРАФІЧНАЙ СІСТЭМЫ

Дэя аб адзінай, усім зразумелай мове для ўсяго чалавецтва здаўна хвалявала і працягвае хваляваць народы зямнога шара. Развіццё гэтай ідэі суправаджалася шматлікімі спробамі яе практычнага ажыццяўлення. Вядома каля 1000 праектаў усеагульнай мовы¹.

У сваю чаргу канструаванне паўнаважнага сродку зносін непасрэдным чынам было звязана са спробамі стварыць усеагульны алфавіт — сістэму транскрыпцыі ці транслітарацыі, прыдатную да ўсякай мовы (ці значнага ліку моваў). Колькасць праектаў такога алфавіта, перадагісторыя якога пачынаецца яшчэ з антычных часоў², складае таксама не адну сотню варыянтаў.

Стварэнне універсальнай графічнай сістэмы, здольнай адлюстравач склад усіх моваў, большасцю яе стваральнікаў разглядалася як першая прыступка ў рашэнні праблемы міжнароднай мовы. Так, у прыватнасці, на думку прафесара Маскоўскага ўніверсітэта Л. Марахаўца, прапанаваны ім праект універсальнага алфавіта «можа стаць як асновай універсальнай мовы ў будучым, так і міжнароднага пісьма сучаснасці»³. Ідэя праектавання агульнаславянскай азбукі, паводле яе стваральніка А. Гільфердынга, які выявіў пэўныя заканамернасці асобных славянскіх алфавітаў, вынікала з ідэі славянскай супольнасці і агульнаславянскай мовы. «Прыняцце адной агульнай азбукі, — адзначаў А. Гільфердынг, — аблегчыла б славянам узаемнае разуменне адзін аднаго і спрыяла б збліжэнню іх разрозненых галін»⁴. Зусім іншую задачу ставіў перад сабой яшчэ адзін расійскі стваральнік усеагульнага

¹ Гл.: Дрезен Э. За всеобщим языком. (Три века исканий). М.; Л., 1928; Бокарев Е. А. Проекты международных искусственных языков // Вопросы общей и частной лингвистики. *Interlinguistica tartuensis*. (Ученые записки Тартуского университета. Вып. 775). Тарту, 1987. С. 147–159.

² Свадост Э. Как возникает всеобщий язык? М., 1968. С. 7.

³ Мороховец Л. Основные звуки человеческой речи и универсальный алфавит. М., 1906. С. 54.

⁴ Гильфердинг А. Общеславянская азбука с приложением образцов славянских наречий. СПб., 1871. С. 2.

алфавіта М. Ільін. На яго погляд, такі алфавіт патрэбен, каб «знішчыць думку, што на нашай спрытназвілістай і шматзваротлівай мове ніяк нельга правільна напісаць многія словы іншаземных моваў»⁵. У 20-я гады XX ст. у разуменні М. Марозава такая азбука патрэбна была «для далейшага развіцця ўсіх навук»⁶.

Па свайму паходжанню існуючыя міжнародныя алфавіты падзяляюцца даследчыкамі на два віды: **апрыёрныя**, г. зн. зусім новыя, створаныя не на аснове існуючых традыцыйных алфавітаў, і **апастэрыёрныя** — створаныя шляхам перапрацоўкі традыцыйных відаў пісьма.

Колькасць апрыёрных алфавітаў абмежаваная. Да іх належаць, напрыклад, алфавіты Дж. Уілкінса, дзе «літара, якая сімвалізавала асноўнае паняцце, мае выгляд пэўнай рыскі, да якой далучаюцца справа і злева, зверху і знізу рысачкі пад пэўным вуглом, а граматычныя канчаткі выражаюцца кручочкамі»⁷, К. Астаневіча (1909 г.), Д. Корвіна-Велядніцкага (1915 г.)⁸, М. Марозава, які выступаў за выпрацоўку сістэматычнага паўнагучнага алфавіта. Гэты алфавіт, на думку М. Марозава, неабходна зрабіць не надбудовай існуючых ужо, а зусім новым алфавітам, зручным для хуткага навучання дзяцей азбучы⁹.

Большасць жа аўтараў праектаў універсальнага алфавіта імкнуліся прыставаць традыцыйныя графічныя сродкі, аднак адзінства поглядаў сярод іх не назіралася. Адны стваральнікі (аўтар валапока М. Шлеер, заснавальнік эсперанта Л. Заменгоф, аўтары іда, акцыдэнталя, інтэрлінгвы, навіяля, нео і інш.) будавалі свае праекты толькі на лацінскай аснове. Іншыя дапускалі змешванне лацінскага алфавіта з грэчаскім, рускім, арабскім, зыходзячы з таго, што з дапамогай 26 літар лацінскай азбукі нельга перадаць вялікую колькасць гукаў, якія існуюць у нацыянальных мовах.

К. Бек, напрыклад, «выкарыстоўваў, побач з лацінскімі літарамі, арабскія лічбы»¹⁰. На аснове рускага алфавіта стварыў праект агульнаславянскай азбукі А. Гільфердынг. Камбінацыю рускіх, лацінскіх літар і аднаго зусім новага знака ўяўляе сабою «міжнародная азбука» Ф. Язерскага (1885 г.). З лацінскіх, рускіх і двух новых знакаў складаецца «Полны алфавіт для всех народов» (1927 г.) К. Цыялкоўскага. Грэчаскія і лацінскія літары выкарыстаў Лепсіус (1863 г.), лацінскія, грэчаскія, рускія — М. Мар.

Рознай у існуючых праектах была і колькасць выкарыстаных знакаў. Л. Мархавец скарыстаў 23 літары ў 28 формах, Ф. Язерскі — 24 пры 31 форме,

⁵ Цыт. паводле: Дрезен Э. За всеобщим языком. (Три века исканий). С. 116.

⁶ Морозов Н. Христос. Кн. 3. Бог и слово. М.; Л., 1927. С. 35.

⁷ Свадост Э. Как возникает всеобщий язык? С. 84.

⁸ Дуличенко А. Д. Из истории интерлингвистической мысли в России (1900–1917) // Проблемы международного вспомогательного языка. М., 1991. С. 43.

⁹ Морозов Н. Христос. Кн. 3. С. 35.

¹⁰ Свадост Э. Как возникает всеобщий язык? С. 82.

К. Цыялкоўскі — 26, А. Гільфердынг — 61, Лепсіус — 186¹¹, М. Мар — 76, з якіх 46 літар мелі дыякрытыкі¹², М. Марозаў — 14 сканструяваных значкоў (5 для абазначэння галосных гукаў і 9 для абазначэння зычных)¹³.

У. Дубоўка, відаць, быў знаёмы як з гэтымі, так і з іншымі праектамі універсальнага алфавіта, бо ў яго лінгвістычных артыкулах ёсць спасылкі на Лепсіуса, М. Мара, М. Марозава, К. Юшманава, які ў сваёй працы «Опыты всемирного алфавита» разглядаў тэхнічны бок праектаў Ф. Язерскага, К. Цыялкоўскага, Лепсіуса, Д. Корвіна-Велядніцкага, Л. Марахаўца, М. Мара і інш.¹⁴ Лепшым даследаваннем гэтай праблематыкі паэт-мовазнаўца лічыў даследаванне М. Мюлера¹⁵.

Але тым не менш ніводзін з існуючых на той час праектаў, асабліва дарэвалюцыйных, не задавальняў У. Дубоўку ў поўнай ступені, бо ўсе яны, на яго думку, «ня былі вольны ад імперыялістычных тэндэнцый (свядомых і несвядомых)»¹⁶. У прыватнасці, праект універсальнага алфавіта Лепсіуса не падабаўся пісьменніку тым, што «багаты на розныя кропкі, хвосцікі»¹⁷, праект агульнаславянскай азбукі А. Гільфердынга быў непрымальны таму, «што ў ім зусім ігнораваны асаблівае беларускія, часткова і іншых славыян»¹⁸, што «гэты праект быў патрэбен, асабліва ў тых гады, расейскаму царызму, які марыў пра аб'яднаньне пад сваёй эгідай «братушак-славыян»¹⁹.

Толькі тэарэтычнае абгрунтаванне ідэі стварэння універсальнага алфавіта як магчымасці «выяўлення чалавекам сваёй індывідуальнай сутнасці»²⁰, як сістэмы, якая «не заслониць асабістасцяй паасобных народаў»²¹, задавальняла У. Дубоўку ў праектах М. Мара і М. Марозава. «Але, на вялікі жаль, — пісаў ён, — абодва праекты нашых выдатных сучаснікаў нельга прызнаць задавальняючымі і з боку формы. Тлумачыцца гэта тым, што праект Міколы Марозава дае зусім новыя знакі, якія на практыцы будучы уносіць блытаніну, а праект акад. Н. Я. Марра якраз і багаты на тых «кропачкі, рысачкі і кручочкі», пра якія гаворыць Мікола Марозаў»²².

¹¹ Суперанская А. В. Международный алфавит и международная транскрипция // Вопросы языкознания. 1958. № 4. С. 79.

¹² Марр Н. Я. Абхазский аналитический алфавит: (К вопросу о реформе письма). Л., 1926.

¹³ Морозов Н. Христос. Кн. 3. С. 100.

¹⁴ Юшманов Н. В. Опыты всемирного алфавита // Культура и письменность Востока. Баку, 1929. Кн. 4. С. 69–73.

¹⁵ Дубоўка У. Лацініка ці кірыліца: Да праекту рэформы беларускага альфабэту // Узвышша. 1929. № 1. С. 102.

¹⁶ Тамсама. С. 105.

¹⁷ Тамсама. С. 104.

¹⁸ Тамсама. С. 102.

¹⁹ Дубоўка У. Праект літар для згукаў «дз» і «дж» // Узвышша. 1928. № 4. С. 163.

²⁰ Марр Н. Я. Абхазский аналитический алфавит. С. 17.

²¹ Дубоўка У. Праект літар для згукаў «дз» і «дж». С. 162.

²² Дубоўка У. Лацініка ці кірыліца: Да праекту рэформы беларускага альфабэту. С. 104–105.

Па гэтай прычыне паэт-мовазнаўца прапануе некаторыя ўласныя «пункты практычнае праграмы» стварэння ўніверсальнага алфавіта, пры гэтым абгрунтоўваючы неабходнасць яго практавання імкненнем «да найвялікшага аб'яднання народаў усяго свету»²³ у выніку сусветнай перамогі пралетарыяту. «Такі альфабэт, — пісаў У. Дубоўка, — мы назавём Кастрычнікавым»²⁴.

Паводле паэтавага разумення, «пры стварэнні сучаснага ўніверсальнага алфавіту мы павінны кіравацца тымі палажэннямі, якімі кіруецца пралетарыят пры правядзенні нацыянальнае палітыкі: увага да мясцовых асаблівасцей на справе»²⁵. І далей: «Толькі шляхам увагі да мясцовых асаблівасцей, пашырэння рамак лацінікі за кошт іншых алфабэтаў здолеем мы стварыць сапраўды ўніверсальны альфабэт»²⁶.

Немалаважнае значэнне ў такой справе павінен адыграць, на яго погляд, вопыт папярэднікаў, асабліва тых, хто імкнуўся ўлічваць асаблівасці іншых народаў. Да іх ліку У. Дубоўка адносіць епіскапа вестготаў Вульфилу (Ulphilas, 318–388 гг. н. э.) — стваральніка гоцкага алфавіта, асветніка Месропа Маштаца (362–440 гг. н. э.) — пачынальніка армянскай пісьменнасці, стваральніка славянскай глаголіцы Канстанціна-Кірыла (827–869 гг.)²⁷, якія на аснове грэчаскай пісьменнасці шляхам увядзення спецыяльных літар для асобных гукаў, што адсутнічалі ў грэкаў, з мэтай «умацавання нацыянальнай самабытнасці па-новаму ствараемай пісьменнасці і дэманстрацыі яе незалежнасці ад іншых пісьменных сістэм»²⁸ спраектавалі новыя адмысловыя алфавіты.

У сувязі з гэтым асноўнымі прынцыпамі канструявання ўніверсальнага «Кастрычнікавага» алфавіта, паводле У. Дубоўкі, з'яўляюцца наступныя:

1. «Кожнаму асобаму членападзельнаму гуку мовы павінен адпавядаць і асобы пісьменны знак: колькі акажацца такіх гукаў, столькі ж павінна быць і знакаў або літар, не больш не менш»²⁹.
2. «Для дасягнення гэтага ў аснову ўніверсальнага алфавіту прымаюцца тыя літары, якія з'яўляюцца збольшага ўніфікаванымі між усіх эўрапейскіх народаў (a, b, d, e...).
3. Для павялічэння рэзервовых літар праводзіцца дыфэрэнцыяцыя тых знакаў, якія калісьці былі злучаны ў штучнай лацінскай мове — па два на адзін гук (A+a, B+b, D+d, E+e, G+g, H+h, M+m, N+n...).

²³ Дубоўка У. Лацінікі ці кірыліца: Да проэкту рэформы беларускага алфавіту. С. 104.

²⁴ Тамсама. С. 107.

²⁵ Тамсама. С. 105.

²⁶ Тамсама. С. 106.

²⁷ Тамсама.

²⁸ Гамкрелідзе Т. В. Происхождение и типология алфавитной системы письма (Письменные системы раннехристианской эпохи) // Вопросы языкознания. 1988. № 6. С. 24.

²⁹ Дубоўка У. Лацінікі ці кірыліца: Да проэкту рэформы беларускага алфавіту. С. 105.

4. Уніфікуюцца, паводле прынцыпу большага пашырэння, «рознагучныя» літары (напрыклад — j=й для ўсіх народаў, а не «ж» для французаў, «дж» для ангельцаў — як цяпер і да т. п.).
5. Для тых гукаў, якія не маюць аднае літары, а перадаюцца цяпер многімі спосабамі (напрыклад, літара *ш* у еўрапейскіх алфавітах. — *У. К.*), прымаецца асобная літара.
6. Народы не эўрапейскія, якія маюць свае альфабэты, уносяць да такога універсальнага альфабэту свае спецыфічныя літары. Напрыклад, армяне або грузіны ўносяць для сваіх гартаных адпаведныя літары, знаёмныя ім усім, замест стварэння новых, выбіраючы лепшыя адменьнікі»³⁰.
7. «Бязумоўна трэба адмовіцца ад сыстэмы «хвосцікаў, кручочкаў і г. д.»»³¹.

Пры складанні праекта універсальнага алфавіта, прыстасаванага да беларускіх умоваў, *У. Дубоўка* лічыў мэтазгодным адмовіцца ад вялікіх літар, а для нашых спецыфічных гукаў (ч, ш, ц, ж, дз, л і інш.) увесці нашы літары.

Зразумела, прынцыпы гэтыя былі для таго часу не зусім новымі, што прызнае і сам *У. Дубоўка*. «Вядомыя нам рэформатары і створцы альфабэтаў, — адзначае ён, маючы на ўвазе Вульфільу, М. Маштаца, Канстанціна Кірылу, — заўсёды трымаліся гэтакіх прынцыпаў»³².

Мабыць, з гэтай прычыны мовазнаўцы 20-х гг., а таксама і сучасныя даследчыкі не звярнулі ўвагу на *Дубоўкавы* меркаванні наконт стварэння універсальнай азбукі, у якіх побач з рацыянальнымі ідэямі, безумоўна, паўтараюцца многія памылковыя сцверджанні папярэднікаў.

Бясспрэчна, утопіяй у духу старажытных філосафаў, якія звязвалі знікненне сацыяльных праблем са скасаваннем моўных бар'ераў, было прызнанне паэтам таго факта, што алфавіт, калі ў ім знойдзецца месца для ўсіх спецыфічных знакаў кожнай нацыянальнай мовы як сродкаў адлюстравання асаблівасцей народаў зямнога шара, можа адыграць вялікую ролю ў аб'яднанні гэтых народаў. Справа ў тым, што літары самі па сабе не могуць служыць сродкам ідэнтыфікацыі нацыянальнай самабытнасці народа. «Нацыянальна-духоўныя каштоўнасці грунтоуюцца на іншых, больш выразных, чымсьці літары, носьбітах. Падмурак ментальнасці нацыі ствараюць не літары, але семантычныя, энсавыя пласты свядомасці людзей: перш за ўсё жыццёвы і часткова фальклорны «здаровы энс», побач з імі — моўная семантыка (значэнні слоў і зваротаў)»³³. Таму празмерна запалітызаваным гучыць сёння папрок *У. Дубоўкі* на адрас дарэвалюцыйных стваральнікаў універсальнага алфавіта адносна іх імперыялістычнай тэндэнцыінасці.

³⁰ Дубоўка *У.* Лацініка ці кірыліца: Да проэкту рэформы беларускага альфабэту. С. 106.

³¹ Тамсама. С. 112.

³² Тамсама. С. 106.

³³ Мячкоўская *Н.* Пра магію літар, «азбучныя войны» і арфаграфічныя забабоны // *Культура*. 1999. 16–22 студз. С. 14.

Разам з тым у выпадку нават тэарэтычнага канструявання універсальнага алфавіта згодна з гэтым прынцыпам У. Дубоўкі былі б груба парушаны адначасова два самыя важныя прынцыпы складання алфавітаў: фанемнасці і сістэмнасці. У выніку для кожнага народа колькасць фанем у мове гэтага народа была б намогача меншай за колькасць літар універсальнага алфавіта, што прывяло б да наяўнасці так званых «лішніх», выпадковых літар без адпаведнага гукавога афармлення.

Неправамернай з’яўляецца і апеляцыя У. Дубоўкі да ўдалага вопыту стварэння алфавітаў Вульфільды, М. Маштаца, Канстанціна-Кірылы. Дзейнасць гэтых рэфарматараў сапраўды была накіравана на канструяванне новых графічных сістэм, але ў адрозненне ад паэта яны ставілі перад сабой задачу стварыць алфавіт не для ўсяго чалавецтва, а для канкрэтных моваў, на якіх практычна адсутнічала літаратура, а пісьмовыя традыцыі толькі закладваліся.

Памылковым з пункту гледжання тэорыі і практыкі складання алфавітаў з’яўляецца і меркаванне пісьменніка адносна фіксацыі ў міжнароднай азбуцы кожнага членападзельнага гуку, бо «дакладнае абазначэнне ўсіх дробязей мовы — справа навуковай транскрыпцыі»³⁴, а не практычнага фанемнага алфавіта, што адлюстроўвае толькі фанемы.

Непрымальнай для канструявання універсальнага алфавіта з’яўляецца таксама прапанова У. Дубоўкі накіраваць выбару літар для тых гукаў, якія перадаюцца некалькімі спосабамі ў еўрапейскіх алфавітах (гэта [ш], [ч], [дж], [ж]). Увадзенне знакаў, адрозных ад лацінскіх, хоць яны і маюць падабенства ў многіх іншых графічных сістэмах, як гэтага патрабуе У. Дубоўка і як гэта рабілі М. Мар і М. Марагулаў, ёсць грубым парушэннем аднаго з галоўных прынцыпаў сістэмнасці графікі — яе абавязковай устойлівасці, «закрытасці», пастаянства сістэмы пісьмовых знакаў.

Выразна не акрэслена ў праекце У. Дубоўкі сутнасць прынцыпу «большага пашырэння» «рознагучных» літар пры іх уніфікацыі. Калі мець на ўвазе толькі распаўсюджанасць літар у алфавітах, якія рэальна выкарыстоўваюцца, як гэта фактычна вынікае з прапановы паэта абазначаць літарай *j* гук [й], то атрымліваецца, што літарай *x*, гукавымі адпаведнікамі якой у розных мовах з’яўляюцца [кs], [гз], [ш], [с], [з], [кш], [гж], [к], [дз], [х], мы павінны будзем абазначаць спалучэнне [кs] і [гз], паколькі яно сустракаецца ў большасці моваў, якія маюць лацінскі алфавіт. А гэта ўжо ніякім чынам не стасуецца з першай прапановай У. Дубоўкі: «кожнаму гуку — свой знак».

У лінгвістычнай спадчыне У. Дубоўкі нават тэарэтычна не распрацаваная яго прапанова адносна павелічэння рэзервовых літар за кошт дыферэнцыяцыі двух знакаў (вялікага і малага) для аднаго гуку. Вядома толькі, што паэт не ўхваляў прынцып дыферэнцыяцыі для далёкіх фанем³⁵,

³⁴ Марогулов М. Курдский алфавит // Культура и письменность Востока. Баку, 1928. Кн. 2. С. 48.

³⁵ Дубоўка У. Лацініка ці кірыліца: Да праекту рэформы беларускага альфабэту. С. 106.

праведзены М. Марогулавым у праекце «Курдскага алфавіта», дзе прапаноўвалася літарай Mm абазначаць гук [th], літарай Nn – [ph], літарай Rr – [K]³⁶.

Пэўную значнасць і падтрымку ў сучаснай інтэрлінгвістыцы маюць толькі асобныя моманты Дубоўкавай праграмы канструявання універсальнага алфавіта.

Так, у стадыі далейшага абмеркавання, нягледзячы на крытыку ў 20-я гады³⁷, знаходзіцца прапаноўвае пісьменніка адносна адмаўлення ў міжнародным алфавіце ад вялікіх літар, паколькі аналагі графічных сістэм, дзе функцыянальна не дыферэнцыруюцца вялікія і малыя літары, у сусветнай практыцы вядомыя. Гэта кітайская іерагліфіка, індыйскае, арабскае, грузінскае, яўрэйскае пісьмо. Акрамя таго, у загаловах кніг, газет, часопісаў, тэлеграфе, святлорэкламе, лозунгах і транспарантах, як вядома, выкарыстоўваюцца або толькі вялікія, або толькі малыя літары.

Слушнасьць Дубоўкавых меркаванняў пра тое, што наяўнасць вялікіх літар нічым не апраўдана³⁸, пацвярджаецца разлікамі і высновамі сучасных даследчыкаў, якія абгрунтоўваюць неабходнасць уніфікацыі графічнай сістэмы прычынамі эканамічнага характару. «Паколькі друкаваная прадукцыя ўсіх відаў, — адзначае А. Ліхтгейм, — займае ў сучасным жыцці ўсё большае месца, варта чакаць пастаяннага павелічэння ўздзеяння гэтай прычыны (г. зн. эканамічнасці) на формы літар алфавіта. Асабліва рэзка гэта ўздзеянне магло б узрасці пры стварэнні і ўвядзенні ў шырокі ўжытак пішучых машын-дыктографаў малага памеру, якія будуць друкаваць тэкст пад дыктоўку, што, несумненна, будзе ажыццёўлена ў будучым. Распаўсюджанне дыктографаў прывяло б да хуткай ліквідацыі варыянтаў вялікіх літар, а ў далейшым, магчыма, і рукапісных варыянтаў, г. зн. аказала б дастаткова «рэвалюцыянізуючае» ўздзеянне на сістэму пісьма»³⁹.

Справядліва і слушная крытыка У. Дубоўкам тых праектаў універсальнага алфавіта (у тым ліку і праекта М. Мара), у якіх дапускалася ўжыванне дыякрытыкаў, бо іх выкарыстанне супярэчыць асноўнаму прынцыпу канструявання любой графічнай сістэмы, які прадугледжвае выкарыстанне наяўных літар алфавіта ў іх існуючай форме і пэўную традыцыйнасць гукавай адпаведнасці літар. Да ліку правільных з пункту погляду сучаснай метадыкі стварэння алфавіта належыць і сцверджанне паэта наконт выкарыстання тых лацінскіх літар, якія збольшага уніфікаваныя і традыцыйна ўжываюцца ў еўрапейскіх народаў. Гэтыя літары складаюць аснову ўсіх існуючых апыёрных праектаў універсальнага алфавіта.

³⁶ Марогулов М. Курдский алфавит. С. 52–53.

³⁷ Бузук П. Культура мовы ў «Узвышшы» // Маладняк. 1929. № 5–6. С. 115.

³⁸ Дубоўка У. Лацініка ці кірыліца: Да проэкту рэформы беларускага альфабэту. С. 112.

³⁹ Лихтгейм А. М. Конструирование графической системы международного искусственного языка // Проблемы международного вспомогательного языка. М., 1991. С. 90.

Такім чынам, У. Дубоўка ў сваёй лінгвістычнай спадчыне выступаў за стварэнне апастэрыёрнага універсальнага алфавіта, дзе былі б зафіксаваны спецыфічныя знакі для абазначэння спецыфічных гукаў кожнай нацыянальнай мовы. Безумоўна, самі асновы канструявання універсальнага алфавіта У. Дубоўкі, як і ідэя стварэння такой графічнай сістэмы, з'яўляюцца утапічнымі, паколькі, як слухна сцвярджае А. В. Суперанская, «усякі алфавіт адлюстроўвае фанемны склад той ці іншай мовы, «міжнародных» фанем не існуе, таму і скласці адзіны міжнародны алфавіт з адзіным значэннем яго літар немагчыма»⁴⁰. «Алфавітныя» пошукі У. Дубоўкі могуць служыць хіба толькі своеасаблівым паказчыкам паслядоўнага развіцця тагачаснай творчай чалавечай думкі, адлюстраваннем становага і адмоўнага ў працэсе канструявання універсальнай графічнай сістэмы, а таксама сведчаннем навуковай кампетэнцыі пісьменніка, шырынi і рознабаковасці яго лінгвістычнага кругагляду.

⁴⁰ Суперанская А. В. Международный алфавит и международная транскрипция // Вопросы языкознания. 1958. № 4. С. 81.

Ларыса Пісарэк (Вроцлаў, Польшча)

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ВЫДАННІ 20-х ГАДОЎ ЯК КРЫНІЦА ВЕДАЎ ПРА МОЎНУЮ ДЗЕЙНАСЦЬ ЧАЛАВЕКА

1 У лінгвістычных даследаваннях апошніх гадоў важнае месца займаюць працы, звязаныя з праблемай моўнай карціны свету. Як вядома, кожная мова адлюстроўвае спецыфічны для яе спосаб светаўспрымання, спосаб, які перш за ўсё замацаваны ў лексіцы і граматыцы дадзенай мовы. У польскім, рускім, беларускім мовазнаўстве з'явіліся працы, у якіх на падставе менавіта лексічных фактаў, зарэстраваных у слоўніках, раскрываюцца пэўныя фрагменты гэтай карціны (ці мадэлі свету)¹. Далучаючыся да гэтага кірунку даследаванняў, у сваім паведамленні зрабіла спробу паглядзець на лексіку, якую змяшчае «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча (Менск, 1926), як на крыніцу ведаў пра моўныя паводзіны чалавека 20-х гадоў.

Напачатку некалькі слоў пра гэтае лексікаграфічнае выданне.

¹ Гл. напрыклад: *Językowy obraz świata: Praca zbiorowa pod red. Jerzego Bartmińskiego*. Lublin, 1990; Апресян Ю. Д. Некоторые понятия о дейксисе в связи с понятием наивной модели мира // *Teoria tekstu*. Wrocław, 1986. С. 83–98; Яго ж. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // *Вопросы языкознания*. 1991. № 1. С. 37–67; Czerniak W. Славянский мир в словарном представлении // *Acta Polono-Ruthenica*, I. Olsztyn, 1996. С. 209–214.

20-я гады XX ст., калі ствараўся слоўнік, як вядома, займаюць асаблівае месца ў гісторыі і жыцці беларускага грамадства, а таксама ў развіцці беларускай мовы. Гэта быў перыяд уздыму беларускага нацыянальнага адраджэння, перыяд палітыкі актыўнай беларусізацыі, калі беларушчына пачала шырока выкарыстоўвацца ў розных камунікатыўных сферах². Важна адзначыць, што ішло менавіта ажыццяўленне акрэсленай моўнай палітыкі, таму яе характар «пакінўу даволі моцны адбітак на змесце практычна кожнага слоўніка беларускай мовы»³. Безумоўна, што такі ўплыў нясе на сабе і слоўнік Байкова і Некрашэвіча (далей СБН), як і іншыя лексікаграфічныя выданні таго часу. Аб гэтым ужо пісалі беларускія даследчыкі, якія падкрэслівалі той факт, што «беларускія лексікаграфічныя выданні 20-х гг., якія складваліся на фоне моцных пурыстычных моўных тэндэнцый, былі зарыентаваны на патэнцыял *жывой народна-дыялектнай стыхіі* (курсіў мой. — *Л. П.*) і моўныя скарбы беларускай літаратурнай мовы старой традыцыі»⁴.

Трэба адзначыць, што М. Байкоў і С. Некрашэвіч пры ўкладанні слоўніка выкарыстоўвалі шматлікія лексікаграфічныя выданні, матэрыялы картатэк і рукапісных слоўнікаў, граматычныя дапаможнікі, творы беларускіх пісьменнікаў⁵. Слоўнік налічвае больш за 20 тысяч лексічных адзінак і, нягледзячы на недахопы, мае бясспрэчную вартасць як фіксацыя лексічнага складу беларускай мовы 20-х гадоў. Лексічнае багацце і зарыентаванасць на «патэнцыял жывой народна-дыялектнай стыхіі» дазваляюць нам убачыць у пэўных тэматычных класах слоў, зафіксаваных СБН, адбіццё ведаў аб моўных мажлівасцях і дзейнасці чалавека.

2. Пераходзячы да моўных фактаў, варта заўважыць, што СБН змяшчае значную колькасць лексічных адзінак, якія так ці іначай належаць да маўленчай дзейнасці чалавека.

2.1. Найперш гэта так званыя дзеясловы маўлення. Паводле нашых падлікаў, у складзе слоўніка больш за 317 такіх дзеясловаў. Да гэтай групы далучаем не толькі тыя дзеясловы, якія азначаюць або рэалізуюць пэўныя акты мовы (*пытаць, дзякаваць, дазваляць, маліць, перапрашываць* і г. д.), але і ўсе тыя дзеясловы, у семантычную структуру якіх уваходзіць патэнцыяльная сема маўлення⁶ (*абасноўваць, абганіць, дакладваць, набуджаць* і г. д.) або маецца ўказанне на вонкавы, гукавы аспект маўлення

² Аб гэтым дакладней гл.: Беларуская мова. Ороле, 1998. С. 30–31.

³ Шчэрбін В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі. Мн., 1996. С. 88–99; гл. таксама: Сямешка Л. І. Прагматычна-аксіялагічныя аспекты нормы і праблемы лексікаграфічнай кваліфікацыі беларускай мовы // *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich: Opis, konfrontacja, przekład* (Slavica Wratislaviensia, CVII). Wrocław, 2000. S. 116.

⁴ Тамсама. С. 116; Беларуская мова. С. 30–31.

⁵ Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. Мн., 1926 (факсімільнае перавыд.: Мн., 1993). С. 3–4.

⁶ Такі падыход дэманструе, напрыклад: Мельникова Е. А. Семантыческий признак «характер передаваемой информации» и типы синтаксических конструкций с глаголами речи (на материале английского языка) // *Межкатегориальные связи в грамматике*, СПб., 1996. С. 198.

(*балбатаць, буркаць, галасіць, шаптаць* і інш.). Акрамя таго, да дзеясловаў маўлення далучаем і тыя дзеяслоўныя адзінкі, якія набываюць сему маўлення ў пераносным, непрамым ужыванні, напрыклад: *брахаць (лгать), грызіцца (ссоріцца), яўкаць (попрошайнічаць)* і інш.

Такі шырокі погляд на клас дзеясловаў маўлення дазваляе выявіць багацце слоўнікавага матэрыялу, непасрэдна звязанага з маўленчай дзейнасцю чалавека, убачыць разнастайнасць словаўтваральных сродкаў, характэрных для дзеясловаў, выявіць іх сінанімічныя сувязі, а таксама акрэсліць адметнасць іх метафарычнага ўжывання⁷.

2.2. Да другой лексіка-тэматычнай групы належаць аддзяслоўныя назоўнікі, якія азначаюць моўнае дзеянне асобы. У корпус гэтых намінацый уваходзіць больш за 160 адзінак. Сярод іх вылучаюцца:

а) нольсуфіксальныя субстантывы тыпу: *бава (разговор, беседа), грыжа (ссора, брань), даказ (донос), дапікі (упреки), заклік (клич, призыв), запыт (запрос), наказ (наказ, приказание), намова (наговор, клевета), падзяка (благодарность)* і інш.;

б) суфіксальныя субстантывы, утвораныя з дапамогай розных суфіксаў, напрыклад: *адзычанне (отсоветовывание), жартаванне (шутки), запытванне (запрашивание), мармытанне (бормотание), надказванне (подсказывание), пацяшэнне (утешение), павітанне (приветствие), ператлумачэнне (перетолкование); лаянка (ругательство), набранка (нагоняй), наганка (брань), пасварка (побранка); калатня (ссора, распря), брахня (ложь, клевета), кляцьба (клятва, проклятие), брахва (ругань)* і інш. Найбольшую групу складаюць утварэнні з фармантам *-нн(е)*. Іншыя фарманты выступаюць у невялікіх групах назоўнікаў. Трэба адзначыць, што ў матэрыяле сустракаюцца аддзяслоўныя субстантывы, утвораныя ад тых самых дзеяслоўных асноў з дапамогай розных фармантаў, напрыклад: *лапатанне (лепетание, болтовня) – лапатня (болтовня), грызенне (грызня, ссора) – грыжа (ссора, брань, распря), папіканне (упреkanie) – папіка (попрек, упрек), дапытванне (выспрашивание) – допыт (допрос)* і г. д. Як бачым, першыя з іх захоўваюць адценні працэсу, працягласці і паўтаральнасці дзеяння⁸, другія ж з'яўляюцца хутчэй толькі найменнем апрадмечанага дзеяння.

Такім чынам, у СБН знаходзіцца шматлікая, дыферэнцыраваная ў сямантычным плане група аддзяслоўных намінацываў, якія могуць стаць прадметам асобнага вывучэння.

2.3. Трэцяя лексіка-тэматычная група — гэта назвы гаворачай асобы. Налічвае гэта група 55 адзінак. З пункту гледжання характарыстыкі гаворачага

⁷ Гл. пра гэта, напрыклад: Золотова Г. А. О новых возможностях лексикографии // Вопросы языкознания. 1994. № 4. С. 87–88; Сямешка Л. І., Шкраба І. Р., Бадзевіч З. І. Курс беларускай мовы. Мн., 1996. С. 234–235.

⁸ Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С. 111.

гэта група назоўнікаў вельмі цікавая. Яна выяўляе стаўленне чалавека (і супольнасці) да недахопаў маўленчай дзейнасці чалавека, яго спосабу маўлення, слабасцей і асаблівасцей характару, перадае ацэнку, характарыстыку гаворачага паводле мэтаў тых маўленчых актаў, якія ён выконвае.

Варта заўважыць, што ў корпусе гэтых найменняў надзвычай мала нейтральных намінацый. Да іх належаць такія лексічныя адзінкі, якія называюць удзельнікаў моўнага акта без ацэнкі або з дадатнай ацэнкай, напрыклад: *апавядальнік, апавядач (повествователь), размоўца (собеседник), прамоўца (оратор), дарадца (советник), вішавальнік (поздравитель), пракальнік (прорицатель)*.

Пераважная большасць намінатываў гэтай групы датычыць адмоўных рыс чалавека, якія выяўляюцца праз яго маўленчую дзейнасць. Маюць яны выразную прагматычную маркіраванасць, гэта значыць уключаюць адмоўны ацэначны кампанент⁹.

3. Пераходзячы да больш падрабязнага разгляду назваў гаворачай асобы, можна заўважыць некалькі істотных рыс чалавека, якія ляжаць у аснове такіх найменняў.

3.1. Шэраг намінацый уваходзіць у сінанімічны рад, які акрэслівае схільнасць чалавека да пустаслоўя, беззмястоўных, недарэчных размоў, напрыклад: *балабан / балабон, балбатун (болтун, пустомеля) – батура (пустомеля) – вярзіла (пустомеля) – ласкатун, лапатун / лапацень (болтун) – гаварок, краснабай, раздабара (говорун, краснобай, фразер)*. Тое ж датычыцца і назваў асоб жаночага полу: *балбатуння, балбатуха, ласкатуха (болтунья) – гаваруха (краснобайка)*.

3.2. Да гэтай групы набліжаецца шэраг назваў чалавека, які гаворыць няпраўду, здольны да хлусні і любіць выхваляцца (не заўсёды праўдзіва): *ашуканец (обманщик) – баламут / баламуць (обманщик, интриган) – брахалка (лгунишка) – хлус (враль, лгун) – пад’юда (обманщик, предатель) – шабуня (шутник, вральман); зухвал (самохвал, бахвал) – хвалько (хвастун) – шалахвост (отъявленный хвастун)*. Сярод намінацый асоб жаночага полу: *ашуканца (обманщица) – баламутка (интриганка, смутьянка)*.

3.3. Хлусня прыводзіць да распаўсюджання не толькі няпраўды, але і нагавораў, даносаў, паклёпаў, якія нярэдка маюць на мэце нашкодзіць іншай асобе. Паводле гэтай брыдкай прыметы таксама ёсць цэлы шэраг асабовых намінацый, напрыклад: *абразнік (оскорбитель) – абмоўнік (клеветник) – грызун (сварливый мужчина, клязунник) – зводнік (клязунник, сплетник) – даказчык / выказчык (доносчик) – уядала (ябедник, клязунник) – языкаты (сплетник)*. Тут звяртаюць на сябе ўвагу цікавыя назвы асоб жаночага полу: *брахуха (сплетница) – пахатуха (сплетница) – зводніца*

⁹ Аб падобных словах, якія аб’ядноўваюць значэнне прадметнасці і ацэначнасці, у літаратуры прадмета гаворыцца як аб прагмемах: Эпштейн М. Н. Идеология и язык (Построение модели и осмысление дискурса) // Вопросы языкознания. 1991. № 6. С. 19–20.

(клязніца, сплетніца); ашуканка (обманіца), баламутка (интриганка, смутьянка), грызуня (сварлівая жанчына).

3.4. Паасобныя намінацыі датычаць характару чалавека, акрэсленага паводле вонкавай прыметы маўлення, напрыклад: *буркала* (ворчун), *мармыль* (ворчун, брызга).

4. Як вынікае з прыведзенага лексічнага матэрыялу, назвы маўленчай асобы ўзніклі паводле розных дэрывацыйных мадэляў. Аднак у колькасных адносінах пераважаюць аддзеяслоўныя суфіксальныя ўтварэнні (*апаведальнік, даказчык, буркала, балбатун, дарадца, зводнік ці балбатуха, грызуня, ашуканка, зводніца*). Нульсуфіксальных назоваў зусім няшмат (*балака, цыган, баламут* і інш.). Некаторыя назоваўнікі ўтвораны іншымі спосабамі: *языкаты* (субстантывацыя) або *шалахвост, красамоўца* (складанне).

Трэба падкрэсліць, што асабовыя назвы нясуць пярэтыўны складнік. Гэта значыць, што адмоўныя маўленчыя паводзіны чалавека не прымаюцца ў грамадстве. Праяўляецца гэта, між іншым, і ў метафарычных словаўжываннях (*грызня, брахун, грызун* і інш.).

Такім чынам, аналіз лексікі, звязанай з маўленчай дзейнасцю чалавека, дазваляе сцвярджаць, што ўжо ў 20-я гады гэтага лексіка-тэматычная група ўключала багаты, разнастайны матэрыял. Паколькі СБН павінны быў дапамагчы ў зразуменні тэкстаў на беларускай мове ўсім тым, хто яшчэ ёю не валодаў¹⁰, ён добра адлюстроўвае лексічны склад беларушчыны таго часу. Тое ж датычыць і маўленчай дзейнасці чалавека, якая знайшла ў слоўніку сваё лексічнае адлюстраванне. Зразумела, што гэтага праблема патрабуе паглыбленага вывучэння як з пункту гледжання дакладнай семантыкі дзеясловаў маўлення і аддзеяслоўных намінацыяў, так і з пункту гледжання тэорыі маўленчых актаў. Пакуль што праведзеныя назіранні ўпэўніваюць нас у важнасці і патрэбнасці далейшага вывучэння гэтага надзвычай каштоўнага выдання.

¹⁰ Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. С. 3.

Дзмітрый Паўлавец (Гомель, Беларусь)

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ВЫТОКІ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Тэрміналагічны матэрыял, якім валодае сучасная беларуская мова, пакуль не мае належнага асвятлення з боку яго паходжання. Праўда, нядаўна праблемы «свайго» і «чужога» ў пытанні тэрмінатворчасці былі абмеркаваныя на дзвюх нацыянальных канферэнцыях (матэрыялы адной

з іх апублікаваны¹), агульнатэрэтычныя праблемы ўладкавання тэрмінасістэмы разглядаюцца ў працах Г. Цыхуна і В. Краснея². Цікавасць у гэтым сэнсе ўяўляюць працы³, у якіх праблемы «свайго» і «чужога» ў тэрміналогіі разглядаюцца з боку засваення/незасваення нашай мовай рускіх словаўтваральных элементаў, іх арганічнасці ў лексіка-тэрміналагічнай сістэме. У выніку шырокага даследавання лексікаграфічнага матэрыялу выяўлена штучнасць цэлага шэрагу тэрмінаадзінак і імкненне да іх афармлення пры дапамозе сваямоўных дэрывацыйных і лексічных сродкаў. Як мяркуюць згаданыя даследчыкі, толькі на гэтым шляху мажліва адмовіцца ад асіміляцыйнага спосабу вырашэння пытанняў тэрмінатворчасці, закладзенага ў канцы 30-х гадоў.

Закранаючы вытокі тэрміналогіі беларускай мовы, заўважым, што яна (асабліва ў народна-гутарковым маўленні) заўсёды жыла паводле законаў беларускай граматыкі, абапіралася на мадэлі і правілы беларускай дэрывацыі. На жаль, дагэтуль не разгледжаны пытанні пра долю ўласнанацыянальнага элемента ў складзе уніфікаванай стандартызаванай тэрміналогіі. Пэўна таму пытанні генезісу застаюцца актуальнымі для беларускай тэрміналогіі. Гэта вынікае і з таго, што многія тэрміназнаўцы, прызнаючы факт існавання тэрмінаў-дыялектызмаў, называюць іх рэліктавымі, перажыткамі мінулых эпох, кажуць, што яны цяжкія для стандартызацыі. З другога боку, народны элемент стварае трывалы і надзейны падмурак, доўжыць традыцыю. Безумоўна, удасканаленне прыладаў працы, механізмаў, навукова-тэхнічнае развіццё вымушала змяняцца і слоўнікавы фонд. Утварыліся новыя тэрміны або змяніліся старыя, пашырылася значэнне ўжо вядомых адзінак.

Звернемся, напрыклад, да тэрміна *паклады*. *Паклад (поклад)* ‘яйцо або прадмет, падобны на яго, які кладуць там, дзе хочучь, каб несліся куры’. Семантыка даўняя, вядомая з старажытнага часу, яе ўстойлівасць вызначана нязменнасцю рэаліі і пашырэннем у побыце. У 20-я гады за *пакладам* замацавалася новае лексічнае значэнне ‘месца залягання карысных выкапняў’. У дыялектах гэта і ‘дамова, умова’. Усе тры адзінкі аб’яднаныя агульным значэннем ‘тое, што пакладзена’. Як бачна, традыцыйнасць ужывання лексемы садзейнічала трансфармацыі і замацаванню яе ў тэрмінасістэме.

Яшчэ адзін прыклад таго, як у апошнія дзесяцігоддзі рэліктавыя словы «абрастаюць» новымі значэннямі, захоўваючы свой першапачатковы сэнс:

¹ Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: Матэрыялы I нацыянальнай канферэнцыі. Мн., 1995.

² Цыхун Г. Шляхі ўладкавання беларускай тэрміналогіі // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мн., 1997. Вып. 1. С. 4–7; Красней В. Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку XX стагоддзя // Тамсама. С. 8–15.

³ Багдзевіч А. І. Словаўтваральная структура аддзяслоўных тэрмінаадзінак-ад’ектываў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: праблемы нормы. Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 1993; Карпуць І. І. Засваенне беларускай літаратурнай моваю іншамоўных дзяслоўных асноў з элементам -ір-. Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 1998.

сема *панажы* (адзін.: *панаж*). Вядома, што ў ткацтве так называюць дзве або некалькі дошчачак, з дапамогай якіх прыводзяцца ў рух нагамі ніты кроснаў. У руска-беларускім слоўніку сельскагаспадарчай тэрміналогіі 1994 года чытаем: *педаль* – *понаж*. Такім чынам, празрысты па нутранай форме, матываваны семантыка-марфалагічнай структурай прафесійны тэрмін ткачоў заняў месца пазычанага і маларазумелага слова *педаль*. Трэба спадзявацца, што і ў тлумачальных слоўніках будзе замацавана гэтае значэнне.

Камунікацыйная вартасць тэрмінаў, якія паходзяць з народнага маўлення, іх тоеснасць з агульнанароднымі даюць падставы тэрмінолагам вылучаць тры шляхі дэрывацыі навуковай тэрміналогіі. Так, Г. Цыхун два з іх звязвае з роднай мовай: а) выкарыстанне звычайнай і матываванай лексічнай адзінкі; б) выкарыстанне сінонімаў да інтэрнацыяналізмаў; в) запаўненне вузкаспецыяльных тэрміналагічных лакун інтэрнацыялізмамі⁴.

У лінгвістычнай літаратуры адрозніваюць сферу фіксацыі тэрмінаў і сферу іх функцыянавання, якія павінны быць непарыўнымі. Аднак у айчынай практыцы назіраецца разрыў паміж гэтымі сферамі. Між іншым, сукупнасць гэтых крыніц дазваляе больш ці менш аб’ектыўна ацаніць і тэрмінатворчую практыку, і прыроду тэрміна як адметнага моўнага знака. Адсутнасць сувязі паміж сферамі фіксацыі і функцыянавання садзейнічае замацаванню ў беларускай тэрміналогіі чужых тэрмінаў, якія не адпавядаюць ні паняццевым, ні намінацыйным, ні дэрывацыйным нацыянальным патрабаванням. А тое, што па-за сферай фіксацыі існуе шмат нацыянальна-адметных тэрмінаў, мы праілюструем наступнымі прыкладамі. Так, сучасныя тлумачальныя і перакладныя слоўнікі карыстаюцца лексмай *балельшчык* ‘аматар спорту’, а таксама ‘чалавек, які клапаціцца аб чым-небудзь, перажывае за каго-небудзь, што-небудзь, заўзяты балельшчык футбола’⁵; ‘заўзяты аматар спартыўных спаборніцтваў. Той, хто перажывае за што-небудзь, клапаціцца аб чым-небудзь, стараецца дапамагчы нейкай справе’⁶. Як бачым, у аснове дэфініцыі — значэнне прыметніка *заўзяты*. Тэрмін *балельшчык* недакладны таму, што ён не мае дастатковых і неабходных дыферэнцыйных прыкмет, штучны, пярэчыць нацыянальнай дэрывацыйнай адметнасці. Тут больш дарэчна было б замацаваць сваё слова *заўзятар* ці хоць бы *прыхільнік*. Дадзеная лексема ўпісваецца ў словаўтваральнае гняздо *заўзяты* → *заўзятар*, *заўзятасць*, *заўзята* (параўн. *змагар*, *званар*, *пясяяр*). Пэўна, гэтая штучнасць *балельшчыка* і не дазволіла аўтарам ТСБМ падабраць групу аднакаранёвых слоў і прымусіла складальнікаў ТСБЛМ увесці русізм *балець* ‘востра перажываць за поспехі ці няўдачы спартыўнай каманды,

⁴ Цыхун Г. Шляхі ўладкавання беларускай тэрміналогіі // Тэрміналагічны бюлетэнь. Вып. 1. С. 6.

⁵ Тлумачальны слоўнік сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1998. С. 80 (далей — ТСБЛМ).

⁶ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 333 (далей — ТСБМ).

за выступленне спартсмена’ і пад.⁷ Між тым, у беларускай мове лексема *балець* азначае ‘адчуваць боль’ (*баліць душа, сэрца*) ці пераноснае ‘хваляваць, турбаваць’. Нам могуць запырачыць, што дэнатат *балельшчык* валодае лексічнай нарматыўнасцю, бо ён ужываецца ў СМІ і зафіксаваны ў слоўніку. Але не заўсёды гэтыя паказальнікі — рыса нарматыўнасці. Колькасць, часціня словаўжывання — не падстава для якасці і кадыфікацыі, да іх неабходна дадаць адпаведнасць тэрміна нацыянальнай моўнай структуры і культуры маўлення. А апошняга якраз і нешта *балельшчыку*.

Возьмем яшчэ прыклад са спартовай тэрміналогіі, у якой спрэс карыстаюцца тэрмінам *каток* для наймення лядовай пляцоўкі. Пры гэтым ніхто не задумваецца над сэнсавым абсурдам. Лексема *каток* мае ў беларускай мове наступныя дэфініцыі: ‘машына для ўшчыльнення грунту’, ‘сельскагаспадарчая прылада для выраўноўвання глебы’, ‘круглая драўляная калодка для перакочвання прадметаў’, ‘кола’ і інш. Якраз з такімі значэннямі лексема *каток* фіксуецца дыялектнымі слоўнікамі. Лядовая ж пляцоўка ў народна-дыялектнай мове называецца *коўзанка*, *коўзалка*, *коўзало*, *каўзель*. Гэтыя адзінкі пашырэння на ўсёй этнічнай тэрыторыі Беларусі. Яны занатаваны У. Далем, В. Ластоўскім, І. Бялькевічам, І. Насовічам, М. Каспяровічам, У. Юрэвічам, у слоўніках Берасцейшчыны, Тураўшчыны, паўночна-заходняй Беларусі і яе памежжа. Праўда, назоўнік *коўзанка* ёсць і ў ТСБМ, але з пазнакай «размоўнае». Вось так, ужыванае ўсімі і зразумелае ўсім носьбітам беларускай мовы слова занесенае ў разрад стылёва абмежаваных. Гэта можна вытлумачыць толькі дзейнасцю «сіндрома дзвюхмоўнай стылістыкі». Калі гаварыць пра *каток* ‘лядовая пляцоўка’, то замацаванне яго ў нарматыўных слоўніках з дадзенай дэфініцыяй абумоўлена матывацыяй і значэннем, вядомымі для носьбітаў рускай мовы. Таму было б больш правільна па-беларуску называць лядовую пляцоўку *коўзанка* або *коўзала*. Яна сугучна нацыянальным моўным асаблівасцям, абгрунтаваная і стасуецца з прынцыпам: «слова – рэч (паняцце)». Дарэчы, у славакаў *каток* называецца *klzisko*, у чэхаў — *kluzište*, у палякаў — *lodowisko*, *slizgawka*, у немцаў — *Eisbahn* ‘лядовае палатно’. Як бачым, у аснову назвы ўзятая самае істотнае, характэрнае, што кідаецца ў вочы, — лёд, яго коўзкасць.

Як вядома, мова існуе і паспяхова функцыянуе толькі тады, калі ёю карыстаюцца ўсе члены грамадства ва ўсіх сферах жыцця і навукі. Якраз у гэтым выпадку выпрацоўваюцца, крышталізуюцца нормы і правілы, устаноўленыя і заснаваныя на нацыянальнай глебе. На жаль, з сярэдзіны 30-х гадоў замацавалася спрошчанае практыка: не шукаць і кадыфікаваць сваё, а браць гатовае, рускае і механічна пераносіць у слоўнікі. Так, напрыклад, да 1933 г. ужываліся тэрміны *Воз Вялікі* і *Воз Малы*⁸, аднак у «Руска-

⁷ Тлумачальны слоўнік сучаснай беларускай літаратурнай мовы. С. 80.

⁸ Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 3. Геаграфічныя і космографічныя тэрміны і назвы нябесных цел. Мн., 1923; Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. Мн., 1926.

беларускім слоўніку» пад рэдакцыяй А. Александровіча гэтыя тэрміны былі заменены на *Вялікую* і *Малую Мядзведзіцу* адпаведна. І гэта тады, як у сферы народна-дыялектнай фіксацыі дый функцыянавання амаль паўсюль на Беларусі ўжываюцца аkurat першыя выразы. Цікава параўнаць нашу практыку з практыкай тэрмінаўтварэння ў іншых мовах. Так, у чэшскай мове яны называюцца *Velký vůz, Malý vůz*; у польскай таксама *Wielki Wóz, Mały Wóz*, у нямецкай адпаведна *der große Wagen, der kleine Wagen*.

Прывядзем яшчэ прыклад таго, як сучасныя лексікографы не жадаюць заўважаць відавочнай штучнасці асобных тэрмінаў. Так, ТСБМ і ТСБЛМ фіксуюць лексему *складаемае* ‘велічыня (лік), якая складаецца з другой велічынёй (лікам)’. Як бачна, яна вылучаецца сваім небеларускім суфіксам *-ем-* і адпавядае рускаму *слагаемое*. І гэта тады, як у слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча і Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ⁹ знаходзім выдатны адпаведнік — *складнік* ‘велічыня або лік, складзены з іншай велічынёй ці лікам’.

Прыведзеныя прыклады пацвярджаюць думку пра тое, што тэрміны, створаныя на нацыянальным моўным грунце, звычайна валодаюць шырокімі семантычнымі сувязямі, прыдатныя для ўтварэння новых словаў, здольныя забяспечыць патрэбы навуковага ўжытку і папоўніць скарбонку нашага тэрмінафонду.

⁹ Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік; Сухая Т., Еўдакіменка Р., Трацякевіч В., Гудзень Н. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ. Мн., 1993.

Валерый Чекмонас (Вильнюс)

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ БЕЛОРУССКИХ ГОВОРОВ

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

В работе предпринимается попытка реконструировать лингвогеографическую историю основных фонетических явлений, определивших облик белорусских говоров в целом. Актуальность затронутых проблем обусловлена тем, что историческая диалектология белорусского языка практически не сложилась, и, на наш взгляд, несколько объективных обстоятельств затрудняют ее развитие*.

* По каждому из затрагиваемых далее явлений существует обширная литература и цитирование ее заняло бы многие страницы текста; ссылки на литературу (см. список в конце статьи), приводимые далее, являются, по нашему мнению, самыми необходимыми, и их следует рассматривать только как «сигнальные».

О территории белорусских говоров

Прежде всего, как белорусские в настоящее время обычно рассматриваются говоры, распространенные на территории Республики Беларусь, а не диалектный массив белорусских говоров в целом. Этот сугубо административный подход к определению территории белорусских говоров стал причиной по крайней мере двух историко-лингвистических мифов.

Первый из них состоит в том, что западно- и центральнополюсские окающие несомненно *украинские* говоры являются якобы частью говоров *белорусских*. Трактовка этого ареала как части территории собственно украинских говоров, принятая в «Атласі української мови» (далее — АУМ) [1984–1988], и содержание карт атласа, кажется, вполне развенчивают этот миф.

Согласно второму мифу, на территории России существует полоса переходных говоров между русскими и белорусскими, а также русские говоры *на белорусской основе*; частью или разновидностью этого мифа является идея о белорусском влиянии на русские северо-западные окающие (псковские) говоры. Для развенчания его уже накоплено достаточно данных, не в его пользу «работает» также публикация общевосточнославянских диалектологических карт, но теоретическое осмысление этой проблемы требует специального анализа.

В то же время вне карт «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (далее — ДАБМ), а следовательно, вне внимания белорусской диалектологии остались белорусские говоры Белосточкины на территории Польши и Литвы; небольшой ареал белорусских говоров в Латвии, границы которого в настоящее время не ясны и для выяснения которых необходимы специальные полевые исследования, и, самое главное, собственно белорусские говоры на территории России.

Поскольку границы русских и белорусских говоров при собирании материалов для ДАБМ и «Диалектологического атласа русского языка» (далее — ДАРЯ) были определены механически, немалое количество языковых изоглосс на картах этих атласов совпали с государственными границами Беларуси и России, что предстает очевидным нонсенсом. Такого рода «межгосударственные» изоглоссы появились не только потому, что соответствующие говоры были искусственно разделены на «русские» и «белорусские», но и потому, что нередко одинаковые явления по-разному трактовались и/или фиксировались белорусскими и русскими диалектологами (например, цоканье). Полагаю, что при исследовании генезиса белорусских говоров необходимо рассматривать особенности распространения явлений прежде всего в рамках территории, очерченной на «Этнографической карте белорусского племени» Е. Карского (см. также обзор малоизвестных работ, посвященных уточнению границ белорусских говоров [Станкевіч, 1953]); если бы карты ДАБМ представляли именно эту территорию, то они были бы намного полезней для науки о белорусском языке, чем изданные карты ДАБМ и ДАРЯ, поскольку карты этих

атласов, посвященные одинаковым явлениям, далеко не всегда можно механически соединять.

Проблемы изучения диалектной фонетики

Второй причиной, затрудняющей воссоздание истории образования белорусских говоров, является недостаточная изученность особенностей реализации и распространения целого ряда явлений, которые имеют первостепенное значение для этой истории. Так, например, с полной ответственностью утверждаю, что

- граница диссимилятивного аканья на карте 1 ДАБМ проведена неточно и в действительности диссимилятивное аканье на территории Беларуси распространено гораздо шире, чем это указано на карте;
- особенности аканья на Полотчине, в самой северо-западной части Беларуси, описаны не совсем верно: согласно карте 1 ДАБМ, здесь преобладает сильное аканье, в том числе и вдоль границы с Псковской областью России; в то же время на карте 1 ДАРЯ на этом отрезке границы с Беларусью отмечено диссимилятивное аканье при единичных случаях сильного аканья. Магнитофонные записи с той и другой стороны государственной границы, сделанные автором этого сообщения, приводят к убеждению, что на белорусско-русском пограничье и далее на Полотчине до истоков Березины, где, согласно ДАБМ, преобладает сильное аканье, на самом деле распространено последовательное диссимилятивное аканье;
- особенности реализации сильного аканья на территории Беларуси также описаны неточно, поскольку диалектологи не обращали должного внимания на характер поведения предупредного [a] перед последующим ударным [á];
- не описаны особенности реализации части мягких и части твердых согласных, а также связанной с твердыми согласными реализации [ы] на всей территории Беларуси.

Можно назвать еще целый ряд явлений, которые описаны неточно либо просто остались вне внимания белорусских диалектологов. Более того, некоторые явления, ранее открытые Е. Карским, П. Бузуком, были просто «закрыты» в работах, выполненных на основании материалов, собранных для ДАБМ.

Об ареальной интерпретации явлений белорусских говоров

Третьей, менее заметной, но существенной причиной трудностей, связанных с реконструкцией истории формирования белорусского диалектного ареала в целом, является отсутствие в белорусском языкознании традиции историко-лингвистической интерпретации изоглосс, конфигурация которых описана или уточнена в послевоенное время. Так, материалы ДАБМ

в схематическом виде были еще раз воспроизведены в работе «Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак», однако не появилось ни одного исследования белорусских диалектологов по истории формирования изоглосс, определенных в этих работах, которые бы основывались или на материалах ДАБМ, или на картах «Лінгвістычная геаграфія...». По этой причине, с одной стороны, критически не пересмотренными до сих пор остаются отдельные гипотезы А. Шахматова, П. Бузука, Е. Вовка-Левонovichа, Р. Аванесова, Ф. Филина и других известных авторов об исходных ареалах и времени *распространения* важнейших явлений на территории современных белорусских говоров; а с другой стороны, не подвергнуты критическому анализу также попытки рассматривать центральные белорусские говоры как *эпицентр* некоторых северовосточнославянских инноваций (прежде всего аканья, см. [Šerech, 1953; Станкевіч, 1971]).

Очень показательно в связи со сказанным, что в фундаментальных работах П. Векслера [1977] и Г. Шевелева [1977] специально не анализируется генезис практически ни одной из белорусских изоглосс, хотя авторам были доступны ДАБМ [1963] и «Лінгвістычная геаграфія...» [1969]; в то же время П. Векслер предлагает развернутую схему механизмов взаимодействия древних восточнославянских диалектов, в результате которого, по его мнению, сформировался ареал белорусских говоров [1977, 56].

В силу перечисленных выше причин попытки понять основные моменты истории формирования даже очень хорошо известных явлений белорусских говоров оказываются далеко не банальной задачей, что наглядно видно из дальнейшего изложения.

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЮГО-ЗАПАДНЫХ БЕЛОРУССКИХ ГОВОРОВ

Как известно, на большей части территории распространения восточнославянских говоров нет [ɛ] взрывного заднеязычного согласного, который характерен для средне- и северновеликорусских говоров.

Согласно данным АУМ, практически на всей территории украинских говоров этому [ɛ] взрывному русских говоров соответствует *фарингальный* (гортанный) фрикативный согласный, обозначаемый знаком [h].

На территории, обследованной для ДАБМ, обычно отмечается звук [ɣ] — *заднеязычный* фрикативный согласный.

Изоглосса [ɣ] и [h] на карте восточнославянских говоров представляет собой типичный пример «межгосударственных» фонетических изоглосс, и эти звуки оказываются распространенными в полном согласии с национальными традициями в диалектологии и государственными границами: согласно опубликованным данным, фарингальный /h/ известен только в украинских говорах (кстати, карта [h] отсутствует в АУМ, поскольку авторы этого атласа считают его общеукраинским явлением), а заднеязычный [ɣ] — на белорусской и русских территориях (см. карту 44 ДАБМ «Звонкая заднеязычная согласная фонема в сильной и слабой позициях»). Ф. Филин

выразил запоздалое сожаление о том, что «авторы белорусского диалектологического атласа вовсе обошли вопрос о распространении *h* в белорусских говорах» [1972, 244].

На слух различия между этими звуками являются объективно незначительными, и сами носители говоров с [ʏ] или [h] различают их слабо. По этой причине изоглоссы распространения [ʏ] и [h] являются довольно устойчивыми и могут быть использованы в качестве базовых, основных в реконструкциях истории формирования соответствующих говоров.

В свое время мы с А. Подлужным обнаружили, что для носителей литературной речи из Гродненской области характерно именно [h] фарингальное [Падлужны, Чэкам, 1973, 217–219]. Очевидно, эта особенность является диалектной чертой по отношению к орфоэпическому произношению. Позже И. Бурлыко подтвердил предположения о распространённости [h] в гродненских говорах, показав, что этот звук характерен для Новогрудчины и близкого прилегающих местностей — между р. Молчадью на западе, Сервечью на востоке и Неманом на севере, до уровня деревень Даниловичи – Райца на юге — и произносится именно как [h] [Бурлыко, 1987, 48–49].

Тем не менее никаких попыток провести различие между [ʏ] и [h] и выявить изоглоссу распространения этих звуков в белорусских говорах не было сделано, например, в хрестоматии белорусских говоров [Мицельская, Камароўскі, 1979], и, что самое странное, факт существования [ʏ] и [h] был проигнорирован в работах [Крывіцкі, Падлужны, 1984] и [Вусная беларуская мова, 1990], редактором которых был А. Подлужный. Г. Шевелев (без ссылок на литературу) признает, что в белорусском литературном произношении допускаются [ʏ] и [h], выбор которых зависит «от диалектной основы говорящего» [1977, 349], но проблемы возможных ареалов распространения этих звуков он не затрагивает. Основываясь на комментариях к картам 74, 106, 319 ДАБМ, П. Векслер полагает, что «*h* наблюдается только в отдельных ареалах на юго-западе Беларуси в треугольнике, приблизительно между городами Брест, Пинск и Пружаны и украинским пограничьем» [Wexler, 1977, 101].

Предварительные наблюдения показывают, однако, что [h] украинское (фарингальное) может быть распространено в большей части юго-западных говоров Беларуси и его изоглосса имеет конфигурацию, аналогичную

- изоглоссе аканья-оканья (карта 1 ДАБМ);
- изоглоссе распространения узких (закрытых) [ɛ̃] и [ɔ̃] (карты 34 и 35);
- изоглоссе неполного оканья (заударного оканья в конечном открытом слоге при аканьи в предударном слоге и вообще предударной структуры слова, характерной для аканья).

Есть веские основания предполагать, что изоглосса [h] при этом либо довольно точно совпадает с изоглоссой неполного аканья, либо она расположена несколько к югу, находясь внутри территории, очерченной изоглоссой неполного аканья.

Все перечисленные выше изогlossы родственны между собой в том отношении, что они объединяют соответствующие ареалы с более южными восточнославянскими говорами украинско-полесского типа. Согласно А. Кривичоу, все они характеризуют «диалектную базу восточнополесского окающего произношения» [Кривічки, Падлужны, 1984, 220–233, карта (рис.) 58], а точнее, основу артикуляционной базы говоров к северу от Припяти — как украинско-полесских, так и прилегающих к ним белорусских юго-западных (согласно карте 75 в [Лінгвістычная геаграфія..., 1969]).

Самый большой по площади ареал образует зона распространения закрытых [ɛ̌] и [ɔ̌], а все остальные изогlossы являются более южными, т.е. занимают меньшую территорию.

При интерпретации истории формирования этих изогloss возникает вопрос о том, могло ли сформироваться неполное аканье на основе (полного) аканья, т.е. могло ли аканье отступить, быть устранимым в открытом конечном слоге под влиянием более южных окающих говоров? Иными словами, необходимо выяснить, насколько вероятным с фонетической точки зрения является предполагаемое изменение **-a > -o* в словах типа **сала > сало* только в им. падеже ед. числа при сохранении *-a* в род. падеже им. падежа *сала*; *часта > часто* в наречиях, а также в окончаниях род. падежа прилагательных и местоимений мужского и среднего родов **-аха > -охо* и под.

Как показывает опыт, морфофонологические изменения такого типа не являются обычными, т.е. они наблюдаются крайне редко, если вообще наблюдаются, поскольку морфологические правила являются сложными по своей природе. В то же время хорошо известно, что на территориях, где аканье распространялось, накладываясь на оканье, нередко возникали системы неполного аканья [Чекмонас, 1987].

Очевидно также, что все изогlossы оканья во втором предупредном слоге и заударного оканья всех типов также свидетельствуют именно об отступлении оканья и вытеснении его аканьем. Это дает веские основания полагать, что до распространения аканья (и некоторых других фонетических явлений, о чем речь пойдет далее) на территории будущих юго-западных белорусских говоров было распространено оканье, наличие которого вместе с другими их чертами, указанными выше, делало их естественным продолжением более южных собственно украинских говоров.

Иными словами, только на основании анализа типов оканья-аканья, характерных для юго-западных говоров, можно сделать очень важный вывод о том, что до распространения аканья территория современных юго-западных говоров была полностью окающей.

Поскольку в этих говорах распространено также /h/ фарингальное, то становится очевидным: оба эти явления надежно свидетельствуют, что говоры данной территории по происхождению связаны с более южными восточнославянскими говорами, на основе которых впоследствии сформировались современные говоры украинского языка.

Исходя из известных данных трудно предложить более детальную и глубокую реконструкцию истории формирования юго-западного массива белорусских говоров, ограниченного на северо-востоке пучком изоглосс, начинающихся в среднем течении Немана, затем проходящих до средней Припяти приблизительно вдоль течения Птичи (см. карту в конце статьи). Таким образом, невозможно пока понять, были ли восточнославянские говоры, составившие их основу, первыми славянскими говорами на этой территории, заселенной до начала их распространения балтами, или же эту основу составила уже вторая волна говоров, в которых начали развиваться или развились черты собственно украинские. Непонятным также остается, было ли распространение восточнославянских говоров на этой территории результатом одной миграции или нескольких миграций славян (что также кажется очень вероятным) или же результатом языковых контактов (что не кажется невозможным); кроме того, не исключено, что восточнославянские говоры распространялись здесь и тем, и другим способом. Допустимы также общие и независимые инновации в белорусских и украинских говорах вследствие их генетической близости (примером чего может быть переход *л твердого в *w (с последующими изменениями его в [β] или [ʝ]). Для выяснения таких деталей необходимо привлечение дополнительных — как лингвистических, так и экстралингвистических — данных.

ОСНОВНЫЕ ИННОВАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ К СЕВЕРО-ВОСТОКУ ОТ ИСКОННО ОКАЮЩИХ ГОВОРОВ

К происхождению [ɣ]

На территории среднебелорусских и северно-восточных, согласно традиционной классификации, говоров в исконной лексике также отсутствует [z] взрывной, и сам по себе этот факт несомненно свидетельствует о связях этих говоров с более южным восточнославянским ареалом (где сформировались украинские говоры). На такого же рода связи указывают и протетические [β] и [w] (см. обобщение данных ДАБМ и ДАРЯ об этом явлении в [Калнынь, 1998, 9–28]).

Как отмечалось выше, [z] фрикативное в (полно-)акающих белорусских говорах является не фарингальным [h], а заднеязычным [ɣ]. Уже одно это различие между белорусскими говорами юго-запада и северо-востока дает основание предполагать, что история возникновения z фрикативного и в той и иной зоне была различной. А это свидетельствует, видимо, о различной истории формирования этих говоров вообще.

Сама же проблема генетического соотношения позднепраславянского *g, с одной стороны, и восточнославянских фрикативных [ɣ] и [h], с другой, пока не имеет однозначного разрешения. Известные работы о судьбах *g подробно проанализированы Ф. Филиным [1972, 244–255] (несколько упрощенно трактуется противопоставление восточнославянских зон со смычным

/z/ и фрикативными [h] и [ɣ] как свидетельство их соответственно северо-восточного и южнославянского происхождения в [Хабургаев, 1980, 89]).

Сжато (без анализа работ предшествующих авторов) эту проблему рассматривает Г. Шевелев; как и многие до него, Г. Шевелев вполне логично допускает, что переход $*g > h$ (т. е. изменение *заднеязычного* взрывного во фрикативный *фарингальный*) предполагает промежуточную стадию $*\gamma$ (*фрикативного заднеязычного*) [1977, 349]. Если это так, то [ɣ] современных белорусских и южнорусских говоров может быть, в принципе, двоякого происхождения.

Во-первых, не исключено, что [ɣ] здесь является более старым по отношению к [h], сохраняя то место образования, которое было некогда характерно для него и на территории теперешних украинских говоров. Ведь сохранение более архаичного состояния на территории, где явление распространялось, — типологически вполне обычная ситуация.

Во-вторых, можно допускать также, что на север от территории украинских говоров распространялось уже именно [h], однако носители будущих русских и белорусских говоров усваивали его как [ɣ], поскольку [h] вытесняло при этом именно заднеязычный (взрывной) согласный.

В любом случае, как нам кажется, спирантизация $*g$ должна была произойти где-то на территории современных украинских говоров *после отделения и миграции на север предков будущих носителей псковских и новгородских говоров*, в которых сохраняется /z/ взрывное (как и во всех севернорусских говорах, сложившихся, как известно, на основе древненовгородских), т. е. минимум после VI в. н. э. Не исключено также, что стадия $*\gamma$ в изменении $*g > h$ является чисто гипотетической. Наконец, важно обратить внимание на то, что в акающих говорах (для которых, повторяем, характерно именно [ɣ]) практически отсутствует γ -протеза перед лабиализованными гласными (см. анализ и обобщенную карту видов протезы на восточнославянской территории в [Калнынь, 1998, 9–28]). Это очень знаменательно, поскольку в случае развития протезы согласный [h], как показывают типологические данные, начинает использоваться в качестве протетического прежде всего или, по крайней мере, наряду с [w] (см. [Чекман, 1979]). В связи с этим нельзя не обратить внимания на то, что в белорусских говорах заднеязычная фрикативная протеза характерна именно для тех говоров, для которых, по нашим предположениям (см. выше), характерно именно [h] (см. [ДАБМ, карты 47 и 48]).

С учетом сказанного предположение о том, что на территории акающих говоров распространялось именно [h], которое вытесняло при этом [z] — взрывной заднеязычный, кажется более вероятным, чем допущение о распространении в них $*\gamma$. Скорее всего [ɣ] образовалось в этих говорах уже после формирования в них губно-губной протезы, следы которой в памятниках восточнославянской письменности четко фиксируются с XIII в. (см. обзор литературы и конкретные примеры в [Филин, 1972, 300–301]).

Аканье

Действительно, говоры юго-запада и северо-востока различаются целым рядом черт, которые по отношению к характеристикам юго-западных говоров являются несомненно инновационными.

Важнейшей из них является аканье(-яканье) (наиболее полный обзор работ по истории восточнославянского аканья см. [Филин, 1972, 97–148]; проблематика, связанная с изучением его происхождения, четко изложена в [Горшкова, Хабургаев, 1981, 97–111]). Как уже говорилось выше, наличие, соотношение, а также конфигурация изоглосс неполного аканья, а также оканья во втором предударном слоге и заударных неконечных закрытых слогах свидетельствуют о направлении распространения аканья на территории Беларуси с северо-востока на юго-запад.

Анализ распространения и особенностей реализации различных типов восточнославянского аканья в целом также показывает, что

- 1) системы аканья, совмещающие принципы аканья и оканья, являются, безусловно, новыми, возникшими в результате распространения аканья на окающие территории; этот вывод общепринят в русской диалектологии (см., например, [Образование, 1970, 442; Войтович, 1974, 34–35; Хабургаев, 1980, 142–143] и др.);
- 2) последовательное сильное аканье типа $CaCV'$ (или $C\check{a}CV'$; C – любой согласный, V – любой гласный), распространенное также по окраинам всей территории восточнославянского аканья, может быть или новообразованием, или типологическим архаизмом по отношению к аканью диссимильативному, зона которого образует центр всей окающей территории;
- 3) судя по тому, что диссимильативный центр окружен «преддиссимильативным» аканьем типа $CaC\acute{a}//CaCV'$, $C\check{a}CV//CaCV'$ (с «ослабленным» в количественном или качественном отношении предударным гласным, сохраняющим $[a]$ -окраску перед последующим слогом с $[\acute{a}]$ -ударным — в отличие от собственно диссимильативного аканья, когда в указанной позиции выступает краткий звук неопределенного тембра типа $[\text{э}]$ или $[\text{ь}]$ в традиционной восточнославянской транскрипции), можно думать, что оба эти виды аканья являются непосредственными звеньями, предшествующими аканью собственно диссимильативному.

На основании анализа лингвогеографических данных и фонетических особенностей реализации различных типов аканья нами был сделан вывод о том, что *диссимильативное аканье*, занимающее центральную зону всего ареала восточнославянского аканья, *является инновацией по отношению к сильному аканью*, т. е. видом аканья, представляющим собой наиболее последовательную и более новую реализацию исходного состояния, которым является сильное аканье (более подробно [Чекмонас, 1989]).

В свою очередь это позволяет предположить, что все сильноокающие территории, в том числе и центральная Беларусь, являются территориями,

на которых аканье *распространялось*; по отношению к белорусским говорам это означает, что волна (сильного) аканья распространялась здесь с северо-востока на юго-восток, что полностью согласуется с «показаниями» типов аканья на территории юго-западных говоров (см. выше).

Важно учесть при этом, что сама зона диссимилиятивного аканья неоднородна по степени последовательности реализации в ней принципа диссимилиятивности. Наиболее последовательно он выдержан в ее северо-западной части. К югу от условной линии Гомель – Мосальск говоры далеко не однородны в этом отношении (см. карту 1 ДАРЯ). Прежде всего по всей юго-восточной части зоны диссимилиятивного аканья зафиксированы островки недиссимилиятивного, сильного аканья (около Новозыбкова, между Жиздрой и Белым, к востоку от Брянска и в других районах; самый большой остров сильного аканья расположен вокруг Белгорода). Это обстоятельство, а также наличие на юге зоны диссимилияции особых видов диссимилиятивного аканья (о которых см. [Русская диалектология, 1965, 38–39]) свидетельствуют о том, что оно является здесь более новым явлением, чем в центральной части территории его распространения, находящейся в Верхнем Поднепровье и Верхнем Подвинье.

Таким образом, последовательный характер диссимилиятивного аканья типа *СъСа//СаСу* в Верхнем Поднепровье и Верхнем Подвинье (в северо-западной части зоны его распространения), а также соотношение его с окружающими типами как диссимилиятивного, так и недиссимилиятивного аканья позволяют заключить, что именно эта зона может быть центром возникновения и распространения аканья.

К истории закрытых *ê и *ô

В тех русских говорах, в которых во время распространения в них аканья существовали (и/или существуют в настоящее время) закрытые гласные [ê] и [ô] известного происхождения, обычно возникали особые разновидности диссимилиятивного аканья и/или яканья. В северо-восточной части белорусских говоров, как известно, аналогичных типов предупредительного вокализма не отмечено. Это может означать, что в то время, когда распространялось аканье(-яканье), закрытых [ê] и [ô] здесь уже не было.

Есть веские основания полагать, что эпицентр слияния *ê, *ô – *e, *o > [e], [o] находился на территории говоров современной Смоленщины и прилегающих к ней районов, или на исторических смоленско-полоцких землях [Горшкова, Хабургаев, 1981, 94]. Высказывалось также предположение о том, что *ô в новых закрытых слогах в «смоленско-полоцком диалекте» могло вообще не возникнуть, что обусловило относительно раннее исчезновение в этих говорах и рефлексов исконного *ê [Филин 1972, 158], и отсутствие здесь закрытых [ê], [ô] представляет собой одну из самых старых изоглосс, сформировавшихся в смоленско-полоцких говорах древнекиевской эпохи [там же, 159–160]. Это обстоятельство особо акцентируется

Ф. Филиным при рассмотрении истории **ê* (праславянского *ятя*) в восточнославянских языках. Он отмечает, что «А. И. Соболевский еще в прошлом столетии пришел к выводу, что в смоленско-полоцком диалекте уже в XII–XIII вв. **ê* и **e* совпали в одном гласном *e* во всех позициях. ... Того же мнения придерживался и Е. Ф. Карский...» [там же, 167].

Как видим, можно считать, что отсутствие закрытых [*ê*] и [*ô*] в белорусских говорах северо-востока является инновацией, центром которой были старые смоленско-полоцкие говоры, т. е. говоры, которые, как было показано выше, являются, видимо, и эпицентром аканья.

Цеканье-дзеканье

Важнейшей общеполорусской инновацией в области фонетики является так называемое *цеканье-дзеканье*. Хотя аффрикатизация мягких [*m'*] и [*ð'*] известна и русским говорам, но артикуляционные особенности белорусских [*ц''*] и [*дз''*] позволяют утверждать, что они представляют собой отличительную черту белорусских говоров, выделяющих их из говоров окружающих славянских языков [Чэкман, 1969; Филин, 1972, 313; Smułkowa, Czekman, 1988]. Подобие белорусских [*ц''*], [*дз''*] и польских аффрикат [*č*], [*dź*] позволило А. Шахматову в свое время рассматривать цеканье-дзеканье как «ляшскую» черту белорусских и русских говоров (более подробно об истории изучения цеканья-дзеканья см. [Филин 1972, 312–313]). Хотя эта гипотеза многими формально отвергается, тем не менее на деле большинство исследователей принимают идею о том, что соседство с польскими говорами «стимулировало» и/или «поддерживало» развитие белорусского цеканья-дзеканья. Это означает, что эпицентр возникновения и распространения этого явления так или иначе связывается с западными белорусскими говорами, и, следовательно, в неявном виде принимается, что оно распространялось с юго-запада на восток и северо-восток. Насколько известно в настоящее время, юго-западная граница цеканья-дзеканья почти совпадает с границей аканья-оканья, а на юго-востоке оно распространено несколько шире оканья и заходит за Припять приблизительно по течению р. Уборть [ДАБМ, карта 56].

Нами было показано, что цеканье-дзеканье как особая (краепалатальная) реализация мягких фонем /*m'*/ (= [*ц''*]) и /*ð'*/ (= [*дз''*]) представляет собой только наиболее заметную на слух более общую особенность белорусской фонетики, а именно аналогичную в артикуляционном отношении реализацию мягких фонем /*c'*/ (= [*ц''*]), /*z'*/ (= [*з''*]) и /*n'*/ (= [*н''*]) – но /*л'*/ = палатализованное [л']. Все перечисленные особенности белорусского консонантизма мы будем называть условно (для краткости) *белорусским комплексом* (твердых и мягких согласных).

Сплошное обследование говоров Беларуси показало, что «белорусский комплекс» наиболее полно и ярко в фонетическом отношении реализован на северо-востоке и востоке. С продвижением на юго-запад его характерные

особенности как бы затухают, в околоприпятских окающих говорах они очень невыразительны и окончательно исчезают в украинских говорах Брестчины [Чэкман, 1969]. Уже одно это позволяет усомниться в предположении о «западной прародине» комплекса этих явлений, допускаемом гипотезой о его «ляшских» истоках.

Территория распространения [с''] и [з''] в русских говорах ([Чекмонас, 1997]) и соотношение этих звуков с особенностями реализации мягких фонем /m'/ и /d'/ (см. карта 64 ДАРЯ, кстати, с «государственной» границей цеканья-дзеканья) дают основание полагать, что цеканье-дзеканье сформировалось в говорах, в которых до его возникновения мягкие фонемы /с'/ и /з'/ произносились как [с''], [з''], а мягкие фонемы /m'/ и /d'/ — как [m''] и [d''], т.е. не были аффрикатизированы.

Далее, территория наиболее яркой в фонетическом отношении реализации «белорусского комплекса» практически совпадает с территорией распространения диссимилятивного аканья, которое, как было отмечено выше, является скорее всего зоной возникновения и/или первоначального распространения аканья вообще. Совпадение указанных изоглосс дает основание полагать, что система реализаций мягких и твердых согласных, называемая нами «белорусским комплексом», зародилась в том же ареале, что и аканье, и распространялась далее на юго-запад и на юг либо параллельно с ним, либо даже несколько раньше волны аканья.

В ходе распространения «белорусского комплекса» произошли также два изменения, которые, как мы предполагаем, внутренне связаны с ней, — это отверждение [p'] и, видимо, отверждение [ч'] [Чэкман, 1969].

ЗАМЕЧАНИЯ О МЕХАНИЗМАХ ФОРМИРОВАНИЯ БЕЛОРУССКИХ ГОВОРОВ СЕВЕРО-ВОСТОКА

Предположение о возможном распространении на территории Беларуси целого ряда инноваций, в целом определивших облик и основные характеристики современных белорусских говоров, с северо-востока на юго-запад и на юг является продолжением и развитием гипотезы Г. Хабургаева о существовании центральной зоны инноваций на территории северной части восточнославянских говоров, или ареала вторичного восточнославянского глоттогенеза [1980, 137–150].

Для целей данной работы важно отметить, что *диатопия*, или процесс распространения инноваций, представляет собой многомерный процесс, поскольку изоглоссы формируются вследствие

- миграции населения — носителей того же самого языка, в говорах которого содержатся черты, новые для данной территории;
- распространения тех или иных явлений без миграции населения в результате языковых контактов различного типа (или в общем *диаглоссии*) между говорами одного и того же языка;
- миграции и *диаглоссии*;

- распространения (в результате миграции и/или контактов) того или иного языка (говора) на территории, занятой носителями другого языка.

В ходе контактов всех разновидностей происходят также важные социолингвистические процессы и изменения социального статуса (престижа) контактирующих языков, что во многом обуславливают общие результаты языковых контактов. При этом распространяется и модифицируется также интуитивная, имманентно-естественная *индоязыковая* информация или интуитивные правила (способы) реализации явлений распространяющегося говора (или языка). А это означает, что одно и то же явление может уже по-разному интуитивно трактоваться как на своей «прародине», так и на новых территориях, что в конечном итоге и приводит к его модификации.

Сказанное особенно важно иметь в виду при изучении истории белорусских говоров, которые сформировались в результате контактов различного типа как между восточнославянскими говорами, так и вследствие взаимодействия с говорами балтийских языков. Приведенные выше данные позволяют думать также, что *собственно белорусские инновации зарождались не только в ходе «трансприпятской» миграции славянского населения с юга на север на территорию, ранее занятую балтами, но и вследствие значительного влияния восточнославянских говоров с северо-востока*. Пока остается неясным, распространялись ли инновации из «вторичного центра» среди восточнославянского населения или же их распространение было результатом славянизации балтов на этой территории. Вполне возможно, что оба процесса происходили одновременно. Что же касается хронологии формирования основных особенностей северо-восточных белорусских говоров, то, кажется, имеется уникальная возможность определить ее с большой точностью.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВЫХ И НОВЕЙШИХ БЕЛОРУССКИХ ГОВОРОВ

Общеизвестно, что на северо-западных окраинах Беларуси часть населения (белорусскоязычных поляков) принадлежит к числу так называемых *старокатоликов*, которых можно назвать также исконными католиками в отличие от новокатоликов, или бывших униатов. Границы расселения новокатоликов были определены М. Гринблатом [1968, 14–16]. Эти границы часто называются «этническими границами Литвы» [Ochmański, 1981]. Они, конечно, не являются точными границами распространения литовских говоров в то время, поскольку в XIV в. несомненно были и этнические литовцы, которые приняли православие и могли еще долгое время быть двуязычными.

М. Гринблат высказал также обоснованное предположение о том, что белорусы-старокатолики являются потомками ославянившихся литовцев, принявших христианство в годы крещения Литвы [там же]. Это предположение подтверждается и тем, что в зоне расселения старокатоликов до сих пор сохраняются островки литовских говоров (см. карты [Lietuvių kalbos

atlasas I, 1977)), которых еще в межвоенное время было значительно больше [Gaŗšva, 1989, 26–32]. В настоящее время все носители литовских говоров являются литовско-белорусскими или белорусско-литовскими билингвами, однако в первой половине XX в. здесь можно было встретить и литовскоязычных монолингвов (старшего поколения).

Как видим, имеются все основания рассматривать белорусские говоры старокатоликов (см. его приблизительные границы на карте) как относительно более новое образование по отношению к остальным белорусским говорам. Очевидно, новые и новейшие белорусские говоры возникли не в результате миграций славянского населения, а вследствие языковой славянизации местных балтов.

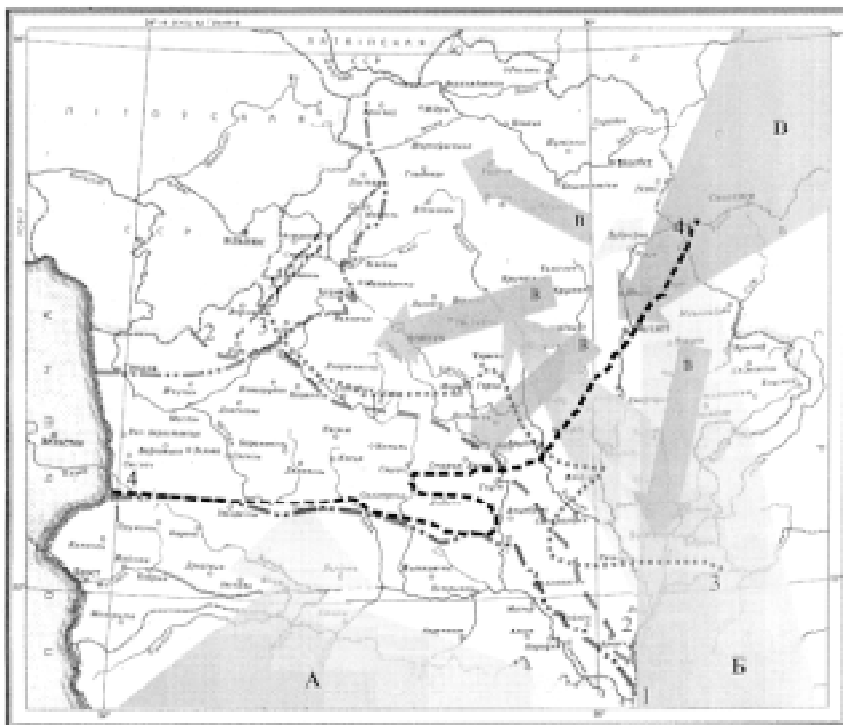
Фонетика этих говоров изучена очень поверхностно, но очевидно, что по своим основным характеристикам *они являются довольно однородными* и существенно не отличаются от более южных «старых» белорусских говоров, т. е. на их территории распространено сильное аканье-яканье, «белорусский комплекс», [y] заднеязычное, отсутствуют закрытые [ê] и [ô] и т. д. (причем в юго-западной части этих говоров известно заударное оканье в окончании существительных род. падежа ед. числа муж. рода, что указывает на влияние «старых» занеманских по отношению к ним белорусских говоров).

С большой долей вероятности можно предполагать, что все перечисленные особенности новых и новейших белорусских говоров распространялись в ходе славянизации местного населения одновременно, и литовское население усваивало уже *сложившиеся белорусские говоры*, характеризующиеся набором перечисленных выше черт. В противном случае, т. е. если бы эти явления распространялись отдельно друг от друга, волнами, территория новых и новейших говоров вряд ли была бы такой однородной (гомогенной) в диалектном отношении, какой она является в настоящее время.

В свою очередь, сказанное выше позволяет утверждать, что *основные характеристики «старых» белорусских говоров уже сложились к XIV в.*, т. е. к началу славянизации литовскоязычного населения на территории современных новых и новейших белорусских говоров.

Поскольку к XIV в. аканье и явления «белорусского комплекса» уже распространились на довольно большую территорию, то очевидно, что в эпицентре они должны были зародиться намного раньше. Как отмечалось выше, этимологические закрытые гласные *ê и *ô слились с [e] и [o], видимо, в XII в., и пятичленная система ударного вокализма как новое явление, пришедшее на территорию Беларуси с северо-запада, к XIV в. достигла только центральных районов современной Беларуси (см. карту).

Поскольку аканье и «белорусский комплекс» в настоящее время известны на более широкой территории, чем пятичленный ударный вокализм (без закрытых [ê] и [ô]), то можно предполагать, что первые два явления

ИЗОГЛОССЫ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ, РАССМАТРИВАЕМЫХ В СТАТЬЕ:

- 1 — изоглосса аканья-оканья (карта 1 ДАБМ; карта 10 Лінгвістычнай геаграфіі...);
- 2 — изоглосса неполного аканья (карта 14 ДАБМ);
- 3 — изоглосса распространения закрытых [ê] и [ô] (карты 34–35 ДАММ; карта 16 Лінгвістычнай геаграфіі...);
- 4 — изоглосса произношения звонких согласных в конце слов и перед глухими (карта 46 ДАБМ; карта 36 Лінгвістычнай геаграфіі...).

СТРЕЛКИ:

- А — направление юго-западной экспансии восточнославянских говоров;
 Б — направление «поднепровской» экспансии восточнославянских говоров;
 В — направление распространения днепро-двинских инноваций.

начали распространяться на территории современной Беларуси намного раньше и, следовательно, намного раньше также должен был сформироваться эпицентр их распространения.

Археологи утверждают, что в VIII–X вв. Днепро-Двинское междуречье представляло собой достаточно обособленный, но внутренне однородный ареал [Седов, 1970, 109–120; Булкин и др., 1978, 56], и на это же время приходится так называемая кривичско-полочанская политическая и, видимо,

этнокультурная экспансия в юго-западном направлении, связанная с усилением древнеполоцкого княжества [Ермаловіч, 1990, 46–52]. По этой причине М. Ермалович называет ареал этого междуречья «сарцавінай нашай (белорусской. — В. Ч.) першапачатковай гісторыі» [там же, 50].

Если это так, то данные истории и археологии можно считать основанием для того, чтобы датировать возникновение аканья и зарождение «белорусского комплекса» IX–X вв., а их распространение в юго-западном направлении в восточнославянских говорах связывать с указанной кривичской экспансией и кривичско-дреговичскими этнокультурными контактами, а также процессом славянизации балтийского автохтонного населения на территории Беларуси.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Процесс славянизации литовского населения на относительно небольшой территории новых и новейших белорусских говоров растянулся более чем на 600 лет, причем в некоторых микроареалах он еще не закончился до сих пор. В то же время славянизация территорий к северу от Припяти, начало которой обычно относят к VI в. н. э., а затем и распространение явлений северо-восточного происхождения (из зоны инноваций, или зоны вторичного восточнославянского глоттогенеза) происходили несравнимо более высокими темпами. Это означает скорее всего, что оба эти процесса были связаны с миграциями населения, причем в первом случае славянское население колонизировало территории, занятые балтами, а во втором — какие-то потоки славянского населения, проникая с северо-востока, распространялись как среди славян, так и носителей балтийских говоров. Этим, видимо, и объясняется тот факт, что фонетические явления, ставшие со временем основными особенностями белорусских говоров, распространились на территории современной Беларуси относительно быстро — вероятнее всего, между IX в. — временем окончательной славянизации автохтонного (балтийского и финно-угорского) населения территорий Верхнего Подвинья и Верхнего Поднепровья [Седов, 1970, 109], впоследствии составивших основу Смоленско-Полоцких земель времен Киевской Руси, и XIV в. — временем начала славянизации литовскоязычного населения на территории современных новых и новейших белорусских говоров.

Существует также одно явление в белорусских говорах, которое, возможно, является довольно важным для разграничения, с одной стороны, территорий, славянизированных в основном и преимущественно вследствие миграции, и территорий, славянизированных в основном и преимущественно вследствие языковых контактов. Этим явлением может быть сохранение звонкости согласных в конце слов (например, хле[б]) и перед глухими согласными (например, ло[ж]ка, см. карту 46 ДАБМ). Нет уверенности в том, что изоглосса этого явления определена с высокой степенью точности (по предварительным данным, звонкие согласные известны в указанных

позициях на большей территории, например, Дятловского района); с другой стороны, в говорах на востоке Беларуси оно реализуется не так последовательно, как это отмечено на карте ДАБМ (см., например, транскрипцию текста из д. Карма Добрушского р-на в [Вусная беларуская мова, 1990, 186]). Кроме того, на карте 36 в «Лінгвістычнай геаграфіі...» [1969] изоглосса этого явления представлена в огрубленном виде из-за того, что оно не было указано вне зоны его сплошного распространения (см. карту). Наконец, и это самое главное, на карте 46 ДАБМ в говорах вдоль границы с Россией на отрезке от Днепра до Ипути отмечено почти исключительно сохранение звонких в рассматриваемых позициях, в то время как на карте 73 ДАРЯ «Звонкие согласные д, б, з, ж, г на конце слова» с русской стороны на этом же отрезке границы ситуация оказывается более сложной.

Звонкость согласных в конце слов и перед глухими согласными (в этих позициях они стали возможными после падения еров, которое началось, видимо, на рубеже X–XI вв. [Горшкова, Хабургаев, 1981, 66–67]) является важной характеристикой украинских говоров, и это явление неизвестно в русских говорах. Изоглосса его распространения на территории Беларуси может указывать на *ареал, где сохранялась артикуляционная база восточнославянских говоров, распространявшихся здесь с юга*. Это могло произойти только в том случае, если славянские колонисты либо составили большинство населения на этих территориях, либо местные автохтоны были в основном оттеснены славянами.

Отсутствие звонкости согласных в конце слов и перед глухими в остальных белорусских говорах (см. карту) может свидетельствовать либо о том, что славянская речь здесь распространялась вследствие языковых контактов (и местное балтийское население, славянизируясь, сохраняло основные особенности своей исконной артикуляционной базы, для которой произношение звонких в конце слов и перед глухими нехарактерно), либо о том, что оглушение звонких в этой позиции было новообразованием, также распространявшимся на территории Беларуси с северо-востока.

ЛИТЕРАТУРА

-
- Атлас** української мови: Т. 1. Полісся, Середня Надніпрянщина і суміжні землі. Київ, 1984; Т. 2. Волинь, Надністриянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988.
- Бузук П. А.** Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх і пераходных да ўкраінскіх // Беларуская лінгвістыка. 1993. Вып. 40. С. 3–12.
- Булкин В. А.** Археологические памятники Древней Руси. М., 1978.
- Бурлыко И. Г.** Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингвогеографическое и экспериментальное исследование): Дисс. канд. филол. наук. Мн., 1987.
- Вайтовіч Н. Т.** Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі. Мн., 1968.
- Войтович Н. Т.** К вопросу о путях развития аканья в восточнославянских языках (II) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1971. М., 1974. С. 32–41.
- Воўк-Левановіч Я. В.** Беларускае аканне // Беларуская лінгвістыка. 1993. Вып. 40. С. 13–29.

Вусная беларуская мова: Хрэстаматыя. Мн., 1990.

Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в средневековье // Балто-славянские исследования 1986. М., 1988. С. 195–213.

Гаучас П., Видугирис А. Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX вв. // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. Т. XIX. География. Вильнюс, 1983.

Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка. М., 1981.

Гринблат М. Я. Белорусы. Мн., 1968.

Диалектологический атлас русского языка (Центр Европейской части СССР): Карты. Вып. 1: Фонетика. М., 1986.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.

Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990.

Калынь Л. Э. Протетические согласные перед лабиализованными гласными // Восточнославянские изоглоссы. М., 1998. Вып. 2. С. 9–25.

Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984.

Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн., 1969.

Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. Мн., 1979.

Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров (по материалам лингвистической географии). М., 1970.

Падлужны А. І., Чэцман В. М. Гукі беларускай мовы. Мн., 1973.

Русская диалектология. М., 1965.

Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

Станкевіч Я. Аканье — балцкая рыса ў мове вялікалітоўскай // *Symbolae in honorem Georgi Y. Shevelov* (Universitas libera Ukrainensis. Facultas Philosophica. Studia T. 7). München, 1971. С. 391–421.

Станкевіч Я. Этнографічныя й гістарычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі = Ethnographical and historical territories and boundaries of Whiteruthenia (Kryvia, Byelorussia). N.Y., 1953. С. 3–24 (+ карта).

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М.; Л., 1972.

Хабургаев Г. А. Становление русского языка (пособие по исторической грамматике). М., 1980.

Чэцман В. К типологии славянской протезы // Советское славяноведение. 1979. № 6. С. 92–99.

Чэцман В. Н. Мягкие «шепелявые» согласные [сʰ] и [зʰ] в говорах Псковской области // *Russian Linguistics*. 1997. Vol. 21. С. 247–270.

Чэцман В. Н. Территория зарождения и этапы развития восточнославянского аканья в свете данных лингвогеографии // *Russian Linguistics*. 1987. Vol. 11. No. 2–3. С. 335–349.

Сзекман W. Akanje: Istota zjawiska i jego pochodzenie // *Slavia Orientalis*. 1975. Nr. 3. S. 283–305.

Garšva K. Kalbinės situacijos raida pakraščiu šnektose // *Lietuvių kalbotyros klausimai*, XXVII. Vilnius, 1981. S. 12–38.

Lietuvių kalbos atlasas: I. Leksika. Vilnius, 1977; II. Fonetika. Vilnius, 1982.

Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981.

Smulkowa E., Czекman W. Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej. Warszawa, 1988.

Šerech J. Problems in the formation of Belorussian // *Supplement to Word*. N.Y., 1953. Vol. 9.

Shevelov G. A historical phonology of the Ukrainian language. [Historical phonology of the Slavic languages. Ed. by G. Shevelov. IV. Ukrainian]. Heidelberg, 1997.

Wexler P. A historical phonology of the Belorussian language. Heidelberg, 1997.

Вера Астрэйка (Мінск)

ЗАХОДНЯЯ І ЁСХОДНЯЯ ДЫЯЛЕКТНЫЯ ЗОНЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Заходняя і ўсходняя дыялектныя зоны беларускай мовы былі вылучаны на аснове гэтак званых мерыдыянальных пучкоў ізаглас, якія праходзяць у кірунку з поўначы на поўдзень і дзеляць тэрыторыю Беларусі прыкладна папалам¹. Актыўнае лінгвагеаграфічнае вывучэнне беларускай дыялектнай мовы, з’яўленне «Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак» (Мн., 1993–1998)² (а мерыдыянальную ізагласную мяжу ўтвараюць пераважна якраз ізалексы) адкрываюць шырокую перспектыву для больш грунтоўнага і дэтальнага даследавання заходніх і ўсходніх занальных моўных асаблівасцей, вытокаў адзначаных дыялектных зон у цэлым.

Заходняя і ўсходняя дыялектныя зоны беларускай мовы лічацца пераважна зонамі адпаведна польскага (а таксама заходнеславянскага наогул) і рускага моўных уплываў³. Умоўная мерыдыянальная ізагласная мяжа сапраўды амаль супадае з лініяй «адносна недалёкай яшчэ па часе (а часткова і больш ранняй) часовай гаспадарча-палітычнай адасобленасці ўсходняй і заходняй частак Беларусі»⁴. Дадзеная мяжа мае, відаць, і больш глабальны сэнс, бо з’яўляецца, па сутнасці, мяжой сутыкнення заходняй і ўсходняй культур, што так ці інакш накладвае адбітак на ўсе сферы чалавечай дзейнасці ў гэтых рэгіёнах.

Аднак нават папярэдняе азнаямленне з матэрыяламі ЛАБНГ дазваляе ўбачыць пэўную неаднастайнасць і заходніх, і ўсходніх занальных рэгіяналізмаў з пункту погляду пашырэння і паходжання. У свой час прадпрымалася спроба, і даволі ўдалая, апісання і інтэрпрэтацыі шэрагу ўсходніх і заходніх занальных асаблівасцей, адлюстраваных на картах «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (Мн., 1963). У прыватнасці, звярталася ўвага на магчымасць фарміравання мерыдыянальнай ізагласнай мяжы, па-першае, шляхам міждыялектнага ўзаемадзеяння ўнутры адпаведнага абшару самой беларускай мовы, а па-другое, праз пазадыялектныя кантакты з моўнымі сістэмамі суседніх народаў⁵. Сапраўды, у комплексах

¹ Гл.: Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн., 1968; [кніга карт ізаглас]. Мн., 1969.

² Далей — ЛАБНГ.

³ Крывіцкі А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе ХХ стагоддзя. Мн., 1998. С. 456.

⁴ Крывіцкі А. А. Традыцыйны сельскі моўны ландшафт Беларусі // Zbornik radova povodom 70. godišnjice života akademika Jovana Vukovića (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Knjiga XXXIV. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 6). Sarajevo, 1977. S. 192.

⁵ Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. С. 163–176, 277–306.

структурных моўных асаблівасцей дадзеных дыялектных зон значнае месца займаюць гэтак званыя культурныя запазычанні, лексіка, з’яўленне якой у мясцовым маўленні абумоўлена непасрэдным уплывам з боку польскай або рускай літаратурных моў. Гэтая асаблівасць у пэўным сэнсе аб’ядноўвае заходныя і ўсходныя згрупаванні гаворак і адрознівае іх ад многіх іншых дыялектных зон беларускай мовы.

У складзе ўсходнезанаальных лексічных адрозненняў формы, абумоўленыя пазадыялектным уздзеяннем рускай мовы, можна сказаць, дамінуюць. Пашырэнне многіх з іх у гаворках на адзначанай тэрыторыі мае франтальны, параўнальна раўнамерны характар. Русізмы яўна пераважаюць і сярод усходнезанаальных рэгіяналізмаў абмежаванага распаўсюджвання. Пры ўсіх адрозненнях у характары лакалізацыі апошніх найменняў на тэрыторыі ўсходняй дыялектнай зоны⁶ звяртае ўвагу адна агульная акалічнасць — іх пераважная канцэнтрацыя ў гаворках вакол трох усходнебеларускіх буйных гарадскіх цэнтраў: Віцебска, Магілёва і Гомеля. Як бачна з каментарыяў да адпаведных карт ЛАБНГ, інфарманты даволі часта акрэсліваюць падобныя абазначэнні як новыя, «гарадскія» з’явы ў мясцовым маўленні. Гэта сведчыць пра тое, што наддыялектнае ўзаемадзеянне з чужой моўнай сістэмай можа адбывацца не толькі ў выглядзе татальнага наступлення праз школу, сродкі масавай інфармацыі і да т. п., але і шляхам паступовай ірадыцыі з гарадскіх цэнтраў.

Уздзеянне рускай мовы, у першую чаргу літаратурнай, на гаворкі ўсходу Беларусі можа праяўляцца і ў некалькі іншай форме: напрыклад, у выглядзе падтрымкі той ці іншай моўнай з’явы. Толькі такім чынам, відаць, можна разглядаць ужыванне ў дыялектнай мове на ўсходзе нашай краіны першаснай назвы *аўца*, выцесненай у большасці беларускіх гаворак літаратурным, спачатку дэмінітуўным, а затым нейтральным адпаведнікам *авёчка*.

На картах ЛАБНГ знайшлі адлюстраванне і з’явы, усходнезанаальнае пашырэнне якіх можна тлумачыць толькі як вынік узаемадзеяння паміж асноўнымі беларускімі дыялектамі. Дыялектнымі па паходжанню з’яўляюцца, несумненна, найменні *жвічка* (вытворнае ад паўночна-ўсходняга дыялектнага *жві́ка*), *рэзь*, *рэзка* ‘сечка’, а таксама, відаць, назвы *ляда* ‘высечаны пад поле ўчастак лесу; поле’, *воран*, *макушка*. Для іх характэрна пераважнае пашырэнне ў межах віцебска-магілёўскай групы гаворак. Акрамя таго, усе гэтыя словы належаць да агульна- або ўсходнеславянскага фонду лексікі і аспрэчваюць іх спрадвечнае паходжанне ў беларускай дыялектнай мове даволі цяжка.

У цэлым усходняя дыялектная зона — гэта, відавочна, дастаткова інавацыйнае вылучэнне гаворак у межах беларускай мовы. Лексічныя моўныя

⁶ Акрамя ізаглас з’яў агульназанаальнага пашырэння маюць месца таксама ізагласы, якія адабляюць толькі ўсходнюю частку зоны, і разарвання ізагласы, якія вылучаюць, з аднаго боку, яе поўнач і, з другога, паўднёвы ўсход.

з'явы, якія яе ўтвараюць, часам даволі нестабільныя як у пашырэнні, так і ва ўжыванні, іх распаўсюджанне ў арэалах часта мае дыфузны характар.

Заходняя дыялектная зона беларускай мовы ўяўляецца ў гэтым сэнсе больш маналітным утварэннем, хаця ў склад заходнезанальных лексічных асаблівасцей таксама ўваходзяць розныя па пашырэнню і характару лакалізацыі з'явы. Сярод іх, як ужо ўзгадвалася вышэй, нямала праяўленняў так званай «пальшчызны крэсовай». Пашырэнне адпаведных заходнезанальных рэгіяналізмаў звычайна мае такі ж характар, як і ў папярэднім выпадку. Гэта абумоўлена агульнасцю самой прыроды адзначаных з'яў як з аднаго, так і з другога боку. Што датычыцца гарадскіх культурных цэнтраў, прыярытэт у распаўсюджванні польскамоўных літаратурных форм у дадзеным рэгіёне, як вядома, у свой час належаў спаланізаванай Вільні.

Тэрытарыяльныя кантакты беларускіх гаворак з мовамі суседніх народаў (у тым ліку і з рознымі астраўнымі гаворкамі на тэрыторыі Беларусі) заўсёды мелі месца як ва ўсходняй, так і ў заходняй частках краіны. Аднак на яе захадзе яны значна больш прыкметныя. У межах заходняй дыялектнай зоны, мяркуючы па канфігурацыі ізаглас шэрагу занальных з'яў⁷ — пераважна паланізмаў, а таксама абазначэнняў, якія могуць быць абумоўлены падтрымкай і іншага роду ўплывам з боку польскіх гаворак, яўна вылучаюцца два кантактныя арэалы: паўночна-заходні (тэрыторыя паўночна-заходняй дыялектнай зоны) і паўднёва-заходні (заходнепалескі рэгіён). Першы, як вядома, значна больш інавацыйны, чым заходнепалескі⁸. Такім чынам, складанне зон пашырэння некаторых заходнебеларускіх лексічных асаблівасцей адбывалася паэтапна: з розных бакоў і ў розныя адрэзкі часу. Цікава, што ў заходнепалескіх гаворках звычайна захоўваюцца формы, максімальна набліжаныя да першакрыніцы, тады як на паўночным захадзе польскія запазычаныя часцей праходзяць праз стадыю асіміляцыі да ўжо існуючых беларускіх варыянтаў (параўн. беларускае заходнепалескае *вэнгор*, паўночна-заходняе *вангёр*, агульнае *вугёр*, польскае *węgorz*; беларускае заходнепалескае *станог(а)*, паўночна-заходняе *станобжска*, *стагножска*, *станогая казьяўка*, асноўны масіў гаворак *сараканобжска*, польскае *stonoga*). Для заходнезанальнага моўнага комплексу наогул характэрны абазначэнні, якія ўзніклі ва ўмовах беларуска-польскай інтэрферэнцыі (тыпу *сёгоробчы*, *гэтрашні*, *сёгорбішок* 'сёлетні', *гэты рок*, *гэтае лёта* 'сёлета'⁹ і пад.). Сканцэнтраваны падобныя назвы, як правіла, у палеска-гродзенскім рэгіёне.

Сярод заходнезанальных намінацыйных рэгіяналізмаў ёсць, напэўна, і сведчанні больш ранніх кантактаў беларускай мовы (ці, дакладней,

⁷ Беларускія дыялектолагі групуюць дадзеныя ізагласы ў тры пучкі і кваліфікуюць іх як «сепаратныя» панямонска-заходнепалескія, заходнія з «выгібам» у паўднёвым Панямонні, а таксама разарваныя, якія акрэсліваюць, з аднаго боку, Заходняе Палессе, а з другога — паўночнае Панямонне; гл.: Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. Мн., 1995. С. 192.

⁸ Беларуская-польскія ізалексы. Мн., 1975. С. 144–145.

яе папярэдніцы)⁹ з заходнеславянскім моўным кантынуумам. Да іх ліку належаць, магчыма, словы *квѣтка*, *пухір* (параўн. яўна інтэрферэнтныя і храналагічна пазнейшыя паўночна-заходнія формы *квѣтка*, *панхір*, а таксама польскае *kwiat(ek)*, *pecherz*, чэшскае *květ*, *puchýrz*, *pucher*, верхне-, ніжнелужыцкае *kwět*, *pucher*, *puchor*¹⁰).

Нярэдкая з’ява ў складзе заходнезанальных лексічных адрозненняў і так званыя сумесныя беларуска-польскія інавацыі. Адной з іх, у прыватнасці, лічыцца лексема *шмат* у значэнні ‘многа’¹¹. Разам з тым у гэтых гаворках захаваліся, безумоўна, і славянскія архаічныя формы. Даволі старажытнай з’яўляецца, відаць, назва *дух*, *душá* ‘капшук (у рыбы)’ (параўн. таксама беларускае заходняе *дух* ‘паветра’). Падобнае найменне адзначана і на Кашубах (*děša*, *duša* ‘капшук (у рыбы)’, ‘паветра ў дудцы’)¹², якія лічацца адной з найбольш архаічных зон у славянскім свеце.

У гаворках заходняй дыялектнай зоны сканцэнтраваны, акрамя таго, і многія балтызмы (*свіран*, *бóнда*, *гірэá* (*кірэá*) і інш.). Не выключана, што некаторыя з іх — з’явы субстратнага характару. Гісторыя асобных беларускіх заходнезанальных найменняў, такім чынам, можа ўзыходзіць да часоў славянізацыі балцкамоўнага насельніцтва на тэрыторыі сучаснай Заходняй Беларусі.

Гэта толькі папярэдні абагулены агляд заходніх і ўсходніх занальных адрозненняў у галіне слоўніка. Больш канкрэтныя высновы аб шляхах фарміравання і генезісе дадзеных дзвюх зон беларускай дыялектнай мовы можна зрабіць, вядома, толькі ў выніку падрабязнага даследавання кожнай занальнай з’явы паасобку. Тым не менш ужо зараз можна зрабіць пэўныя высновы наконт характару ўзаемаадносін адзначаных буйнейшых занальных масіваў у межах беларускай мовы. Нягледзячы на тое што некаторыя заходнія і ўсходнія занальныя лексічныя асаблівасці знаходзяцца паміж сабой у адносінах супрацьпастаўлення і ўзаемавыключэння (пераважна назвы параўнальна новых з’яў тыпу заходняга *рòвар* – усходняга *веласінѐт*, заходняга *шклó* – усходняга *сцяклó*), наўрад ці можна лічыць дадзеныя дыялектныя зоны супастаўляльнымі ў цэлым. Гэта, відавочна, не зусім «сіметрычныя», асабліва ў сінхронным плане, структурна-тэрытарыяльныя ўтварэнні ў беларускіх гаворках. У кожнага з іх свая, хаця часам і падобная, гісторыя.

⁹ Некаторыя беларускія дыялектолагі небеспадстаўна прытрымліваюцца думкі аб існаванні ў старажытнасці прабеларускай этнадыялектнай зоны; гл.: Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. С. 180–181.

¹⁰ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1989. Т. 5; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.

¹¹ Беларуска-польскія ізалексы. С. 79.

¹² Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969–1976. Т. 1.

Michał Sajewicz (Lublin, Polska)

DEWERBALNE OSOBOWE *NOMINA SUBIECTI* W NADNARWIAŃSKICH GWARACH BIAŁORUSKICH BIAŁOSTOCZYZNY

1. UWAGI OGÓLNE

Celem artykułu jest prezentacja wyników synchronicznej analizy słowotwórczej dewerbalnych osobowych nazw subiektów z formantem sufiksальnym w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Przedmiotem analizy były wyłącznie derywaty rodzaju męskiego lub formacje ambiwalentne co do rodzaju gramatycznego. Szczególny nacisk położony został na ukazanie pełnego inwentarza formantów słowotwórczych służących do urabiania badanych nazw w białoruskich gwarach nadnarwiańskich. Dużo uwagi poświęcono liczebności wyodrębnionych TS¹, ich aktywności oraz synonimice struktur słowotwórczych. Derywacja osobowych *nomina subiecti* w nadnarwiańskich gwarach białoruskich została ukazana na tle innych gwar białoruskich, a także białoruskiego języka literackiego.

Podstawę terytorialną pracy stanowią ziemie nadnarwiańskie Białostoczczyzny, które zamieszkuje ludność posługująca się na co dzień akającymi gwarami białoruskimi. Są to najdalej na południe wysunięte gwary białoruskie na terenie województwa podlaskiego [AGWB 1, mapa 1, 2; Sajewicz 1997]. Administracyjnie teren ten należy do trzech gmin, a mianowicie do gm. Narewka i Białowieża w powiecie hajnowskim oraz gm. Michałowo w powiecie białostockim.

Na teren badań składają się ziemie, które w okresie przedrozbiorowym wchodziły w skład różnych jednostek administracyjnych i państw [Wiśniewski 1980, 14–30]. Największą część terenu badań stanowią ziemie należące wówczas do dóbr Narewka (własność rodziny Massalskich), będących enklawą powiatu grodzieńskiego województwa trockiego w województwie nowogrodzkim [Michaluk 1998]. Teren leżący na południe od byłych dóbr Narewka należał w przeszłości do województwa brzeskiego, a na zachodzie, za rzeką Narewką, do województwa podlaskiego. Część zanarwiańska terenu badań należała do województwa nowogrodzkiego, stanowiąc jednocześnie starostwo jałowskie. Zdecydowana większość badanego terenu wchodziła więc w okresie przedrozbiorowym w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do Korony należały wówczas tylko tereny leżące na zachód od rzeki Narewki, a więc dzisiejsza Puszcza Ładzka [Michaluk 1997, 3–5].

Mimo odrębnej przynależności administracyjnej i państwowej, ziemie te zasiedlała w przeszłości głównie ludność białoruskojęzyczna spod Świsłoczy i Wołkowyska. Znalazło to oczywiście swoje odbicie w systemach badanych gwar.

¹ TS — typ słowotwórczy.

Wykazują one znaczne podobieństwa w zakresie fonetyki, fleksji i leksyki, aczkolwiek obserwujemy także pewne różnice, wynikające m. in. z wpływów ukraińskich w gwarach wsi leżących na skraju Puszczy Ładzkiej [Glinka 1960; Smułkowska 1968; Kondratiuk 1964; Sajewicz 1990; Maryniakowa 1997].

Bazę materiałową pracy stanowią deweralne osobowe *nomina subiecti* z formantem sufiksalnym zebrane w 42 wsiach leżących na terenie trzech gmin: Michałowa (15 wsi), Narewka (21 wsi) i Białowieża (6 wsi).

Niniejsza praca ma, przynajmniej częściowo, zapełnić lukę istniejącą w dotychczasowych badaniach nad słowotwórstwem nadnarwiańskich gwar białoruskich Białostoczczyzny, które ze względu na swoje peryferyjne położenie są niezmiernie interesującym obiektem badań językowych, w tym też słowotwórczych.

W nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny wyodrębniono w sumie 3140 osobowych nazw subiektów z formantem sufiksalnym opartych na jednym wyrazie autosemantycznym. Najliczniejsze wśród nich są badane nazwy deweralne (1588 derywatów). Zdecydowanie mniej liczną grupę tworzą nazwy desubstantywne (866) i deadiektywne (686).

2. LICZEBNOŚĆ TYPÓW SŁOWOTWÓRCZYCH

Deweralne osobowe nazwy subiektów derywują się w badanych gwarach przy pomocy 95 formantów sufiksalnych. Formanty te tworzą typy słowotwórcze o zróżnicowanej liczebności. Pod tym względem typy słowotwórcze można podzielić na 7 grup (zob. Tabela 1).

Tabela 1

Gr.	Liczebność TS	Kryterium	Liczba TS	Liczba derywatów	%
1	bardzo wysoka	ponad 100	3	784	49,4
2	wysoka	51–100	2	147	9,3
3	znaczna	21–50	9	295	18,6
4	średnia	11–20	4	60	3,8
5	niska	6–10	19	156	9,8
6	bardzo niska	2–5	44	130	8,2
7	jednostkowa	1	14	14	0,9

Liczebność poszczególnych TS deweralnych nazw subiektów czynności przedstawia Tabela 2.

Tabela 2

Lp.	Formant	Licz.	Lp.	Formant	Licz.
1	-lo	318	5	-aũka	62
2	-un	235	6	-l'n'ik	48
3	-ač	233	7	-c'el'	41
4	-n'ik	85	8	-ak	38

Lp.	Formant	Licz.
9	-aka	33
10	-l'ščyk	33
11	-ščyk	30
12	-čyk	27
13	-ca	23
14	-ec	22
15	-ar	19
16	-ant	16
17	-ator	13
18	-l'ec	12
19	-óc'e	10
20	-ux	10
21	-ik	10
22	-él'	10
23	-él'ščyk	9
24	-ok	9
25	-ko	9
26	-al'	9
27	-an	9
28	-n'ec	8
29	-uha	8
30	-ul'	8
31	-sa	8
32	-l'ak	7
33	-él'n'ik	7
34	-us	7
35	-da	6
36	-man	6
37	-aš	6
38	-ka	5
39	-uk	5
40	-er	5
41	-aha	4
42	-aj	4
43	-ent	4
44	-anda	4
45	-éka	4
46	-óm'ik	4
47	-ola	4
48	-us'	4
49	-yš	4
50	-aūca	3
51	-ōuca	3
52	-él'ec	3

Lp.	Formant	Licz.
53	-en'ec	3
54	-én'ec	3
55	-inda	3
56	-tux	3
57	-an'ik	3
58	-ula	3
59	-ato	3
60	-n'a	3
61	-epa	3
62	-ir	3
63	-or	3
64	-ota	3
65	-n'ičy	2
66	-ox	2
67	-l'ux	2
68	-taj	2
69	-ěj	2
70	-ebn'ik	2
71	-al'n'ik	2
72	-l'a	2
73	-ic'el'	2
74	-la	2
75	-en'	2
76	-én'	2
77	-in	2
78	-tus	2
79	-ša	2
80	-at	2
81	-ut	2
82	-ča	1
83	-erca	1
84	-uda	1
85	-ujda	1
86	-ix	1
87	-ja	1
88	-c'aj	1
89	-en'a	1
90	-z'n'a	1
91	-ater	1
92	-ita	1
93	-uta	1
94	-va	1
95	-za	1

3. AKTYWNOŚĆ WYODRĘBNIONYCH TYPÓW SŁOWOTWÓRCZYCH

S tosowane są różne metody badania aktywności klas słowotwórczych, «wszystkie chyba niedoskonale, nie pozwalające mierzyć stopni produktywności (tj. aktywności. — M. S.) w sposób wystarczająco ścisły» [Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979, 37]. W niektórych opracowaniach aktywność określonej klasy słowotwórczej utożsamia się wyłącznie z jej liczebnością. Tymczasem liczebność danej klasy słowotwórczej jest pojęciem historycznym, określa bowiem liczbę formacji składających się współcześnie na tę klasę, które powstały jednak na różnych etapach rozwoju języka. Liczebność powinna być więc uznawana za istotny, lecz nie jedyny wyznacznik możliwości derywacyjnych klasy słowotwórczej. Obok liczebności klasy powinna być również uwzględniona «zdolność do zwiększania się liczby okazów danej klasy» [Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979, 37], powstawania nowych wyrazów w oparciu o model słowotwórczy wyabstrahowany z określonego TS. Możliwości derywacyjne TS uzależnione są ponadto od stopnia łączliwości (walentności) morfu afiksального z podstawami słowotwórczymi. Już M. Dokulil zauważył, że w odniesieniu do TS można mówić o dwóch rodzajach aktywności², a mianowicie o aktywności empirycznej i aktywności systemowej TS [Dokulil 1979].

Aktywność empiryczną TS ustala się na podstawie analizy nowych derywatów, powstałych na określonym etapie rozwoju języka [SRJ 1999, 78–82]. Ważną rolę odgrywają tu badania możliwości derywacyjnych typów słowotwórczych na różnych odcinkach czasu, a także, zwłaszcza zakresie słowotwórstwa gwarowego, badania słowotwórcze w ujęciu pokoleniowym. Tego rodzaju badania mają na celu ustalenie wyabstrahowanych z TS modeli słowotwórczych, według których tworzone są w języku (gwarze) nowe derywaty. Tą drogą ustala się, które z wyodrębnionych TS wykazują aktualnie lub na innym etapie czasowym rozwoju języka aktywność, a które z kolei takiej aktywności nieprzejawiają. Aktywność empiryczna nie jest właściwością stałą TS. Ten sam TS może z czasem zwiększać lub zmniejszać swoją aktywność, a nawet ją tracić. Analiza materiału pod kątem aktywności TS na danym etapie rozwoju języka pozwala oddzielić to, «co jest w języku rezydualne, odziedziczone z dawniejszych faz funkcjonowania systemu, od zjawisk żywych, aktywnych, aktualnie decydujących o sposobach wzbogacania zasobu leksykalnego języka» [Laskowski 1966, 39].

Aktywność systemowa TS uzależniona jest od walentności FS, tj. od zakresu jego łączliwości z podstawami słowotwórczymi. Ograniczenie łączliwości formantów sufiksalnych z podstawami słowotwórczymi może być wywołane różnymi czynnikami językowymi, m. in. jak formalnymi, semantycznymi, leksykalnymi i stylistycznymi [SRJ 1999, 78–82].

W tym opracowaniu przy opisie możliwości derywacyjnych poszczególnych TS uwzględniono zarówno zdolność typu do zwiększania liczby reprezentujących

² M. Dokulil używa terminów *produktywność empiryczna* i *produktywność systemowa*.

go derywatów, jak również jego liczebność, a także zakres łączliwości formantów sufiksalnych z podstawami słowotwórczymi. Dodatkowo wzięto również pod uwagę możliwość tworzenia derywatów o charakterze indywidualnym i potencjalnym, a także zdolności adaptacyjne FS oraz częstotliwość użycia poszczególnych formacji. W pracy używany jest termin **aktywność TS** w szerokim znaczeniu, obejmujący zarówno aktywność empiryczną, jak i aktywność systemową.

Wyodrębnione w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny TS dewerbalnych osobowych nazw subiektów czynności z formantem sufiksальnym zostały podzielone w zależności od ich aktywności na 6 grup (zob. Tabela 3).

Tabela 3

Gr.	Aktywność TS	Kryterium	Liczba TS	Liczba derywatów	%
1	bardzo wysoka	ponad 100	3	786	49,9
2	wysoka	51–100	2	147	9,3
3	średnia	21–50	9	295	18,8
4	niska	11–20	4	60	3,8
5	minimalna	6–10	19	156	9,9
6	zerowa	2–5	44	130	8,3

TS odznaczające się w badanych gwarach bardzo wysoką aktywnością ukazuje Tabela 4.

Tabela 4

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-ło</i>	318
2	<i>-un</i>	235

Lp.	TS	Liczebność
3	<i>-ač</i>	233

TS odznaczające się w badanych gwarach bardzo wysoką aktywnością przedstawia Tabela 5.

Tabela 5

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-n'ik</i>	85

Lp.	TS	Liczebność
2	<i>-aũka</i>	62

TS odznaczające się w badanych gwarach średnią aktywnością przedstawia Tabela 6.

Tabela 6

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-l'n'ik</i>	48
2	<i>-c'el'</i>	41
3	<i>-ak</i>	38
4	<i>-l'sčyk</i>	33
5	<i>-aka</i>	33

Lp.	TS	Liczebność
6	<i>-ščyk</i>	30
7	<i>-čyk</i>	27
8	<i>-ca</i>	23
9	<i>-ec</i>	22

TS odznaczające się w badanych gwarach niską aktywnością przedstawia Tabela 7.

Tabela 7

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-ar</i>	19
2	<i>-ant</i>	16

Lp.	TS	Liczebność
3	<i>-ator</i>	13
4	<i>-l'ec</i>	12

TS odznaczające się w badanych gwarach minimalną aktywnością przedstawia Tabela 8

Tabela 8

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-óc'e</i>	10
2	<i>-ux</i>	10
3	<i>-ik</i>	10
4	<i>-él'</i>	10
5	<i>-él'ščyk</i>	9
6	<i>-ok</i>	9
7	<i>-ko</i>	9
8	<i>-al'</i>	9
9	<i>-an</i>	9
10	<i>-n'ec</i>	8

Lp.	TS	Liczebność
11	<i>-uha</i>	8
12	<i>-ul'</i>	8
13	<i>-sa</i>	8
14	<i>-l'ak</i>	7
15	<i>-él'n'ik</i>	7
16	<i>-us</i>	7
17	<i>-da</i>	6
18	<i>-man</i>	6
19	<i>-aš</i>	6

TS odznaczające się w badanych gwarach zerową aktywnością przedstawia Tabela 9.

Tabela 9

Lp.	TS	Liczebność
1	<i>-ka</i>	5
2	<i>-uk</i>	5
3	<i>-er</i>	5
4	<i>-aha</i>	4
5	<i>-aj</i>	4
6	<i>-ent</i>	4
7	<i>-anda</i>	4
8	<i>-éka</i>	4
9	<i>-ótn'ik</i>	4
10	<i>-oła</i>	4
11	<i>-us'</i>	4
12	<i>-yš</i>	4
13	<i>-aŭca</i>	3
14	<i>-óŭca</i>	3
15	<i>-él'ec</i>	3
16	<i>-en'ec</i>	3

Lp.	TS	Liczebność
17	<i>-én'ec</i>	3
18	<i>-inda</i>	3
19	<i>-tux</i>	3
20	<i>-an'ik</i>	3
21	<i>-uła</i>	3
22	<i>-ało</i>	3
23	<i>-n'a</i>	3
24	<i>-epa</i>	3
25	<i>-ir</i>	3
26	<i>-or</i>	3
27	<i>-ota</i>	3
28	<i>-n'ičy</i>	2
29	<i>-ox</i>	2
30	<i>-l'ux</i>	2
31	<i>-taj</i>	2
32	<i>-éj</i>	2

Lp.	TS	Liczebność
33	-ebn'ik	2
34	-al'n'ik	2
35	-l'a	2
36	-ic'el'	2
37	-la	2
38	-en'	2

Lp.	TS	Liczebność
39	-én'	2
40	-in	2
41	-tus	2
42	-ša	2
43	-at	2
44	-ut	2

4. AKTYWNOŚĆ TS W BADANYCH GWARACH NA TLE POZOSTAŁYCH GWAR BIAŁORUSKICH I BIAŁORUSKIEGO JĘZYKA LITERACKIEGO

Analiza porównawcza materiału wykazała, że prawie wszystkie wyodrębnione w badanych gwarach formanty tworzące osobowe *nomina subiecti* funkcjonują także w gwarach białoruskich na terenie Białorusi [Sciacko 1977]. Wydzielona została jedynie nieliczna grupa formantów, za pomocą których badane nazwy derywowane są praktycznie tylko w gwarach wschodniosłowiańskich na terenie Białostoczczyzny. Są to najczęściej formanty przejęte z języka ogólnopolskiego, por. np. formanty *-erca*, *-aũca*, *-oũca*, *-n'ičy*, *-enga*, *-ox*, *-oła*, *-aš*, *-at*, *-ota*. Tego typu TS tworzą typy słowotwórcze o niskiej lub bardzo niskiej liczebności, które nie odznaczają się w badanych gwarach aktywnością.

Pośród formantów sufiksalnych urabiających dewerbalne osobowe nazwy subiektów w gwarach białoruskich na terenie Białorusi około 60 nie jest wykorzystywanych w tej funkcji w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Zdecydowana większość nie używanych w badanych gwarach formantów ma na terenie Białorusi charakter regionalny [Sciacko 1977, 283–288]. Ich zasięg ograniczony jest najczęściej do bardzo wąskiego terenu.

Między badanymi gwarami a gwarami białoruskimi na terenie Białorusi istnieją duże różnice co do aktywności poszczególnych typów słowotwórczych. Niektóre typy, aczkolwiek nieliczne, wykazują wyższą aktywność w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Należą do nich typy słowotwórcze z formantami *-ač*, *-aũka*, *-c'el'*, *-ca*, *-ant*, *-ator*, *-us*. Przytoczone typy słowotwórcze, z wyjątkiem typu z formantem *-aũka*, ukształtowały się w badanych gwarach pod wyraźnym wpływem języka ogólnopolskiego. TS *-aũka* w ogóle nie jest wykorzystywany w języku ogólnopolskim do urabiania dewerbalnych osobowych nazw subiektowych [Grzegorzczkova, Puzynina 1979, 143]. Tymczasem w badanych gwarach formant ten tworzy typ słowotwórczy o znacznej aktywności³.

Wyższą aktywność w gwarach białoruskich na terenie Białorusi w porównaniu z badanymi gwarami wykazują TS z formantami *-l'ščyk*, *-ščyk*, *-čyk*, *-ik*, *-él'*, *-él'ščyk*, *-ok*. Wyodrębnia się również liczna grupa TS, które

³ Por. omówione w niniejszej pracy dewerbalne nazwy subiektów z formantem *-aũka*.

wykazują identyczną lub zbliżoną aktywność. Należą do nich TS z formantami *-lo*, *-un*, *-n'ik*.

Porównanie z kolei słowotwórstwa dewerbalnych osobowych nazw subiektyw w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny ze słowotwórstwem tych nazw w białoruskim języku literackim [HBM 1962; Sciacko 1977] wykazuje, że prawie połowa spośród wyodrębnionych w badanych gwarach formantów nie uczestniczy w derywowaniu nazw subiektywów w języku ogólnobiałoruskim, a kilkanaście jest poświadczonych w pojedynczych lub nielicznych (2–3) formacjach⁴. Różnica ta wynika stąd, iż gwary, zwłaszcza peryferyjne, wykazują znacznie szerszy inwentarz formalnych środków słowotwórczych niż języki literackie. Dotyczy to w szczególności formantów urabiających derywaty o nacechowaniu ekspresywnym.

Nieliczne w sumie TS mają w badanych gwarach i w białoruskim języku literackim identyczną lub zbliżoną aktywność, np. TS z formantem *-n'ik* przejawia w obu systemach wysoką aktywność, z formantem *-ak* średnią, a z formantami *-ant*, *-ator* i *-l'ec* niską. Zdecydowana większość badanych TS przejawia w białoruskich gwarach nadnarwiańskich Białostoczczyzny i w białoruskim języku literackim zróżnicowaną aktywność. Niektóre z nich są aktywne w gwarach nadnarwiańskich, a w białoruskim języku literackim wykazują zaledwie średnią, a czasem nawet niską aktywność, por. np. TS z formantami *-lo*, *-un*, *-ač*, *-aũka*, *-c'el'*, *-aka*, *-ca*, *-ec*. Inne z kolei TS charakteryzują się nieznaczną aktywnością w badanych gwarach nadnarwiańskich, są natomiast bardzo aktywne w języku ogólnobiałoruskim, por. np. *-l'n'ik*, *-čyk*, *-ščyk*, *-l'sčyk*.

Aktywność TS w badanych białoruskich gwarach nadnarwiańskich Białostoczczyzny na tle pozostałych gwar białoruskich i białoruskiego języka literackiego przedstawia Tabela 10 i Tabela 11.

Tabela 10

Lp.	TS	Licz.	Aktywność typu słowotwórczego		
			W badanych gwarach białoruskich	W pozostałych gwarach białoruskich	W białoruskim języku literackim
1	<i>-lo</i> ⁵	318	bardzo wysoka	bardzo wysoka	niska
2	<i>-un</i>	235	bardzo wysoka	aktywny	niska
3	<i>-ač</i>	233	bardzo wysoka	aktywny	niska
4	<i>-n'ik</i>	85	wysoka	wysoka	wysoka

⁴ Charakterystyki porównawczej słowotwórstwa dewerbatywów w gwarach białoruskich i w białoruskim języku literackim dokonuje P. U. Sciacko [1977, 79-82].

⁵ W białoruskim języku literackim poświadczonemu w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny formantowi *-lo* odpowiadają formanty *-lo* (pod akcentem) i *-la* (nie pod akcentem).

Lp.	TS	Licz.	Aktywność typu słowotwórczego		
			W badanych gwarach białoruskich	W pozostałych gwarach białoruskich	W białoruskim języku literackim
5	-aïka	62	wysoka	niska* ⁶	niska
6	-l'n'ik	48	średnia	wysoka	bardzo wysoka
7	-c'el'	41	średnia	niska	niska
8	-ak	38	średnia	wysoka	średnia
9	-aka	33	średnia	wysoka	niska
10	-l'sčyk	33	średnia	niska	bardzo wysoka
11	-ščyk	30	średnia	wysoka	wysoka
12	-čyk	27	średnia	niska	wysoka
13	-ca	23	średnia	niska	niska
14	-ec	22	średnia	wysoka	niska
15	-ar	19	niska	wysoka	zerowa
16	-ant	16	niska	niska	niska
17	-ator	13	niska	niska	niska
18	-l'ec	12	niska	niska*	niska
19	-óc'e	10	minimalna	zerowa*	-
20	-ux	10	minimalna	niska*	zerowa
21	-ik	10	minimalna	wysoka*	zerowa
22	-él'	10	minimalna	wysoka*	-
23	-él'sčyk	9	minimalna	zerowa	-
24	-ok	9	minimalna	wysoka	średnia
25	-ko	9	minimalna	wysoka	niska
26	-al'	9	minimalna	wysoka	zerowa
27	-an	9	minimalna	niska*	zerowa
28	-n'ec	8	minimalna	niska	-
29	-uha	8	minimalna	wysoka	zerowa
30	-ul'	8	minimalna	zerowa*	-
31	-sa	8	minimalna	niska	zerowa
32	-l'ak	7	minimalna	wysoka	niska
33	-él'n'ik	7	minimalna	wysoka	-
34	-us	7	minimalna	wysoka*	-
35	-da	6	minimalna	niska*	-
36	-man	6	minimalna	zerowa	-
37	-aš	6	minimalna	-	-

⁶ Gwiazdką oznaczono typy słowotwórcze o charakterze regionalnym, które obejmują swoim zasięgiem ograniczony teren.

Tabela 11

Lp.	TS	Licz.	Aktywność TS na tle pozostałych gwar białoruskich			Aktywność TS na tle białoruskiego języka literackiego		
			większa (+)	mniejsza (-)	podobna (=)	większa (+)	mniejsza (-)	podobna (=)
1	<i>-lo</i> ⁷	318			=	+		
2	<i>-un</i>	235			=	+		
3	<i>-ač</i>	233	+			+		
4	<i>-n'ik</i>	85			=			=
5	<i>-aŭka</i>	62	+			+		
6	<i>-l'n'ik</i>	48			=			=
7	<i>-c'el'</i>	41	+			+		
8	<i>-ak</i>	38			=			=
9	<i>-aka</i>	33			=			=
10	<i>-l'sčyk</i>	33		-			-	
11	<i>-ščyk</i>	30		-			-	
12	<i>-čyk</i>	27		-			-	
13	<i>-ca</i>	23	+			+		
14	<i>-ec</i>	22			=			=
15	<i>-ar</i>	19			=			=
16	<i>-ant</i>	16	+			+		
17	<i>-ator</i>	13	+			+		
18	<i>-l'ec</i>	12			=			=
19	<i>-óc'e</i>	10			=	+		
20	<i>-ux</i>	10			=	+		
21	<i>-ik</i>	10		-				=
22	<i>-él'</i>	10		-		+		
23	<i>-él'sčyk</i>	9		-		+		
24	<i>-ok</i>	9		-				=
25	<i>-ko</i>	9			=			=
26	<i>-al'</i>	9			=			=
27	<i>-an</i>	9			=	+		
28	<i>-n'ec</i>	8			=			=
29	<i>-uha</i>	8			=			=
30	<i>-ul'</i>	8			=	+		
31	<i>-sa</i>	8			=			=
32	<i>-l'ak</i>	7			=			=
33	<i>-él'n'ik</i>	7			=			=
34	<i>-us</i>	7	+			+		
35	<i>-da</i>	6			=			=
36	<i>-man</i>	6			=			=
37	<i>-aš</i>	6	(+)			(+)		

⁷ Por. przypis 5.

Przeprowadzone badania porównawcze wykazały, iż różnice w zakresie słowotwórstwa osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich i położonych po zachodniej części Puszczy Ładzkiej gwarach ukraińskich są minimalne. Przyczynę tego stanu rzeczy należy upatrywać w tym, że słowotwórstwo białoruskich gwar południowozachodnich wyraźnie nawiązuje do słowotwórstwa północnozachodnich gwar ukraińskich [Smułkowa 1968, 169–173]. Wyraża się to m.in. występowaniem nazw z formantami *-n'ik*, *-l'n'ik*, *-ač*, a także z archaicznym *-taj*, por. *ratáj* ‘oracz’. Sąsiednie gwary ukraińskie cechuje również niezmiernie rozbudowany inwentarz formantów oraz bogata synonimika formacji słotwórczych.

Zaskakuje także nieznacny w sumie wpływ języka ogólnopolskiego na słowotwórstwo osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Niewątpliwie polskiego pochodzenia są występujące w badanych gwarach formanty *-erca*, *-aũca*, *-oũca*, *-n'icy*, *-enga*, *-er*, *-ator*, *-us*, *-at*, *-ant*, *-ent*. Są to prawie wyłącznie formanty wyodrębnione w nazwach reprezentujących TS o niewysokiej lub znikomej aktywności. Rezultatem oddziaływania języka ogólnopolskiego jest także nieznaczna rozbudowa niektórych TS o derywaty historycznie polskie, por. np. typy słotwórcze z formantami *-ca*, *-ač*, *-ik*, *-sa*.

5. SZEREGI SYNONIMICZNE ANALIZOWANYCH DERYWATÓW

Występowanie licznych dubletów strukturalnych jest jedną z cech charakterystycznych terenów językowo niejednorodnych. Tworzą one bogate, niekiedy cztero-, a nawet pięcioczłonowe słotwórcze szeregi synonimiczne. Są to nazwy posiadające to samo znaczenie słotwórcze, oparte na tych samych podstawach słotwórczych, lecz utworzone za pomocą różnych formantów. Zjawisko to wywołane jest m. in. «багатымі словаўтваральнымі магчымасямі народна-дыялектнай мовы, выкліканымі разгалінаванай сістэмай народных гаворак, узаемадзеяннем розных дыялектаў і іх дэрывацыйнымі асаблівасцямі, уздзеяннем на гаворкі літаратурных моў, а таксама гаворак суседніх народаў, захаваннем у народнай мове словаўтваральных тыпаў і мадэлей мінулых эпох і фарміраваннем новых дэрывацыйных сродкаў, імкненнем носьбітаў мовы да вобразнасці, эмацыянальнасці выказвання, а таксама ўзаемадзеяннем паміж сабой розных словаўтваральных асноў і тыпаў» [Sciacko 1977, 291].

Analiza 1588 dewerbalnych osobowych nazw subiektów z formantem sufiksальnym występujących w peryferyjnych gwarach białoruskich okolic Narewki, Białowieży i Jałówki na Białostoczczyźnie pozwoliła na wyodrębnienie licznych, często bogato reprezentowanych szeregów dubletów strukturalnych. Bardzo często nawet w gwarze jednej wsi spotykamy w obrębie tego typu derywatów całe szeregi nazw synonimicznych opartych na wspólnym czasowniku. Najbardziej rozbudowane szeregi dubletów strukturalnych tworzą derywaty ekspresywne, zwłaszcza o nacechowaniu wybitnie pejoratywnym [Sajewicz 1989].

Z przeprowadzonej analizy materiału wynika, że dublety strukturalne najczęściej występują pomiędzy formantami wykazującymi identyczną lub zbliżoną dystrybucję. Najliczniej reprezentowane są w szeregach synonimicznych formanty tworzące aktywne i licznie reprezentowane TS, por. np. *-lo*, *-un*, *-ač* i in.

W szeregach dubletów strukturalnych obok nazw posiadających wysoką częstotliwość użycia mogą pojawiać się także derywaty o charakterze recesywnym lub świeżo zapożyczone z języka ogólnopolskiego. Niejednokrotnie mamy też do czynienia z sytuacją, gdy w szeregu synonimicznym pojawiają się nazwy o odpowiednio wysokiej częstotliwości użycia, utworzone przy pomocy formantów rywalizujących o prymat w systemie słowotwórczym badanych gwar [Sajewicz 1989]. Dublety strukturalne powinny być więc uwzględniane przy ustalaniu stopnia aktywności poszczególnych TS, a także w badaniach mających na celu ustalenie tendencji słowotwórczych na danym terenie. Ważną rolę powinny one również odegrać przy przeprowadzaniu granic między poszczególnymi gwarami i językami. Dokładna analiza dubletów strukturalnych może być pomocna w wyjaśnieniu wielu zjawisk dotyczących struktury systemu słowotwórczego, a także jego rozwoju ⁸.

1. Szeregi synonimiczne typu A : B : C : D : E (5)

a) dominujący TS: V + *ač* (6)

drym'ač - drym'ak - drymk'o - drym'aka - dryml'ak
sałap'ač - sałap'un - sałap'an - sałap'aj - sałap'aha
kurv'ač - kur'eün'ik - kurv'al' - kurv'él' - k'urv'aš
smark'ač - sm'orkało - smark'un - smark'al' - smark'ul'
murz'ač - m'urzało - murz'el' - murz'ej - m'urz'ik
z'iv'ač - z'iv'un - z'iv'ak - z'iv'aka - z'iv'adło

b) dominujący TS: V + *un* (2)

rav'un - raül'o - r'eüda - r'eüza - r'óüda
s'ik'un - s'ik'ač - s'iksa - s'ik'ul' - s'ik'ut

c) dominujący TS: V + *ebn'ik* (1)

małac'ebn'ik - małac'el'n'ik - małac'él'sčyk - małac'il'sčyk - małac'il'n'ik

d) dominujący TS: V + *aln'ik* (1)

hrab'al'n'ik - hrab'él'n'ik - hrab'ec - hrab'ło - hrab'un

e) dominujący TS: V + *lo* (1)

k'oüzało - kaüz'ač - kaüz'un - kaüz'an - k'oüzan'ec

2. Szeregi synonimiczne typu A : B : C : D : E : F (6)

a) dominujący TS: V + *ač* (4)

dram'ač - dram'ak - dr'emko - dram'aka - dram'óc'e - dram'ło

⁸ W niniejszym artykule z przyczyn technicznych przytoczono tylko najbogatsze szeregi synonimiczne. Pominięto natomiast szeregi składające się z 2-4 elementów.

hn'iv'ač - hn'iv'ak - hn''evalo - hn'iv'aka - hn''euko // hn'iiük'o
ryh'ač - ryh'un - ryh'al' - ryh'óc'e - ryhl'o - ryh'al'ec
zdyx'ač - zdyxl'ak - zdyxl'o - zdyxl''ina - zdyx'ota - zdyx'óc'e

b) dominujący TS: V + un (2)

xrap'un - xrap'ač - xrap'ak - xrap'l'o - xr'apalo - xrap'ul'
pard'un - p'erdalo - pard'ota - p'erdaüka - pard'ul' - p'erodus

c) dominujący TS: V + lo (1)

m'azalo - maz'ač - maz'un - maz''uta - maz'epa - maz'n''ik

3. Szeregi synonimiczne typu A : B : C : D : E : F : G (7)

a) dominujący TS: V + ač (1)

pamah'ač - pamah'al'n''ik - pamah'ac'el' - pamah'ajto - pamah'ater -
pam'ah'er - pamah'alo

b) dominujący TS: V + ak (1)

baj'ak - bajaz'n''a - baj'uha - baj'ux - baj'ak - baj'aka - baj'un

4. Szeregi synonimiczne typu A : B : C : D : E : F : G : H : I : J : K : L (12)

a) dominujący TS: V + un (1)

jab'un - jab'ak - jab'ač - jab'aka - j'ober - jab'ec - jab'al'n''ik - jab'al'ščyk -
jab'l'o - j'ebus - j'ebus' - j'obalo

UWAGI KOŃCOWE

Wnieniejszej pracy zostały omówione jedynie niektóre aspekty derywacji badanych nazw, w szczególności zagadnienie liczebności i aktywności wyodrębnionych typów słowotwórczych, a także problem synonimii struktur słowotwórczych. Podjęto ponadto próbę charakterystyki wydzielonych typów słowotwórczych na tle pozostałych gwar białoruskich i języka ogólnobiałoruskiego. Szczegółowa analiza dewerbalnych osobowych nazw subiektów czynności z formantem sufiksalnym funkcjonujących w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny została dokonana w złożonej przez referenta do druku monografii nt. *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny*. Monografia zawiera pełny opis derywacji dewerbalnych, a także deadiektynnych i desubstantywnych osobowych nazw subiektów czynności funkcjonujących w badanych gwarach. Opisanano poszczególne kategorie słowotwórcze, a w ich obrębie typy słowotwórcze. Dużo uwagi poświęcono zagadnieniu motywacji, zwłaszcza wielorakiej, badanych nazw. Dokonano wszechstronnej analizy semantycznej derywatów neutralnych i ekspresywnych. Wyodrębniono m.in. nazwy zawodowe i niezawodowe, potencjalne i aktualne [Dobrzyńska 1975a]. Sporo miejsca w pracy zajmuje problem neutralizacji różnicy między nazwami subiektów a nazwami reprezentującymi inne kategorie nazw dewerbalnych, a także złożona relacja aspektowa między dewerbalną nazwą subiektu czynności a podstawą

czasownikową [Dobrzyńska 1975b]. Opis uwzględnia także towarzyszące derywacji liczne zjawiska morfonologiczne.

BIBLIOGRAFIA

-
- [AGWB 1980], Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. Wrocław, 1980. T. 1.
- Dobrzyńska T.** 1975a. Opozycja: potencjalność-aktualność w polskich współczesnych nazwach wykonawców czynności // *Poradnik Językowy*. Nr. 6.
- Dobrzyńska T.** 1975b. Kategoria aspektu w polskich współczesnych nazwach wykonawców czynności // *Poradnik Językowy*. Nr. 7.
- Dokulil M.** 1962. *Tvoření slov v češtině*, 1. Teorie odvozování slov, Praha; [tłum. pol.] 1979. *Teoria derywacji*, Wrocław.
- Glinka S.** 1960. Granice językowe i przykłady różnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny // *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN*. Warszawa. T. 5.
- Grzegorzczkova R.** 1979. *Zarys słowotwórstwa polskiego: Słowotwórstwo opisowe*. Warszawa. [HBM 1] *Граматыка беларускай мовы: Марфалогія*. Мн., 1962. T. 1.
- Kondratiuk M.** 1964. Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego // *Slavia Orientalis*. Nr. 3.
- Laskowski R.** 1966. Derywacja rzeczowników w dialektach laskich: Abstracta, collectiva, deminutiva, augmentativa. Wrocław. Cz. I.
- Maryniakowa I.** 1997. Arealne opracowanie leksyki gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny // *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce [Rozprawy Sławistyczne, 12]*. Lublin.
- Michaluk D.** 1997. Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu (do końca XIX w.). Białystok – Narewka.
- Nagórko A.** 1998. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa.
- Sajewicz M.** 1990. Produktywne typy słowotwórcze dewerbalnych nazw agentywnych w gwarach białoruskich okolic Narewki i Białowieży na Białostoczczyźnie // *Slavia Orientalis*. Nr. 3–4.
- Sajewicz M.** 1989. Dublety strukturalne w kategorii dewerbalnych nomina agentis w gwarach z pogranicza białorusko-ukraińskiego na Białostoczczyźnie // *Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny [Rozprawy Sławistyczne, 4]*. Lublin.
- Sajewicz M.** 1997. O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie // *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce [Rozprawy Sławistyczne, 12]*. Lublin.
- Sciacko P. U.** 1977. *Сцяцко П. У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі*. Мн., 1977.
- Smułkowa E.** 1968. Szkic systemów fonologicznych gwar Białostoczczyzny wschodniej // *Slavia Orientalis*. Nr. 3.
- [SRJ 1999]. *Современный русский язык: Словообразование. Морфонология. Морфология*. Мн., 1999.
- Wiśniewski J.** 1980. *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie // Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Wrocław. T. 1.

Марына Ісачанкава (Мінск)

МЕТАБАЛІЗМ СЕАНТЫКІ НЕКАТОРЫХ ТРАДЫЦЫЙНЫХ БЕЛАРУСКІХ ХРАНОНІМАЎ

З'ява метабалізму семаантыкі лінгвістычнай адзінкі, паводле азначэння А. М. Гардзея, ёсць частковая або поўная змена яе аспекта зместу пад уплывам змены мадэлі свету ў ходзе эвалюцыі таго ці іншага этнасу. Разгледзім выпадак метабалізму лінгвістычнай семаантыкі ў канкрэтнай прадметнай вобласці — тэрміналогіі календара традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў.

Першы прыклад прысвечаны апошняму тыдню перад Вялікім постам — Масленіцы. Беларускія яго назвы прадстаўлены шэрагам назоўнікаў і субстантываваных прыметнікаў: *Масленіца, Масленка (-ін-, -ян-), Маслеца, Масленая (-ін-, -ян-)*¹. Рэдка ўжываюцца тэрміны *сёрніца, сёрны тыдзень*. Словы *масленіца, масленка, масленая*, якія бяруць пачатак ад агульнаславянскага **масла** (*масленіца* ← *маслены* ← *масла*; *масленка* ← *маслены* ← *масла*), вядомы ўсім славянам, але ў значэнні назвы свята — толькі ўсходнім (*mašlany, mašlanica* сустракаюцца ў польскіх гаворках)². У гэтым значэнні, як лічаць укладальнікі ЭСБМ, усходнеславянскія тэрміны *Масленіца, Масленка, Масленая* ўтварыліся пад уплывам старажытнаславянскага словазлучэння *масляна седьміца*³. Аўтары энцыклапедычнага слоўніка «Хрыціанство» сцвярджаюць, што свята спачатку мела назву *мясапуст*, а выразы *сёрны тыдзень, масленіца* з'явіліся не раней чым у XVI ст.⁴ Тэрмін *Масленіца* сустракаецца ў старажытнарускіх помніках сярэдзіны XVI ст., *Масленка* — пачатку XV ст., а *сёрны запуск* — XIII ст. (у Пераяслаўскім летапісе па спісе XV ст.). Па нашаму меркаванню, разглядаемыя тэрміны ўзніклі позна, калі было ўстаноўлена царкоўнае прадпісанне ўстрымлівацца ад мяснэй ежы, што было лагічным пераходам

¹ У артыкуле выкарыстоўваюцца матэрыялы Палескага архіва Інстытута славяназнаўства РАН, матэрыялы архіва Палескага этналінгвістычнага атласа НДЛ БДУ, матэрыялы, якія сабраны аўтарам у час экспедыцый 1988–1992 гг. і супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі НАН: Ф. Д. Клімчук у в. Сіманавічы Драгічынскага р-на, І. Я. Яшкін у в. Шаламы Слаўгарадскага р-на, В. М. Курцовай у в. Залесе Чачэрскага р-на, Т. М. Трухан у в. Замошша Любанскага р-на, Н. В. Драбудзька у в. Кашталянаўшчына Глыбоцкага р-на.

² Этымалагічны слоўварь славянскіх языков. М., 1990. Вып. 17. С. 223–228. Параўн. у іншых славянскіх народаў: лужычане – *postnicy, zapust*; чэхі – *masopust, fašank*; славакі – *fašiang*; славенцы – *rust*; сербы, чарнагорцы – *бела, сирна, загонетна неделя, сирнице*; харваты – *rust, mesopust*; македонцы – *сирната, сирупосна, бела, проштена неделя, сирница*. См.: Календарныя обычаі і обряды в странах зарубежной Европы кон. XIX – нач. XX в. (весенние праздники). М., 1977. С. 221, 239, 243.

³ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1990. Т. 6. С. 246, 247.

⁴ Хрыціанство: Энцыклапедычны слоўварь. М., 1995. Т. 2. С. 94.

да посту. У дахрысціянскія часы наўрад ці існавала ўстрыманне ад мясной ежы. Рэшткі шчодрых сталоў у час мясапуснага тыдня захаваліся і ў XX ст. у культуры розных еўрапейскіх народаў. Так, напрыклад, у сербаў было прынята есці курынае мяса. Беларусы адступалі ад царкоўных прадпісанняў, калі святкавалі на Масленым тыдні Уласе з мясной ежай, гарэлкай (падрабязней гл. ніжэй). Магчыма, рэлікты дахрысціянскіх святкаванняў засталіся і ў назве беларускага звычайна *паласкаць зубы*. Хутчэй за ўсё, ва ўсходнеславянскіх мовах спачатку з'явіліся назвы *мясаўст* і *сырны тЫдзень* (яны захаваліся і ў іншых славянскіх мовах) у выніку перакладаў царкоўных кніг. Тэрміны з каранем *масл-* узніклі ўслед за тэрмінам *сырны*, калі жывёльны тлушч быў заменены малочным згодна з царкоўнымі правіламі. Ужыванне страў з маслам (трэба заўважыць, што ў розных народаў абрадавымі сталі розныя стравы: ва ўсходніх славян, у першую чаргу у рускіх, – бліны, ва ўкраінцаў – варэнікі, у чэхаў і славакаў – пончыкі і інш.) прывяло да ўтварэння тэрмінаў *Масленіца*, *Масленка*, *Масленая*.

Большую цікавасць для высвятлення сутнасці свята ўяўляе тэрмін *крівія вечары*, зафіксаваны на Віцебшчыне: *На Масленку таксама крівія вечары. Не працавалі ля скоту ці жэніччына бярэменная* (Нямойта Сенненскага р-на). У гэтым рэгіёне такая назва часцей характэрна для калядных вечароў і падкрэслівае «небяспечнасць» часу. Па заканчэнні каляд, каб пазбегнуць непрыемнасцей у гаспадарцы, тут адбывалася рассяканне веніка, якім карысталіся на працягу двух калядных тыдняў. Паводле сведчання У. М. Дабравольскага, жыхары Краснінскага, Парэцкага і Смаленскага паветаў рассякалі венік пасля Масленіцы⁵. Такім чынам, можна зрабіць выснову пра «небяспечны» характар свята. Такая яго семантыка ўласціва паўначы і ўсходу Беларусі і мае працяг на Смаленшчыне. Аб блізкасці Масленічнага і Каляднага цыклаў сведчыць і назва Масленіцы *святы вёчар*: *Усё нядзёло Масьленка... Удзень работалі, а вёчар прЫдзе — пякуць бліны і з маслам вячэраюць. Вёчар святы* (Акцябр Жлобінскага р-на). *На Масленую недзёло днём усё дзёлаюць. А вёчорам гуляць нада: ў адну хату сабёрэцца семей тры-пяць да патом і паіць, гуляюць. А работцаць нельзя вёчэрэм. Называецца святы вёчэр* (Залатуха Калінкавіцкага р-на). Паралель паміж Масленіцай і Калядамі праводзіць і У. Я. Проп⁶. Семантычную блізкасць ён звязвае з супадзеннем некалі святкавання Масленіцы і Новага года (калі год пачынаўся з 1 сакавіка). У. Я. Проп звяртае ўвагу на шчодрасць ежы на працягу гэтых святочных цыклаў (паводле яго меркавання, такая ежа з'яўляецца памінальнай і не характэрная больш ні для аднаго свята). Такім чынам, у разглядаемым выпадку звычайная назва свята не захавалася. Замацаваўся тэрмін, які з'яўляецца народным пераасэнсаваннем хрысціянскага тэрміна *сырніца*.

⁵ Добровольский В. Н. Различия в верованиях и обычаях белорусов и великорусов Смоленской губернии // Живая старина. 1903. Вып. 4. С. 472.

⁶ Проп В. Я. Русские аграрные праздники. Л., 1963. С. 26.

Другі прыклад. Царква дзень св. Уласа (заступніка свойскай жывёлы, які замяніў старажытнага ўсходнеславянскага бога) святкуе 11 лютага. Побач з Перуном Волас з'яўляўся галоўным богам язычніцкай Русі⁷.

У Беларусі дзень св. Уласа замацаваўся менавіта за чацвяргом Масленага тыдня і мае назвы: *Уласце, Улас, Уласкі*, у заходнепалескім і панямонскім рэгіёнах: *Волосій, Волоссе*. Нават у тых месцах, дзе Масленіцу гулялі цэлы тыдзень, чацвер вылучаўся асаблівым разгулам і ўступаў толькі апошняму дню — *запускам*.

Дзеянні і забароны ў гэты дзень накіраваны на: 1) ахову свойскай жывёлы; 2) забеспячэнне добрага ўраджаю льну.

«...Чацвер на Масленым тыдні ў Слоніміскім пав. называецца *Волосье*. У гэты дзень бабы з самай раніцы гатуюць багатую мясную закуску са свініны і валовага мяса... Сяляне гаспадары ў сваю чаргу запасаюцца гарэлкай, запрашаюць адзін аднаго... у госці. Потым, як падгуляюць, ходзяць па вуліцах сваіх вёсак, каб мужыкам вялася скаціна, а бабам радзіўся валакністы лён»⁸. Аналагічныя звесткі зафіксаваны ў Роўбіцку Пружанскага р-на. Цікавасць выклікае прыгатаванне мясной ежы, што забаранялася царквой. Магчыма, гэта рэшткі язычніцкіх ахвяраванняў. У старажытнарускай літаратуры ўпамінаецца *Валосій* — «скоціў бог». Гэтыя ўяўленні захаваліся да нашых дзён: *Пырыд Масныцію в чэтвор — Волосый — коб скотына шыховала. Ны в числі. На Волосого бліны пыклы чы огладки, коб булы волы глады* (Сіманавічы Драгічынскага р-на). *Аўласкі — ладкі пяклі і назаўтра давалі карбам гэтыя ладкі* (Брасневічы Бялыніцкага р-на). *На Уласся пякуць варэнікі ў масьле, каб цяляты былі гладыя* (Дронькі Хойніцкага р-на). *У чацвёр нельга лапці плёсці, прясці — звалі Уласце, а то цяляты ня будуць гудувацца* (Каралевічы Сенненскага р-на). На Палессі забароны выконваліся, каб пазбегнуць псавання малака і прадуктаў з яго: *Улас, кажуць, на сыр і на масла лас. На яго не прадуюць, штоб у сыру чэрві не пашлі* (Стадолічы Лельчыцкага р-на). Семантыка свята захавалася і ў назвах гэтага дня *Кароўскае Вялічка* (Брасневічы Бялыніцкага р-на), *волосый прэзнік* (Спорава Бярозаўскага р-на).

Акрамя аховы свойскай жывёлы звычаі і абрады чацвярга павінны былі спрыяць добраму ўраджаю льну. Аб сувязі Воласа з земляробствам узгадвае А. А. Патабня⁹.

На «доўгі лён» гулялі з выпіўкай, багатай ежай, песнямі; гаспадыні часалі лён; каталіся на конях; хадзілі па вуліцах вёскі, а часам і да іншых вёсак; скакалі на дошцы; коўзаліся з гор; гушкаліся на арэлях.

⁷ Гл.: Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974; Мартынов В. В. Сакральный мир «Слова о полку Игореве» // Славянский и балканский фольклор. М., 1989. С. 61–63, 75.

⁸ Из деревенских наблюдений крестьянина // Живая старина. 1907. Вып. 2. С. 17.

⁹ Потебня А. А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор. М., 1989. С. 261.

Трэба адзначыць, што многія з прыведзеных вышэй дзеянняў на *дóўгі лён* адбываліся і на Каляды. Такім чынам, хрысціянскі святы ўзяў на сябе функцыі язычніцкага бажства.

Трэці прыклад. Самым распаўсюджаным найменнем для свята 23 сакавіка (па ст. ст.) у гаворках з'яўляецца тэрмін *Благавешчанне* і яго фанетычныя і марфалагічныя варыянты. Назва *Благавешчанне* запазычана з царкоўнаславянскай мовы, што значыць «добрая вестка», і абазначае хрысціянскае свята ў гонар абвяшчэння архангелам Гаўрыілам Дзеве Марыі аб зачатці ёю Ісуса Хрыста ад Духа Святога. У беларускай народнай традыцы такая семантыка назвы і свята страчана. Гэта звязана з некалькімі прычынамі: па-першае, для некаторых усходніх славян *благі* азначае «дрэнны, худы». Па-другое, аказала ўплыў язычніцкае свята, на месцы якога з'явілася Благавешчанне. Пра яго змест мы можам меркаваць па звычаях і абрадах, што захаваліся са старажытных часоў. Паводле ўяўленняў беларусаў, Благавешчанне — самае вялікае і «небяспечнае» свята. Некаторыя благавешчанскія звычаі прымяркоўваюцца і да іншых свят, якія могуць асацыявацца з пачаткам года або вясны. Шэраг забарон аб'ядноўвае Благавешчанне са святамі, якія звязаны з культам продкаў. Праясніць сэнс свята могуць сведчанні, што вылучаюць яго сярод іншых свят, напрыклад, Благавешчанне лічаць самым «старым» святам. Уяўляюць, што ў гэты дзень *зямля рождáецца ... кáжды корэньчык пуйдзе жывуй на Благовéшчэне* (Стадолічы Лельчыцкага р-на). Зямля «адчыняецца», абуджаюцца звыры і гáды. Уяўленні аб нараджэнні зямлі вельмі старажытныя. Сам факт яго важны для селяніна. Акрамя таго, ён быў немагчымы без удзелу продкаў, аднастрою якіх залежаў далейшы дабрабыт у гаспадарцы. У падтрымку такой думкі варта прывесці сведчанне, што *Благовéшчанне завуць старбых Вялікання, мерцьвяцоў* (Рачныя Докшыцкага р-на).

На Благавешчанне забаранялася любая праца, што звязана з «небяспечнасцю» гэтага дня. З другога боку, існавалі прадпісанні аб абавязковым выкананні асаблівых відаў работ, якія пацвярджаюць старажытнасць вяршэнства свята: «У святочныя дні нельга было пячы хлеб, але на Благавешчанне не толькі не грэшна, але абавязкова: тады і выпяканне хлеба ў іншыя святочныя дні, калі была неабходнасць, застаецца беспакараным»¹⁰. *На Благовéшчанне пэклы такіе басманы, птушкі рабілі. То любым прáзьнікам спячы, то грэхóm не бóдзет. На Благовéшчанне на сэрцы пячэцца* (Алішавічы Пружанскага р-на). Падагульняючы, адзначым, што сэнс свята як «небяспечнага» ў беларускай традыцы супаў са значэннем *благі* «дрэнны, худы» ва ўсходнеславянскіх мовах (беларускія дыялектныя дадзеныя пацвярджаюць гэта). Магчыма, дзякуючы такому супадзенню і прыжылася царкоўная назва, але набыла ў народнай традыцы новае (супрацьлеглае) значэнне. Вядомы шэраг

¹⁰ Никифоровский Н. Я. Приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Собраны в Витебской Белоруссии. Витебск, 1897. С. 241.

свят, для наймення якіх паралельна ўжываюцца язычніцкія і хрысціянскія назвы: Каляды – Ражаство, Грамніцы – Стрэчанне, Вялікдзень – Пасха.

Прайшло больш за тысячагоддзе, як усходнія славяне спазналі хрысціянства. Пачалася змена язычніцкай мадэлі свету на хрысціянскую. Гэтая змена адбывалася шляхам напластавання адной мадэлі свету на другую. Язычніцкія ўяўленні пра свет паступова выцясняліся хрысціянскімі, а некаторыя хрысціянскія ўяўленні пад уплывам язычніцкіх атрымлівалі іншае тлумачэнне. Змена мадэляў свету ініцыявала працэсы метабалізму ў семантыцы беларускай каляндарнай тэрміналогіі. З сказанага вышэй вынікае: 1) хрысціянскія назвы замянілі язычніцкія; 2) хрысціянская каляндарная лексіка атрымала новую інтэрпрэтацыю; 3) адбылося змяшэнне хрысціянскай і дахрысціянскай каляндарнай тэрміналогіі¹¹.

¹¹ Трэба адзначыць, што да падобных высноваў прыходзіць і Т. Валодзіна пры аналізе свята Саракі. Гл.: Валодзіна Т. Каляндарная абраднасць і міфалогія: Саракі // Традыцыйная вусна-папэтычная культура. Мн., 1999. С. 83–98.

Галіна Малажай (Брэст, Беларусь)

БЕЛАРУСКАЕ ДЫАЛЕКТНАЕ СЛОВА Ў МАСТАЦКІМ КАНТЭКСТЕ

Пры лінгвістычным даследаванні мастацкага тэксту часта даводзіцца вызначаць семантыку ўжытых дыялектызмаў, уключэнне якіх у літаратурны твор дазваляе больш выразна адлюстраваць розныя сферы жыцця і дзейнасці персанажаў. Б. Сачанка, напрыклад, прыгадвае, як у дзяцінстве ў яго родным Вялікім Бары, што на Гомельшчыне, падлеткі «гулялі ў *клёца*, *пікара*, *караглі*, *ланту*...» («Вечны кругазаворот»). Г. Марчук, апавядаючы пра гульні дзяцей у даўняй заходнепалескай вёсцы, піша: «Часцей за ўсё збіраліся хлапчукі пагуляць у *ануку* (скручаны з ануч мячык), ці ў *маянку*, ці ў *ножыка* на грошы...» («Крык на хутары»). Нават філалагічна падрыхтаванаму чытачу складана ўявіць усе названыя аўтарамі дзіцячыя гульні, а заадно поўнасьцю ўсвядоміць аўтарскую думку. Не дапамогуць і тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы, бо выдзеленыя словы знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы. Калі ж дапытлівы чытач зазірне ў дыялектныя слоўнікі, то знойдзе тлумачэнне толькі некаторых лексем: *караглі* — дзіцячая гульня ў гарадкі (ТС, т. 2, 182), *анука* — мяч (ДСБ, 155). Апошнія слова падае і УБС з паметая «устарэлае» (414). Значыць, устаўная канструкцыя ў тэксце Г. Марчука невыразна акрэслівае семантыку слова, а больш звяртае ўвагу на тое, якімі былі дзіцячыя мячыкі ў апісаны аўтарам час.

Вызначыць семантыку некаторых дыялектных слоў, безумоўна, можна, асэнсаваўшы іх унутраную форму і названья ў мастацкім кантэксце жыццёвыя рэаліі. Так, семантыка слова *маянка* выразна звязана з адным са значэнняў дзеяслова *маяты* — «мерна калыхацца» (УБС, 331). Гульня заключаецца ў тым, што хлапчукі становяцца спіною адзін да аднаго, сашчэпліваюць у локцях рукі і вагаюцца-калышущца папераменна адзін у аднаго на спіне. Хто першы знемагае, той і прайграе. Не без падстаў Г. Марчук, прыгадаўшы гэтую гульню ў рамане «Крык на хутары», адлюстроўваў і спосаб выхавання вясковых падлеткаў: «Ад маянкі бацька папругай адвучыў аднойчы і назаўсёды. Два дні не мог сесці. «Вось вырасце кіла, на бальніцы грошай не хопіць!» — пырскаючы слінай, крычаў стары».

Пошукі іншых выяўленых у прыведзеных тэкстах слоў у энцыклапедычных і лексікалагічных даведніках прывялі да наступных высноў: і ў заходнім, і ва ўсходнім Палессі распаўсюджаны дзіцячыя гульні, падобныя на сучасныя гарадкі: *караглі* (*кароглі*), *пікар* (*пігель*), *клёц* (*клёк*, *клёст*). У беларускай літаратурнай мове *гарадкі* называюць і спартыўную гульню, і драўляныя цыліндрычныя *цуркі*, якія расстаўляюць у чужым *горадзе* (начэрчаным на зямлі квадраце) у форме розных фігур (ТСБМ, т. 2, 28). Самі назвы гульні і яе прылад (*біта*, *гарадок*) адлюстроўваюць няпростыя семантычныя і словаўтваральныя працэсы, што адбываюцца ў літаратурнай мове. Яны яшчэ больш складаныя ў дыялектным маўленні, аднак без іх асэнсавання вельмі цяжка нават вытлумачыць ужытыя ў тэкстах дыялектызмы *караглі*, *клёц*, *пікар*.

Яшчэ П. Шэйн зафіксаваў слова *кароглі*, растлумачыўшы яго як «пяць невялікіх кавалкаў кола (для гульні)». ЭСБМ (т. 4, 279) таксама падае слова *кароглі* без выразнага тлумачэння яго семантыкі і этымалогіі. Паспрабуем дэкадзіраваць значэнне слова, абумоўленае яго зацемненай унутранай формай, якая ў сваю чаргу вызначаецца на падставе семантычных паказчыкаў. Думаецца, назва гульні мае сувязь са словамі, што абазначаюць нешта, звязанае з дрэвам. М. Фасмер у ЭСРЯ падае слова *карга* «дуга, кривое дерево», сэнсава і словаўтваральна звязваючы яго са словамі *карёга* (дадамо самі — *коряга*) «дерево с корнями, плывущее по воде» і *корень* (Ш, 323). Прымаючы ход разважанняў вядомага этымолога, параўнаем руск. *коренастый* і бел. *каржсакаваты*. Прапанаваны этымалагічны аналіз маглі б удакладніць асобныя дэталі названай гульні, якія, на жаль, нам пакуль невядомыя.

У сучасных дыялектных слоўніках, якімі можа карыстацца сённяшні чытач мастацкіх твораў, назвы гульні *клёц* зусім не знойдзеш, і толькі ў «Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны» І. Бялькевіча заўважаем вельмі падобнае слова *клёст* — «дзіцячая гульня» (227). Відавочна, што згаданыя ў мастацкім кантэксце Б. Сачанкі гульні адрозніваліся, хоць аснову іх складала спрытнае кіданне *кіёў* (*бітаў*). Выкажам папярэдняе меркаванне, што назва гульні *клёст*, засведчаная І. Бялькевічам, найхутчэй генетычна звязана з літ. *klesti* «моцна біць, сячы», параўн. польск. *kleskać*, *klaskać* «шчоўкаць,

хлопаць, моцна біць». Мабыць, можна прыняць пад увагу і меркаванне М.Фасмера пра гукапераймальную аснову семантыкі слова *клёск* і дзеясловаў *клёскаць*, *клескаць*, *клёснуць* «хлопаты, біць в ладоши» (ЭСРЯ, т. 2, 248). Тады і варыянтнасць назваў *клёц*, *клёк*, *клёст* будзе вытлумачальная. Этымалагічна невыразная назва *пікар*, якая бытуе на Брэстчыне, як і *пігель*, з’явілася найхутчэй у выніку запазычання: фр. *piquet* — кол, калок. Параўн. пікіроўка, пікет. Пра адметнасць гульні можна прачытаць у ЭБ (398).

Трапіўшы па волі пісьменніка ў літаратурны кантэкст, дыялектызмы звычайна выконваюць тую самую намінацыйную функцыю, што і ў дыялектным маўленні. Спашлёмся на прыклады з твораў пісьменнікаў, жыццё і творчасць якіх звязаны з Берасцейскай зямлёю, што і з’яўляецца перакрываючым розных моўных і культурных традыцый: Гарадчукі будавалі хаты, крылі іх чаротам, саломай, дранкай, масцілі *гаткамі* берагі бурлівай і часам неспакойнай Гарыні, рэзалі з золата завушніцы, выпільвалі пярсцёнкі, рабілі лодкі, дзяўблі чаўны, падкоўвалі коней, набівалі падушкі і *вэрхнікі*, малявалі іконы, варылі на святы цукровую вату і *лёды*, пяклі абаранкі і смачны пернікі, булачкі з ванільлю (Г. Марчук. Кветкі правінцыі). Светлы *вогнік* ад скрухі кастра. Гэты міг, а ці вечнасць здалёк? Чуйна звоніць у траве *кавалёк* (Я. Янішчыц. Цішыня. І азёрная гладзь). Сіратліва ляжалі разам бляшаная труба ад самавара і *кіха* ад майго *ровара* (Г. Марчук. Кветкі правінцыі). У нас на Палессі зайцоў тры пароды — русак, бяляк і маленькі, сівеныкі, якога чамусьці *тумаком* клічуць (Я. Пархута. Адзінец). Яго былі *гнечайшчы*, горбы, выпсы, катловішчы, прырэчныя *кнеі*, у якіх на дзіковых *купайлах* паляваў парасятак (А. Наварыч. Цкаванне вялікага звера).

Семантыка шмат якіх дыялектызмаў абумоўліваецца выразнай унутранай формай слоў. Яна і дазваляе смела паставіць дыялектную лексему ў літаратурны кантэкст, у якім нелітаратурнае слова стане той мастацкай дэталю, якая спрацуе на зрокавы або слыхавы вобраз у аўтарскім апісанні або ў рэпліцы персанажа твора, напрыклад: Карычневая вада выпінала з глыбіні неспакойнымі *выверчамі* (А. Наварыч. Цкаванне вялікага звера). Нядзелю цэлую ішоў *пралой* і жыта ўбіраць было мука (Я. Янішчыц. Ягадны хутар). — А што то таке робіцца, сіла нябесна. Ілье, бу *хлошч* улетку, — на парозе яшчэ кажа баба (Г. Марчук. Кветкі правінцыі).

Канатацыйныя якасці шмат якіх дыялектызмаў робяць іх па сутнасці словамі-вобразамі, што і абумоўлівае іх выкарыстанне ў мастацкім кантэксце: Усё думала, што *злагада* і спакой цягнуцца бясконца (Г. Марчук. Яўдоха Шабуня). Сыпле дробны дождж па лёдзе ляснога возера, поедам есць свінцовую плашчаніцу ледзянога покрыва. Ад лёду застаюцца *заберагі*, у якіх быццам васковыя свечкі ў кіёт, пастаўлены чарацінкі (А. Наварыч. Вянок абразкоў).

Калі дыялектнае слова ставіцца пісьменнікам у кантэкстуальны сінанімічны рад літаратурных слоў, то яно дапамагае акцэнтаваць увагу на нейкай жыццёвай з’яве, да якой аўтар або персанаж яго твора ставіцца

звычайна падкрэслена суб'ектыўна, напрыклад: — Прашу да нашага шалашу, і вашу сумоту, турботу, *ганёту*, дурноту як рукою здыме (Г. Марчук. Без ангелаў). — Ат, ім усё роўна, як і кім называцца, як гаварыць, — інтэлігентнае быдла! *Нішчаброды* — хрыстараднічаюць па чужой культуры, а каб сваю прыдбаць — ні на макулінку не могуць дайсці да гэтага разумення (А. Наварыч. У цягніку).

Часам пісьменнік у мастацкім творы ўжывае роднае слова, якое ў літаратурнай мове мае хоць і блізкае, але не тоеснае значэнне. Тады ўзнікаюць кантэксты, якія патрабуюць лінгвістычных намаганняў ад тых, хто ўспрымае напісанае. На Століншчыне, напрыклад, дзеяслову *гараваць*, якое ў літаратурнай мове абазначае 'бедаваць', часта надаюць значэнне 'многа і напружана працаваць'. Невыпадкова ў рамане Г. Марчука адзін з яго галоўных персанажаў рамана «Крык на хутары» разважае: «Ну і чакайце вы там, у сябе, у Варфаламея, а мяне цікавіць адно таінства, не менш вялікае — жыццё! І толькі жыццё! Чаму адны шчаслівыя, *не гаруючы*, а няшчасныя тыя, хто больш *гаруе*? Чаму адзін багаты, другі бедны? Чаму няма любові і ладу паміж людзьмі!» Той, хто не заўважаць дыялектызма ў гэтым разважанні, па-сапраўднаму не асэнсуе Ігнатавай думкі: праца далёка не заўсёды прыносіць шчасце чалавеку. Больш выразна дыялектная семантыка дзеяслова *гараваць* выяўлена ў абяцанні Змітра адрабіць увосень за пазычаныя ў мясцовага гандляра Шумахера грошы: «Бульбу выбіраць будзем. Ваш конь, ваш дагавор, *гарую* я. За два дні трыста злотых вернем, падлічыў. Рабіць е каму, дома хеўра. Не хлопцы — агонь». Не выключана, што ў семантыцы слова *гараваць* 'многа і напружана працаваць' выяўлена пераноснае значэнне слова *гарэць*, параўн. *гарэць на працы, усё* (у каго-небудзь) *гарыць у руках*. Сема інтэнсіўнасці ў дыялектным дзеяслове *гараваць* можа паслабляцца, як у наступным кантэксце: «Калі яго аднавяскоўцы, бывае, пыталі: «І чаго ў цябе, Даніла, такія агрубелыя рукі?» — загараўся ўвесь, адказваў сурова, бы асуджаў лайдака: «Таму, што не лянуюся, як ты. А ўсё жыццё *гарую*. Хату сам збудаваў, сад пасадзіў, дзяцей выгадаваў, на ногі паставіў усіх» (Г. Марчук. Сустрэча).

Часцей жа аўтар мастацкага тэксту дыялектнае слова тлумачыць у блізкім кантэксце апісальна ці з дапамогаю літаратурнага сіноніма, як гэта робіць А. Наварыч, ствараючы адметныя абразкі, у цэнтры ўвагі якіх роднае слова: «Грукне першы гром, хрыпатая зязюля закукуе і першы раз запятаем у божае кароўкі, як у нас кажуць, — *федаркі*:

— Федарка, федарка, пень ці калода? А ці будзе заўтра пагода?

Федарка павінен узбегчы на стырчма пастаўлены палец, раскрыць свае яркія падкрылі з сям'ю чорнымі кропачкамі і зляцець. Гэта — знак на сонца. *Федарка* — колькі паэзіі ў адным родным слове!» (Ноч пацалункаў незалежнасці).

І ўжо тое, што персанаж твора падкрэслена ўжывае звыклае для яго слова, а пісьменнік менавіта такую жыццёвую сітуацыю ўводзіць у свой

твор, сведчыць пра стаўленне аўтара да здабыткаў роднай мовы, нават калі яны і не ўвайшлі ў нарматыўныя слоўнікі. А гэта ўжо мае непасрэднае дачыненне да лірычнай плыні мастацкага тэксту. Асабліва выразна выяўляецца лірычнасць твора, калі прагматычна арыентаваныя моўныя сродкі ўжываюцца ў мове аўтара, напрыклад: «Найлепей навучыла мяне жабунька. Звычайная, што ў вадзе жыве. Яна заўсягды зімаваць у лес ідзе. Пад лістком часта знаходзіў. Адзін раз лісток адкінуў, перанёс яе на новае мейсца, а жабунька надзімаецца, надзімаецца — і як лясне! Загінула. Я і падумаў: зямля яе саграла, хоць і маразы стаялі! Так і чалавек! Адарві яго ад роднага мейсца — прападзе» (Я. Пархута. Адзінец).

СКАРАЧЭННІ

ДСБ — Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн., 1989.

КСУМ — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.

ТС — Тураўскі слоўнік. Мн., 1982. Т. 2.

ТСБМ — Глумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977–1984.

УБС — Лемцюгова В. П. Украінска-беларускі слоўнік. Мн., 1980.

ЭБ — Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1989.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1988. Т. IV.

ЭСРЯ — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964–1973. Т. I–IV.

Ганна Мезенка (Віцебск, Беларусь)

ВІЦЕБСКІЯ ПРОЗВІШЧНЫЯ ТЫПЫ XII–XIX стст. У СЛАВЯНСКІМ КАНТЭКСЦЕ

Даклад з’яўляецца часткай даследавання, прысвечанага гісторыі фарміравання мадэлей іменавання гараджан Віцебска, якія раней не былі самастойным аб’ектам вывучэння (характарыстыка і агляд мужчынскага іменніка, формул іменавання віцяблян XVII ст. зроблены намі ў апублікаваных артыкулах)¹. У складзе беларускай антрапаніміі прозвішчы

¹ Мезенка Г. Мужчынскія асабовыя імёны гараджан Віцебска ў сярэдзіне XVII ст. // Віцебскі сшытак. 1996. № 2. С. 64–69; Яе ж. Антропонимикон Витебска середины XVII в. как зона столкновения разных культурно-религиозных традиций // Studia slawistyczne, 1: Nazewnictwo na pograniczach etniczno-jezykowych. Białystok, 1999. S. 205–210; Яе ж. Семантическая и структурная организация формул именования лиц мужского пола в середине XVII в. // Четвертые Поливановские чтения: Сборник научных статей. Смоленск, 1998. Ч. 1. С. 35–41.

жыхароў Віцебска — асобная група, сучасныя элементы якой у той ці іншай ступені разглядаліся М.В.Бірылам у кнігах «Беларуская антрапанімія»².

Вывучэнне станаўлення прозвішчаў гараджан крайняга паўночнага ўсходу Беларусі ўяўляе безумоўную цікавасць, бо гэта гісторыя імён, што складаюць аснову сучаснай беларускай і рускай антрапаніміі, у сваёй структурнай і семантычнай арганізацыі захоўваюць дадзеныя, якія маюць дачыненне да польскай і іншых славянскіх моў.

Матэрыялам для даследавання сталі інвентар горада 1641 г., які захоўваецца у рукапісным адзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літвы (ф. 17), і спіс жыхароў 1812 г., што захоўваецца ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. У арыгінале дакументы складзены па-польску. Прыклады перадаюцца сродкамі беларускай графікі з выкарыстаннем спосабаў транслітарацыі і частковых марфемных замен.

Да пачатку XIX ст. антрапанімікон горада на Дзвіне быў ужо параўнальна сталым. Асноўнай формай ідэнтыфікацыі асобы застаецца двухчленная, на долю якой прыходзіцца каля 60% іменаванняў, вельмі разнастайных па структуры: *Фёдар Васільеў, Ісідор Запольскі, Мартын Селядзец, Лукаш Пазняк, Нікіфар Літвін* і інш. Актыўна ў параўнанні з сярэдняй XVII ст., калі яны складалі 2% іменаванняў, уваходзяць ва ўжыванне трохчленныя структуры, да якіх цяпер належыць 36% антрапанімаў: *Аўдакім Майсееў Сіманоўскі, Ігнацы Мацвееў Скарына, Сяргей Янаў Лёшка* і інш. Захоўваюцца канструкцыі з дадатковымі азначэннямі патранімічнага характару аналітычнага тыпу: *Мірон Андрэя сын Гарбуз, Сымон Янаў сын Клімковіч, Альбін Патапаў сын Сівіцкі* і інш.

Наяўнасць трох пералічаных формул іменавання віцяблян сведчыць пра тое, што ні адна з іх да пачатку XIX ст. не была яшчэ афіцыйнай і абавязковай для ўсіх слаёў гараджан. Пры перапісе галоснымі насельніцтва абавязковым было ўказанне імя і прозвішча, што пацвярджае адпаведная графа спіса.

Само ж пытанне пра тое, што лічыць прозвішчам і якія этапы фарміравання прайшла гэтая антрапанімічная адзінка ў кожнай канкрэтнай славянскай мове, вырашаецца неадзначна. У сваёй працы «Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў»³ М. В. Бірыла прывёў розныя азначэнні прозвішча: «уласнае імя, якое аб'ядноўвае членаў сям'і і перадаецца па спадчыне далей за два пакаленні»⁴; «юрыдычна значнае асабовае найменне,

² Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. I: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. Мн., 1966; Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апеліяцыйнай лексікі. Мн., 1969.

³ Бірыла М. В. Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў [X Міжнародны з'езд славістаў: Даклады] Мн., 1988. С. 3.

⁴ Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974. С. 176–177.

якое перадаецца па спадчыне ад бацькоў дзецям»⁵; «спадчыннае іменаванне сям'і, якое звычайна носіць кожны яе член, акрамя свайго асабовага імя і якое паказвае на яго прыналежнасць да гэтай сям'і»⁶; «афіцыйнае іменаванне, якое атрымліваецца ў спадчыну і паказвае на прыналежнасць чалавека да пэўнай сям'і»⁷. Ва ўсіх гэтых дэфініцыях знайшлі адлюстраванне адрозненні ў разуменні асноўных прымет дадзенага антрапоніма, сярод якіх падкрэсліваецца: а) атрыманне ў спадчыну (не менш за два пакаленні); б) абазначэнне адной сям'і; в) афіцыйны характар; г) прыналежнасць кожнаму члену сям'і; д) юрыдычны характар.

Не ўсе з пералічаных прымет можна прызнаць бяспрэчнымі, некаторыя з іх няпэўныя, у прыватнасці такая прымета, як прыналежнасць кожнаму члену сям'і: успомнім выпадкі змены немілагучнага прозвішча адным з членаў сям'і, выпадкі захавання ў новай сям'і дзявочага прозвішча жанчынамі.

Аднак, пакінуўшы ўбаку дэтальны разгляд пытання аб метадыцы вызначэння прозвішчаў, адзначым, што большасць іменаванняў віцяблян разглядаемага перыяду адпавядаюць асноўным прыметам гэтай антрапанімай адзінкі. Паказальна, што з усіх адзінак найменш устойлівым у той час было іменаванне па бацьку. У складзе трохкампанентных структур у функцыі імя па бацьку выкарыстоўваюцца розныя граматычныя формы:

1) часцей за ўсё прыналежны прыметнік на -оў/-аў/-яў, -ін. Імёны па бацьку такога тыпу пануюць, яны складаюць 88,6% ад агульнай колькасці трохкампанентных мадэляў: *Міхіна Раманаў Апенка, Арцём Сіргеёў Лугоўскі, Стэфан Кузьмін Крывы* і інш.;

2) прыналежныя прыметнікі на -оў/-аў/-яў, -ін, за якімі ўжываецца слова *сын*. Удзельная вага гэтай канструкцыі амаль у семнаццаць разоў уступае першай — 4,9%: *Ерафей Кандрацеў сын Дунко, Аўдакім Андрэеў сын Кулупайка, Матэуш Патапаў сын Сівіцкі* і інш.;

3) родны склон імя бацькі, да якога дадаецца слова *сын*. На долю гэтай мадэлі прыходзіцца 4,4% найменняў: *Грыгорый Казіміра сын Гарноўскі, Ежы Грыгорыя сын Каравай, Гапей Базыля сын Мілей* і інш.;

4) родны склон імя бацькі — 0,7%: *Мацвей Казіміра Казачок*;

5) імя-мянушка бацькі — 1,7% ад агульнай колькасці трохкампанентных іменаванняў: *Емялян Казюля Сухарукі, Мікіта Казюля Сухарукі* і інш.

Пры аналізе ўласна прозвішчаў найперш трэба адзначыць, што віцебскія прозвішчы ў значна большай ступені, чым, напрыклад, рускія, захавалі сваю мянушкавую форму: *Абмётка, Авецка, Асушка, Барка, Зюзя, Казюля, Рагуля, Арэх, Мачала* і да т. п. На іх долю ў аналізуемым спісе прыходзіцца каля 25% адзінак.

⁵ Суперанская А. В., Сулова А. В. Современные русские фамилии. М., 1981. С. 3.

⁶ Основен систем и терминологија на словенската ономастика. Скопје, 1983. С. 268.

⁷ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1988. С. 140.

Гэты факт дае права сцвярджаць, што асноўным кірункам фарміравання сямейнага іменавання ў паўночна-ўсходняй частцы Беларусі ў пачатку XIX ст. было замацаванне мянушак у якасці прозвішча. У сярэдзіне XVII ст. у Віцебску яны складалі 39,1%. Нягледзячы на даволі высокі працэнт гэтага тыпу прозвішчаў і ў другой палове XX ст. (па дадзеных М. В. Бірылы, у 60-х гг. у цэлым па Беларусі яны складалі 14,67%)⁸, усё ж можна гаварыць пра паступовае яго паніжэнне. На жаль, мы не маем статыстычных дадзеных пра частотнасць гэтай мадэлі прозвішчаў на мяжы XVIII–XIX стст. ва ўсіх славянскіх мовах. Ёсць магчымасць, аднак, супаставіць працэнтны састаў іх у віцебскім антрапаніміконе з доляй у бойкаўскім іменніку (Украіна), дзе, як адзначае Г. Бучко, прозвішчы семантычнага спосабу ўтварэння складалі 40,69%⁹, што пацвярджае выснову даследчыкаў антрапанімнага матэрыялу аб тым, што з усіх усходніх славян самымі багатымі на прозвішчы, утвораныя ад мянушак, аказаліся ўкраінцы.

Пры вывучэнні гэтага тыпу прозвішчаў перш за ўсё ўзнікае пытанне пра іх словаўтваральную структуру, якая ўсё яшчэ адчуваецца, паколькі падобная да апелятыўнай, хаця «ў складзе прозвішчаў нельга гаварыць больш ні пра корань, ні пра суфікс, бо наяўнасць апошніх дапускае і адпаведную лексічную і дэрывацыйную семантыку, якой прозвішчы пазбаўлены»¹⁰. І тым не менш, улічваючы тое, што фінальныя элементы, якія паўтараюцца (у тым ліку і суфіксы), валодаюць пэўнай анамастычнай значнасцю (яны сведчаць, што гэта не асабовае імя, не імя па бацьку, а прозвішча або мянушка), прывядзем тых з іх, якія асобна намі не аналізуецца:

- ка: *Булаўка, Галотка, Глінка, Зялёнка, Клубка, Крыска, Мядвёдка, Шнітка* і інш;
- ко: *Гайко, Дунко, Крыско, Лешко, Сіпка, Танко, Шыдко;*
- ок: *Баярынок, Берозінок, Савінінок;*
- іна/-ына: *Літвіна, Скарына, Турына;*
- ун: *Мігун, Місун, Свістун;*
- уня, -іня/-ыня, -ня: *Шабуня, Слабыня, Шыкіня, Борня;*
- ла: *Даўгала, Жэгала, Мачала;*
- уля/-юля: *Казюля, Какуля, Рагуля;*
- ай/-ей: *Бінцый, Білей, Мілей;*
- ан: *Рызан;*
- ань/-энь: *Бажань, Кумань;*

⁸ Бірыла М. В. Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў. С. 18.

⁹ Бучко Г. Найпоширеніші структурні моделі прізвищ Бойковщини // *Badania dialektów i opomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. Białystok, 1995. S. 329.

¹⁰ Суперанская А. В., Подольская Н. В., Сталтмане В. Э., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. М., 1986. С. 169–170.

- ра: *Вура, Шамра, Цукра, Цытра, Шаўра;*
- та/-уга: *Бахита, Баўтута, Шашута;*
- за: *Галуза, Ромза;*
- ба: *Зазыба, Скіба, Шчэрба;*
- га: *Лага, Шалыга;*
- да: *Рында, Пракуда, Правіда;*
- са: *Лікса;*
- ша: *Рашиа.*

Другое па частотнасці месца ў 1812 г. займаюць прозвішчы на -скі/-цкі, -оўскі/-еўскі, -інскі, колькасць якіх хоць і вырасла амаль у два разы, але праэнт з-за пашырэння рэпертуару прозвішчаў павялічыўся ў параўнанні з 1641 г. нязначна: у XVII ст. яны складалі 12,5%, у 1812 г. — 13,7%: *Галіцкі, Дубінскі, Казлоўскі, Стаброўскі, Уладзімірскі, Шаварноўскі* і інш. Звяртае на сябе ўвагу паўтаральнасць асобных антрапаніменных адзінак. Так, іменаванні *Высоцкі, Гурскі, Кухачэўскі, Мядзвецкі, Сівіцкі, Шанскі* сустракаюцца як у інвентары 1641 г., так і ў спісе 1812 г.

Прозвішчы на -скі лічыліся прэстыжнымі, але калі спачатку яны належалі шляхце і дваранству, то ў Віцебску іх носяць прадстаўнікі рамеснага люду: ганчары, гарбары, кавалі, рычажнікі, шаўцы, цесляры, краўцы, рымары і купцы.

Фармант -скі адзначаецца ў значнай групе прозвішчаў, утвораных ад асноў: 1) тапонімаў (*Падзвінскі < Падзвінне, Падгайскі < Падгай, Лідзкі < Ліда, Запольскі < Заполле, Гурскі < Гура* (паланізаваная форма тапоніма *Гара*), *Галіцкі < Галічы, Падвярэбская < Падвярэб'е, Канчанскі < Канчаны* і інш.); 2) радзей антрапонімаў: старажытнаславянскіх імён (*Казімірскі, Уладзімірскі*), мянушак (*Цыбульскі, Лабедзкі*, параўн.: польск. łabędź, бел. лебедзь, *Мядзвецкі, Сівіцкі* і інш.).

Шэраг прозвішчаў мае як бы дваюкую матывацыю. Так, на думку Б. В. Унбегаўна¹¹, прозвішча *Пятніцкі* можа быць кваліфікавана і як адантрапанімнае, і як адтапанімнае, паколькі зыходнай формай для яго ўтварэння маглі быць і імя святой Параскевы Пятніцы і назва царквы ў гонар гэтай святой. Дваіная матывацыя, відаць, прыдатная і да прозвішчаў *Казімірскі, Уладзімірскі*, зыходнай базай для якіх маглі стаць і асабовыя імёны, і аднайменныя тапонімы.

Да другой групы цесна далучаюцца адпатранімныя прозвішчы на -скі, г. зн утвораныя ад патронімаў, што ў сваю чаргу ўзніклі ад імя або мянушкі бацькі ці продкаў з боку бацькі: *Міхалоўскі < Міхалаў сын < Міхал, Стэфаноўскі < Стэфанаў сын < Стэфан, Ціханоўскі, Жукоўскі, Комлеўскі, Арлоўскі, Маслоўскі, Сакалоўскі, Хахлоўскі* і інш.

Па аналогіі з падобнымі ўтварэннямі морф -оўск- у пачатку XIX ст. мог выкарыстоўвацца і непасрэдна з імёнамі і мянушкамі: *Гарбачэўскі,*

¹¹ Унбегаун Б. О. Русские фамилии. М., 1989. С. 334.

Лабачэўскі, Гарноўскі (параўн. польск. *gognu* — перан. ‘высакамоўны, напышлівы’), *Хуткоўскі* і інш.

Морф -інск- адзначаецца ў прозвішчах, утвораных як ад матронімаў, адыменных і адмянушкавых: *Гальчынскі, Куксінскі* і інш., так і ад тапонімаў: *Вільчынскі < Вільча, Закалінскі < Закалле, Лісінскі < Ліса, Дубінскі < Дубы, Дуббе* і да т. п.

У славянскіх мовах прозвішчы на -скі складаюць адзіны арэал, у межах якога іменаванні віцяблян гэтай мадэлі займаюць асобнае месца. Калі ядром паўднёvasлавянскага арэала з самай высокай частотнасцю такіх прозвішчаў з’яўляецца македонская мова, заходнеславянскага — польская мова, то ўсходнеславянскага — украінская. У Віцебску ж, які знаходзіцца далёка ад Украіны, частотнасць прозвішчаў на -скі бліжэйшая да ўзроўню яе ва ўкраінскай, а не ў рускай мове, што знаходзіць натуральнае тлумачэнне ў дзяржаўна-палітычнай сітуацыі таго часу: Віцебск больш за два стагоддзі знаходзіўся ў складзе Рэчы Паспалітай і зусім нядаўна (у адносінах да 1812 г.) быў уключаны ў Расію (у 1772 г.).

Амаль на 5% ніжэйшая прадуктыўнасць тыпу на -аў/-оў/-ёў, на долю якога ў інвентары 1641 г. прыпадала каля 9% прозвішчаў. Заглядваючы на паўтара стагоддзя наперад, адзначым, што гэты тып да канца 1980-х гг. у цэлым па Беларусі выйшаў на першае месца. Так, паводле сведчання М. В. Бірылы, па яго мадэлі ў названы перыяд аформлена 24% прозвішчаў¹².

Гэты факт, а таксама тое, што арэал максімальнай прадуктыўнасці гэтых прозвішчаў ва ўсходняй і паўночнай частках рэспублікі прыблізна супадае з тэрыторыяй, якая была далучана да Расіі ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай, робіць вартым увагі меркаванне, што, «відаць, у працэсе арганізацыі новай адміністрацыйнай структуры, пашырэння на беларускія гарады прынцыпаў рускага гарадскога самакіравання, упарадкавання памешчыцкага землекарыстання і прывядзення да прысягі ўсяго насельніцтва далучанай часткі Беларусі пры афармленні розных дакументаў большасць яго (насельніцтва) была аформлена прозвішчамі з суфіксам -ов/-ев»¹³.

Прозвішчам віцяблян пачатку XIX ст. з суфіксам -аў/-оў/-еў уласцівы дзве галоўныя прыкметы: 1) пераважная большасць іх (92%) матывавана асабовымі імёнамі або мянушкамі; 2) 75% іх складаюцца з трох складоў: *Азар’еў, Васільеў, Іваноў, Несцераў* і г. д.; 2% — з двух складоў: *Льеў, Змітроў, Карпаў, Маркаў, Рулёў, Рабаў* і інш.; 13% — з чатырох складоў: *Алікseeў, Апанасаў, Істомінаў, Цімафееў* і інш.

Як сведчыць матэрыял, адантрапанімныя прозвішчы ўтрымліваюць самяя разнастайныя формы асабовых імён:

а) поўныя формы кананічных праваслаўных імён: *Азар’еў < Азарий* (гук *и* ў ненаціскай фіналі страчваецца), *Васільеў < Василий, Дзмітрыеў*

¹² Бірыла М. В. Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў. С. 18.

¹³ Тамсама. С. 43–44.

< Дмитрий (гук *и/ы* захоўваецца, бо стаіць пасля групы зычных), *Карпаў* < Карп, *Кандратаў* < Кандрат, *Маркаў* < Марк, *Нікіфараў* < Нікіфар, *Цімафееў* < Цімафей, *Федараў* < Федар;

б) усечаныя размоўныя формы кананічных імён: *Ігнацьеў* < Ігнат < Ігнатый (адпазненне ненаціскага -ий), *Ісакаў* < Ісак < Ісаакій (сцяжэнне аднолькавых галосных і адпазненне ненаціскага -ий), *Патапаў* < Патап < Потапый (адпазненне канцавога ненаціскага -ий), *Калінаў* < Каліна < Каліннік (адпазненне канцавога -ник);

в) фанетычныя варыянты поўнай формы: *Аліксеєў* < Аліксеі < Алексій (замена *e* на *i*, канцавога ненаціскага -ий на націскае -ей), *Несцераў* < Несцер < Нестор (на думку Б.Унбегаўна, у гэтым імені галосны задняга раду [о] асіміляваўся з папярэднім галосным пярэдняга раду, і прозвішча ўтварылася ад новага варыянта імені¹⁴);

г) рэгіянальныя народна-размоўныя варыянты імён: *Апанасаў* < Апанас < Афанасій (замена [ф] на [п]), *Змітроў* < Змітро < Зміцер < Дмитрий (страга выбухнога элемента ў беларускай мове [дз'] і канцавога ненаціскага -ий), *Паўлюкова* < Паўлюк < ад асновы Павл- с суфіксам -юк), *Фядотаў* < Фядот < Федор, *Хрытонаў* < Хрытон < Харитон;

д) старажытнаславянскія імёны: *Пазнякаў* < Пазняк < Поздняк 'позняе дзіця';

е) патронімы: *Янкевічова* < Янкевіч;

ж) мянушкі: *Булатаў* < Булат < цюрк. bulat, перс. pulad 'сталё'; *Гарбуноў* < Гарбун < гарбун; *Гулідаў* < гулід 'шумны, які мае зычны голас'; *Ермакоў* < Ярмак < рэг. ярмак 'невялікі гліняны гаршчок, у якім вараць ежу'¹⁵; *Клюбкава* < Клюбка < рэг. клубкі, клубы 'ціскі'; *Кондрыкава* < Кондрык < смаленск. кондрык, кондер 'крупяны суп, крупнік' або 'нясмачная ежа, баланда'; *Марозаў* < Мароз; *Рулёў* < Руля, Руль, беларуск. 'ствол стрэльбы', 'дула'¹⁶; *Скарынова* < Скарына < беларуск. скарына, скарынка; *Рабаў* < Рабы; *Сінякаў* < Сіняк; *Табуноў* < Табун.

Што да прозвішча *Палуянаў*, то ў адрозненне ад Б. Унбегаўна, які выводзіць яго разам з іншымі падобнымі прозвішчамі з пачатковым Полў, што выяўляе падвойнае пераўтварэнне *v* у *и* і *у*, апошняе з якіх, магчыма, абавязана асацыяцыі з *полу-* 'палавіна'¹⁷, нам уяўляецца магчымым суаднесці яго таксама з прозвішчам *Палуян* 'беларус, што здрадзіў праваслаўю і прыняў каталіцтва' (параўн.: Ян — польска-каталіцкая форма праваслаўнага Іван).

Значна радзей у якасці зыходных форм пры ўтварэнні прозвішчаў на -аў/-оў/-еў выступалі назвы асобы па нацыянальнай прыналежнасці

¹⁴ Унбегаун Б. О. Русские фамилии. С. 48.

¹⁵ Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. С. 50.

¹⁶ Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. I: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. С. 253.

¹⁷ Унбегаун Б. О. Русские фамилии. С. 47.

(*Палякоў* < паляк), жыхара тых ці іншых мясцін (*Літвінаў* < літвін) або назвы асобы па прафесіі: *Серабракоў* < серабрак ‘срэбраных спраў майстар’; *Казакоў* < казак ‘казак, слуга’.

Асноўным сродкам выражэння патранімічнасці заўсёды былі суфіксы -іч, -овіч/-евіч. Прозвішчы, аформленыя з іх дапамогай, па паходжанню з’яўляюцца імем бацькі. Зыходнымі формамі пры іх ўтварэнні маглі быць як асабовыя імёны бацькі ў поўных кананічных, скарочаных, народна-размоўных формах (*Багдановіч* < *Багдан*, *Емельяновіч* < *Емяллян*, *Грыгаровіч* < *Грыгор* < *Георгій*, *Фількевіч* < *Філька* < *Филлимон*, *Атрашкевіч* < *Атрошка* < *Атрафім* < *Трофим*), прозвішчы, утвораныя ад мянушак (*Цыпкевіч* < *Цыпка*, *Кабібіч* < *Кабіба*, параўн. татарск. каб ‘мяшок’), так і патронімы на -оў/-аў, былыя прыналежныя прыметнікі. Гэта значыць, што тыя прозвішчы, якія прыводзіліся раней, — *Багдановіч*, *Емельяновіч*, *Грыгаровіч* і інш., маглі ўтварыцца не ад імя *Багдан*, *Емяллян*, *Грыгор*, а ад патронімаў *Багданаў*, *Емяльянаў*, *Грыгораў* (сын).

Пры дапамозе фармантаў -іч, -овіч/-евіч на пачатку XIX ст. утворана 6% прозвішчаў віцяблян: *Адамовіч*, *Азаркевіч*, *Амосавіч*, *Арановіч*, *Бахаловіч*, *Боніч*, *Будкевіч*, *Валковіч*, *Варановіч*, *Голдаевіч*, *Грымовіч*, *Жыглевіч*, *Квятковіч*, *Клімовіч*, *Канановіч*, *Караткевіч*, *Куцэвіч*, *Манумілывовіч*, *Міхаловіч*, *Манаішэвіч*, *Пагурыцэвіч*, *Раткевіч*, *Сымановіч*, *Сініковіч*, *Скуратовіч*, *Тарасевіч*, *Янкевіч* і інш., а гэта значыць, што яны займалі чацвёртае па прадуктыўнасці месца.

Знаёмства з даследаваннямі ўкраінскіх анамастаў паказвае, што і на тэрыторыі Украіны, у прыватнасці Бойкаўшчыны, на мяжы XVIII–XIX стст. прозвішчам на -овіч/-евіч таксама належала чацвёртае месца і «з дапамогаю гэтага суфікса ўтвараліся антрапонімы ад усіх відаў мужчынскіх іменаванняў — хрысціянскіх і старажытных славянскіх імён розных структурных тыпаў (*Германович*, *Хомович*, *Богданович*, *Людкевич*, *Михович*, *Дорошевич*), ад славянскіх апапелятыўных імён і мянушак (*Голубович*, *Морозович*, *Німилович*, *Дубкович*), ад апелятыўных абазначэнняў асобы (*Волошинович*, *Ватагович*)»¹⁸.

Цікава, што на долю гэтага тыпу прозвішчаў у інвентары Віцебска сярэдзіны XVII ст. прыходзілася каля 10%¹⁹ іменаванняў і займаў ён трэцюю пазіцыю, гэта значыць, што за другую палову XVII–XVIII ст. прадуктыўнасць іх знізілася амаль на 4%, што супала па часе з далучэннем Віцебска да Расіі. У сувязі з гэтым напрашваецца думка аб распаўсюджанні на далучаных тэрыторыях існаваўшага ў Расіі правіла, у адпаведнасці з якім прозвішчы на -овіч у XVI–XVIII стст. дазвалялася выкарыстоўваць толькі выбраным. Таму невыпадкава ў Пскове, па сведчанню А. М. Сялішчава,

¹⁸ Бучко Г. Найпоширеніші структурні моделі прізвищ Бойковціни. С. 331.

¹⁹ Мезенко А. М. Семантическая и структурная организация формул именования лиц мужского пола в середине XVII в. С. 7.

прозвішчы на -овіч/-евіч былі заменены прозвішчамі на -ов/-ев²⁰. Аднак у адрозненне ад Пецярбурга, у якім у 1900 г. прозвішчы на -овіч/-евіч насілі 5% сенатараў, але толькі 0,3% рамізнікаў²¹, у Віцебску ў 1812 г. іх мелі 12 ганчароў, 10 гарбароў, 10 сталяроў, 7 шаўцоў, 5 купцоў, 3 мешчаніны, 2 краўцы, 1 рэзнік, 1 рымар, што дазваляе адмаўляць наяўнасць у аналізуемага тыпу прозвішчаў у горадзе на Дзвіне ярка выражанага сацыяльнага адцення і асобнага становішча рамеснікаў у горадзе.

Дарэчы, у 1960-х гг. прозвішчы на -овіч/-евіч у цэлым па Беларусі, па падліках М. В. Бірылы, складалі 7,3% і займалі пятае месца. Такое ж месца належыць гэтаму тыпу прозвішчаў і на Украіне, дзе на іх долю прыходзілася 5,42% іменаванняў. Непрадуктыўныя яны ў Расіі, дзе складаюць толькі 1,71% і займаюць шостае месца.

Такім чынам, у Віцебску прадуктыўнасць даследуемага тыпу прозвішчаў на працягу XVII–XX стст. не апускалася ніжэй за чацвёртае месца, што сведчыць аб спецыфічнасці віцебскага антрапанімікону.

Характэрна, што пераважная большасць прозвішчаў на -овіч/-евіч утворана ад праваслаўных хрысціянскіх імён, і толькі асобныя з іх, напрыклад Емельяновіч, Янкевіч, звязаны з каталіцкай традыцыяй. У святле сказанага ўяўляецца недакладным сцвярджэнне Б. Унбегаўна, што «найстаражытнейшы слой — прозвішчы беларускага дваранства — захоўваюць у сабе сляды моцнага польскага ўплыву; такія прозвішчы канчаюцца пераважна на -скі і -овіч»²². Больш аргументаваны погляд М. В. Бірылы, які лічыць, што, наадварот, польскія прозвішчы на -іц, -овіц/-евіц, пачынаючы з XVII ст., набываюць форму на -іч, -овіч/-евіч пад уплывам усходнеславянскіх, і найперш беларускіх, патранімічных форм²³, тым больш што найстаражытнейшы слой — радавыя найменні беларускай шляхты — склаліся ўжо да XV ст.²⁴, калі ў Польшчы, як і ў іншых заходніх славян, гэты тып патронімаў наогул рэдукаваўся.

Пятае па прадуктыўнасці месца (3,5%) у спісе жыхароў Віцебска 1812 г. займаюць прозвішчы ўнутрымоўнага прозвішчнага тыпу з суфіксам -онак/-ёнак, што мае патранімічнае значэнне. Лічыцца, што з дапамогай гэтага суфікса, які, дарэчы, у беларускіх прозвішчах адзначаны на той жа тэрыторыі, на якой з гэтым суфіксам бытуюць назвы дзіцянят жывёл (жарабёнак, цялёнак), утвараюцца прозвішчы ад асабовых імён і мянушак. І гэта

²⁰ Селищев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки Московского университета им. М. В. Ломоносова. Вып. 128: Труды кафедры русского языка. Кн. 1. М., 1948. С. 130.

²¹ Никонов В. А. Имя и общество. С. 216–217.

²² Унбегаун Б. О. Русские фамилии. С. 227.

²³ Бірыла М. В. Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў. Мн., 1988. С. 37.

²⁴ Бірыла М. В. Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). Мн., 1963. С. 49.

пацвяджае віцебскі матэрыял 1812 г. Так, частка прозвішчаў утварылася ад поўных форм кананічных імён, напрыклад, *Макаронак* < *Макар*, але часцей у якасці зыходных форм выступаюць дэмінітуўныя формы асабовых імён: *Саўчонак* < *Саўка* < *Сава*, *Савва*, *Сцяпчонак* < *Сцяпка* < *Сцяпа* < *Степан*, *Юрчонак* < *Юрка* < *Юра* < *Юрый* < *Георгій*.

Разам з тым, адпавядаючы магістральнай лініі фарміравання сямейнага іменавання віцяблян у пачатку XIX ст., а менавіта адпрозвішчнай, асноўная маса прозвішчаў на -онак/-ёнак утворана ад антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Заврэнак* < *Завр(я)* — ад рус. заврять, завирать ‘пачынаць ілгачь’; *Індычонак* < *Індык* < індык; *Каратчонак* < *Каратай* < каратай ‘кароткі каптан’, ‘чалавек у кароткай вопратцы’, цюрк. кара ‘чорны’ + тай ‘жарабя’²⁵; *Клішонак* < *Кліша* < літ. < *klišas* ‘крываногі чалавек’ або ад *Кліш* < *Клімент*, *Клюшонак* < *Клюша* < клюша ‘крывая палка, мыліца’, *Лацёнак* < *Локаць* < локаць ‘перадплечча’ або ‘выгіб, выгін’, *Мышачонак* < *Мышак* < мышак ‘вялікая асобіна (мыш) мужчынскага полу’; *Насёнак* < *Нос* < нос; *Пяшчонак* < *Пест* < пест ‘кій, таўкач для расціркі ў ступе’; *Пляшчонак* < рус. *Плеца* < плеца ‘тыл, спіна’, Шэвелёнак < *Шевель*, *Шавель* < шавель ‘шваль, зброд’, магчыма, ад рус. шевелить²⁶.

Аднак, як сведчыць наш матэрыял, пэўная колькасць антрапонімаў на -онак/-ёнак узнікла ў выніку пераходу ў разрад прозвішчаў патронімаў, утвораных ад назваў асоб па прафесіі, параўн.: *Пастушонак* < *Пастушонак* < пастушонак ‘сын пастуха’, *Пруднічонак* < *Пруднічонак* ‘сын прудніка’ (пруднік — мельнік на вадзяным млыне); *Казачонак* < *Казачонак* < казачонак ‘сын казака’, хоць у гэтым выпадку прозвішча можна суадносіць і з мянушкай *Казак*, што ўзнікла ў выніку анімізацыі апелятыва казак у значэнні ‘бадзяга, валацуга’.

Малапрадуктыўныя і складаюць толькі каля 1% ад агульнай колькасці прозвішчаў антрапонімы яшчэ чатырох тыпаў: 1) 1,3% — прозвішчы, утвораныя спосабам трансанімізацыі ад асабовых імён: *Лёшка*, *Герман*, *Казімір*, *Грыгоры*, *Міхна* і інш.; 2) 1,2% — прозвішчы, што ўзніклі ад мянушак — анімізаваных апелятываў-прыметнікаў: *Белы*, *Кароткая*, *Лазічны*, *Панцырны*, *Сатцовы*, *Чорны* і інш.; 3) 1,2% — з фармантам -ін, якія суадносяцца выключна з імёнамі-мянушкамі: *Буглін* (магчыма, ад укр. бугол ‘вялікі камень у рацэ’ або буголь арх. ‘стракатасць, лапіна, пляма, асабліва ў шэрсці жывёлы’); *Кудзін* (*Куды*), *Навашлін* (параўн. новаш ‘новы чалавек у сяле, новы член сям’і’); *Сіроцін* (сірата), *Струнін* (струна або струніць ‘брынкаць, пілікаць, граць’); *Татарын* і інш.; 4) 1,0% — прозвішчы, утвораныя спосабам трансанімізацыі мянушак — складаных слоў: *Белазор*, *Білавус*, *Даўгапол*, *Світагор*, *Садцавей*, *Худалап* і інш.

²⁵ Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. С. 183.

²⁶ Тамсама. С. 460.

Непрадуктыўнымі ў Віцебску ў 1812 г. аказаліся наступныя агульнаславянскія тыпы: тып на -ак/-як, -ач, па мадэлі якога ўтвараюцца прозвішчы выключна ад мянушак. У адрозненне ад тыпу на -овіч/-евіч, прадуктыўнасць якога на мяжы XVIII–XIX стст. была аднолькавай у Віцебску і ў адным з самых старажытных гісторыка-этнічных рэгіёнаў Украіны — Бойкаўшчыне, тып на -ак/-як рэзка адрозніваецца як сваімі прозвішчаўтваральнымі магчымасцямі, так і прадуктыўнасцю на супастаўляльных тэрыторыях. На Бойкаўшчыне, па дадзеных Г. Бучко, фармант -ак/-як займаў другое месца сярод усіх фармантаў, што ўдзельнічалі ў афармленні прозвішчаў²⁷. Адною з прычын яго высокай прадуктыўнасці там з’явіліся нічым не абмежаваныя магчымасці як у семантычным, так і ў структурным плане: суфікс -ак/-як на Бойкаўшчыне «ўтвараў прозвішчы ад усіх без выключэння базавых назваў — адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду з любымі канчаткамі: Максим’як, Кузяк, Федыняк, Барбарак, Суботяк, Шведак, Прокопишак, Жукуляк, Стецівчак. У Віцебску ж прозвішчы на -ак/-як — былыя мянушкі, якімі называлі асобу, што характарызуецца 1) пэўнай прыкметай: *Глушак* < глухі, *Пазняк* < позні; 2) адносінамі да прадмета, з’явы, названай матывальным словам: *Гусак* < гусь, *Шышак* < шыш, старажытнарускае ‘махляр, круцель, гультай’, *Чарвяк* < чарвяк; 3) дзеяннем, названым матывальным словам: *Шышляк* < шышляць, ад татар. ‘корпацца, марудна рабіць’, *Марач* < рус. марать ‘пэцаць, брудзіць, ганьбіць’. Да першага падтыпу далучаюцца і прозвішчы на -ач: *Валасач* < валасаты, *Касмач* < касматы, кудлаты; тып на -ік, -нік, -чык/-шчык, які ўзыходзіць да прозвішчаў або назваў асоб па прафесіі: *Кіслік*, *Красік*, *Каманданічык*, *Ігольнік*, *Калачнік*, *Ніжнік* (састарэлае беларускае ‘валет’), *Аўчыннік* і інш.; тып на -ец, -авец, па мадэлях якога ўтвараюцца прозвішчы ад тапонімаў або мянушак: *Бухавец*, *Какшынец*, *Магілявец*, *Слідзец*, *Скапец*.

Адзінкавымі ў Віцебску былі прозвішчы з фармантам -ук/-чук (*Пранчук*, *Транчук*), якія складаюць украінска-беларуска-рускі арэал з адзіным ядром найбольшай прадуктыўнасці, што знаходзіцца на сумежнай тэрыторыі паўночна-заходняй Украіны і паўднёва-заходняй Беларусі, і цалкам заканамерна, што яны амаль адсутнічаюць на аддаленай ад гэтага ядра тэрыторыі Віцебшчыны.

Тып прозвішчаў на -еня лічыцца ўласцівым беларускай мове, аднак у антрапаніміконе Віцебска пачатку XIX ст. прозвішчаў гэтага тыпу наогул няма.

Як у кожным вялікім горадзе, у Віцебску жылі людзі розных нацыянальнасцей, таму невыпадкова сустракаюцца такія прозвішчы, як *Абымдорф*, *Ланг*, *Мармыз*, *Райц*, *Шаран*.

Падводзячы вынікі, адзначым, што асноўнай формай імянавання віцяблян у пачатку XIX ст. была двухчленная форма — імя + прозвішча, хаця і трохчленная атрымала ўжо даволі значнае распаўсюджанне (36% імянаванняў).

²⁷ Бучко Г. Найпоширеніші структурні моделі прізвищ Бойковщини. С. 331.

Кожнае чацвёртае прозвішча захавала сваю прозвішчную аснову: *Гарбуз, Каравай, Кулік, Начаоўка, Пух, Суконка, Прусак* і інш.

Асноўным жа спосабам утварэння прозвішчаў у жыхароў Віцебска, як і ва ўсіх славян, з'яўляецца суфіксацыя. Аналіз суфіксальных тыпаў віцебскіх прозвішчаў у параўнанні з суфіксальнымі прозвішчамі іншых славян дазваляе зрабіць наступныя высновы: 1) найбольш прадуктыўныя тыпы віцебскіх прозвішчаў — гэта агульнаславянскія прозвішчныя тыпы на *-скі/-цкі; -оў/-аў/-еў, -ін; -іч, -овіч/-евіч*; 2) усходнеславянскія прозвішчныя тыпы амаль адсутнічаюць у антрапаніміконе Віцебска: прозвішчаў на *-енка* няма ўвогуле, а з суфіксам *-ук/-чук* зарэгістраваны толькі два прозвішчы; 3) з унутрымоўных тыпаў у ім знайшлі месца толькі нешматлікія прозвішчы на *-онак/-ёнак*, уласцівыя беларускай мове.

З прычыны таго, што большасць суфіксальных прозвішчаў належыць да агульнаславянскіх прозвішчных тыпаў, яны мала чым (найперш арфаграфіяй) адрозніваюцца, скажам, ад рускіх, украінскіх, балгарскіх, польскіх і інш. Аднак некаторыя прозвішчы характарызуюцца спецыфічнымі беларускімі рысамі, паколькі паходзяць ад мясцовых варыянтаў кананічных імён (*Змітроў < Зміцер, Паўлюкова < Паўлюк, Сымановіч < Сымон*), ад мянушак, утвораных ад беларускіх лексем: *Цыбульскі* (цыбуля), *Хуткоўскі* (хуткі), *Квятковіч* (кветкі), *Вожык* (вожык), *Ніжнік* (ніжнік), *Галотка* (галота), *Індычонок* (індык), *Скарына* (скарынка), *Закіруй* (закіруй, закіраваць, кіраваць), *Бурак* (бурак) і інш.

Самымі частотнымі прозвішчамі былі: *Мачала, Кабан, Зайц, Казлоўскі, Бурак, Янкевіч, Арлоўскі, Скарына, Фядотаў, Запольскі, Навіцкі, Арэх, Жук*.

Такім чынам, як сам рэпертуар прозвішчаў, так і асноўныя кірункі сямейнага іменавання паўночнага ўсходу Беларусі займаюць сваю, спецыфічную нішу ў славянскім антрапаніміконе.

Алла Свашенко (Харьков, Украина)

К ВОПРОСУ О «ТЁМНЫХ» БЕЛОРУССКИХ АНТРОПОНИМАХ

В серьёзном и глубоком исследовании Н. В. Бирилло «Беларуская антрапанімія» (1969 г.) определены апеллятивы — первичные основы современных белорусских фамилий. Среди них автор называет и устаревшие белорусские лексемы, и диалектизмы, и лексемы, заимствованные из других славянских и неславянских языков. Однако, как утверждает сам учёный (1, 14), 33% реконструированных им основ являются тёмными. Именно фамилии с «тёмными» основами и привлекли наше внимание.

Многолетние исследования украинских памятников XVI–XVII вв., изучение современных украинских говоров, работа с русскими, украинскими и белорусскими диалектными словарями дают нам возможность объяснить происхождение целого ряда белорусских фамилий, которые автору «Беларускай антрапаніміі» представлялись тёмными. Как свидетельствуют наши наблюдения, в основе «тёмных» белорусских антропонимов очень много русских, украинских, белорусских диалектных лексем, которые ещё не были представлены в соответствующих словарях во время подготовки к изданию исследования Н. В. Бирилло или оказались вне поля его зрения, например, украинский материал репрезентирован только словарём Б. Гринченко.

Причины разнообразия строительного материала белорусской антропонимии вполне понятны. Это, во-первых, миграционные процессы, связанные с народно-освободительными движениями в XVII в., когда на территории Беларуси могли оказаться выходцы из России и Украины, имевшие свои прозвища или получившие их от аборигенов вследствие необычности наименования пришельцами отдельных реалий. Во-вторых, некоторые носители белорусских фамилий могли иметь предков-украинцев (фамилий с украинским патронимическим суффиксом *-енко* (*-энка*) в словаре 609, а с суффиксом *-ук* (*-чук*) — 461) или русских (фамилий с патронимическими суффиксами *-оў*, *-аў*, *-ын*, *-ін* в несколько раз больше).

В-третьих, в диалектах таких близких по происхождению языков, как восточнославянские, могли сохраниться и поныне лексем, когда-то свойственные каждому из языков, а с течением времени утраченные.

В докладе рассматривается ряд «тёмных» белорусских фамилий, которые не анализировались в наших прежних статьях (15, 16, 17).

Это фамилии, возникшие из прозвищ, которые характеризовали их первых носителей по индивидуальным признакам:

а) по росту и фигуре: *Махота* — от употребляемого в русском языке XVII в. апеллятива *махота* ‘человек небольшого роста’ (21, 9, 49, 1613 г.); *Лямень* — лексико-семантическое образование от белорусского апеллятива *лямень* ‘толстяк’ (25, 6, 122); *Шупляк* — от диалектного белорусского апеллятива (Глушина) *шупляк* ‘на первый взгляд здоровый человек, даже полноватый или полный, но слабый, большой’ (28, 3, 149);

б) по внешности: *Ласяк* — от диалектного белорусского *ласяк* ‘лысый человек’ (18, 2, 627);

в) по умственным способностям: *Лабус* — от диалектного белорусского апеллятива *лабус* ‘глупый человек’ (25, 5, 187); *Шадур* — от диалектного белорусского апеллятива *шадур* ‘дурак’ (26, 56); *Мышлен* — от *мышлен*, возможно, краткой формы прилагательного типа укр. *мишлений* ‘хитрый’, ‘изобретательный’, записанного нами в с. Новоивановка Белопольского района Сумской области — ср.: «таки кіт *мишлений*»;

г) по характеру: *Лабус* — от диалектного белорусского апеллятива *лабус* ‘озорник’, ‘проказник’, ‘повеса’ (25, 6, 25) (< польск. *łobuziś*); *Мякека* — от

диалектного белорусского *мяека* ‘пентюх’, ‘рохля’ (25, 7, 137); *Сумарын*, возможно, белорусский вариант русской фамилии *Сумерин*, образованной от *Сумеря* ← *сумеря* ‘тот или та, кто смотрит нахмурившись’ (12, 220); *Хараткевіч* — от *Харатка*, что, в свою очередь, является лексико-семантическим образованием от диалектного русского, бытующего на Новгородщине апеллятива *харатка* ‘злая, неугомонная женщина’ (12, 289); *Мамліенка*, ср. укр. *Мамлій* — лексико-семантическое образование от диалектного буковинского апеллятива *мамлій* ‘медлительный, ленивый человек’ (11, 5, 54). Правда, Н. В. Бирилло возводит антропоним к чувашскому собственному имени *Мамлей*, но наличие украинского патронимического суффикса *-енко*, а также вариант *Мамлій*, а не *Мамлей* свидетельствуют о большей убедительности нашей версии; *Лісунаў* — от *Лісун*, а *Лісун* — лексико-семантическое образование от диалектного белорусского апеллятива *лісун*, употребляемого на Туровщине со значением ‘лыстець, подлиза’ (23, 3, 33); *Мічура* — от диалектного вятского апеллятива *мичура* ‘угрюмый, насупившийся человек’ (20, 18, 35); *Шафарастаў* — от *Шафараст*, а *Шафараст* — от *шахворост*, диалектного белорусского апеллятива, употребляемого на Туровщине со значением ‘озорник’, ‘шалун’, ‘повеса’, ‘проказник’ (23, 5, 323), подвергнувшегося дальнейшему фонетическому изменению [xв] → [ф], [о] → [а]. Наличие в антропониме [а] из [о] в ударной позиции объясняется, как нам кажется, стремлением умышленно оттолкнуться от лексем-этимона с целью деэтимологизации фамилии. Возможно, этим же объясняется и нарочитое изменение ударения в фамилии *Лагонда*, выводимого, по нашему мнению, из лексико-семантического образования от диалектного белорусского апеллятива *лаганда* ‘болтун’ (18, 2, 603);

д) по отношению других людей: *Ханін* — от *Ханя* — лексико-семантического образования от диалектного среднеуральского апеллятива *ханя* ‘любимый’ (19, 6, 146) [параўн. таксама яўрэйскае жаночае імя *Хана*. — Рэд.];

е) по особенностям речи: *Учаеў* — от *Учай*, а *Учай* — лексико-семантическое образование от *учай*, возможно, ‘говорящий глухим голосом’ — ср. диалектный псковский глагол *учать* ‘вчать глухим голосом’ (4, 285) и аналогичные отглагольные дериваты: *заплутай* — ср.: «да и *заплутаеъ* тѣхъ Бог простит» (21, 5, 269, XVII ст); *замотай* ‘ненадёжный, беспутный человек’: «и онъ ... великой *замотай*, подломилъ ъдучи тельгу... и вынял кражею пятьсотъ рублевъ» (21, 8, 244, 1682 г.);

ж) по поведению в быту: *Магера*, возможно, от диалектного белорусского *магера* ‘неаккуратный человек’ (25, 6, 151); *Шмандзюк* — производный с западноукраинским суффиксом антропоним, возводимый Н. В. Бирилло к апеллятиву *шманда*, значение которого ему неизвестно. По нашему мнению, это не *шманда*, а *шмондя* — устаревший украинский апеллятив со значением ‘неряха’ (5, 243), отсюда *Шмондя* → *Шмандзюк* ([о] → [а], [д] → [дз] на белорусской почве); *Латута* — от диалектного белорусского (Глушчина) апеллятива *латута* ‘неаккуратный человек’, ‘неряха’ (28, 3, 58).

Большую группу среди «тёмных» белорусских фамилий составляют наименования основателей рода по свойственному им действию. В таких случаях говорить о семантике отглагольных апеллятивов можно только гипотетически, принимая во внимание соответствующие словообразовательные типы и значения глаголов: *Хрупакоў* — от *Хрупак*, а *Хрупак* — лексико-семантическое образование от *хрупак*, возможно, ‘тот, кто суетится, хлопотет’ — ср. бытующий в украинском языке XVIII в. глагол *хрупѣти* ‘суетиться, хлопотать’, укр. ‘клопотатися’, значение можно предположить из контекста: «и тогды заразы рюкь юй Исусь: «Марфо, журишься и *хрупишь* мною, а лишь одно надобь» (7, 1758 г.) — и аналогичные дериваты с суффиксом *-ак*: *ходак*, *прошак*; *Хмарун* — от *хмарун*, возможно, ‘хромой’ — ср. западноукраинский диалектный глагол *хмарати* ‘хромать’ (6, 1041) и аналогичные дериваты *nomina agentis* типа *бігун*, *стрибун*; *Цухло* — от *цухло*, возможно, дериват от западноукраинского диалектного глагола *цухнути* ‘подгнивать’ (6, 1058), образованный при помощи агентивного суффикса *-л(о)*, то есть ‘подгнивающий’ — ср. аналогичные украинские отглагольные образования типа *об’їдало*, *обтивало*; *Рава* (производные *Равіч*, *Равянок*) — от апеллятива *рава* ‘крикун’ — ср. диалектный гуцульский глагол *равати* ‘сильно кричать’ (3, 160) и аналогичные образования типа *рева*; *Чамчук*, очевидно, от *Чамка*, а *Чамка* — от апеллятива *чамка*, возможно, ‘чавкающий’ — ср. диалектный гуцульский глагол *чамкати* ‘чавкать’ (3, 209) и дериваты типа *рева*; *Траба* — от *траба*, возможно, ‘желающий чего-то’, ‘беспокоящийся о чём-то’ — ср. диалектный гуцульский глагол *трабувати* с этим значением (3, 187) и аналогичные дериваты; *Шкундзіч* — от *Шкунда*, а *Шкунда* ← *шкунда*, возможно, ‘насмешник’ — ср. устаревший украинский глагол *шкундувати* ‘насмехаться’ (5, 226) и аналогичные дериваты. Некоторые из первичных прозвищ этого типа можно считать эмоциональными, экспрессивными, насмешливыми: *Муга* и *Мугака* — от гипотетических отглагольных образований *муга* и *мугака* ‘обжора’ — ср. белорусский глагол *мугаць* ‘жрать’, ‘есть, громко чавкая’ (7, 79) и аналогичные образования типа *рѣва*, диалектный белорусский дериват *умека* ‘всё умеющий’ (28, 3, 137); *Шандора* — от *шандора*, возможно, ‘бездельник’ — ср. диалектный русский глагол *шандорить* ‘бездельничать’ (29, 10, 69); *Чаўр* — от *чаўр*, возможно, ‘голодающий’, ‘голодный’. В пользу данного предположения свидетельствует наличие в белорусских говорах Туровщины глагола *чаўрэць* ‘голодать, существовать впроголодь’ (23, 5, 289), а также абсолютно правильное, по нашему мнению, утверждение А. А. Потёбни о первичности «*nom. agentis* по отношению к *nom. actionis*» (14, 90). Среди примеров, приведенных А. А. Потёбнёй типа *разбой* ‘разбойник’, *пропой* ‘пропойца’, находим и белорусские: «А мой татэчка отдавай и пытай: коб не *пропою*, коб не *розбою*. Коли *пропою* — у корчме *пропьець*, коли *розбою* — на дорожцэ *забьець*» (14, 91); *Чышэвіч* — от *Чыш*, а *Чыш* — лексико-семантическое образование от *чыш*, возможно, ‘чихающий’ —

ср. диалектный русский глагол *чишать*, бытующий в Сибири со значением ‘чихать’ (4, 301) и словообразовательный тип, рассмотренный выше.

Значительное место среди «тёмных» белорусских фамилий занимают наименования предков по роду деятельности, профессии:

Стугараў — от *Стугар* — лексико-семантического образования от *стугар*, возможно, ‘мастер по изготовлению соломенных бочек с крышкой’ — ср. диалектную белорусскую лексему *стуга* ‘соломенная бочка с крышкой’ (23, 5, 111) и аналогичные образования с суффиксом *-ар*: *дудар* (23, 2, 44), *бондар* (23, 1, 72); *Чараднік* и *Чарэднік* — от украинского апеллятива *чередник* ‘пастух стада рогатого скота’ (2, 4, 455); *Хазанаў*, *Хазановіч* — от *Хазан* — лексико-семантического образования от *хазан* ‘запекла в еврейской общине’ (22, 157); *Печур* — от *печур* ‘печник’. Именно с таким значением употреблялась эта лексема в русском языке XVII в. — ср.: «Дано *печюру* старцу Селиверстру *дѣг*, а на те онъ *дѣги* купиль олова на печное дѣло» (21, 15, 1668 г.); *Мызнікаў* — от *Мызнік*, а *Мызнік* — от устаревшего белорусского апеллятива *мызнік* ‘арендатор усадьбы’ (25, 7, 112) или от диалектного русского *мызник* ‘владелец поместья, усадьбы’, ‘богач’ (20, 19, 51); *Шыпер* — от употребляемого в украинском языке апеллятива *шыпер* ‘кормчий’ — ср. *шыперь* — *Dominus nauis Nauarchus* (9, 538, 1642 г.), а *Nauarchus* — кормчий, кормник (8, 278, 1642 г.).

Ряд «тёмных» фамилий представляет собой семантические образования от деминутивных или пейоративных вариантов личных собственных имён:

а) мужских: *Палікіша* — от *Палікіша*, возможно, от *Поликарп* — ср. аналогичные образования в русском языке: *Гавиша* — от *Гавриил* (13, 267), *Волдьиша* — от *Владимир* (13, 267), *Гарша* — от *Герасим* (13, 268); *Пігас*, возможно, от усечённого варианта старинного имени *Пигасий* (13, 179); *Педзь*, возможно, от белорусско-украинского варианта усечённого имени *Фёдор*; *Падута* — от *Падута*, возможно, от устаревшего имени *Лампад* → *Падя* (13, 137) → *Падута* — ср. *Васюта* (13, 258), *Ванюта* (13, 256), *Гришута* (13, 275); *Сус* — от *Сус* (просторечный украинский вариант имени *Иисус*) (6, 977); *Мамстаў*: Н. В. Бирилло возводит антропоним к неизвестному ему слову *Мамста*. По нашему мнению, *Мамста* может представлять собой вариант редкостного имени *Маммий*, образованный при помощи суффикса *-ст(a)* — ср. украинский вариант *Віста* — от *Віктор*;

б) женских: *Палагута* — от *Палагута*, очевидно, вариант имени *Пелагея* — ср. аналогичные дериваты: *Маврута* — от *Мавра* (13, 315), *Маишута* — от *Маша* ← *Мария* (13, 321), *Паишута* — от *Павла* (13, 340) и др.

Среди этих фамилий можно выделить группу с двойной мотивацией:

а) первичное прозвище — собственное имя; б) первичное прозвище — апеллятив. Например, *Рымовіч*, *Рыменка*: первичные прозвища *Рыма*, *Рым* — лексико-семантические образования от редкостных христианских имён *Римма* (13, 189), *Рим* (13, 188) или первичное прозвище *Рым* от диалектного

белорусского апеллятива *рым* ‘топкое место’ (27, 314); *Труш*: а) от *Труш* — вариант имени *Трофим* (24, 5, 94); б) *Труш* — от диалектного украинского апеллятива *труш* ‘гниль’, ‘плесень’, ‘болотная почва’ (6, 999) или ‘прах’, ‘тлен’ (24, 5, 94); *Троц*: а) от *Троц* — вариант имени *Трофим* (украинский вариант имени *Трофим* — *Троць* записан нами в Харьковской области); б) от апеллятива *троц*, бытующего в украинском языке XVII в. со значением ‘оружие’ — ср.: «Симеонъ псоваль ... людъ *троцами* и кушами» (7, XVII в.); *Марунін*: а) первичное прозвище *Маруня* — лексико-семантическое образование от имени *Маруна*, вариант имени *Мария* (13, 319; 2, 4, 555); б) от апеллятива *маруна*, бытующего в украинском языке XVII–XVIII вв. — со значением ‘трава *chama(e)melon*’ — ср. «румен, и *маруна* трава, и кокорнак трава» (8, 119, 1642 г.); «взять сабины то (ест) *маруни*» (10, 54, XVIII в.); *Тарашкевіч* — первичное прозвище *Тарашка*: а) от собственного имени *Тарашка*, деминутив от *Тарас* (13, 363); б) от апеллятива *тарашка*, бытующего в говорах Поволжья со значением ‘таранька’, ‘мелкая рыба’ (4, 263); *Урын*, первичное прозвище *Ура*, возможно: а) от белорусского варианта имени *Уришл* — ср. русский вариант этого имени — *Уря* (13, 368); б) от диалектного русского апеллятива *ура* ‘род сетей из мочальных верёвок с подвешенным грузом’ (4, 281).

Наши наблюдения позволяют сделать следующие выводы. Появление целого ряда исторических и диалектных словарей восточнославянских языков, изучение ранее не исследованных памятников письменности в последнее время значительно облегчают работу учёных по определению антропооснов современных фамилий. Именно поэтому титанический труд Н. В. Бирилло должен иметь последователей. Даже небольшое исследование, предложенное нами, даёт возможность сократить количество «тёмных» белорусских антропонимов на 50 единиц. А в работе рассматривались только антропоосновы — личностные апеллятивы (без метонимических и метафорических, которых, по результатам наших наблюдений, гораздо больше). Изучение «тёмных» белорусских фамилий проливает свет и на огромное количество деминутивных вариантов христианских имён, значительная часть которых уже утрачена, но типы, по которым они образовались, дают возможность реконструировать эти варианты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Мн., 1969.
2. Грінченко Б. Словарь української мови. К., 1909. Т. 4.
3. Гуцульські говірки: Короткий словник. Львів, 1997.
4. Дополнение к опыту областного великорусского словаря. СПб., 1858.
5. Дубровський В. Словник московсько-український. К., 1918.
6. Желєхівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. Львів, 1886. Т. 2.
7. Картотека исторического словаря Е. Тимченко (Львов).

8. **Лексикон** латинський Є. Славинецького. К., 1973.
9. **Лексикон** словено-латинський Є. Славинецького і А. Корецького-Сатановського. К., 1973.
10. **Лікарські** та господарські порадники XVIII ст. К., 1984.
11. **Матеріали** до словника буковинських говірок. Чернівці, 1978, Вып. 5.
12. **Опыт** областного великорусского словаря. СПб., 1852.
13. **Петровский Н. А.** Словарь русских личных имён. М., 1966.
14. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике. М., 1968. Т. 3.
15. **Свашенко А. О.** Білоруські прізвища, утворені лексико-семантичним способом // Українська мова: історія і стилі. Харків, 1992.
16. **Свашенко А. О.** «Темні» білоруські антропоніми українського походження // Rozprawy sławistyczne. Lublin, 1993. Т. 7.
17. **Свашэнка А. А.** Адносна некаторых крыніц беларускіх антрапонімаў // Беларуская лінгвістыка. Мн., 1993. Вып. 42.
18. **Слоўнік** беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1980. Т. 2.
19. **Словарь** русских говоров Среднего Урала. Свердловск, 1987. Т. 6.
20. **Словарь** русских народных говоров. Л., 1983. Вып. 19.
21. **Словарь** русского языка XI–XVII вв. М., 1978. Вып. 5; 1982. Вып. 9; 1989. Вып. 15.
22. **Толковый** словарь 40 000 иностранных слов, вошедших в русский язык. М., 1875.
23. **Тураўскі** слоўнік. Мн., 1982. Т. 1; 1984. Т. 3; 1987. Т. 5.
24. **Шейковский К.** Опыт южнорусского словаря. М., 1883. Т. 5; 1886. Т. 5.
25. **Этымалагічны** слоўнік беларускай мовы. Мн., 1989. Т. 5; 1990. Т. 6; 1991. Т. 7.
26. **Юхо Н. І.** Лексіка вёскі Дарагавіца Капыльскага раёна // Народная словатворчасць. Мн., 1979.
27. **Янкова Т. С.** Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мн., 1982.
28. **Янкоўскі Ф.** Дыялектны слоўнік. Мн., 1970. Т. 3.
29. **Ярославский** областной словарь. Ярославль, 1991. Т. 10.

КАНТАКТЫ, КАНТРАСТЫ І ПАРАЛЕЛІ

Лайош Сёке (Эгер, Венгрия)

БЕЛОРУССКАЯ, УКРАИНСКАЯ И РУССКАЯ РЕДАКЦИИ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА В ВЕНГРИИ В XVIII ВЕКЕ

Славянское население северо-восточной Венгрии долгие столетия жило изолированно от соседних с ним славян, так как разделяющие их Карпаты до наших дней являлись почти непреодолимой преградой. Однако благодаря общности религии осуществлялась живая связь, проявляющаяся в том, что рукописи литургических книг, а часто и сами священники православной церкви попадали сюда с севера, из-за Карпат. Создавались рукописи, конечно, и местными писцами вплоть до XVIII–XIX веков. После появления типографий в Польше, Великом Княжестве Литовском, у южных славян и в Венеции в XV–XVI веках ситуация изменилась.

Первые печатные книги были недоступными для бедных закарпатских приходов. Их доставляли только в епископские и монастырские библиотеки. Приходские церкви по-прежнему пользовались рукописями, которые поступали сюда с более богатого севера, где с появлением печатных книг спрос на рукописи значительно снизился ¹.

Таким образом, в XVI веке большую часть литургических книг в Закарпатье составляли рукописи местного, украинского и белорусского происхождения и в небольшом количестве имелись здесь печатные книги в основном из венецианских, трансильванских и сербских типографий. С возникновением Турецкой империи в Европе южнославянские типографии закрылись, а вслед за ними в скором времени прекратили свою деятельность и венецианские и трансильванские. В это трудное для Венгрии и

¹ Микитась В. Л. Давни рукописи і стародруки Ужгородського держуніверситету: Опис і каталог. Львів, 1961, 1964.

Закарпатье время начинают поступать литургические издания из Польши и Великого Княжества Литовского.

В языковом отношении литургические книги принадлежали к четырем разным редакциям церковнославянского языка. Венецианские и южнославянские издания пользовались сербской редакцией, в трансильванских работах находим «румынскую» и сербскую редакции, в книгах же, поступавших с севера, — украинскую и белорусскую. В количественном отношении все еще преобладали рукописи, в которых доминирует белорусско-украинская редакция, но уже придерживающаяся языковых норм печатных изданий.

Не следует, однако, думать, что в Закарпатье наличие разных редакций церковнославянского языка создавало какую-то языковую или религиозную проблему. Второе южнославянское влияние сыграло значительную роль в сближении этих вариантов языка. По языковым особенностям все эти редакции делятся на две группы — восточную и южную. Переходное место занимает «румынская» редакция, где в литургических книгах почти отсутствуют румынские языковые элементы, но тем больше среднеболгарских (тырновская школа), сербских и восточнославянских элементов.

Формированию и стабилизации языковых норм восточнославянской группы способствовали и книги краковского первопечатника Швайпольта Фиоля, которые на долгое время служили ориентацией для переписчиков (*Трїодъ постнаа*, Краков, 1491, *Трїодъ цвѣтнаа*, Краков, 1491, *Часословець*, Краков, 1491). Итак, в XVI столетии в Закарпатье преобладал архаичный вариант церковнославянского языка в духе орфографических и грамматических реформ среднеболгарских просветительных и религиозных школ (Тырново, Преслав и Афон)². Вместе со вторым южным языковым влиянием важную роль играла идея и философия исихазма, которая требовала точности в переписывании и, таким образом, обеспечивала воспроизводство архаических черт языка и препятствовала проникновению локальных элементов.

В конце XVI века печатные литургические книги русского происхождения появляются в меньшем количестве, однако их язык отличается от всех других редакций. Это выразилось в основном в более слабом проявлении черт второго южнославянского языкового влияния и, вследствие этого, в появлении восточнославянских элементов. Для иллюстрации языковой ситуации в литургических книгах в Закарпатье проанализируем релевантные орфографическо-фонологические особенности всех четырех представленных там редакций. На уровне морфологии, синтаксиса и лексики расхождения минимальны. Это свидетельствует о том, что к тому времени в текстологическом смысле язык этих книг стабилизировался³.

² Talev I. Some problems of the Second South Slavic influence in Russia. München, 1973.

³ Воскресенский Г. Евангеліе от Марка по основным спискам четырехъ редакцій рукописного славянско-го текста съ разночтениями из ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв. Сергіев-Посадъ, 1894.

К XVI веку во всех языках православного славянства носовые гласные потеряли свою назальность, поэтому их употребление в орфографии поддерживалось искусственно, на основе среднеболгарских памятников, где они сохранялись дольше всего. Поэтому в употреблении юсов наблюдается непоследовательность, смешивается малый и большой юс даже в печатных польских и белорусских изданиях. Хотя в русской редакции в рукописях юсы еще встречаются (см. Геннадиевскую библию), но в первых печатных книгах их уже заменяют диграфом **оу**, или буквой **у**. Малый юс получает особое развитие только в сербских изданиях, где его заменяет буква **ѳ**.

Швайпольт Фиоль: **мѣжа** (Тр. пост. 1491. 7/а), **воура** (вин. пад. ед. ч. Тр. пост. 1491. 11/б), **рѣкож** (Тр. пост. 1491. 6/б), **адоль** (Тр. пост. 1491. 1/б). **въ сѣботѣ** (Тр. цв. 1491. 194/б), **прѣхождѣж** (Тр. цв. 1491. 194/б).

В Часословце Фиоля, напечатанном в том же году, они встречаются очень редко и непоследовательно: **застѣпникъ** (Час. 1491. 23/32), **застоу-пить** (Час. 1491. 23/32).

Несмотря на колебания, употребление большого юса в униатских изданиях продолжается и в XVII веке: **пѣть** (Лит. 1604. 14), **орѣжѣ** (Лит. 1604. 14), но в суффиксах: **прѣвѣю часть** (Лит. 1604. 28).

В тех же самых местах, как и у Фиоля, в русском издании, правда, на сто лет позже, графемы, обозначающие носовые, заменяются: **мѣжа** (Тр. пост. 1589. 23/б), **оудоль** (Тр. пост. 1589. 31/б), **вѣрю** (Тр. пост. 1589. 52/а), **рѣкою** (Тр. пост. 1589. 23/а).

В южнославянских изданиях тоже нет единства. В венецианских книгах по правилам сербской редакции **ж** передается через **оу**, **у**, а **ѣ** — через **ѳ** путей (Сборн. 1536–38, 90), **врѣме** (Сборн. 1536–38, 3). В более поздних изданиях пытаются восстановить архаические написания и ввести **ж** в употребление: **крѣвь свож** (Тр. пост. 1561. кн. Ис. 26/21). Поскольку все это не имело поддержки в живом языке, реализация данного подхода оказалась неудачной: **напѣните земля** (Тр. пост. 1561. Быт. 1/28).

В Трансильвании сильнее чувствуется среднеболгарское влияние, поэтому большой юс здесь употребляется обычно правильно: **пѣть** (Четв. Себин, 1546. Мк. 1. 4), **растѣць** (Четв. Себин, 1546. Мк. 4. 8).

Несмотря на все усилия и архаизирующие стремления униатов, употребление этой буквы прекращается в первых десятилетиях XVI века.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЕРОВ

Подобные расхождения наблюдаются и в употреблении еров, звуковые качества которых отражаются только в орфографии русских изданий. В книгах Фиоля сохраняются оба ера, но дистрибуция их основана не на этимологии. В конце слова пишется обычно только **ь**, а в приставках, предлогах и сочетаниях с плавными — **ѣ**. Внутри слова в слабых позициях ер

часто исчезает: **сѣздаль єси** (Тр. пост. 1491. 7/б), **чрѣвіа** (Тр. пост. 1491. 1/б). Эта же традиция сохраняется в белорусских и украинских изданиях, в которых, однако, сербское влияние элиминируется в написании последнего слога: **сѣтрасе** (Ев. 1575. 108/б), **вез'чѣсти** (Ев. 1575. 123/б).

В русских изданиях в соответствии с реформами находим уже гласные полного образования на этих же местах: **создаль єси** (Тр. пост. 1589. 24/а), **чрєвіа** (Тр. пост. 1589. 32/а).

В венецианских книгах преобладает сербская традиция с одним **ь**, в трансильванских — среднеболгарская с двумя ерами, но со смешением их: **дѣждь** (Сборн. 1536–38. 3), **сѣмрътию** (Сборн. 1536–38. 90), **стѣзла** (Четв. Себин 1546. Мк. 1. 3), **лѣсть** (Четв. Себин 1546. Мк. 1. 19).

Сохраняется ер во всех редакциях в сочетании с плавными. Исключение представляет русская редакция, где на месте еров употребляются гласные полного образования: **чрѣвіа** (Тр. пост. 1491. 1/а), **чєрвіа** (Тр. пост. 1589. 32/а), **млѣчлхчү** (Ев. Вильна 1575. 113/б), **крѣвь** (Тр. пост. 1561. Вен. Ис. 26/21). В трансильванских изданиях ер обычно предшествует плавным: **дѣржжще** (Четв. Себин 1546. Мк. 7. 3), но редко **прискрѣвентъ** (Четв. Брашов 1564. Мк. 6. 25).

СОЧЕТАНИЯ **кы, гы, хы**

Наблюдаются различия между редакциями и в форме написания сочетаний **ы** с заднеязычными. В белорусских и украинских изданиях сохраняется архаичная форма, на Руси в этих сочетаниях **ы** переходит под влиянием живого произношения в **и**. На юге хотя и сохраняется оригинальная форма написания, но часто смешиваются буквы **и** и **ы**, поскольку обе фонемы слились в живом языке в одном звуке [i]: **вѣѣкы** (Тр. пост. 1491. 7/а), **вѣвѣкы** (Ев. Вильна 1575. 115/б), **вовѣкы** (Тр. пост. 1589. 23/б), **крѣпкый** (Тр. пост. 1561. Вен. Ис. 27/1), **грѣхы** (Четв. Себин 1546. Мк. 1. 6).

Расхождения наблюдаются и в других сочетаниях согласных с гласными вследствие их депалатализации. В нашей работе мы ограничиваемся только анализом релевантных мест, но даже эти немногочисленные примеры показывают, что отдельные редакции составляют три большие группы: южнославянскую, примыкающую к ней белорусско-украинскую и русскую. Когда в конце XVI и начале XVII века южнославянские типографии перестали функционировать, особенно важная роль в формировании архаичной традиции церковнославянского языка выпала Острожской библии (1580/81). Во всех рассмотренных нами релевантных местах Острожская библия продолжает южнославянскую традицию на западной территории православных славян, но уже заметны тенденции изменений, введенных в Москву и даже на Украине главным образом благодаря деятельности Ивана Федорова. Авторитет Острожской библии объясняется тем, что ее языковая редакция — как бы переходная — на одно время удовлетворила всех право-

славных славян. Брестская уния и идеология униатства создавали условия, которые усиливали самобытность языковой традиции западных территорий, таким образом, становится еще сильнее размежевание с русской редакцией. Первые печатные издания униатские регулируют литургию и закрепляют архаичную южнославянскую языковую традицию.

Анализ релевантных орфографическо-фонологических мест в литургии, вышедшей в Стратине в 1604 году, показывает, что церковнославянский язык в ней более архаичен, чем в Острожской библии.

Употребляется большой юс в свободных морфемах: **пѣтъ** (14), **оржѣ** (14).

В сочетаниях с плавными стоит **ѣ**: **крѣвью** (18).

Сохраняется **ы** в сочетаниях **кы, гы, хы: другыѣ(ѣ)** (37).

Эти же нормы наблюдаются в Требнике, напечатанном в 1606 году в Стратине, и во львовской Анфологии 1643 года. Нельзя, однако, предполагать, что в западных типографиях окончательно закрепилась данная редакция. В некоторых епископствах Уния была принята намного позже, поэтому в этих областях предпочитали печатать православные книги, основанные на московских изданиях. Все это способствовало тому, что русская редакция церковнославянского языка получила широкое распространение и в западных краях. Расширение территории Русского государства во второй половине XVII века сузило территорию белорусской и украинской редакций. Все эти изменения ощущались и в Закарпатье. Старые рукописи все больше вытеснялись печатными книгами русской редакции, которые попадали сюда, зачастую бесплатно, из России. Когда в конце XVIII века в Вене открылась первая типография для славян Австро-Венгрии, здесь была принята русская редакция для общих литургических книг православных сербов и греко-католиков русинов⁴. Все это в значительной степени способствовало тому, что и в приходах увеличилось количество книг русской редакции. В конце XX века во время восстановления греко-католической церкви в Восточной Словакии и в Закарпатье заново встает вопрос языковой редакции церковнославянского языка.

В течение последних столетий литургический вариант этого языка подвергся нескольким переделкам на русской территории. Начался этот процесс с появлением первых печатных изданий в московской анонимной типографии и продолжался через Московскую (1663) и Елизаветинскую библию (1751). Целью этих изменений было приблизить орфографию и в определенной степени сам язык (морфологию, лексику) к живому русскому языку. Некоторые слависты позитивно относились к этим новшествам, высоко оценивая деятельность языковых реформаторов, поскольку в церковнославянском языке того времени они видели в первую очередь литературный

⁴ Udvari I. Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1995.

язык, который должен был обслуживать разные сферы общественной жизни. Иначе сложилась языковая ситуация в Великом Княжестве Литовском, где церковнославянский язык служил для конфессиональных целей и, вследствие этого, мог сохраниться в более архаичном виде. В первых печатных литургических книгах Швайпольта Фиоля и униатов церковнославянский язык предстает как символическое средство, звуковая реализация которого зависела от фонемной и просодической системы живого языка и диалекта. Введение русских особенностей в фонотактику, орфографию, морфологию и лексику изменило нейтральный, символический характер этого языка, создав восточнославянские напластования на южнославянскую основу. Авторитет русской редакции церковнославянского языка обеспечивался историко-политическим положением России. В XVIII веке русская редакция распространяется и у униатов, и у южных славян. Даже церковнославянский язык хорватских глаголитов поддается ее влиянию.

С развитием славянского языкознания с конца XIX столетия появляются критические мнения о русском изводе церковнославянского языка⁵. В это же время начинается очищение церковнославянского языка хорватских глаголитов от русского влияния. Типографская практика, принятая униатами в XX столетии, основывается на переиздании литургических книг начала XX века. По этому же принципу издаются литургические книги в Ватикане для униатов.

Исходя из издательской практики последних лет, можно констатировать, что старая, архаичная редакция первых литургических книг принадлежит только истории и в Закарпатье, и у всех греко-католических славян.

⁵ Ильминский Н. Размышление о сравнительном достоинстве в отношении языка разновременных редакций церковно-славянского перевода Псалтири и Евангелия. СПб., 1886.

ИСТОЧНИКИ

-
- Анѳологѣиъ. Львовъ, 1643.
Бібліа. Острогъ, 1580/81.
Бібліа. Москва, 1663.
[Божествена литургіа]. Стратинъ, 1604.
[Евангеліе, напрестольное]. Вильна, 1575.
[Съборникъ]. Венеція, 1536–38.
[Трѣдъ постнаа]. Венеція, 1561.
[Трѣдъ постнаа]. Москва, 1589.
[Треѳникъ]. Стратинъ, 1606.
[Четверова(а)говѣстїе]. Сеѳин, 1546.
[Четверова(а)говѣстїе]. Брашов, 1564.
[Швайпольт Фиоль — Трѣдъ постнаа. Краков, 1491].
[Швайпольт Фиоль — Трѣдъ цѣвѣтнаа. Краков, 1491].
[Швайпольт Фиоль — Часословець. Краков, 1491].

Маргарита Жуйкова (Луцьк, Україна)

ДЕЯКІ АРХАЇЗМИ БІЛОРУСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У реконструкції архаїчних станів лексичної системи мови, передусім дописемного періоду, особливу роль відіграють діалектні дані. Стабільність територіальних діалектів, що забезпечується консервативним характером матеріальної та духовної культури їх носіїв, орієнтацією на збереження традицій, а також висока міра закритості діалекту для внутрішніх інновацій та зовнішніх впливів роблять діалекти своєрідними мовними заповідниками, в яких можна виявити архаїчні риси, притаманні різним мовним рівням. Особлива цінність діалектного матеріалу полягає у тому, що діалект не просто фіксує і зберігає мовний стан минулих епох, а й демонструє архаїзми в їхньому «живому» стані, в активному функціонуванні. Власне кажучи, діалектні архаїзми є такими лише для свідомості дослідника (лінгвіста), тоді як носії діалекту сприймають і використовують архаїзми як звичайні одиниці, нічим не виділені з масиву інших. Це дає змогу обстежувати архаїзми не абстрактно та ізольовано, а у зв'язках з іншими одиницями мовної системи та у співвідношенні з позамовною дійсністю. Вивчення особливостей актуального функціонування архаїзмів у живому мовленні, в свою чергу, сприяє повнішій реконструкції станів мовної системи дописемних періодів.

Лексичні архаїзми активно функціонували в мові минулого і згодом відійшли на периферію мовної системи — у територіальні діалекти, фразеосистеми, топоніміку, фольклорні тексти тощо — або ж цілком зникли. Лексичні архаїзми можуть бути виявлені шляхом зіставлення синхронного та діахронного станів мовної системи. Семантичними архаїзмами ми пропонуємо називати такі лексеми, які у територіальних діалектах чи в інших маргінальних підсистемах мови зберегли давнє, архаїчне значення, вже втрачене тою ж лексемою у сучасних літературних мовах. До семантичних архаїзмів слід відносити і такі слова, які не мають точних формальних відповідників у сучасних літературних мовах, але репрезентують архаїчне значення кореня.

Доводити цінність таких одиниць для семантичної реконструкції немає потреби, адже загальновідомо, що в багатьох випадках вихідне значення, яке послужило основою для семантичних перетворень, може бути встановлене лише гіпотетично, на основі зіставлення з іншими значеннями того ж слова чи одиницями того ж етимологічного гнізда або лише через типологічні паралелі (переніс назви за аналогією). Тому факт наявності в діалектах лексем, які зберегли давнє (а в деяких випадках можна говорити і про вихідне, базове) значення, набуває особливої ваги.

Нашу увагу привернули декілька випадків архаїзмів, характерних для українських та білоруських діалектів.

1. У поліських говірках активно вживаються прикметник *пустий* та утворені від нього деривати (прикметники, іменники) у значеннях, не властивих кодифікованим українській та білоруській мовам. Так, у західному Поліссі (Брестська та Волинська області) у 90-х роках зафіксовані такі вживання: *пусті* ‘неслухняний’ (*Такі діти пусти, нуничого ни бояцца*); *пуста рушниця* ‘мисливська рушниця, яка погано стріляє’; *пúсто* ‘недобре, погано’ (*Він все зробить пусто*); *пустé* ‘недобре, незручно’ (*[В автобусі:] На цьому місці пустé сидіти, трасе крєпко*)¹. На східному Поліссі (Гомельська область) *пусты* відоме у значеннях ‘слабий, хворобливий; ледачий’ (про людину), ‘негодящий, непридатний; неврожайний; дешевий’ (про худобу та предмети)². До цієї семантичної групи можна долучити також іменник *пустка*, який вживається у говірці південнополіського села Листвин (Житомирська область) у значенні ‘безладдя’: *ја не могу, јек в хати така пустка*³.

У близьких значеннях відоме це слово у прикарпатському та карпатському регіонах. У бойківських, покутських та гуцульських говірках *пустий* найчастіше передає загальне значення ‘поганий’, ‘непридатний’, ‘малоцінний’. Якщо йдеться про людину, то це слово може характеризувати її соціально-значимі риси, такі як негативне ставлення до роботи, асоціальну поведінку, загальну спрямованість на погані вчинки. Див. (1):

(1) *Був собі дід, він мав одну дівку. І була баба, що мала також одну дівку. Але ті дівки не були однакові; дідова була огідна (порядна, пильна), а бабина дівка — дуже пуста.*

Бувало ідуть на вечорниці прясти, то дідова пряде, а бабина ні, лиш з парубками обнімається (Казки Покуття. Цорка і пасербиця).

Якщо словом *пустий* характеризують неживий об’єкт чи тварину, то тим самим підкреслюють їхню малу цінність для людини, цілковиту непотрібність або повну непридатність до використання, див. (2):

(2) *Дівчина їсть кашу. Приходить мишка.*

— *Ців-ців, дівчинко, дай каші, стануся тобі в пригоді.*

А вона каже:

— *Не буду я пусті миші годувати* (З невичерпної криниці. Про дідову дочку і бабину дочку).

У гуцульській говірці села Бродина, яке знаходиться на півдні Буковини в румунському етно-мовному оточенні, Олекса Горбач у 60-ті роки

¹ Аркушин Г. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся // Поліська дома. Луцьк, 1991. С. 166–167.

² Тураўскі слоўнік: У 5 т. Мн., 1985. Т. 4. С. 271; Кучук І., Малюк А. Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён. Мазыр, 2000. С. 114.

³ Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья. М., 1968. С. 89.

зафіксував рідкісне вживання слова *пустий* в значенні ‘олживий’, ‘неправдивий’, див. (3):

(3) *Але й стара Рібенючка й на то й не турала
й а до сина Грібенюка пусте листе слала.
«Й а, синочку Гребенючку, жинка злотрувала,
йекі мала файні коні даўно йїх продала»⁴.*

Цікаво, що це слово вжито у фольклорному тексті (наведено фрагмент відомої балади про вбивство чоловіком своєї невинної жінки через наклепи свекрухи), тоді як у активному слововживанні носіїв говірки села Бродина такої лексеми О. Горбач не виявив. Можливо, таке значення на той час вже було архаїзмом⁵.

Відзначимо ще одне цікаве значення слова *пустий* у бойківських говірках — ‘небезпечний’, ‘нечистий’, ‘лихий’, див. (4):

(4) *[Улан] заблудився, тікаючи, і натрапив на пусте місце. Там було все
закляте. І там була сатана у вигляді баби (З невичерпної криниці. Про
улана і зачаровану дівчину).*

Як видно із наведених прикладів, слово *пустий* та його деривати пов’язуються у діалектному мовленні із оцінними змістами, серед яких виразно домінує сема ‘поганий’. Проте в літературних мовах прикметник *пустий* виступає передусім в значенні ‘порожній’, ‘незаповнений’, а оцінні змісти сприймаються як вторинні, похідні від нього (див., наприклад, «Словарь русского языка» за ред. А. П. Євгенєвої, де на перше місце поставлена семема ‘порожній’, а інші подані як переносні). Цікаво також, що в діалектах слово *пустий* практично не відоме у значенні ‘порожній’, ‘незаповнений’. Отже, можна вважати, що літературне і діалектне *пустий* пов’язуються з різними концептуальними сферами: перше стосується переважно речовинно-просторової сфери, а друге — сфери соціальних оцінок та відношень, тобто виявляється виразно антропоорієнтованим. Дещо спрощуючи ситуацію, можна сказати, що літературне *пустий* ‘порожній’ і діалектне *пустий* ‘поганий’ протиставлені одне одному як дескриптивне і оцінне.

Н. Д. Арутюнова звертає увагу на існування різних механізмів сприйняття оцінної та дескриптивної лексики. Дескриптивні слова мовці знають і розуміють, що забезпечує їх адекватне сприйняття поза контекстом. Що ж до оцінної лексики, то її мовець інтерпретує, спираючись на

⁴ Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник с. Бродина, повіту Радівці // Горбач О. Зібрані статті. VIII. Мюнхен, 1997. С. 242.

⁵ Зауважимо, що оскільки це село відірване від масиву гуцульських та інших українських говірок, воно належить до особливо архаїчних зон, де мова зберігає стабільність протягом багатьох поколінь. Тому вказане вживання слова *пустий* можна розглядати як одну з архаїчних семантичних модифікацій, яка демонструє потенційну сферу застосування цього слова у минулому.

поданий контекст і на свою прагматичну компетенцію⁶. У цьому легко переконатися, звернувшись до ілюстрацій (1–4). Див. також бойківське прислів'я *Линивий більше ходить, скупий більше дає, пустий більше робить*⁷, де зміст прикметника *пустий* стає зрозумілим лише завдяки контексту.

Як правило, оцінна семантика у слова розвивається через метафоричний переніс, передусім на основі певних конотацій дескриптивного значення того ж слова. В багатьох випадках характер таких переходів виявляється прозорим, очевидним і не потребує додаткових досліджень (*тепла вода* → *теплий голос*).

У випадку слів з коренем *пуст-* ситуація виглядає складнішою. Оцінна семантика прикметника *пустий* та його дериватів, вторинна за своєю природою, притаманна переважно маргінальним шарам мови (діалектному мовленню та мові фольклору), для яких, як правило, характерні більш архаїчні значення. У сучасній літературній мові домінує дескриптивне значення прикметника *пустий*. Гіпотетично його можна було б вважати первинним і таким, що послужило базою для розвитку семантики в напрямку оцінних змістів. Проте такому припущенню суперечать ті значення прикметника *пустий*, які відомі у діалектах: вони не можуть бути виведені безпосередньо зі змістів 'порожній', 'незаповнений'.

Отже, питання полягає в тому, щоб встановити динаміку розвитку семантики прикметника *пустий* та виявити його базове, якомога архаїчніше значення.

Найдавніші значення серед слів з коренем *пуст-* треба шукати між дескриптивними одиницями, які є вільними від оцінних змістів (при цьому, зрозуміло, такі лексеми можуть мати конотації), оскільки дескриптивні змісти в діакронії мови, як правило, передують оцінним. Носієм давнього значення кореня *пуст-* є іменник *пуща*, відомий українській, білоруській, російській, польській мовам. Цим словом називають глухий, дикий ліс, повний різних загроз і небезпек, де людина легко втрачає орієнтацію. Цілком очевидно, що в даному разі не йдеться про порожність, пустоту об'єкта; навпаки, слово *пуща* номінує щільно заповнений простір, перебування в якому через це утруднене. Пор. номінацію *пустий ліс* як локус, куди відсилають хвороби у замовляннях, напр. рос. *С гуся вода, с тебя худоба, на пустой лес, на большую воду* — «окачивая в бане»⁸. Отже, семантика слів *пуща* і *пустий (лес)* не містить компонентів 'порожній', 'вільний від вмісту'.

До аналогічних висновків доходимо, аналізуючи поліський діалектизм *пустка*: він не пов'язаний з такими змістами, як 'порожність', 'незаповненість'; можна навіть припускати, що референтом наведеного вище

⁶ Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. М., 1988. С. 6.

⁷ Франко Иван. Галицько-руські народні приповідки: В 3 т., 6 вип. Львів, 1909. Т. 3. С. 474.

⁸ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. М., 1955. Т. 4. С. 568.

контексту з цим словом виступає така ситуація, коли в хаті забагато різних предметів, які лежать не на своїх місцях.

Обидва випадки можуть бути пояснені через семантичні компоненти ‘дикий’, ‘природний’, ‘невпорядкований’, ‘такий, що не зазнав втручання людини’, які реконструюються для праслов’янського **pustь*⁹. Ці змісти виразно виступають при сприйнятті лісу як первинного, дикого, не освоєного людиною простору; звідси і номінація *пуца*. Діалектний іменник *пустка* інтерпретується як стан неспорядкованості, хаотичності у розташуванні речей.

До того ж семантичного кола належить і відомий в говірках української, білоруської та польської мов прислівник *пустонаш*, *пустопас* (*пустими коня пустонаш*, пол. *пустопas chodzić*), який має значення ‘(настися) без догляду людини’. У першій частині цього композита актуалізовано семантичний компонент ‘позбавлений культурного впливу, контролю людини’:

(5) *Тоді вони коней пустонаш попускали,
Кульбаки під себе послали,
Ружся по комишах поховали,
Безпечно спать полягали*¹⁰.

Див. також цікаві осмислення цього прислівника у складі стійких сполучень, зафіксованих на Гроденщині: *Пайсці у пустанаш* (неадабр.) ‘распусціцца, весці распуснае жыццё’¹¹; *Пусціць у пустанаш* (неадабр.) ‘пакінуць без догляду, без кантролю’¹². Обидві фраземи побудовано на семантичному стрижні ‘відсутність або зняття культурних обмежень’, тобто в них виявлено ті змісти, які притаманні саме архаїчному прошарку лексем з коренем *пуст-*.

Симптоматичним виглядає використання прикметника *пустий* чи його дериватів для номінації об’єктів виразно нелюдського, а отже, чужого, небезпечного світу. Нам відомо декілька випадків таких вживань. Так, у білоруських (смоленських, могилівських) говірках *пустыня* вживається на позначення вовка: *Идет ка мне пустыня и зубами тьяпает*¹³; *Калі ні наверхніца ны карову пустыня, дык будзе жыва*¹⁴.

Другим цікавим фактом, який вказує на архаїчну семантику кореня *пуст-*, є польські, кашубські та серболужицькі номінації *pusta noc*, *pusty wieczor*¹⁵.

⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. М., 1986–1987. Т. 3. С. 411; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927. S. 448.

¹⁰ Куліш. Записки о Южной Руси. К., 1994. С. 40.

¹¹ Данілович М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. Гродна, 2000. С. 149.

¹² Там само. С. 159.

¹³ Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914. С. 753.

¹⁴ Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970. С. 361.

¹⁵ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. S. 448; Кузеля З. Посижіне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi // Записки НТШ. Львів, 1914–1915. Т. СХХІ–СХХІІ. С. 183.

Ці сполучення служать для позначення обрядових дій, які входять до поховального ритуалу і виконуються увечері та вночі протягом усього часу, поки тіло померлого лежить у хаті. До комплексу цих дій входять не тільки читання Священого Письма, а й численні ігри і забави молоді, що інколи мають виразно еротичний характер (докладно у Кузелі). Оскільки обрядові дії при мерці відбуваються в ситуації, коли живі знаходяться у тісному контакті з потойбічним світом, то зрозуміло, що номінація часу виконання цих обрядів словами *pusta noc*, *pusty wieczor* містить вказівку на чужий, позалюдський світ.

І нарешті, звертає на себе увагу польське діалектне (силезьке) слово *pusta* на означення породіллі¹⁶. Цю номінацію мотивують тим, що у породіллі немає душі, бо вона передала свою душу дитині. Така «пустота» знаходиться у прямому зв'язку із сприйняттям породіллі та новонародженої дитини як істот небезпечних і чужих аж до того часу, як над ними будуть здійснені певні обряди. Мета обрядів полягає в очищенні та соціалізації жінки і дитини, тобто у включенні їх до людської спільноти. Пор. в цьому зв'язку рос. прислів'я *Без имени ребёнок — чертёнок*¹⁷. Див. також наведений вище контекст (4), в якому слово *пустий* позначає місце, де панує нечиста сила. Тому силезьке *pusta* (про породіллю) можна розуміти саме як 'чужа', 'така, що належить нелюдському світу'.

У світлі розглянутих фактів еволюція семантики прикметника *пустий* гіпотетично виглядає таким чином. Базовим значенням праслов'янського слова **pustь* було 'неосвоєний', 'дикий', 'невпорядкований'. Прикметник з такими змістами характеризував природні об'єкти (серед них, очевидно, були передусім ліси, болота, дикі тварини і птахи тощо). Можливо, що одною з давніших сфер, які співвідносилися з цим прикметником, був позалюдський світ. На основі імплікативних процедур із базового значення 'дикий', 'чужий' легко виникали й інші змісти, які дозволили цьому прикметнику поширитися на коло соціальних об'єктів і явищ. Зокрема, серед таких змістів могли бути 'нічого не вартий', 'непотрібний', 'ворожий', 'знедолений' тощо¹⁸.

Розширення референційної сфери прикметника *пустий* призводило до появи та актуалізації негативних оцінних змістів (див. вище сполучення *пусті миші*, *пуста рушниця*, *пусті діти*, *пустий лист*, *пустé сидіти*). Вони підсилювали антропоцентричний характер цього слова, його орієнтованість на норму, вироблену в процесі культурного розвитку.

¹⁶ Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. T. 2. Kultura duchowa. Warszawa, 1967. Cz. 1–2. S. 554.

¹⁷ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. С. 597.

¹⁸ Цікаву семантичну модифікацію цього слова ми виявили у пісенному фольклорі українців Закарпаття, де дівчина названа *пуста сироточка* (Колесса Ф. Народні пісні з Підкарпатської Русі. Ужгород, 1938. С. 242). Таке вживання дозволяє стверджувати, що прикметник *пустий* міг виражати також і змісти, позбавлені негативних оцінок.

Що ж до дескриптивного значення ‘порожній’, то не виключено, що воно виникло на основі значення ‘дикий’ через проміжний етап ‘такий, що не зазнав впливу людини’. Референційною сферою, яка підтримувала такий семантичний перехід, могла бути сфера природних об’єктів, що їх люди освоювали (заселяли, обробляли) поступово: серед них могли бути освоєні, свої терени і ще незнані, чужі, ворожі, тобто *пусті* (пор. слово *пустиня* на позначення теренів, де нема людей). Однак можна запропонувати й іншу мотивацію семантичного розвитку, а саме виникнення значення ‘пустий’ на основі оцінного значення ‘поганий’. Оскільки до класу маловартісних, непотрібних предметів, оцінюваних як погані (*пусті*), входять і порожні, незаповнені предмети, то в тих випадках, коли нормою для них є наявність вмісту, заповненість, їх можна називати словом *пустий*. На жаль, відсутність писемних даних, які би засвідчували хід семантичної еволюції, не дозволяє робити остаточні висновки. Єдине, що можна твердити напевне, це те, що семантичний розвиток слова *пустий* починався від дескриптивного змісту ‘дикий’, на основі якого і виникло оцінне значення ‘поганий’, яке домінує у діалектах.

Зауважимо, що фіксація і дослідження діалектних лексем з коренем *пуст-*, які зберегли архаїчну семантику, може сприяти розв’язанню досі не з’ясованої проблеми етимологічного розвитку цілого гнізда з цим коренем, тобто проблему семантичних зв’язків між прикметниковим та дієслівним коренями *пуст-*.

2. У Речицькому районі Гомельської області зафіксоване прислів’я *Згінеш (загінує, згінує) як муха ў смале* з варіантами *Завяз як муха ў смале*, *Завяз як муха ў мёдзе*, *Заспяваў як муха ў смале*; *Прапаў як муха ў смале*¹⁹. Ці прислів’я стосуються ситуацій, в яких суб’єкт опиняється у скрутному, але не безнадійному становищі, можливо, через свою легковажність. До вказаних прислів’їв можна додати й інше, побудоване на близькому образі: *Адзін кіпець завязне — уся птушка загіне*²⁰, пор. його рос. варіант *Ноготь увяз — всей птичке пропасть*²¹. Паралелізм предикатів *завязнути* та *загнути*, *згинути* у наведених пареміях дозволяє інтерпретувати *згинути* (*загнути*) як ‘зануритися у щось в’язке, рідке’, ‘загрузнати’. Відповідно, *гинути* можна розуміти як ‘занурюватися у щось в’язке, рідке’, ‘тонути’. Для порівняння наведемо російське прислів’я *Один и в каше загинет* (вар.: *утонет*)²², в якому сенс ‘втонути’ дієслова *загнути* представлено в експліцитній формі. І хоча це значення дієслів *загнути*, *гинути* вже практично

¹⁹ Ліцвінка В. Д., Царанкоў Л. А. Слова міма не ляціль: Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі. Мн., 1985. С. 51, 106, 119.

²⁰ Там само. С. 99.

²¹ Пословицы, поговорки и загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков. М.; Л., 1961. С. 128.

²² Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. С. 567.

вितिшене у свідомості носіїв мови сучасною семантикою цих дієслів, його можна виявити й в деяких інших контекстах, причому не лише у пареміях. Так, *гинути* у значенні ‘загрузати’ вжила Леся Українка у «Лісовій пісні», зображуючи реакцію Лукаша, коли потерчата заманили його у багно:

(6) Лукаш (раптом скрикує)
Пробі! Гину!
В драговину понав! Ой смокче! Тягне!

Те саме значення дієслова *гинути* представлене і в українській народній загадці *Дошка на воді, а нігде не погине* (з відгадкою ‘язик’) ²³.

Пор. також псковське діалектне *гибнуть* у значенні ‘тонуги’: *А ана пашла за вадой на ряку, ноги наскальзнулись, спасиба ниглубако, ана стала ва-неть: «Я гибну в ваде!»* ²⁴.

Білоруські говірки зберегли й інші вживання дієслова *гинути*, які співвідносяться з ситуацією переміщення донизу, падіння, але не стосуються занурення у рідке середовище: *А ведамо, колі з чупрыны гінуць валасы, та й памяць — з галавы* (Сержпутоўскі. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў). Див. також фрагмент білоруської купальської пісні зі збірника Яна Чечота (запис 1836–1837 р.р.):

(7) *Лятала пава на чыстаму полю,
Губляла пер’е ў траву зялёну.
А там хадзіла млада Ульянка,
Яна хадзіла, пер’е збірала.*

Таким чином, у поліських та деяких інших діалектах східнослов’янських мов (передусім північноросійських) затрималося одне з давніх значень дієслів *ги(б)нути, загинути, згинути*, яке, як можна припускати, було власне цим дієсловом ще у праслов’янську добу. Це значення належить до кола первісної конкретно-просторової семантики гнізда з коренем **gub-/ *gub-*, який служив для вираження загального змісту ‘переміщення’. Цей зміст міг конкретизуватися, звужуватися до змісту ‘рух донизу’, актуалізуючись у семемах типу ‘падати’, ‘провалюватися’, ‘осідати’, ‘загрузати’ і, зокрема, ‘провалюватися у воду, в болото, під лід, під землю’. Див., наприклад, сербські лексеми *угибање* ‘падіння, зниження, занурення’, *погинути* ‘тонуги’, *угиње се земля под ним* ‘осіла земля під ним’ (за словником Вука Караджича). Характерним в плані збереження архаїчної семантики є і гуцульське *гинути* ‘тануги’ (про сніг) ²⁵.

²³ Загадки / Українська народна творчість. К., 1962. № 1358.

²⁴ Псковский областной словарь с историческими данными. (Вылабать – Глушинник). Л., 1986. Вып. 6. С. 160.

²⁵ Гуцульські говірки. Короткий словник. К., 1998. С. 45.

В. М. Топоров, досліджуючи етимологічну семантику слів з коренем *gub-/ *gyb-, зауважує, що праслов'янське *gubiti «виражає ідею руху, первісно, очевидно, низхідного»²⁶.

На нашу думку, саме конкретно-просторове значення дієслова *гинути* 'опускатися донизу' і послужило базою для утворення значень 'зникати', 'вмирати раптовою чи насильницькою смертю', які домінують у сучасних слов'янських мовах (про генезу дієслів *гинути* та *губити* див. докладніше в нашій роботі «Синхронія і діахронія в етнолінгвістичних дослідженнях мови», у друку). Отже, можна припускати, що поліське *гинути* у значенні 'падати', 'загрузати', 'провалюватися' збереглося семантично незмінним принаймні протягом двох тисячоліть. До семантичних архаїзмів Полісся, що репрезентують те саме дериваційне гніздо, можна долучити також і дієслово *губати* 'місити тісто для короваю'²⁷, що також пов'язане зі змістами 'рух донизу', 'переміщення у вертикальній площині'.

Таким чином, діалектні одиниці, які зберігають вихідні (або принаймні архаїчні) значення того чи того етимологічного гнізда, стають цінним матеріалом для реконструкцій семантичної історії слів, сприяють заповненню лакун, які утворилися в гніздах внаслідок мовної еволюції. Відновлення характеру і напрямків еволюційних процесів в дописемний період, в свою чергу, сприятиме усвідомленню тих когнітивних процедур, які мали місце у попередні періоди культурного розвитку.

²⁶ Топоров В. Н. Об одном из парадоксов движения // Концепт движения в языке и культуре. М., 1996. С. 16.

²⁷ Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья. С. 81.

Андраш Золтан (Будапешт)

СЛОВА ВЕНГЕРСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ: КНИЖНЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ ЭПОХИ СТЕФАНА БАТОРИЯ

О Количество слов венгерского происхождения в белорусском языке не особенно велико, но они представляют собой определенный интерес для историков как венгерского, так и белорусского языков. Слова венгерского происхождения проникали в белорусский язык как книжным, так и устным путем и, как правило, не прямо, а через посредство польского, а иногда и других языков. Особенно благоприятные условия для развития культурных и языковых контактов между венграми и народами много-

национального Польско-Литовского государства существовали во время правления в Речи Посполитой венгра Стефана Батория (1576–1586 гг.).

1. Вряд ли могло быть случайным появление в это время (ок. 1580 г.) в старобелорусской литературе первого переводного сочинения на венгерскую тему — *Исторыя в Атыли короу ґгорьскомъ* (сохранилось оно в составе так называемого Познанского сборника — рукописи № 94 Библиотеки Рачиньских в Познани). Сборник детально описан А. Брюкнером в 1886 г., им же определен и источник анонимного старобелорусского рукописного перевода — польский печатный перевод Циприана Базылика *Historia spraw Atyle Krola Węgierskiego* (Краков, 1574 г.), сделанный в свою очередь с латиноязычного произведения *Athila* венгерского гуманиста Миклоша Олаха (Nicolaus Olahus, 1493–1568)¹. Белорусский перевод был издан А. Н. Веселовским в 1888 г.²; все последующие немногочисленные переиздания текста основываются на этой публикации³.

«История об Аттиле» как памятник белорусской⁴ письменности оценивается исследователями по-разному. Классики славянского языкознания

¹ Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfflich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen // Archiv für slavische Philologie. 1886. Bd. 9. S. 345–391.

² *Исторыя в Атыли короу ґгорьскомъ* // Веселовский А. Н. Изъ историі романа и повѣсти: Матеріалы и изслѣдованія. Выпускъ второй. Славяно-романскій отдѣлъ (= Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности императорской Академіи наукъ. Т. 44, № 3). СПб., 1888. Приложенія. С. 173–236.

³ См.: Гісторыя аб Атыле (глава 9) // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1961. Т. 1. С. 187–191; текст полностью воспроизводится с украинизированной орфографией и многочисленными опечатками в издании: Історія о Аттілі, короу ґгорьском // Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 396–441. О недостатках существующих изданий и о необходимости переиздания памятника см.: Zoltán A. К изучению старобелорусской *Истории о Атыли* // Hungaro-Baltoslavica 2000: Abstracts – Тезисы. Budapest, 2000. С. 149–150.

⁴ Некоторые исследователи относят данное произведение к памятникам «западнорусской» (общей для украинцев и белорусов) литературы. Так, например, В. Н. Перетц писал о литературных произведениях в составе Познанского сборника: «Эти три памятника по языку — относятся к числу белорусских, но эпоха, к которой относится перевод их, не различала еще белорусской и украинской речи в литературном употреблении» (Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков, I. Л., 1926 [= Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. Том CI. № 2]. С. 104–105); ср. также: Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII–XVIII століть. К., 1960. С. 54; Охріменко О. Г. З давніх білорусько-українських культурних зв'язків: Про перекладні повісті Познанського збірника // Українське літературознавство. Львів, 1978. Вип. 31. С. 83–87; Охріменко П., Охріменко О. Українська перекладна література XVII ст. і місце в ній творів східного й західного походження // Україна XVII ст. між заходом та сходом Європи: Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. Київ; Венеція, 1996. С. 427. Познанский сборник, однако, не только возник, но и обращался в белорусской среде (см. Кіпель З. Беларуска мова як культурна-сацыялягічны фактар: На прыкладзе адной сямейнай хронікі XVI ст. // Беларусіка = Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 177–182), поэтому включение его в украинскую литературу мне не представляется обоснованным.

подчеркивали главным образом слишком буквальный характер старобелорусского перевода по отношению к польскому тексту Ц. Базылика⁵. С другой стороны, буквальность перевода может оцениваться и положительно. Так, например, в одном из академических трудов по истории белорусской литературы говорится: «Белорусский перевод этой повести [...] почти буквально передает текст польского протографа и отличается чистотой языка, свободного от архаических, церковнославянских элементов»⁶. И. Н. Голенищев-Кутузов подчеркивал, что в отличие от двух других переводных повестей в составе того же Познанского сборника («Повесть о Бове», «Повесть о Тристане и Изольде»), которые относятся к средневековому жанру рыцарского романа, «История об Аттиле» принадлежит уже к ренессансной литературе⁷.

2. Старобелорусский перевод, несмотря на его буквальный характер, а в чем-то даже благодаря этому представляет собой большую филологическую ценность в нескольких отношениях. Польский печатный перевод Ц. Базылика сохранился всего лишь в единственном, и то дефектном экземпляре, в котором утрачены листы, содержавшие начало и конец повести. Поэтому утраченные части польского текста могут быть восстановлены только на основе латинского оригинала и старобелорусского перевода. На основе латинского и старобелорусского текстов можно установить, что Аттилу из короля гуннов в «угорского короля» превратил как раз польский переводчик. Таким образом, польские и белорусские читатели познакомились с венгерским — положительным — образом Аттилы и с преданием о гунно-венгерской преемственности, которое, начиная со

⁵ Так, например, А. Брюкнер писал о том, что этот перевод является почти только транскрипцией польского текста: «...der «Athila» ist durch die Vorlage fast nur noch eine weissrussische Transcription polnischer Worte und Formen geworden...», см.: Brückner A. Ein weissrussischer Codex... S. 346. По мнению А. И. Соболевского, это произведение «почти не заслуживает названия перевода. Это просто переписанный русским алфавитом польский текст с небольшими фонетическими и другими изменениями, т. е. с заменой польских носовых русскими *y* и *a*, польского *rze* русским *p* и т. п. Такой перевод годился только для тех, которые знали по-польски, но не умели читать латиницы; он мог быть понятен только тогда, когда читатели могли понимать польский оригинал» (Соболевский А. И. История русского литературного языка. Л., 1980. С. 65). Е. Ф. Карский сделал вывод о том, что «так как Аттила сохранился только в одной рукописи, приходится допустить, что эта повесть не пользовалась большим распространением. Впрочем, имея в виду время ее перевода, когда уже усилилось употребление польского языка среди западнорусской интеллигенции, возможно допустить, что предпочитали пользоваться печатным польским текстом, нежели рукописным западнорусским, большую частью буквально воспроизводящим польский оригинал» (Карский Е. <Ф>. Белоруссы. Т. III. Очерки словесности белорусского племени: 2. Старая западнорусская словесность. Петроград, 1921. С. 76–77).

⁶ История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977. С. 252.

⁷ Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963. С. 64–65.

Средневековья, составляло неотъемлемую часть венгерской национальной мифологии⁸.

3. Для нашей темы этот памятник интересен тем, что благодаря ему белорусский читатель познакомился с довольно богатым венгерским лексическим материалом, прежде всего ономастического характера, — личными именами и географическими названиями. Поскольку сочинение М. Олаха имеет компилятивный характер, венгерские имена восходят обычно к формам, употреблявшимся в более ранних латиноязычных хрониках. Из-за неустойчивости традиции мы находим колебания в написании отдельных имен уже в латинском тексте М. Олаха (*Chewa* ~ *Kewe*, *Cadica* ~ *Kaydicha*). В некоторых случаях ошибался в передаче венгерских имен Ц. Базылик (*Toron* < *Toxon*, из-за сходства букв *r* и *x* в фразатуре). Иногда ошибался и анонимный белорусский переводчик (*кэвэ* < *Keme*). Вообще в результате тройной транскрипции (венгерский > латинский > польский > белорусский) венгерские имена выступают в старобелорусском тексте часто в несколько искаженном виде (ср., например, венг. *Csaba* [ˈt͡ʃɛbɒ] > лат. *Chaba* > польск. **Chaba* > ст.-блр. *Хаба*), поэтому стоит их здесь рассмотреть подробнее.

3.1. По ходу повествования выступают имена предков и потомком Аттилы и других действующих лиц. Ср. имена гуннских («венгерских») вождей *Беля*, *Кеве*, *Кеме* и *Кадыка*:

Угрове и³ своимн княжаты *Беле*⁴ *Кэво*⁴ и *кадыко*⁴ положили сѧ были ввозо⁴ надъ рекою тисою (А. 173₂)⁹ < Hunni sub ducibus *Bela*, *Cheva* et *Cadica* in ripa Tibisci castra posuere (O. 35); **Межы которыми тэ* кэво вди" ге"манть былъ забитъ** (А. 176₂) < między ktoremi też *Kewe* ieden Hetman był zábith (C. A 7v₂₅) < inter quos etiam *Kewe* unus e ducibus interficitur (O. 36); **межы которыми бэла, кэвэ [sic!] и кадыка гэ"маны повиты, которы^x т"бѧ Ѹ того сто"па каменого, што "ксми в не" выше" поведа^а, в гробе кэвы поховано** (А. 177₂₃₋₂₅) < między ktoremi *Belá*, *Keme*, y *Kádyká* Hetmáni pobiáci, kthorych ciáá v onego slupá kámiennego, com o nim wyszszy powiedział, w grobie *Kewy* pochowano (C. B 1v₄₋₈) < inter quos *Bela*, *Keme* et *Kaydicha* duces occubuere, quorum corpora ad statuam lapideam, de qua supra diximus, in sepulchro *Kewe* tradita sepulturae sunt (O. 37); **где Кэву, Кэву, Кадыка, и Бэла такомъ выше^s поведа^а были похованы** (А. 222₂₃₋₂₄) < gdzie *Keme*, *Kewe*, *Kádyká* y *Belá*, iákom wyszszy powiedział, byli pochowani (C. H 6v₂₁₋₂₂) < ubi *Keme*, *Kewe*, *Cadica* et *Bela*, ut supra memoratum est, fuerant tumulati (O. 69);

⁸ Zoltán A. Z węgiersko-polsko-białoruskich związków kulturalnych («Athila») M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim // Acta Polono-Ruthenica, I. Olsztyn, 1996. S. 427–435; Его же. Венгерский вклад в книжную культуру Великого княжества Литовского эпохи Ренессанса: Athila M. Олаха в польском и старобелорусском переводе // Мартинас Мажвидас и духовная культура Великого княжества Литовского XVI века. Вильнюс; М., 1999. С. 72–92.

⁹ Указываются страница и строка источника.

Атила и его брат *Буда*:

верали Короле^м Атылю, которы^м з ли^нбы вны^х Угорски^х гэтмано^в толко сам^ъ вже бы^л з братом^ъ *Будю* зоста^л (А. 178₁₅) < obráli Krolem Atyle, który z liczby onych Węgierskich Hetmánów thylko sam iuż był z brátem *Budq* zostal (С. В 2₁₈) < Athila, qui solus e numero ducum Hunnorum cum fratre *Buda* adhuc supererat, rex creatur (O. 38); вєрнул^ъ сѧ до сыкаиврыє столе иного ўв үгрєх^ъ мѣста своего гдѣ был^ъ *буду* брата своего зоставил^ъ (А. 208₂₄) < wrocil sie do Sykámbríey stolecznego w Węgrzech miástá swego gdzie był *Budę* bráthá swego zostáwił (С. F 5v₁₇) < Sicambriam, regiam in Hungaria suam, ubi *Budam* fratrem reliquerat, revertitur (O. 59); *буда* бра^т его [...] дома справовати поча^л (А. 208₂₅) < *Budá* brát iego [...] domá rządzic począł (С. F 5v₂₀) < *Buda* frater [...] domi administrare coepit (O. 59); По завитю *буды* [...] атыла пать лѣт^ъ в сыкаиврыи мешкал (А. 209₁₈) < Po zábiciu *Budy* [...] Atylá pięc lat w Sykámbríey mieszkał (С. F 6v₉) < Post necem *Budae* [...] Athila quinque annos Sicambriae commoratus est (O. 59); *Атыль*^а тогда, которого по Угорски^м зовут^ъ *этэле* (А. 178₁₇ < *Atylá* tedy ktorego po Węgiersku zowá *Etele* (С. В 2₂₁₋₂₂) < *Athila* Hungarice *Ethele* dictus (O. 38);

Отец Атилы *Бендегүз*:

тыту^л Атыли которы^м сѧ писа^л то^т бы^л Атыла сы^н *бэдэкгэчю*^в (А. 180₁₀) < Tytuł Atyle ktorym sie pisał ten był: Atylá Syn *Ben/degecz*ow (С. В 4₁₅₋₁₆) < Titulus Athilae, quo utebatur, erat: Athila filius *Bendegicz* (O. 39); *еще бэдэкгүз*² [...] дѣдѣ его по в^р цу был^ъ жы^в (А. 224₁₇) < Nondum *Bendegicz* avus ipsius paternus vita [...] defunctus erat (O. 71);

Венгерские вожди *Геза* и *Такишонь*:

ты^м ўберо^м вси^м люде^м были на по^тра^х, которо^в / Угрове в ко^ждо^с потребе во^ено^с ўживали аж^ъ до ча^су *кге*^с си сына *торо*/нового (А. 180₆₋₇) < Tym wbiorem wszystkim ludziom byli ná postrách, ktorego Węgrowie w kázhdey pothrzebie woienney używáli, áz do czásu *Geysi* syná *Toronowego* (С. В 4₁₀₋₁₁) < His ornamentis populis omnibus terrori erant, quem Hunni cultum usque ad tempora *Geysae* ducis filii *Toxon* (O. 39);

Венгерский вождь *Дьюла*:

Атыла нѣкото^ро^в гэтмана своего *Кгюлу*, албо як^ъ его нѣкоторые зовут^ъ юлюса, да^шы єм^у нема^чю ча^ст^ь во^иска своего, послал^ъ до колна которое зовут^ъ *Агрыппина* (А. 206₃₁–207₂) < Atylá niektorego Hetmáná swego *Giule*, álbo (iáko go niektorzy zowá) Juliusá, dawszy mu niemáłą część woyská swego, posláł do Kolná ktore zowá *Agryppiná* (С. F 3v₄₋₆) < Athila quendam exercitus sui ducem *Gywlam* vel (ut quidam volunt) Iulium nomine cum parte copiarum misit, qui Colo-niam *Agrippinam* [...] obsideret (O. 57);

Жена Атилы *Микольта*:

полал^ъ *микольту* до^ку корола ба^ктрыанско^в (А. 221₃₆) < poiął *Mikoltę* dziewczkę Krolá Báktryiańskiego (С. Н 6₂) < filiam regis Bactrianorum *Mycoltham* nomine uxorem ducit (O. 68);

Сыновья Атилы *Алядар* и *Чаба*:

По смерти короля Атилы два властные сынове [...] иди^н *Хаба* и *А* друти^с *Аладарыкъ* [...] вели споръ з собою во паство (А. 223₃₄₋₃₅) < Mortuo rege Athila duo legitimi et animo et virtute nothis filiis praestantiores (alter *Chaba* ex Herriche Honorii Graecorum imperatoris filia, alter *Aladaricus* ex matre Kreinheitz filia ducis Bavariae geniti) de imperio certabant (O. 71);

Внуки Атилы *Эдемен* и *Эд*:

с которою мѣлъ двѣ сыновѣ *Эдемена* и *Эда* (А. 224₁₉) < Ex qua duos suscepit filios *Edemen* et *Ed* (O. 71).

Из засвидетельствованных в памятнике личных имен *Aladár*, *Attila* ~ *Etele*, *Béla*, *Bendegúz*, *Buda*, *Csaba*, *Géza*, *Gyula*, *Kadosa*, *Keve*, *Mikolt* и *Taksony* доньне функционируют в качестве имен у венгров¹⁰; некоторые из них принадлежат к числу самых популярных (*Attila*, *Béla*, *Csaba*, *Géza*, *Gyula*).

3.1.1. Стоит отдельно остановиться на старобелорусских соответствиях именам *Аттила* и *Бендегуз*, поскольку они проливают свет на одну незамеченную до сих пор особенность старобелорусского перевода. Раньше, как мы видели, подчеркивался буквальный характер старобелорусского перевода по отношению к польскому тексту. Нам уже приходилось указывать, что хотя бы в некоторых частях рукописи наблюдается стремление белорусского переводчика к оригинальным лексическим решениям¹¹. Варианты двух приведенных выше имен однозначно свидетельствуют о том, что белорусский переводчик был знаком с гуннской историей не только по польскому тексту Ц. Базылика, но и по другим источникам. В пользу такого вывода говорит то обстоятельство, что хотя имя Атилы белорусским переводчиком передается обычно в согласии с польским образцом как *Атылла*, однако иногда оно встречается и в форме *Атылла*, с двойным л':

не только своимъ але тэ* и всимъ ишы^н люде^н бы^н *Атыль*^н на дн^н и на стра^х (А. 180₁₅) < nie tylko swoim ale też y wszystkim inszym ludziam, był *Atylá* ná podziw y ná postrách (В 4₂₅) < non modo suis, verum etiam omnibus mortalibus *Athila* admirationi atque terrori erat (O. 39); *убо*^нючы са силы *Атыль*^невы (А. 181₁) < obawiając sie mocy *Atylowey* (С. В 4₂₅) < vires *Athilae* multorum iam regnorum imperio auctas veritus (O. 39); *Кды Атыль*^н або воечы са жевы *Мацьця*^н Цэсаръ протн^нко емъ зъ *Азен* не вытагн^н (А. 181₇) < Gdy *Atylá* ábo боіąc sie żeby *Márcyan*

¹⁰ Ladó J. Magyar utónévkönyv. Hetedik, változatlan kiadás. Budapest, 1990 (по указателю).

¹¹ Золтан А. «Батура — сабачча нагура» (Hungarica ў «Гісторыі беларускай літаратуры» М. Гарэцкага) // Гарэцкія чытанні: Матэрыялы дакладаў і паведамленняў першых міжнародных чытанняў (г. Мінск, 23–24 красавіка 1996 г.). Мн., 1997. С. 117–121; Его же. Из наблюдений над лексикой старобелорусской «Истории о Атыли короли угорском» // VI. Međunarodni slavistički dani — VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok (Bibliotheca Croatica Hungariae, Knj. 3/2). Sambotel–Pečuh, 1998 [1999]. С. 200–205.

Cesarz przeciwko niemu z Aziey nie wyciągnął (С. В 5₁₁) < Dum *Athila* sive metu venturi contra se ex Asia Martiani imperatoris (O. 39); ДЭТРЫКЪ ВИДЕЧЫ АТЫЛА ТАК ХУЛИВНОГО И ЛАКАВНОГО ПРОТИВЪ СОБѢ (А. 182₁₉) < Detryk widząc *Atylę* ták chętnego y łaskáwego przeciw sobie (С. В 6v₇₋₈) < Detricus animum *Athilae* in se et suos comem atque benevolum esse animadvertens (O. 40); А ТАК АТЫЛА ЗОВРАШЫ ВЕЛИКОЕ ВОСКО (А. 182₂₅) < A ták *Atylá* zebrawszy wielkie wojsko (С. В 6v₁₈) < Igitur *Athila* [...] conscripto exercitu (O. 40).

Как видно из приведенных параллельных мест, написания с двойным л' (*АТЫЛА*^{аа}, *АТЫЛАЕВЫ*, *АТЫЛА*, *АТЫЛА*) возникли независимо от непосредственного польского источника, они не встречаются и в латинском оригинале.

Из форм имени Бендегуза обращает на себя внимание написание *БЭ*^а-*ДЭКГУ*^з, поскольку оно резко расходится с латинским оригиналом (*Bendegicz*). В данном месте (впрочем, в силу дефекта в единственном сохранившемся экземпляре польского издания мы не располагаем параллельным польским текстом, но в другом месте (см. выше) мы находим польск. *Bendegeczow* на месте лат. *Bendegicz*, а оттуда в том месте и ст.-блр. *БЭ*^а*ДЭКГЭЧО*^с) у нас не может быть сомнения в том, что в польском тексте и в этом месте читалось *Bendegecz* или — ближе к латинскому оригиналу — *Bendegicz*, но никак не далекая от латинского оригинала форма типа **Bendeguz*.

Во всем этом поразительно то, что белорусский переводчик «исправляет» встреченные им в польском тексте формы соответствующих имен так, что приближает их к звучанию соответствующих имен в венгерском языке. В современном венгерском языке преобладает традиционное написание *Attila*, хотя действующими правилами орфографии допускается и форма *Atilla*¹², но независимо от написания произносится [ˈɒtɪlːɒ], т. е. как будто бы всегда писалось *Atilla*¹³. Написание *Atilla* (отражающее, по-видимому, соответствующее венгерское произношение с долгим *l*) прослеживается уже начиная с самого раннего венгерского печатного текста, содержащего в себе сведения об Аттиле, — «Всемирной хроники» Иштвана Секея (Краков, 1559); там же засвидетельствована и обычная в венгерском языке форма имени *Бендегуз*, которая легла в основу старобелорусского написания *БЭ*^а*ДЭКГУ*^з, ср.: «AZ VTÁN AZ ATILLAT A' BENDE-/gužnac fiat teues kirallia [...]» [‘Потом выбрали королем Аттилу, сына Бендегуза’]¹⁴. Из этого следует, что анонимному белорусскому переводчику (по весьма вероятному предположению С. Л. Пташицкого, писарю виленской великокняжеской

¹² Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. Szerkesztők Deme L., Fábíán P. Tóth E. Budapest, 1999. P. 31.

¹³ Ladó J. Magyar utónévkönyv. Hetedik, változatlan kiadás. P. 134.

¹⁴ См. Chronica az vilagnac yeles dolgáiról. Szekeľ' Estvan. Craccoba Niomtatot. Striykouiai Lázár Által, Christus Bwletesenec M. L. L I X. eBtendeiebe, p. 115v. См. репринт: Budapest, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, III).

канцелярии) ¹⁵ были знакомы имена основных персонажей гуннской истории по какому-то источнику, отличному от польского текста Базылика, в котором воспроизводились не ученые латинские, а популярные венгерские формы этих имен.

3. 2. Некоторые личные имена М. Олах (вслед за средневековыми хронистами) использует в целях этимологизации географических названий. Ср.:

Угрове довѣда^ашы сѧ и* непрытатель утѣк^а вернѹли сѧ на вное поле на которо^а битва была, на которо^а позвира^ашы / трупы свое, а навольшѣ^а кэвы гѣт.мана з великою [...] / вбываемъ тата^аскимъ погребѣли нх^а подле дороги, на которомъ / мѣстѹ поставили сто^апъ камены^а авы выль вны^ах рече^ах кото^арые сѧ та^а стали у людѣ^а пото^аныхъ памѣ^акою, и дали томѹ / мѣстѹ имя кэвега-за, то ест^а до^а кэвы, которые тепер^а вт.мени^ашы и вт.на^ашы нѣкоторыя литѣры зовѹтъ кэазо (А. 176₁₃₋₁₉) < Węgrowie dowiedziawszy sie, że nieprzyjaciel ciekł, wrócili sie ná ono pole ná ktorym bitwá byłą, ná ktorym pozbierawszy trupy swoje, á nauwięcey Kewy Hetmana z wielką pompą obyczáiem Tátárskim, pogrzebli ie podle drogi, ná ktorym mieyscu postáwili słup kámienny aby był onych rzeczy ktore sie там sstáły ludzi potomnych pámiątką. Y dáli temu mieysczu imię Kewehazá, tho iest dom Kewy: ktore teraz odmieni // wszy y odiawszy niekthore litery zowá Keazo (С. А 8_{14-8v2}) < Hunni accepta hac hostium fuga in eampum, ubi erat pugna-tum, revertuntur, in quo conquisitis suorum cadaveribus, maxime vero Kewe ducis, ea iuxta viam publicam more Scythico magna pompa sepeliunt. Quo in loco statuam ponunt lapideam rerum ibi gestarum apud posteritatem monumentum. Huic loco additum nomen Kevehaza, id est, domus Kewe, qui nunc mutatis et detractis litteris Keazo appellatur (O. 37).

— Этимология эта частично ложная, венгерский топоним *Kajászó* восходит не к словосочетанию **Keve háza*, т. е. ‘дом Кеве’, а к словосочетанию **Keve aszó*, т. е. ‘долина Кеве’ (ср. запись из 1271 г.: *Keueozou*) ¹⁶;

перепроводили сѧ чере^а дѹна^а на томъ мѣстѹ на которо^а теперѣ ест^а местечко котороѣ для того перепроваже^ата зовѹт^а по угро^аскѹ кэле^а.~~азз~~льдаэ, то ест^а земля перее^адѹ аво перепроваже^ала (А. 174₂₀₋₂₃) < Danubium praeter spem hostium infra Budam civitatem traicere, cui loco, ubi nunc oppidum est, ob hunc traiectum postea Hungarice *Kelenfewlde*, id est, terra traiectus, nomen est inditum (O. 35).

— Этимология народная; венг. *Kelenföld* (в настоящее время — часть Будапешта) восходит не к венг. *kel* ‘переправиться’ и *föld* ‘земля’, но, скорее всего, было заимствовано из немецкого языка (ср. запись из 1125 г.: *Creynfeld*) ¹⁷;

бѹда братъ его [...] замокъ вныи, которыи атыла почавшы недалеко сы-кальберыѣ бѹдовать казалъ был атылемъ прозвати: вни угодившы волею

¹⁵ См. письмо С. Л. Пташицкого к А. Н. Веселовскому, цитированное в кн.: Веселовский А. Н. Изъ исторіи романа и повѣсти: Матеріалы и изслѣдованія. С. 130–131.

¹⁶ Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1978. P. 308.

¹⁷ Там же. P. 325.

братѣрскою ѡт своѣго имени назвалъ БѹДОЮ (А. 208₂₅–209₃) < Budá brát iego [...] zamek on, który Atyła począwszy nie dąleko Sykámbyryey budowác, kazał był Atyła przezwác: on wzgárdziwszy wolą braterską, od swego imieniá názwał Budą (С. F 5v₂₀–6_o). < *Buda frater* [...] arcem illam, quam Athila prope Sicambriam urbem aedificari a se coeptam iusserat Athilam nominari; ipse spreta fratris voluntate e suo nomine vocavit *Budam* (O. 59).

— Топоним *Buda* восходит на самом деле к старовенгерскому личному имени *Buda*; брата Атилы звали, однако, не Будой, а Бледой¹⁸.

3.3. Из других венгерских топонимов обращают на себя внимание, в частности, следующие:

положы^а сѧ недалеко ѡт дѹнаѧ къ полу^ннево^с стороне на то^н местцѹ которе теперь *Лѡзгалейъ* зовѹт^н (А. 173₂₀ < in eo, qui nunc *Zaazhalom* vocatur, campo non longe a meridionali ripa Danubii consedit (O. 35).

— У В. Н. Веселовского читается ошибочно *Лѡзгалейъ*¹⁹, и вслед за ним у В. Л. Микитася *Лѡзгалейи*²⁰. Выносное *з* стоит, однако, над буквами *л* и *г*; значит, следует читать *Лѡзгалейъ*. В данном случае параллельное место в польском тексте отсутствует, поэтому нельзя решить, кто ошибся при передаче латинской заглавной буквы *Z*. Лат. *Zaazhalom* передает венг. *Százhalom* (букв. ‘сто холмов’, сложение из *száz* ‘сто’ и *halom* ‘холм’), часть современного города южнее Будапешта²¹.

межы тымъ преречоны^н поле^н а мѣ^сто^{мъ} тѣтѣ^с (А. 173₂₂) < inter campum memoratum et oppidum *Thethem* (O. 35).

— Параллельное место в польском тексте и в этом случае отсутствует, ст.-блр. *тѣтѣ*^с передает в латинизированном виде венгерский топоним *Tétény* (совр. *Nagytétény* — часть города Будапешта)²².

Положили сѧ вѡздо^н в долине тѧ^ннокъ недалеко ѡт потѣнцын (А. 175₃) < in valle *Tharnok* non longe a Potentiana urbe castra metantur (O. 36); ѡдарыли на нѧ^х в оно^с долине тѧ^ннокъ (А. 175₁₁) < vderzyli ná nie w oney dolinie *Tarnok* (С. А 7₁₂) < eos in ipsa valle *Tharnok* invadunt (O. 36).

— Точная передача венгерского топонима *Tárnok* (совр. город *Tárnok* южнее Будапешта)²³.

¹⁸ Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára P. 132; Ladó J. Magyar utónévkönyv. Hetedik, változatlan kiadás. P. 143.

¹⁹ Веселовскій А. Н. Изъ исторіи романа и повѣсти: Матеріалы и изслѣдованія. Приложенія. С. 173.

²⁰ Історія о Аттілі, королі угорськом // Українська література XIV–XVI ст. С. 398.

²¹ Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára. P. 599.

²² Там же. P. 132.

²³ Там же. P. 632.

4. Единственное имя нарицательное венгерского происхождения в данном памятнике встречается при этимологизировании названия Испании:

Новина ш то^с би^тве Каталауни^чко^с такъ с^рокое и кр^вавое⁷ вже с^ж была по всемъ свѣтѣ розышла, ш которо^с тѣ^ж и шнага трет^яга ча^{ст} во^сска атылево^г которю^ю бы^а до ишпании послалъ, добре вѣдала прото воечы с^ж жолънеры гневѹ Атылевого которого дивнага ре^ч такъ се бои^а не вер^нули се до него до ѳго^г нико^а абы дла шмешка^{та} не бы^а караны. Але по его с по^а каталауни^чкихъ ш^ат^агнуеню положи^а се бы^а и за се^а пры граница^х тых^х по^а и того мнма^{та} сѹть ѳгрове але не вѣдаю с чо^го то маю^т иже вадъ презвища гѣ^т.мановъ ѳгерски^х которые ѳгерски^и езико^и зовѹтъ ишпаны такъ кро^ника ѳгерскага свѣт^чы^т, не ^згажаючы се з дру^гими Королев^ствѹ^а Ишпа^нско^и прозвицо дано ишпаниа (А. 199,) < Nowiną o tey bitwie Kátálaunickiey, thák srogiey y krwáwey, iuz sie byłá po wszytkim swiecie rozeszlá, o ktorey teź y oná thrzecia część woyská Atylowego, ktorá był do Hispániey posláł, dobrze wiedziálá. Przetho boiác sie żołnierze gniewu Atylowego, kthorego dziwna rzecz iáko sie bali, nie wrocili sie do niego do Węgiey nigdy, áby dla omieszkánia nie byli karáni. Ale po iego s pol Kátálaunickich odciágnięciu, položyli sie byli y zásjedli przy gránicach tych pol, y thego mnímánia sá Węgrowie, ále nie wiem s czego to máia, od przezwiská Hetmánow Węgiey, ktore Węgieyским ięzykiem zowá *Hiszpany*, (iáko Kroyniká Węgiey swiádczy, niezgadzáiácz sie z drugimi) Krolestwu Hiszpániskiemu przezwisko дано Hiszpániá (С. Е 2₂₂) < Fama huius Catalaunicae pugnae tam atrocis ac cruentae universum iam pervagata fuerat orbem, cuius tertia etiam illa exercitus Athilae pars, quam ad Hispaniam missam fuisse ex relatione chronici supra memoravimus, non erat ignara. Quare veriti milites iram Athilae, quem supra, quam dici potest, timebant, nunquam ad eum in Pannoniam revertere, ne moram supplicio luerent. Verum post ipsius ex campis Cata-launicis profectionem circa eius campi confinia consedisse ac a ducibus seu praefectis, qui Hungarice *hispani* appellantur (ut ab aliis, qui de eorum scripserunt ongine, dissentiam), regno Hispaniae (sicuti chronicon refert, penes quod fides sit) nomen inditum esse a nostris, nescio, quo argumento, putatur (O. 52).

— Этимология, конечно, наивная; она восходит к венгерскому хронисту XIII в. Шимону Кезаи²⁴. Венг. *ispán* < *spán* (ныне историзм) ‘воевода, начальник комитета’ является славизмом (< слав. *županь*)²⁵. В старобелорусском языке слово *ишпан* распространения не получило, в данном памятнике оно является скорее только иноязычным вкраплением, а не собственно заимствованием.

5. Наблюдения над словами венгерского происхождения в старобелорусской «Истории об Аттиле» показывают, что белорусскому читателю вместе с сюжетом стало известно довольно большое число венгерских

²⁴ Ср.: «Ex his etiam Hunis plures fuerant in exercitu capitanei constituti qui Hunorum lingua *Spani* vocabantur» (цит. по: Szamota I.; Zolnai G. Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906. P. 415).

²⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1970. T. II. P. 239.

личных имен и топонимов. Наш анализ показал, однако, и то, что с именами основных персонажей гуннской истории белорусский переводчик успел познакомиться еще раньше, до начала работы над переводом данной повести, причем по источникам, отразившим венгерское произношение некоторых имен более точно, чем опирающееся на ученую традицию сочинение М. Олаха.

СОКРАЩЕНИЯ

А. — *Исторыя в Атты^м коро^м Угорьскомъ*. — Рукопись № 94 Библиотеки Рачиньских в Познани, с. 173–224.

С. — *Historia spraw Atyle Krolá Węgierskiego. Z łacińskiego języka na Polski przełożoną przez Cyprianá Bazyliká* [...]. Kraków, 1574.

О. — *Nicolaus Olahus, Athila // Nicolaus Olahus, Hungaria — Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest, 1938. P. 35–72. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Iosepho Fögel Moderante. Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XVI).*

Алесь Жлутка (Мінск)

ЛИТВА Ў ОЛТЭНІІ (РУМЫНІЯ) XIII ст.: ДА ПРАБЛЕМЫ ЭТЫМАЛОГІІ НАЗВЫ

Праблема этымалогіі назвы *Літва* прыцягвала ўвагу шэрагу навукоўцаў: гісторыкаў і лінгвістаў. Ёй прысвечаная вялікая колькасць публікацый. Пытанне спрабавалі вырашыць зыходзячы з розных моваў: германскіх, кельцкіх, балцкіх. Але і сёння яно канчаткова не вырашанае. Абумоўлена гэта, апрача ўсяго іншага, абмежаваным прыцягненнем да даследаванняў багатага анамастычнага матэрыялу, у тым ліку са славянскіх тэрыторый, а таксама недастатковым выкарыстаннем крыніцаў, перш за ўсё лацінскіх. Асабліваю каштоўнасць маюць лацінскія дакументальныя крыніцы, паколькі яны даволі карэктна перадаюць фанетычны лад назваў і дакладна фіксуюць час іх ужывання. Найбольш цікавыя з іх помнікі XIII–XIV стст. — перыяду ўзнікнення і ўсталявання Вялікага Княства Літоўскага (старажытнай Літвы). Яны, напрыклад, падаюць не адну, а некалькі формаў назвы з рознымі варыянтамі кораня (найбольш частыя з якіх — *lit-, let-, lut-*) і фармантамі *-u-, -ou-, -au-, -ouan-*. У прыватнасці, сустракаюцца гэтакія формы, як *Litua, Litouia, Lethouia, Luthowia, Luthawia, Lithuania* ды інш. У лацінскіх хроніках, а менавіта у Кведлінбургскіх аналах пад 1009 г. адзначаны самы ранні варыянт назвы — *Litua*. Затым яна ў іншых варыянтах пачынае фіксавацца ўжо ў XIII ст.

Заўважым, што ранняя форма *Litua* сустракаецца і ў дакументах XIII ст., але адносіцца яна да іншай тэрыторыі — Олтэніі ў сённяшняй Румыніі. Гэта мясцовасць у даліне ніжняга Олта недалёка ад яго ўпадзення ў Дунай, які аддзяляе тут Румынію ад Балгарыі. Першы па часе дакумент — гэта прывілей венгерскага караля Бэлы IV ад 2 чэрвеня 1247 г. ордэну тампліераў, якіх ён запрасыў на падуладныя яму землі для абароны ад татараў¹. У прывілеі прыгадваецца *terra Lytua* — «зямля Літва». Як вынікае з кантэксту дакумента, названая тэрыторыя — *kenezatus Lytuou wojavode* — «зямля княства ваяводы Літвоя (ці Літавоя)». У самім прывілеі *terra Lytua* фігуруе яшчэ два разы. Звяртае на сябе ўвагу славянская палітычная тэрміналогія, выкарыстаная ў дакуменце. *Kenezatus* — гэта, безумоўна, лацінізаваная форма славянскага тэрміна, які можна ўзнавіць прыкладна як «кнезат» — княства, а *wojavoda* — гэта не што іншае, як адпаведнік беларускаму тэрміну «ваявода». Апрача гэтага княства ў прывілеі памянёныя яшчэ княствы Яна і Фаркаша, а таксама зямля ваяводы Сенеслава. Апошнюю лакалізуюць на другім, левым баку р. Олта.

Як адзначаюць даследчыкі румынскай гісторыі, гэтыя тэрытарыяльна-палітычныя ўтварэнні каля сярэдзіны XIII ст. апynuліся ў васальнай залежнасці ад Венгерскага каралеўства (да гэтага Олтэнія ўваходзіла ў склад Другога Балгарскага царства)². Арганізаваныя яны былі паводле славянскага ўзору. Княствы складаліся з шэрагу вёсак і сёлаў, геаграфічна звязаных між сабою. Князі былі буйнымі землеўладальнікамі, якія мелі над жыхарамі княстваў вайсковую, судовую і фіскальную ўладу. Калі князю ўдавалася па спадчыне альбо збройнаю сілаю захапіць суседнія княствы, складалася больш буйная форма ўласнасці — ваяводства, а ўладар атрымліваў тытул ваяводы³. У этнагенезе румынаў вялікую ролю адыгралі славяне, якія на працягу стагоддзяў узаемадзейнічалі з раманізаваным дакаецкім насельніцтвам. У румынскай мове вялікая колькасць славянскіх запызчанняў. Славянскімі тэрмінамі, напрыклад, называліся дзяржаўныя пасады і станы: *гаспадар*, *князь*, *бан*, *банавіч*, *гетман*, *баярын*, *стольнік* ды шэраг іншых. Славянская мова на румынскіх землях была моваю царквы і дзяржаўнага справаводства да сярэдзіны XVIII ст. Письмовыя крыніцы фіксуюць значную колькасць славянскіх імёнаў у гэтым рэгіёне. Гэткімі, напрыклад, былі імёны першых румынскіх ваяводаў і гаспадароў: *Богдан*, *Дан*, *Мушата*, *Драгош*, *Радо*, *Уладзіслаў* ды інш.⁴ Безумоўна славянскімі з'яўляюцца і імёны ваяводаў Сенеслава і Літавоя, прыведзеныя ў прывілеі

¹ Documenta Romaniae historica: V. Țară Românească. Vol. 1 (1247–1500). București, 1966. P. 3–7.

² Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней. М., 1987. С. 23.

³ История Румынии. М., 1950. С. 61.

⁴ Чертков А. Ф. О переселении фракийских племен за Дунай и далее на север к Балтийскому морю и к нам на Русь // Временник (Чтения) Императорского Московского общества истории и древностей Российских. 1851. Кн. 10. С. 115–116.

Бэлы IV. Апошняя імя сустракаецца, напрыклад, у Балгарыі (XIII ст.) і вядзіцца даследчыкамі ад больш старажытнага «Лютовой» (XI ст.)⁵.

Ваявода Літавой фігуруе яшчэ ў чатырох дакументах. У лісце ад 5 студзеня 1285 г. яго імя падаецца крыху ў іншай форме — Lythway wayuoda⁶. Прывілей дадзены венгерскім каралём Ладзіславам IV магістру Георгію на ўладанне некалькімі вёскамі за верную службу ў канфліктах з унутранымі і знешнімі ворагамі каралеўства. Да гэтых ворагаў залічаны і ваявода Літавой. Як вынікае з далейшага зместу дакумента, у той час, калі малалетні кароль пачаў кіраваць пасля смерці бацькі, памянёны ваявода разам са сваімі братамі захапіў частку каралеўства і адмовіўся сплочваць падаткі з гэтай часткі каралю, як гэта было раней. Супроць яго і паслаў кароль магістра Георгія з войскам, якому ўдалося выйграць вайну і забіць ваяводу Літавой, а таксама ўзяць у палон аднаго з ягоных братоў. Іншы дакумент ад 6 кастрычніка 1288 г. выдадзены самім магістрам Георгіем, які надзяляў зямельным надзелам аднаго са сваіх рыцараў — Пятра, што асабліва вызначыўся падчас вайсковых выправаў свайго кіраўніка⁷. У сувязі з гэтым апавядаецца і пра смерць ваяводы Літавой. Форма імені тут гэтая ж, як і ў папярэднім дакуменце, — Lythway wayuoda. Цікава, што ў другім дакуменце, выдадзеным пад той жа датаю, антрапонім пададзены ў іншай форме, а менавіта: Litua (al. Lythen) waiuodam — Літва (інакш Літэнь) ваявода⁸. Лічаць, што форму, прыведзеную ў дужках, дадаў першы выдавец дакумента Г. Файер⁹. Пад падобным іменем — Lython князь Літавой выступае ў чацвёртым дакуменце ад 8 студзеня 1285 г., які зместам паўтарае разгледжаны намі прывілей Ладзіслава IV і таксама дадзены магістру Георгію гэтым жа каралём¹⁰. Формы Lythen і Lython не выклікаюць сумненняў, паколькі наяўныя ў іменасловах розных славянскіх народаў і з'яўляюцца суфіксальнымі вытворнымі ад імёнаў з асноваю lit- < lut-.

Форма Litua, безадносна да пытання аўтэнтчнасці дакумента, ужытая ягоным складальнікам як вытворная ад імені Літавой. Пры гэтым аўтар ці пісец мусіў зыходзіць з жывой анамастычнай традыцыі. У кожным разе звяртае на сябе ўвагу карэляцыя назвы з аднакарэннымі антрапонімамі. Вядома, што найбольш блізкія да яе па сваёй форме імёны Litwa (Litva)

⁵ Заимов Й. Български именник. София, 1988. С. 140, 144.

⁶ Documenta Romaniae historica: D. Relații între țările Române. Vol. 1 (1222-1456). București, 1977. P. 30–32.

⁷ Тамсама. P. 34–35.

⁸ Hurmuzaki de E. Documente privitoare la Istoria Românilor. Vol. 1 (1199–1345). București, 1887. P. 483–484.

⁹ Documente privind istoria României: Veac. XIII. C. Transilvania. Vol. 2 (1251–1300). București, 1952. P. 303.

¹⁰ Documente privind istoria României: Veac. XIII, XIV și XV. B. Țara Românească (1247–1500). București, 1953. P. 289–291.

ці Litvo, якія мы знаходзім, напрыклад, у чэшскай, славацкай і польскай мовах¹¹. У славацкай антрапаніміцы наяўнае таксама імя Lithvay¹². Фіксуюцца яны найпазней з другой паловы XIV ст. Гэта ў сваю чаргу дазваляе паставіцца больш уважліва да меркаванняў пра паходжанне назвы краіны, выказаных храністам XVI ст. М. Стрыйкоўскім. Ён лічыў, што гэта назва паходзіць ад імёнаў Litwo, Litwosz ці Litwan¹³. Усе згаданыя антрапанімы фіксуюцца ў славянскіх мовах, у прыватнасці ў польскай, на якой пісаў свае творы М. Стрыйкоўскі. Напрыклад, найстаражытнейшая ўзгадка антрапаніма Litwanus адносіцца да 1335 г.¹⁴ Аднак падобна на тое, што ў сваіх разважаннях М. Стрыйкоўскі абапіраўся на ранейшыя пісьмовыя крыніцы, перадусім на працу М. Бельскага, які выводзіў назву дзяржавы ад імя князя Litwo¹⁵. У сваю чаргу, Бельскі мог запазычыць гэтую ідэю з твораў прускіх храністаў XVI ст. Сымона Грунаў і Давіда Лукаша. Апошнія спасылаюцца ў сваіх творах на рукапісную хроніку першага прускага біскупа Хрысціяна, якая павінна была з’явіцца ў XIII ст., але да нашага часу не захавалася. Застаўся толькі невялікі фрагмент з яе, апублікаваны Ёганэсам Фойгтам у першым томе «Гісторыі Прусіі»¹⁶. У гэтым урыўку перадаецца міфічная гісторыя паходжання Літвы і Прусіі. Назва Літвы выводзіцца тут ад легендарнага родапачынальніка князя Litpho (= Litvo). Паводле перадачы зместу хронікі Хрысціяна Лукашам Давідам, у валоданні князя апынуліся землі паміж Бугам і Нёманам, дзе ён збудаваў нават крэпасць Горадню. Зямля атрымала найменне Малая Літва¹⁷. Як бы ні вырашалася пытанне з аўтэнтычнасцю твора Хрысціяна, але што да М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага, то яны, безумоўна, мелі на ўвазе асабовыя імёны, якія бытавалі ў іхнім асяроддзі, і звязвалі іх з назваю краіны.

Аднак звернемся ізноў да венгерскіх лацінамоўных дакументаў. Назва Lytua выступае тут з азначэннем тэра — зямля, г. зн. з’яўляецца тэрытарыяльнаю альбо харонімам. У якасці тэрытарыяльнай назвы ці тапоніма мы сустракаем яе і ў лацінскіх крыніцах, якія адносяцца да тэрыторыі Чэхіі і Славачыны. Напрыклад, provincia Lytwa — правінцыя Літва¹⁸ разам

¹¹ Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. S. 179; Gołębiowska T. Antroponimia Orawy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. CCLVI. Prace językoznawcze. Zesz. 34. Kraków, 1971. S. 105; Słownik staropolskich nazw osobowych. Wrocław, 1972. T. 3. Zesz. 2. S. 271.

¹² Štefan Krištof. Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. Bratislava, 1969. S. 249.

¹³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkich Rusi. Warszawa, 1846. T. 1. S. 46.

¹⁴ Słownik staropolskich nazw osobowych T. 3. Zesz. 2. S. 272.

¹⁵ Bielski M. Kronika Polska. Sanok, 1856. T. 1. S. 252.

¹⁶ Voigt J. Geschichte Preissens. Königsberg, 1827. Bd. 1. S. 621.

¹⁷ Preussische Chronik von M. Lucas David. Königsberg, 1812. Bd. 1. S. 59.

¹⁸ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. T. 2. (1315–1323). Bratislavae, 1987. Nr. 146. P. 84.

з castrum Lytwa — замкам Літва на тэрыторыі славацкай акругі Жыліна ўзгадваюцца ў крыніцах ужо пачынаючы з 1300 г. Пад 1323 г. назва выступае ў форме Letawa, а пад 1392 г. — у лацінізаваным выглядзе Letavia. У 1393 г. зноў бачым форму Lytwa¹⁹. Terra seu possessio Lytua — зямля ці ўладанне Літва²⁰ з замкам Lytua²¹ існавалі і ў акрузе Зволен. На старонках дакументаў яны з’яўляюцца ўжо з 1135 г.²² Цікава, што сярод іхніх першых уладароў падаецца сям’я Літваёўцаў (Litvayovcy)²³. У XIV ст. назва Litwa сустракаецца і ў Чэхіі, дзе яна чаргуецца з іншымі формамі той жа самай назвы Litowa, Lytawa і Lytauia²⁴.

Такім чынам, як бачым, назва *Літва* сінхронна альбо раней за ўзнікненне Вялікага Княства Літоўскага сустракаецца на тых тэрыторыях, якія знаходзяцца на значнай адлегласці ад абшараў, займаных балтамі. Назва гэтая на азначаных тэрыторыях мае тэрытарыяльны альбо тапанімічны характар. Гэта дае падставу ставіць пытанне пра магчымасць трактавання яе першаснага значэння як тэрытарыяльнага, а не этнічнага (параўн. летапісны тэрмін «земля Литовская», якім пазначалася першапачатковая Літва). Толькі пазней назва пачала набываць этнічны і палітычны сэнс. Трэба адзначыць, што яна цалкам супастаўляльная з шэрагам тапонімаў на абшары паміж Наваградкам і Менскам, адзначаных у свой час М. Ермаловічам. Заўважная яе сувязь з аднакарэннымі антрапонімамі. Формы назвы і яе лакалізацыя на славянскіх тэрыторыях дазваляюць ставіць пытанне пра магчымасць яе славянскай этымалогіі.

¹⁹ Vlastivedny slovník obcí na Slovensku. Bratislava, 1978. T. 2. P. 157.

²⁰ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. T. 1 (1301–1314). Bratislavae, 1980. Nr. 354, 355, 426. P. 169, 197.

²¹ Тамсама. Nr. 483. P. 223; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. T. 2. Nr. 413, 646. P. 197, 293.

²² Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. T. 1 (805–1235). Bratislavae, 1971. Nr. 74. P. 72.

²³ Vlastivedny slovník obcí na Slovensku. Bratislava, 1978. T. 2. S. 184.

²⁴ Die Landtafel des Markgräfthumes Mähren. II–XXI Lieferung (I–XIV Bücher der Brüner Cuda). Brünn, 1855–1861. Bd. VI. S. 125 (Nr. 464), S. 146 (Nr. 811); Bd. XII. S. 356 (Nr. 440); Bd. XII. S. 344 (Nr. 253).

Аляксандра Станкевіч (Гомель, Беларусь)

МОВА І СОЦЫУМ: ГІСТОРЫЯ СЛОЎ У ГІСТОРЫІ НАРОДА

Міжмоўныя кантакты, якія з’явіліся вынікам разнастайных сацыяльна-палітычных, эканамічных і культурна-гістарычных сувязей беларусаў з іншымі народамі, адыгралі ў свой час важную ролю ў развіцці лексічнай сістэмы як народна-дыялектнай, так і літаратурнай мовы.

Працягласць і інтэнсіўнасць міжмоўнага ўзаемадзеяння была неаднолькавай на розных этапах гістарычнага развіцця беларускай мовы і ў значнай ступені вызначалася моўнай сітуацыяй, умовамі білінгвізму, а ў асобных перыядах і полілінгвізму, у якіх фарміравалася лексічная сістэма народных гаворак. Перыядам найбольш актыўнага лексічнага ўзаемадзеяння ў гісторыі беларускай мовы былі XVI–XVII стст.

Асноўным экстралінгвістычным фактарам, які абумоўлівае міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне, з’яўляецца патрэба грамадства ў намінацыі пэўных прадметаў і рэчаіснасці, асабліва калі найменне засвойваецца разам з рэаліяй, якую яно называе. Сярод унутрымоўных прычын запазычвання — імкненне носьбітаў мовы да лаканічнасці і моўнай эканоміі, дакладнасці намінацыі, эўфемістычнасці і экспрэсіўнасці выражэння.

У працэсе функцыянавання ў дыялектнай лексічнай сістэме іншамоўная лексіка паступова засвойвалася ў адпаведнасці з асноўнымі заканамернасцямі фанетычнай, граматычнай і лексіка-семантычнай сістэмы мовы-рэцэптара.

У выніку засваення лексікі іншамоўнага паходжання народна-дыялектнай мовай-рэцэптарам змяняўся і функцыянальны статус многіх запазычанняў — пашыралася або звужалася сфера іх выкарыстання, памяншалася або павялічвалася частотнасць ужывання, архаізавалася або актывізавалася семантыка.

Даволі складана дакладна вызначыць колькасць устарэлых назваў іншамоўнага паходжання, паколькі ў лексікаграфічных крыніцах не заўсёды адзначаецца архаізацыя дыялектнай лексікі, яе пасіўнае выкарыстанне. Тым не менш аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што блізу 13% з усіх прааналізаваных запазычанняў у сучасных гаворках належаць да ўстарэлай лексікі або да пасіўнага лексічнага фонду. Яны, як правіла, захоўваюцца ў памяці старэйшага пакалення.

У складзе ўстарэлых назваў значная колькасць (34%) даўніх запазычанняў. Архаізацыя некаторых запазычанняў абумоўлена экстралінгвістычнымі фактарамі — гістарычнымі зменамі ў жыцці грамадства. Такія словы выйшлі з ужытку разам з рэаліямі або паняццямі, якія яны абазначалі. Гэта *назвы асоб на пасадзе і роду заняткаў: аконам ‘кіраўнік маёнтка’*

(МММГ-77), *аплікант* ‘вучань пры адвакаце ці землямеры’ (Нас.), *вэнгар* ‘канавал’ (НСл), *гайдук* ‘казачок у памешчыка’ (Шат.), *жовнер* ‘салдат’ (Нас.), *ляндвойт* ‘намеснік войта’ (СБК, 340), *некрут* ‘рэкрут’ (ТС), *райзар* ‘беспрацоўны ў панскай Польшчы’ (Цых.); **назвы некаторых устаноў і арганізацый, прамысловых прадпрыемстваў**: *афіцына* ‘падсобнае памяшканне для служачых у панскім маёнтку’ (СГЦР), *гута* ‘шклезавод’ (Касп.), ‘медны завод’ (Нас.), *дэфензыва* ‘контрразведка ў панскай Польшчы’ (СПЗБ), *пастарунак* ‘аддзяленне паліцыі ў Заходняй Беларусі’ (Сцяшк., Сл.); **адміністрацыйных адзінак**: *гміна* ‘самая дробная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі’ (СГЦР); **прыватных уладанняў**: *акцэпцыя* ‘частка зямлі, гаспадаркі, якую пакідалі сабе бацькі да канца жыцця’ (СПЗБ), *маёнтак* (СПЗБ), *парцэла* ‘зямельны ўчастак’ (Шат.), *сервітут* ‘зямля агульнага карыстання’ (ЛП); **іншых юрыдычных паняццяў**: *актыкацыя* ‘прызнанне ў судзе пэўнай дзельвай паперы’ (Нас.), *акцыдэнцыя* ‘часовы даход, хабар’ (Нас.), *алекцыя* ‘выбранне’ (Нас.), *андынарыя* ‘натуральная плата, якую атрымлівалі батракі ад пана’ (Нас.), *парцэляцыя* ‘выдзяленне зямельных участкаў у час хутарскай сістэмы’ (СПЗБ).

Устарэлымі з’яўляюцца **назвы прадметаў адзення**, якія выйшлі з моды: *жупан* ‘доўгі суконны кафтан’ (ЛП), *камлёт* ‘саматканая суконная спадніца’ (ДС), *кірэя* ‘верхняя мужчынская вопратка’ (МДСГ), *кунтуш* ‘верхняя вопратка’ (Нас.), *лапсярдак* ‘кафтан’ (Сцяшк.), *палятынка* ‘мужчынская верхняя вопратка з даматканага сукна’ (НС), *саян* ‘верхняя святочная спадніца’ (Нас.), *сукман* ‘бурка, світка’ (Цых.), а таксама **галаўных убораў**: *герлянт* ‘жаночы галаўны ўбор’ (СПЗБ), *шлэер* ‘галаўная павязка’ (Нас.); **абутку**: *клумты* ‘драўляны абутак на драўлянай падэшве’ (СПЗБ), *мэішты* ‘лапці з тонкіх вяровачак, нітак’ (Сцяшк., СГЦР), *пантыкі* ‘апоркі’ (ТС), *папуці* ‘тапкі з нітак, саломы і інш.’ (СПЗБ), *пасталы* ‘лапці’ (МДСГ).

Да ўстарэлай лексікі належаць асобныя запазычаныя **назвы даўнейшых музычных інструментаў**: *бандура* ‘музычны інструмент’, ‘скрыпка контр-бас’ (Нас.), *зброй*: *палаш* ‘сабеляка’ (Нас.); *паядынька* ‘аднаствольная паляўнічая стрэльба’ (Сцяшк.), *хвузія* ‘крамянёвая стрэльба’ (БКЭ, 58), **транспартных сродкаў**: *коч* ‘экіпаж’ (СБК, 143), *лагошы* ‘сані з надбудаванай скрыняй перавозіць сыпкія харчы’ (МММГ-74).

Працэс архаізацыі зведалі асобныя назвы адзінак вымярэння ў сувязі са зменамі ў метрычнай сістэме. Гэта лексемы *аршыны* ‘мера даўжыні’ (НЛС), *гарнец* ‘мера сыпкіх і вадкіх цел’ (ДСЛ), *лан* ‘мера зямлі ў тры валокі’ (Бяльк.), *морг* ‘старая зямельная мера’ (Сцяшк.), *пундэль* ‘старая мера ільну, роўная 12 кг’ (СПЗБ), *пур*, *пура* ‘мера, роўная тром пудам’ (СПЗБ).

На архаізацыю пэўнай групы лексікі іншамоўнага паходжання ўплывала таксама змена моўнай сітуацыі. Так, пераход пэўнай часткі запазычанняў у склад пасіўнай лексікі быў абумоўлены паслабленнем уплыву польскай мовы на беларускую. Гэта датычыць найперш паланізмаў, якія,

не атрымаўшы шырокага распаўсюджання ў беларускіх гаворках, засталіся там на ўзроўні іншамоўных інфільтрацый. Сярод іх лексемы тыпу *бронь* ‘зброя’ (Нас.), *васімнасце* ‘васемнаццаць’ (СГЦР), *врубаль* ‘верабей’ (Сцяшк.), *вшэлякі* ‘кожны, усякі’ (БКЭ, 190), *зшыт* ‘сшытак’ (ДСБ, СГЦР), *ксьёнжка* ‘кніжка’ (СГЦР), *млоды* ‘жаніх’ (НСЛ), *эндзя* ‘суддзя’ (СПЗБ) і інш. З гэтай жа прычыны звязілася сфера ўжывання некаторых рэлігійных назваў, якія абазначалі асобныя паняцці каталіцкага веравызнання: *адвент* ‘пост перад калядамі’ (Сцяшк.), *вігілія* ‘ўрачыстая вячэра напярэдадні каляд у католікаў’ (Цых.), *габіт* ‘адзенне каталіцкіх манахаў’ (Нас.), *нешпор* ‘вячэрня’ (Нас.), *шкаплеры* ‘нанізаныя на нітку кавалачкі тканіны з вобразамі святых’ (Цых.) і інш.

Некаторыя запазычаныя, якія трапілі ў беларускія гаворкі праз польскую мову, у наш час былі заменены іншымі назвамі: *амаратура* (ДСЗ) — *пенсія*, *атрамент* (Нас.) — *чарніла*, *бібула* (ДСБ) — *прамакашка*, *вапоры* (Нас.) — *капрызы*, *кает* (СГЦР) — *сшытак*, *лемантар* (СПЗБ) — *буквар*, *мапа* (ДСБ) — *карта*, *тэстамент* (Бяльк.) — *завяшчанне*. Пэўную ролю ў гэтым працэсе аказала пашырэнне беларуска-рускага дзвухмоўя ў наш час і ўзмацненне лексічнага ўздзеяння рускай мовы на беларускую.

У складзе прааналізаванай устарэлай народна-дыялектнай лексікі іншамоўнага паходжання большасць складаюць гістарызмы, якія выйшлі з ужытку разам з рэаліямі і паняццямі, якія яны называлі (*апліконт*, *афіцына*, *гайдук*, *гміна*, *жовнер*, *ляндвойт*, *парцэля*, *пасталы*, *райзар* і інш.), асобныя назвы належаць да архаізмаў, замененых іншымі словамі (тыпу *амаратура*, *бронь*, *вігілія*, *кает*, *лемантар*, *мапа*).

Пры аналізе паходжання ўстарэлых назваў неабходна адзначыць, што найчасцей архаізацыю зведалі запазычаныя з класічных раманскіх і польскай моў, параўнальна невялікая колькасць устарэлых назваў сярод германізмаў і балтызмаў.

Працэс архаізацыі закранае запазычаную лексіку розных тэматычных груп, але найбольш характэрны для канкрэтна-прадметных намінацый.

У пераважнай большасці ўстарэлыя назвы належаць да агульнаўжывальнай лексікі і з’яўляюцца нейтральнымі ў стылістычных адносінах. Гэта сведчыць пра тое, што працэс архаізацыі мала закранае спецыяльную і народна-тэрміналагічную лексіку і амаль не характэрны для экспрэсіўна афарбаваных назваў.

СКАРАЧЭННІ

БКЭ — Беларускі казачны эпас. Мн., 1976.

Бяльк. — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.

ДС — Юрчанка Г. Ф. Дыялектны слоўнік. (З гаворак Мсціслаўшчыны). Мн., 1966.

ДСБ — Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн., 1989.

ДСЛ — Янкова Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мн., 1982.

- Касп.** — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927.
- ЛП** — Лексика Полесья: Матэрыялы для полесскага дыялектнага слоўніка. М., 1968.
- МДСГ** — Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова. Мн., 1975–1982. Вып. 3–10.
- МММГ-74, -77** — Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мн., 1974, 1977.
- Нас.** — Носовіч І. І. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870.
- НЛС** — Сцяцко П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне. Мн., 1972.
- НС** — Народнае слова. Мн., 1976.
- НСл** — Народная словатворчасць. Мн., 1979.
- СБК** — Сацыяльна-бытавыя казкі. Мн., 1976.
- СГЦР** — Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2-х т. Мн., 1990. Т. 1.
- СПЗБ** — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. Мн., 1979–1986.
- Сцяшк.** — Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. Мн., 1972.
- Сцяшк., Сл.** — Сцяшковіч Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мн., 1983.
- ТС** — Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. Мн., 1982–1987.
- Цых.** — Цыхун А. П. Скарбы народнай мовы (3 лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёна). Гродна, 1993.
- Шаг.** — Шагэрнік Н. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мн., 1929.

Аляксандр Скапенка (Кіеў)

КАДЫФІКАЦЫЙНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ Ё БЕЛАРУСКАЙ І ЁКРАЇНСКАЙ ЛІТАРАТУРНЫХ МОВАХ ХХ ст.: ТЫПАЛОГІЯ І СПЕЦЫФІКА

Эпоха глабалізацыі і росквіту дагэтуль нябачаных інфармацыйных тэхналогій ставіць да многіх моў значна большыя патрабаванні, чым гэта было ў папярэднія перыяды іх развіцця. На мяжы ХХ і ХХІ стст. агульнацывілізацыйны ціск на прастору традыцыйнай культуры народаў Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы надаў асаблівае гучанне праблемам моўнага будаўніцтва і вельмі завастрыў увагу да пытання, ці існуе нейкі крытэрыў, паводле якога можна ўстанавіць дапушчальную амплітуду ўмяшання грамадства ў функцыянаванне мовы альбо ў яе сістэму.

Беларуская і ўкраінская мовы як у ХІХ ст., так і на працягу ўсяго ХХ ст. існавалі ва ўмовах дыгласіі, пры якой яны займалі падпарадкаванае месца ў апазіцыйнай **афіцыйнай (дзяржаўнай) мове**¹ — **родная мова аўтахтоннага насельніцтва**².

У гэтых абставінах працэсы нармалізацыі і кадыфікацыі³ ў значнай ступені залежалі ад рэцэпцыі літаратурна-пісьмовых традыцый пануючай

мовы⁴. Паколькі і беларуская, і ўкраінская мовы ў XX ст. успрымалі большасць іншамоўных запазычанняў праз рускае ці польскае пасярэдніцтва, то менавіта «ўсходні» ці «заходні» падыход да правапісу лексем іншамоўнага паходжання (апелятываў і онімаў) быў і дагэтуль застаецца асновай культурна-семіятычнага канфлікту паміж прыхільнікамі «дарэформеннага» і «парэформеннага» правапісу⁵.

¹ Той факт, што ў былым СССР на працягу ўсяго перыяду яго існавання (да 1989 г., дата афіцыйнага распаду — 1991 г.) моўнага заканадаўства не існавала, толькі падкрэслівае высокую ступень атаясамлівання моўных і ідэалагічных праблем найвышэйшым савецкім кіраўніцтвам. Параўн.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістыка як дыскурс: Мова, культура, влада. К., 2000. С. 156; Масенко Л. Т. Роль афіцыйнай ідэалогіі 70-х рокаў у поглибленні дэформаціі мовной сітуаціі в Україні // Мова тоталітарнага суспільства. К., 1995. С. 68–76.

На першым месцы ў гэтай дыгласнай апазіцыі да 1920 г. для ўсіх беларускіх земляў замацавалася руская мова. У 1920–1939 гг. на заходнебеларускіх тэрыторыях, якія ўваходзілі ў склад Польшчы, дыгласія мела такі выгляд: польская мова — ідыёмы (як на ўзроўні дыялектаў, так і на ўзроўні літаратурных моў) народаў, што жылі ў гэтым рэгіёне (беларусы, габрэі, рускія, украінцы, татары, літоўцы). Пасля Другой сусветнай вайны ў БССР у выніку кардынальных змен у структуры насельніцтва і дзякуючы дзяржаўнай палітыцы пануючай становіцца руская мова.

На ўкраінскай этнамоўнай тэрыторыі характар дыгласіі меў больш складаны і менш сталы характар, паколькі розныя гістарычныя землі, на якіх жылі ўкраінцы, напрыклад, толькі паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі ўваходзілі ў склад чатырох дзяржаў (СССР, Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі). Таму на першым месцы ў дыгласнай апазіцыі ў падсавецкай Украіне замацавалася руская мова, у Галічыне да 1939 г. — польская, на Букавіне да 1940 г. — румынская, у Закарпацці да 1945 г. — чэшская (да 1939 г.), венгерская (з 1939 г.). І толькі пасля аб'яднання большасці ўкраінскіх земляў ва УССР дыгласія набыла такі выгляд: руская мова (пераважна на ўзроўні літаратурнага стандарта і наддыялектнага маладыферэнцыяванага гарадскога прастамоўя) — гамагенныя, гамаморфныя і гетэрагенныя, гетэраморфныя групы ўсіх ідыёмаў на ўзроўні тэрытарыяльных дыялектаў (у меншай ступені — літаратурных моў).

² Труб В. М. Явище «суржыку» як форма просторіччя в сітуаціі двомовнасці // Мовознавство. 2000. № 1. С. 46–58.

³ Тэрміны ўжываюцца ў вузкім значэнні слова. Нармалізацыя — стыхійныя селектыўныя працэсы, кадыфікацыя — свядомыя і мэтанакіраваныя селектыўныя працэсы моўнай стандартызацыі. Гл.: Семенюк Н. Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: Типология нормализационных процессов. М., 1996. С. 23–25.

⁴ Параўн. са сцвярджаннем Дж. Томаса, што цэнтральная функцыя літаратурнай мовы — гэта адасабленне ад моў, якія канкуруюць паміж сабой (гл.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістыка як дыскурс. С. 160). Цікава пра саборніцтва дзвюх розных традыцый на Усеўкраінскай арфаграфічнай канферэнцыі 1927 г. пісаў адзін з твораўцаў «Украінскага правопису» 1928 г. А. Сіняўскі: «Настала ўпартая і марудная барацьба, і трэба сказаць, што гэта было не столькі саборніцтва дзвюх арфаграфічна-моўных звычак, як двух культурна-гістарычных уплываў. Праўда, аргументацыя абедзвюх плыняў была даволі разнастайная і грунтоўная, але ў рэшце рэшт найбольш істотныя матывы абараняць свае пазіцыі ў абедзвюх плыняў зводзіліся да прызнання розных культурных уплываў» (Сінявський О. Коротка історія «Украінскаго правопису» // Культура украінскаго слова. К., 1931. С. 104).

⁵ Параўн., напрыклад, матэрыялы зб.: Украінський правопис: так і ні. Обговорення нової редакції «Украінскаго правопису». К., 1997 (артыкулы А. Бурачка, А. Панамарыва, А. Тараненкі, С. Ермоленкі). Беларускія публікацыі: Цыхун Г. Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады таталітарызму // Аняменне: З хронікі знішчэння беларускай мовы. Вільня, 2000. С. 102–111; Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1993.

Пытанні арфаграфіі беларускіх і ўкраінскіх спрадвечных і даўно за-
своеных слоў (Lehnwörter), а таксама іх частак у асноўным вырашыліся ў пра-
цэсе нармалізацыі ў час усталявання дыялектнай базы літаратурных моў.

Аднак у беларускай сітуацыі справа з кадыфікацыяй згаданай групы
лексікі была больш складанай, чым ва ўкраінскай. Такую выснову можна
зрабіць, калі параўнаць ход дыскусіі на Акадэмічнай канферэнцыі па рэ-
форме беларускага правапісу і азбукі 1926 г. у Мінску і Усеўкраінскай ар-
фаграфічнай канферэнцыі 1927 г. у Харкаве⁶.

І беларуская, і ўкраінская новыя літаратурныя мовы ў XIX–XX стст.
прайшлі ацэнтрычны шлях фарміравання, які прадугледжвае ўтварэнне
літаратурнага ідыёма не на аснове мовы пэўнага цэнтра, а на базе най-
больш прэстыжнага рэгіянальнага кайнэ⁷. Пры гэтым ні ва ўкраінскай, ні
ў беларускай мовах кайнэ ў строгім разуменні гэтага тэрміна⁸ не існавала,
паколькі даволі нязначная дыялектная дыферэнцыяцыя галоўных частак
моўнай прасторы (з пункту погляду ролі і месца ў фарміраванні літаратур-
най мовы ў кожнага народа) не прадугледжвала яго ўзнікнення. Як вядома,
дыялектнай асновай сучаснай украінскай літаратурнай мовы стала сярэд-
непадняпроўская група гаворак паўднёва-ўсходняга дыялекту, а для бела-
рускай — сярэднебеларускія гаворкі⁹.

Калі дыялектная база ўкраінскай літаратурнай мовы належыць да ста-
ражытнага ўкраінскага лінгвальнага кантынуума, то сярэднебеларускія га-
воркі самыя маладыя на тэрыторыі Беларусі. Яны ўтвараюць асобную
міждыялектную групу, якая ўзнікла ў выніку франтальнага ўзаемадзеяння
паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў беларускай мовы¹⁰.
Адсутнасць беларускага і ўкраінскага гарадскога кайнэ ў пачатковы перы-
яд фарміравання новых літаратурных моў двух народаў адмоўна адбілася
на ўсім працэсе нармалізацыі.

Аднак ва ўкраінскіх культурна-гістарычных абставінах галіцкае кайнэ
істотна паўплывала на нармалізацыйныя працэсы, умацаваўшы сінтэтыч-
ны характар сучаснай украінскай літаратурнай мовы такім чынам, што, на
думку Ю. Шавялёва, «сцвярджэнне пра кіева-палтаўскую аснову яе (улас-
на паўднёвакіеўскую і паўднёвапалтаўскую)... патрабуе калі не прычана-
ня, то значнага абмежавання»¹¹.

⁶ Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мн., 1927; Украінський правопис (Проект). Харків, 1926.

⁷ Семенюк Н. Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов. С. 25.

⁸ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 230.

⁹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К., 1995. С. 78; Крам-
ко І. І., Юрзвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2.
С. 152–154.

¹⁰ Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 550.

¹¹ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-
Йорк, 1996. С. 72, 155–156, 173; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцято-
го століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці, 1998. С. 108–109.

Прамая бесперапыннасць новай беларускай пісьменнасці пачынаецца толькі з 90-х гадоў XIX ст. «Нягледзячы на тое што беларуская пісьменнасць да пачатку XX ст. прайшла вялікі шлях, літаратурная мова ў XIX ст. усё ж не склалася»¹². І толькі ў «нашаніўскі» перыяд (1906–1915 гг.) канчаткова вызначылася дыялектная база новай беларускай літаратурнай мовы¹³.

Найбольш важным кадыфікацыйным дакументам новай беларускай літаратурнай мовы стала «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, выдадзеная кірыліцай (грамадзянскім шрыфтам) і лацінкай у Вільні ў 1918 г. Улічваючы традыцыі беларускага кнігадрукавання, Б. Тарашкевіч замацаваў фанетычны прынцып напісання галосных (перадачу на пісьме акання і якання), а для перадачы зычных — марфалагічны, з некаторымі ўступкамі фанетычнаму прынцыпу, каб адлюстраваць спецыфіку беларускага кансанантызму (дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных, змяненне *в* і *л* на *ў*, зацвярдзэнне шыпячых, *р*, этымалагічнае *ц*, асіміляцыю зычных па мяккасці)¹⁴. Правапіс запазычаных слоў арыентаваўся на крытэрыі даўнасці іх ужывання ў беларускай мове: тыя, што ўжываліся ў ёй даўно, павінны былі пісацца паводле беларускіх фанетычных законаў, а «чужаземныя словы, нядаўна ўвайшоўшыя ў беларускую мову, асабліва ж навуковыя тэрміны, пераважна перадаюцца, па магчымасці, так, як у тэй мове, скуль яны ўзятыя: *тэлеграф, тэлеграма, колёквіум, географія, геомэтрыя, тэрыторыя, унівэрсытэт...*»¹⁵.

«Беларуская граматыка для школ», нягледзячы на неспрыяльную агульнакультурную сітуацыю для кадыфікацыі літаратурных нормаў, была вынікам фіксацыі стыхійных селектыўных працэсаў у межах адзінай дзяржавы (Расійскай імперыі), што, безумоўна, станоўча паўплывала на прыняцце беларускай грамадскасцю працы Б. Тарашкевіча.

Нармалізацыя ўкраінскай мовы адбывалася ва ўмовах раздзялення ўкраінскай этнічнай тэрыторыі паміж Расіяй і Аўстра-Венгрыяй, што прывяло да ўзнікнення дзвюх арфаграфічна-літаратурных традыцый, якія ва ўкраіністыцы ўмоўна называюць усходнеўкраінскай і заходнеўкраінскай. Трэба заўважыць, што ў мовазнаўстве дагэтуль няма адзінага погляду на пытанне, ці можна лічыць сукупнасць літаратурна-пісьмовых практык новага часу ў Галічыне і на Букавіне заходнеўкраінскім (галіцкім) варыянтам украінскай літаратурнай мовы¹⁶.

¹² Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 2. С. 109–110.

¹³ Тамсама. С. 152–154.

¹⁴ Беларуская мова: Энцыклапедыя. С. 81–82.

¹⁵ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ [Факсімільнае выданне]. Мн., 1991. С. 126.

¹⁶ Ажнюк Б. М. Мовна адність нації: діаспора й Україна. К., 1999. С. 412–420; Бичко З. Опільський діалект і західноукраїнський варіант української літературної мови // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія 8: Мовознавство. 1998. № 1. С. 3–8; Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. К., 1998. ☞

Сярод українських арфаграфічних сістэм XIX ст. (паводле І. Агіенкі, іх налічвалася каля 50)¹⁷ не было аднастайнасці. З другой паловы 80-х гадоў усё большае значэнне пачынае набываць «жальяхоўка» — правапісная сістэма, якую выкарысталі ў сваім «Малорусько-німецькому словарі» Я. Жаляхіўскі і С. Нядзільскі. У 1993 г. падручнік С. Смаль-Стоцкага і Ф. Гартнера «Руська граматыка» афіцыйна ўвёў у школьную практыку Галічыны і Букавіны правапіс, пабудаваны на фанетычным прынцыпе, які, аднак, меў таксама некаторыя элементы этымалагічнага прынцыпу.

На нармалізацыйныя працэсы ва ўкраінскай мове надзвычайны ўплыў зрабіў «Словар української мови» пад рэдакцыяй Б. Грынчэнкі, які выйшаў у свет у 1907–1909 гг. Арфаграфія, скарыстаная ў гэтым слоўніку, «як вынік зборнай працы пісьменнікаў усяго XIX ст. ...запанавала ва Украіне...»¹⁸. У гэты час з Львова ў Кіеў пераехаў М. Грушэўскі, прынёшы разам са сваёй культурна-асветніцкай дзейнасцю і галіцкі правапіс. Але заходнеўкраінская арфаграфічная практыка не прыжылася на Падняпроўскай Украіне¹⁹.

І толькі ў эпоху барацьбы за незалежнасць (1917–1920 гг.) з’яўляюцца самастойныя кодэксы, накіраваныя на строгую кадыфікацыю нормаў, а менавіта: «Найголавніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. в Києві» і «Голавніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народноі освіти для шкільного вжитку на всій Украіні 17 січня 1919 р.». Савецкі Народны камісарыят асветы зацвердзіў «Найголавніші правила українського правопису» ў 1921 г. пасля іх прыняцця на супольным пасяджэнні Усеўкраінскай акадэміі навук²⁰.

У 1922 г. у Львове Навуковае таварыства імя Шаўчэнкі прыняло «Правописні правила», набліжаныя да акадэмічных «Найголавнішых правил українського правопису».

У 1927 г. у Харкаве на Усеўкраінскай арфаграфічнай канферэнцыі дэлегаты ад розных українскіх гістарычных земляў галасаваннем зацвердзілі новы арфаграфічны кодэкс, які, акрамя некалькіх правіл, падрыхтавала Камісія для ўпарадкавання ўкраінскага правапісу пры НКА УССР. Канчаткова аформіў «Украінскі правопис» прэзідыум Арфаграфічнай камісіі, у склад якога ўваходзілі М. Скрыпнік, А. Трыходзька, А. Крымскі, А. Сіняўскі, С. Піліпенка²¹. У выніку шматлікіх і доўгіх дыскусій прэзідыум зняў

➤ С. 3–6; Німчук В. В. Проблеми українського правопису в XX ст. // Український правопис (проект найновішої редакції). К., 1999. С. 277.

¹⁷ Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису: Популярно-навуковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927. С. 16–20.

¹⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С. 238.

¹⁹ Тамсама.

²⁰ Тамсама. С. 239–240; Німчук В. В. Проблеми українського правопису в XX ст. С. 252.

²¹ Німчук В. В. Проблеми українського правопису в XX ст. С. 257–264.

многія спрэчныя пытанні, аднак спалучэнне ў канчатковым варыянце правапісу заходнеўкраінскай і ўсходнеўкраінскай традыцый у правілах перадачы іншамоўных слоў пазней стала галоўнай прычынай крытыкі «Українського правопису» 1928 г.²².

Ва ўмовах усё большага сталінскага тэрору, штучнага голаду 1933 г. новаўтвораная Арфаграфічная камісія прыняла новую рэдакцыю «Українського правопису»²³, без дыскусій пераарыентаваўшы правапіс іншамоўных слоў на ўсходнеўкраінскую традыцыю, выключыўшы з алфавіта літары г²⁴, уніфікаваўшы правапіс назоўнікаў трэцяга скланення ў родным склона адзіночнага ліку. «Український правопис» 1928 г. дае такія рэкамендацыі: «**-и** маюць <...> б) Назоўнікі жаночага роду III скланення... на **-ть** за другім зычным: *від радості, з вісти, до смерти, без чверти...* Такасама выключна: *до осені, без соли, крови, любви, Руси*» (с. 35); «Український правопис» 1933 г.значае: «Родны, давальны склон мае канчатак **-і** (с. 41): *вісти, тіні, подорожі*» (с. 31)²⁵.

Звяртае на сябе ўвагу матывацыя зменаў у арфаграфічным кодэксе ўкраінскай мовы 1933 г., асабліва калі яе параўнаць з адпаведным абгрунтаваннем неабходнасці арфаграфічнай рэформы беларускай мовы ў пастанове Савета народных камісараў БССР «Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу» ад 26 жніўня 1933 г.²⁶ Даследчыкі адзначаюць, што «беларуская і

²² І. Агіенка адзначае наконт гэтага: «...канферэнцыя прыняла — як кампраміс для Галічыны — цяжкія і блытаняны правілы напісання г і г, л і ль, тады як Акадэмія навук паставіла пісаць толькі г і л. Як трэба было чакаць, супраць новага правапісу адразу пайшлі пратэсты, можа і нацкаваныя... Настаўніцтва пасылала шматлікія дэлегацыі да камісара асветы М. Скрыпніка і прасіла перагледзець правілы напісання іншамоўных слоў. <...> А. Ізюмаў... у 1931 г. выпусціў арфаграфічны слоўнік, які грунтаваўся на ўсходнеўкраінскіх традыцыях і першай сістэме Акадэміі навук. І такім чынам ва Украіне фактычна ўзніклі два правапісы: урадавы і настаўніцкі, якія адрозніваліся напісаннем чужых слоў» (Огіенко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С. 241).

На думку Ю. Шавялёва, «правапіс 1928–1929 гадоў, дарма што рупліва апрацаваны выдатнымі мовазнаўцамі, быў нерэальны, асуджаны на няўдачу. Ад самага пачатку яго прынялі вельмі непрыхільна, прытрымліваліся неахвотна. Жаданае спалучэнне дзвюх арфаграфічнамоўных традыцый не адбылося, ды і наўрад ці магло адбыцца пры захаванні іх абедзвюх у своеасаблівым, штучна накінутым кампрамісе» (Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятго століття (1900–1941). С. 107).

²³ Пра акалічнасці прыняцця арфаграфічнага кодэкса 1933 г. гл.: Тамсама. С. 128; Шевельов Ю. Про критеріі в питаннях українського офіційного правопису. С. 69.

²⁴ Паводле інфармацыі Ю. Шавялёва, у тыя часы забарону літары г грамадская думка прыпісвала асабістай дырэктыве П. Постышава, тагачаснага першага сакратара Харкаўскага абкома і другога сакратара ЦК КП(б)У.

²⁵ Цыт. паводле: Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. С. 299–300.

²⁶ У прадмове да «Українського правопису» 1933 г. старшыня Арфаграфічнай камісіі пры НКА А. Хвілья пісаў: «...Правапіс, прыняты М. Скрыпнікам 6-га верасня 1928 года, скіроўваў развіццё Украінскай мовы на польскую, чэшскую буржуазную культуру. Гэта ставіла бар'ер паміж украінскай і рускай моваю, тармазіла вывучэнне граматы шырокімі працоўнымі масамі... Камісія, створаная пры НКА, перагледзела «Український правопис»...»

ўкраінская рэформы былі праведзены ледзь не ў адзін дзень; як тут не падумаць, што прычынай гэтага была спецыфічная сітуацыя»²⁷.

Ход дыскусій на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі 14–21 лістапада 1926 г. у Мінску, а таксама пастанова канферэнцыі аб рэформе беларускага правапісу і графікі даюць падставы лічыць, што ў беларускіх культурных умовах удалося пазбегнуць неймавернага напружання арфаграфічнага канфлікту, вельмі характэрнага для ўкраінскага працэсу выпрацоўкі кадыфікацыйнага корпуса²⁸. Гэта тлумачыцца тым, што беларускім кадыфікатарам не трэба было ўзгадняць паміж сабой розныя арфаграфічна-пісьмовыя практыкі, паколькі нармалізацыйныя працэсы адбываліся ў аднолькавых сацыяльна-культурных умовах. Рэзалюцыя аб рэфармаванні беларускай графікі (увядзенне асобных знакаў *ђ*, *ћ* для афрыкат [дз], [дж], замена літары *й* літарай *ј*)²⁹ увогуле адкрывала цалкам рэальную перспектыву стварэння для беларускай мовы паслядоўна фанетычнага правапісу³⁰.

☛ Асноўныя выпраўленні тычацца ліквідацыі ўсіх правіл, што арыентавалі ўкраінскую мову на польскую ды чэшскую буржуазныя культуры, перакручвалі сучасную ўкраінскую мову, ставілі бар’ер паміж украінскай і рускай мовамі... Зняты ўстаноўлены нацыяналістамі мёртвыя кансерватыўныя нормы, якія перакручваюць сучасную ўкраінскую мову, жывую мову практыкі працоўных мас Украіны. Правілы ў граматыцы ўнармаваныя адпаведна тым формам, якія ёсць у сучаснай украінскай мове» (Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. С. 267).

У прэамбуле пастановы СНК БССР сказана: «Беларускі нацыянал-дэмакратызм, выходзячы з сваіх буржуазных, контррэвалюцыйных мэт, праводзіў падрыўную шкодніцкую работу як на гаспадарчым, так і на культурным фронце, у тым ліку і ў галіне мовы, тэрміналогіі і правапісу. Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі і спосабамі адарваць беларускую мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, ствараў штучны бар’ер паміж беларускай і рускай мовамі і засьмечваў беларускую мову рознымі сярэднявяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі. Існуючы беларускі правапіс значна засьмечан указанымі нацыянал-дэмакратычнымі плынямі і таму падлягае зменам».

²⁷ Запрудкі С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі. Мн., 1998. С. 16.

²⁸ Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.

²⁹ Тамсама. С. 391–392.

³⁰ Ва ўкраінскай гісторыі найбольш паслядоўным фанетычным правапісам лічаць арфаграфічную сістэму М. Драгаманава, пабудаваную па ўзору сербскай. А. Крымскі, высока ацэньваючы правапіс М. Драгаманава як філалагічна найбольш дакладны, адзначаў, што «з навуковага пункту погляду гэта быў і ёсць найлепшы з усіх нашых правапісаў» (Крымскі А. Нарыс історыі украінскага правопису до 1907 р. Харків, 1927. С. 183).

Наконт вызначальнага прынцыпу сучаснага ўкраінскага правапісу сярод мовазнаўцаў няма адзінай думкі. Так, некаторыя даследчыкі лічаць, што ва ўкраінскім правапісе асноўны прынцып фанетыка-марфалагічны, іншыя сцвярджаюць, што такую ролю адыгрывае фанематычны (параўн., напрыклад, меркаванні С. Ермоленкі і І. Выхаванца ў зб.: Украінскі правапіс: так і ні. Абговорення новай редакцыі «Украінскага правопису». К., 1997).

У беларускім мовазнаўстве прынята лічыць, што сучасны беларускі правапіс грунтуецца на спалучэнні фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў (Беларуская мова: Энцыклапедыя. С. 49).

У пастанове Савета народных камісараў «Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу» «больш як палову пунктаў складалі змены, якія на канферэнцыі 1926 года ўвогуле не абмяркоўваліся, а ў праектах 1930 і 1933 гадоў захоўвалі традыцыйныя напісанні або дапускалі варыянтнасць»³¹. «Украінський правопис» 1933 г. у параўнанні з кодэксам 1928 г. змяшчаў 126 паправак, раздзел пра іншамоўныя словы быў наогул напісаны па-новаму³².

Трэцяя рэдакцыя «Украінскага правопису», зацверджаная ў 1945 г., нічога з выкінутых правілаў 1928 г. не аднавіла, хаця ў час працы над тэкстам дакумента Арфаграфічная камісія імкнулася вярнуць у алфавіт літару г³³. У 1960 г. выйшла ў свет чарговая рэдакцыя «Украінскага правопису», у якой украінскія правілы набліжаны да «Правил русской орфографии и пунктуации» 1956 г.³⁴ У апошнія гады першая рэвізія колішняй правапіснай рэформы адбылася ў 1988–1989 гг., калі Арфаграфічная камісія Прэзідыума АН УССР разгледзела і зацвердзіла пятую рэдакцыю «Украінскага правопису» (надрукаваная ў 1990 г.). Найбольш прыкметнай яе рысай, безумоўна, ёсць аднаўленне літары г, праўда, у даволі нязначнай колькасці лексем (у параўнанні з сістэмай 1928 г.). Наступнае выданне 1993 г. істотных адрозненняў ад папярэдняга не змяшчала³⁵.

Украінская эміграцыя за мяжой і дзяспара, а таксама большасць насельніцтва Заходняй Украіны да 1939 г. прытрымліваліся правілаў правапісу 1928 г., хаця і не заўсёды паслядоўна. У наш час ва Украіне некаторыя выданні адышлі ад афіцыйнага правапісу, што адмоўна паўплывала на агульны ўзровень культуры мовы.

На I Міжнародным кангрэсе ўкраіністаў, які адбываўся ў Кіеве 27 жніўня – 3 верасня 1991 г., была прынята пастанова аб неабходнасці выпрацоўкі для ўсіх украінцаў свету адзіных арфаграфічных нормаў. У 1999 г. выйшаў у свет «Украінський правопис (проект найновішай редакції)», у якім можна заўважыць вяртанне да арфаграфічнай сістэмы не 1928 г., а 1921 г. Рэакцыя на гэты праект даволі неадназначная.

Зацверджаны Саветам Міністраў БССР у 1957 г. новы праект удакладненняў і змен у беларускім правапісе, а таксама распрацаваныя на яго аснове «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» кардынальна нічога не змянялі ў арфаграфічнай сістэме 1933 г.³⁶ Рэформа 1933 г. раскалола

³¹ Запрудскі С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі. С. 12–13.

³² Шевельов Ю. Украінская мова в першій паловіні дваццятага століття (1900–1941). С. 128–129.

³³ Німчук В. В. Дешо про графіку та правопис як элемент етнічнай культуры: історія г (До 60-річчя «Украінскага правопису») // Мовознавство. 1991. № 3. С. 17–18.

³⁴ Москаленко А. А. Історія украінскага правопису (радянскі перыяд). Одеса, 1968. С. 47.

³⁵ Украінський правопис. 3-те вид., випр. й доп. К., 1990; Украінський правопис. 4-те вид., випр. й доп. К., 1993.

³⁶ Беларуская мова: Энцыклапедыя. С. 49–50.

адзіны беларускі правапіс на дзве часткі, зрабіўшы з арфаграфічнай сістэмы маніфестацыю культурна-семіятычных арыенціраў не толькі для жыхароў Заходняй Беларусі да 1939 г., эміграцыі, але і для многіх сучаснікаў.

Цалкам можна пагадзіцца са сцвярджаннем, што сучасныя працэсы «нармалізацыі і кадыфікацыі ўкраінскай літаратурнай мовы цяжка паддаюцца абагульненню з-за іхняй надзвычайнай стракатасці і ўплыву разнародных чыннікаў»³⁷. Аднак, на нашу думку, цяпер адлегласць паміж афіцыйным украінскім правапісам і арфаграфічнай сістэмай 1928 г. значна меншая, чым між афіцыйным беларускім правапісам і арфаграфічнай сістэмай, якая функцыянавала ў беларускай мове да 1933 г.³⁸ Улічваючы невысокую дэмаграфічную і камунікатыўную магутнасць як беларускай, так і ўкраінскай мовы, а таксама нізкую ступень моўнай лаяльнасці³⁹ беларусаў (крыху большую — украінцаў), можна прадбачыць, што ў бліжэйшай перспектыве лінгвакультурных канфліктаў у межах абодвух грамадстваў не паменшае.

³⁷ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дыскурс. С. 210.

³⁸ Напрыклад, Ю. Шавялёў наконт змен ва ўкраінскім правапісе 1933 г. піша: «...канчатка назоўнікаў жаночага роду з канцавым зычным у родным склоне адзіночнага ліку змянілі з *-и* на *-і* (*радості, солі*). Такія формы сустракаюцца пераважна ў паўднёва-ўсходніх дыялектах, гэта значыць, у пэўнай меры мянялася дыялектная база літаратурнай мовы» (Шевельов Ю. Украінская мова в першій половині двадцятаго століття (1900–1941). С. 128). У іншай працы ён зазначае: «Але такое рашэнне можна лічыць прымальным, бо яно адпавядае агульнай тэндэнцыі зблізіць (а далей, можа, і зліць) скланенне кансанантных назоўнікаў жан. роду з асноваю на мяккі зычны (альбо на зычны, што не ўдзельнічае ў палаталізацыйнай апазіцыі) з «мяккім» падзелам вачкальных назоўнікаў, тэндэнцыі, што ёсць у большасці гаворак ужо на працягу некалькіх стагоддзяў (тып *радість*, які набліжаецца да тыпу *Хрыстія*) (хаця ўнутраная матывацыя правіла «*радості*» ў сьвядомасці творцаў гэтага правіла, безумоўна, арыентавалася не на разуменне гэтай украінскай тэндэнцыі, а проста пераймала рускую дэклінацыйную структуру, у якой родны адз. л. не адрозніваецца ад давальнага адз. л.)» (Шевельов Ю. Про критеріі в питаннях украінського офіційного правопису. С. 72–73).

Беларуская моўная рэформа пакінула па-за літаратурным стандартам шмат граматычных ваарыянтаў, генетычна звязаных з паўднёва-заходнім дыялектам, які ў той час функцыянаваў толькі за межамі БССР. З пэўнымі асцярогамі можна сцвярджаць, што пастанова СНК па сутнасці істотна пераарыентавала дыялектную базу беларускай літаратурнай мовы, бо кадыфікавала нормы, што ў пераважнай большасці грунтуюцца на моўных сістэмах паўночна-ўсходняй дыялектнай прасторы, генетычна роднаснай паўднёварускім дыялектам. Гэтая заўвага, напрыклад, датычыць выключэння канчаткаў *-ам, -ох* у формах давальнага і меснага склонаў назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду, уніфікацыі ўскосных склонаў лічэбніка *два* і г.д. Параўн.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963. Карты 103, 143.

³⁹ Дэмаграфічная магутнасць ідыёма — колькасць тых, хто гаворыць на ім, у адносінах да агульнай колькасці насельніцтва арэала. Камунікатыўная магутнасць ідыёма — колькасць камунікатыўных сфер, які абслугоўвае ідыём, у адносінах да агульнай колькасці такіх сфер. Моўная лаяльнасць — ступень адданасці пэўнага моўнага калектыву роднай мове (Лінгвістыцкі энциклопедический словарь. С. 616–617).

Генадзь Цыхун (Мінск)

ДА БЕЛАРУСКА-СЛАВЕНСКИХ ДАЧЫНЕННЯЎ (ГІСТАРЫЧНА-МОЎНАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА)

Тэма III Міжнароднага кангрэса беларусістаў — узаемадзеянне і ўзаемабагацэнне культур. Пры гэтым пад культурай разумеецца сукупнасць матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, створаных чалавекам у працэсе яго працоўнай дзейнасці і ў практыцы яго грамадскага развіцця. У мове знаходзіць адлюстраванне шматвяковы вопыт народа, у тым ліку набыты ім у працэсе ўзаемадзеяння з іншымі народамі. Можна сцвярджаць, што кожная мова, культура, этнас жывуць і развіваюцца па сваіх, уласцівых ім законах, аднак разам з тым яны існуюць у густой сетцы ўзаемазвязей і ўзаемаўплываў і з'яўляюцца шмат у чым вынікам гэтых працэсаў.

У сваім дакладзе на славiстычнай канферэнцыі ў Дрэздэне ў 1995 г.¹ мы разгледзелі значэнне так званага нямецкага фактара ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы, які праявіўся ва ўплыве нямецкага рамантызму на зараджэнне ідэі «Маладой Беларусі» і ў спробах адраджэння на новай аснове дзяржаўнай мовы Вялікага Княства Літоўскага ў коле прафесуры Віленскага універсітэта (Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч і інш.), ва ўздзеянні нямецкай акупацыйнай палітыкі на самастанаўленне і самасцвярджэнне беларускай мовы ў шэрагу іншых моваў усходнеўрапейскага рэгіёна (у тым ліку ролю ў гэтым працэсе «Сямімоўнага слоўніка», выдадзенага ў Лейпцыгу ў 1918 г.), непасрэдным удзеле ў выпрацоўцы канцэпцыі беларускай літаратурнай мовы, яе правапісу і нормаў нямецкіх вучоных Рудальфа Абіхта, Макса Фасмера і інш.

І ў гэтым плане выключнае метадалагічнае значэнне пры вывучэнні ўзаемадзеяння моваў і культур набывае паняцце «фактар», пад якім разумеецца непасрэднае ці ўскоснае ўздзеянне на развіццё таго або іншага ідыёма вонкавых у адносінах да яго з'яў, асоб, працэсаў ці тэндэнцый. Пры гэтым такое ўздзеянне можа праяўляцца як у этанакіраваных дзеяннях пабочных феноменаў (актыўны ўплыў), так і ў свядомым ці неўсвядомленым засваенні ці ўспрыняцці пэўных ідэі і тэндэнцый (пасіўны ўплыў). Не цяжка зразумець, што ўздзеянне ідыёмаў можа быць узаемным, хаця і не раўназначным.

Для беларускай мовы пераважаючы ўплыў на розных этапах яе развіцця мелі «расійскі», «польскі», «украінскі», «нямецкі» фактары. Але нельга не даацэньваць і ролю іншых фактараў, такіх, напрыклад, як «чэшскі» (успомнім хаця б яго ўплыў на мову перакладаў Францішка Скарыны ці лінгвістычныя

¹ Цыхун Г. Сацыякультурныя аспекты фарміравання беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар). [У друку].

погляды Янкі Станкевіча, якія істотным чынам паўплывалі на сучаснае разуменне паходжання беларускай мовы² і на фарміраванне яе сучасных «літаратурных» варыянтаў). У сваю чаргу, «беларускі» фактар адыграў істотную ролю ў фарміраванні і развіцці рускай літаратурнай мовы, асабліва на пачатковым этапе яе фарміравання, што, у прыватнасці, вельмі пераканаўча паказаў Андраш Золтан³.

Але гэтак жа цікава для даследчыка беларускай мовы прасачыць і ўздзеянне іншых, менш знаных фактараў, якія могуць сведчыць пра інтэнсіўны і рознакірункавы характар узаемадзеяння славянскіх моваў, культур і народаў. У нашым даследаванні мы спынімся на беларуска-славенскіх дачыненнях з пункту погляду гістарычна-моўнай праблематыкі. Не заўсёды гэтыя дачыненні мелі непасрэдны характар, але ад гэтага іх роля не змяншаецца.

Першай зноймай праявай такіх дачыненняў з'яўляецца ўстаноўлены факт наяўнасці ў бібліятэцы Прымажа Трубара «Бібліі» Францішка Скарыны⁴, што дало падставу Юрыю Лабынцаву сцвярджаць: «Амаль несумненна, што выданні Ф. Скарыны аказалі ўплыў <...> на Прымуса Трубера, які друкаваў у Германіі кнігі для паўднёвых славян»⁵, якія, у сваю чаргу, аказалі значны ўплыў на фарміраванне славенскай літаратурнай мовы. Спецыяльны раздзел, прысвечаны старабеларускай графіцы і арфаграфіі, «De orthographia Rutenica» у кнізе Адама Багорыча⁶, мяркуецца, быў адным з аргументаў для сцвярджэння права славенскай мовы на сваё існаванне, што знайшло выражэнне ў прыведзеным на тытуле выказванні па-славенску (побач з стараславянскім, лацінскім і старажытнагрэчаскім): *Vsaki jezik bode Voga sproznal*. Аднак уздзеянне «беларускага» фактара на фарміраванне славенскай мовы не абмяжоўваецца толькі гэтымі фактамі.

Вядома, што славенскі мецэнат барон С. Цойс, з якім сустракаўся ў Любляне Міхал Баброўскі, рабіў захады, каб набыць «Граматыку» Мялеція Сматрыцкага, выдадзеную ўпершыню ў Вільні ў 1619 г., з мэтай дапамагчы стварэнню славенскіх граматык, над якімі працавалі Б. Кумердзей і В. Воднік⁷. Застаецца прасачыць, як названая граматыка паўплывала на іх змест і форму.

² Параўн. яго сумненні наконт гэтак званай агульнай усходнеславянскай «кальскі», якія грунтуюцца на поглядах О. Гуера, гл.: Станкевіч Я. Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзніку // Родная мова. 1930. № 5. С. 108.

³ Zoltán A. Fejezetek az orosz szókinés történetéből. Budapest, 1987; Золтан А. Пути проникновения западнорусской лексики в великорусский деловой язык в XV в. // *Studia Slavica*. 1988. Т. 34. Fasc. 1–4. P. 117.

⁴ Kompaniewicz B. Primus Truber oraz wiadomości o niektórych drukarniach słowiańskich i dziełach tamże wydanych // *Pamiętniki Historyczne Krajowe*. Lwów, 1941. S. 109–146.

⁵ Голас Радзімы. 1987. 18 чэрвеня.

⁶ Bohorizh A. *Arcticae Horulae Succisivae de Latinocarnialane literatura...* Wittenbergae, 1583 [пер. выд.: Ljubljana, 1970].

⁷ Чуркина И. В. Словенское возрождение и Россия // *Славяноведение*. 1992. № 2. С. 73.

Відаць, яна мела архаізуючы ўплыў, бо, у прыватнасці, Йозеф Добраўскі ў сваёй «Slovanke» папракаў В. Водніка ў тым, што ў ягонай граматыцы славенскай мовы ён больш апіраецца на граматыкі М. Ламаносава і М. Сматрыцкага, чым на грунтоўныя працы яго сучасніка Е. Копітара⁸. Пра тое, што В. Воднік актыўна карыстаўся граматыкай М. Сматрыцкага пры напісанні сваёй славенскай граматыкі, першай, выдадзенай на славенскай мове, сведчыць сам аўтар ва ўступе: «Дастаткова граматык, напісаных па-нямецку і па-лацінску, якія вучаць немцаў і іншых еўрапейцаў, як пісаць і гаварыць па-славенскі; але я не ведаю па-славенскі ж напісаных для ўласнага карыстання граматык, акрамя дзвюх: Сматрыцкага і Ламаносава...» Можна меркаваць, што граматыка Сматрыцкага натхніла В. Водніка на напісанне сваёй граматыкі па-славенску, каб вучыць моладзь роднай мове, бо «ўсе навукі трэба вывучаць на мове, якой нас вучыла маці». З гэтай граматыкі ён узяў і асноўную тэрміналогію⁹. Такім чынам, «беларускі фактар» паспрыяў на пэўным этапе фарміравання славенскай літаратурнай мовы ўмацаванню яе «славянскасці», а тым самым і пэўнай архаізацыі, што было рэакцыяй на пагрозу яе германізацыі; апошняе з пункту погляду экалінгвістыкі з'яўляецца натуральным працэсам. Якраз апеляцыя да «славянскасці», у тым ліку спасылкі на кірыла-мяфодзіеўскую традыцыю, якую працягвае граматыка М. Сматрыцкага, выкарыстоўвалася «перыферычнымі» славянскімі народамі для самасцвярджэння сваіх моваў¹⁰.

Заўважальным пры фарміраванні беларускай літаратурнай мовы быў «славенскі» фактар, хоць такая канстатацыя падаецца камусьці трохі парадоксальнай: дзе — Славенія, а дзе — Беларусь. Між тым, існуюць факты, якія пацвярджаюць такія сувязі. Ускосна пра пэўную тэндэнцыю на пачатковай стадыі станаўлення беларускай літаратурнай мовы сведчыць дзейнасць славенца Габрыэля Грубера, якая на працягу значнага перыяду актыўна фарміравала культурнае і духоўнае жыццё Полацка і звязаных з дзейнасцю Полацкага езуіцкага калегіума рэгіёнаў. «Мовазнаўца, што вольна валодаў лацінай, італьянскай, французскай, нямецкай, польскай, расейскай і беларускай мовамі», — сцвярджае пра яго Уладзімір Арлоў¹¹. У 1787 г. ён адчыніў друкарню¹². Гэты год Адам Мальдзіс лічыць этапным у развіцці беларускай літаратуры: «Упершыню на аснове школьных інтэрмедый нарадзілася беларуская (ці, дакладней, беларуска-польская) драма. І, што самае важнае, яе героі гавораць ужо не на старажытнай беларускай <...>, а <...> на жывой народнай гаворцы паўночнага ўсходу Беларусі. У аснову правапісу быў

⁸ Чуркина И. В. Русские и словенцы. М., 1986. С. 9.

⁹ Чуркина И. В. Словенское возрождение и Россия. С. 73.

¹⁰ Цыхун Г. Славянскія мовы ў святле экалінгвістыкі. Мн., 1998. С. 5.

¹¹ Польша. 1993. № 3. С. 164.

¹² Беларуская мова і літаратура ў школе. 1990. № 7. С. 55.

пакладзены фанетычны прынцып»¹³. Ці выпадковае гэта супадзенне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы? Здаецца — не выпадковае, калі звярнуць увагу, што ініцыятарам і натхніцелем вядомай моўнай рэформы Вука Караджыча ў Сербіі, прынцыпы якой у далейшым шмат у чым вызначылі характар новай беларускай літаратурнай мовы, быў славецц Эрней Копітар, пад непасрэдным уплывам якога сфарміравалася так званая тыпалагічная традыцыя ў развіцці славянскіх літаратурных моваў¹⁴. Тое, што мы называем тыпалагічнай традыцыяй, па сведчанні Ёжа Пагачніка, выйшла з «Копітаравай школы», што ставіла за мэту ў першую чаргу: а) падвышэнне статусу народнай мовы да ўзроўню стандартнай літаратурнай мовы, б) фанетычны прынцып правапісу, в) удасканаленне кірылічнай азбукі пры дапамозе новых знакаў¹⁵. Усе гэтыя прынцыпы ў дачыненні да беларускай літаратурнай мовы адлюстраваліся пры яе кадыфікацыі ў вядомай «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча, неаднаразова падымаліся і абмяркоўваліся ў час Акадэмічнай канферэнцыі ў Мінску ў 1926 г.¹⁶ Несумненна, што тут мы маем справу з пасіўным уплывам «славенскага» фактара, бо нам пакуль не вядома, ці ўплываў непасрэдна Е. Копітар на фарміраванне канцэпцыі адраджэння беларускай літаратурнай мовы ў М. Баброўскага пад час іх сустрэч у Вене. Аднак звесткі пра тое, што апошні ў 1820 г. прыдумаў літары ў польскім алфавіце, дастасаваныя да кірыліцы¹⁷, сведчаць пра магчымы непасрэдны ўплыў.

Спынімся на копітараўскай традыцыі славянскіх літаратурных моваў. Паводле Мікалая Трубяцкога, у славянскіх літаратурных мовах вылучаюцца дзве традыцыі: так званая царкоўнаславянская і польска-чэшская, ці дакладней — чэшска-польская. Да першай ён далучае рускую і балгарскую, да другой — чэшскую, польскую, славацкую, лужыцкую і нават украінскую. Наконт славенскай і сербскай ці харвацкай ён сцвярджаў, што яны не належаць да якой-небудзь традыцыі і стаяць асобна. Пра беларускую літаратурную мову ён нічога не казаў, а македонская на той час яшчэ канчаткова не сфарміравалася. Аднак, калі ўважліва паглядзець на гэтыя літаратурныя мовы, то можна заўважыць, што большасць з іх развівалася ў рэчышчы яшчэ

¹³ Мальдзіс А. І ажываюць спадчыны старонкі. Мн., 1994. С. 394. Мікола Хаўстовіч лічыць гэты ўплыў у далейшым яшчэ больш шырокім: «...менавіта дзейнасць езуітаў трэба лічыць тым фактарам, што спрыяў нараджэнню беларускае думкі. Менавіта вучні і студэнты полацкіх і іншых езуіцкіх школ і Акадэміі сталіся распрацоўшчыкамі беларускае нацыянальнае думкі» (Хаўстовіч М. Ігнат Даніловіч і «Катэхізіс» 1835 года // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1999. Zesz. 12. S. 146).

¹⁴ Цыхун Г. А. Водгулле Вукавых рэформ у Беларусі і Македоніі// *Веснік Беларускага універсітэта. Серыя 4: Філалогія, журналістыка*. 1988. № 2. С. 27–29.

¹⁵ Pogačnik J. Bartholomäus Kopitar: Leben und Werk. München, 1978. S. 73.

¹⁶ Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мн., 1927.

¹⁷ Białokozowicz B. Między Wschodem a Zachodem: Z dziejów formowania się białoruskiej świadomości narodowej. Białystok, 1998. S. 67.

адной, копітароўскай традыцыі. У адрозненне ад царкоўнаславянскай традыцыі, дзе славянскія літаратурныя мовы групуюцца, паводле М. Трубяцкога, на пераемнасці («преемственности»), г. зн. па *генетычнай* прыкмеце (бо старажытнаруская мова па сутнасці была царкоўнаславянскай, а сучасная руская ў значнай ступені захавала такі ж характар), чэшска-польскай традыцыі, дзе, паводле М. Трубяцкога, славянскія мовы групуюцца па прыкмеце ўплываў («влияния»), што зыходзяць з пэўнага цэнтра, г. зн. па *арэальнай* прыкмеце, сербская, харвацкая, македонская і беларуская, і ў меншай ступені — славенская, групуюцца па характару падабенства прынцыпаў, пакладзеных у аснову іх фарміравання, г. зн. па *тыпалагічнай* прыкмеце, што і дало падставы назваць гэтую традыцыю тыпалагічнай. Як бачна, цяпер ёсць усе падставы адносіць беларускую літаратурную мову да традыцыі, якая звязана з імем славенца Ернея Копітара. Такім чынам, «славенскі» фактар у беларускай мове і «беларускі» фактар у славенскай мове сведчаць пра ўзаемныя ўплывы славянскіх народаў. Падводзячы вынікі, трэба яшчэ раз канстатаваць наступнае: кожная славянская мова развіваецца па сваіх іманентных законах — і гэта галоўная лінія яе развіцця. На гэтую галоўную лінію ўплываюць у большай ці меншай ступені вонкавыя фактары, якія паскараюць ці замаруджаюць развіццё, садзейнічаюць захаванню асноўных, уласцівых ёй тэндэнцый ці дэфармуюць галоўную лінію развіцця.

Лариса Павленко (Луцьк, Украіна)

КОНОТАТИВНІ ХАРАКТЕРІСТЫКІ ПОХІДНЫХ НОМІНАЦІЙ ОСІБ В УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Матэрыялом для аналізу у нашай работі паслужыла усна творчысть двох блізкоспорідненых слов'янскіх народаў — украінскага й білоруськага, це невичерпне джерело пізнання ментальнасці нацыі, втілення поетичного генія народу, окраса його духовного життя, зокрема народні пісні, які Іван Огієнко оцінив так: «Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними»¹. Мова фольклору відзначається простотою й природністю висловів, стислістю у вираженні понять, прозорістю називання явищ, своєрідними символами. Саме фольклор «виконує роль каталізатора уніфікуючих, спільных тенденцій, що творять літаратурну мову на ґрунті народнорозмовного

¹ Огієнко І. Українська культура. К., 1992. С. 13.

² Єрмоленко С. Я. Фольклор і літаратурна мова. К., 1987. С. 11.

мовлення»². Виходячи з цього, необхідним є з'ясування закономірностей використання внутрішньосистемних потенцій словотворення у фольклорній мові, яка акумулює основні структурні характеристики національних мов, окреслює тенденції формування рівнів української й білоруської літературних мов. Серед макромасивів похідних утворень для аналізу дібрані номінації осіб, один із найбагатших у структурному й семантичному відношеннях клас слів.

Серед назв осіб, які мають додаткові конотативні характеристики, провідне місце посідають іменники. В колі субстантивів — назв осіб фольклорні джерела засвідчують порівняно невелику кількість дериватів.

Похідні іменники з лексико-граматичними суфіксами складають найповніший корпус назв (близько 80% усіх фіксацій). Значна кількість похідних цього типу дозволяє глибше проаналізувати їх щодо семантики, структурних характеристик твірних слів, рівня словотвірної активності формантів, які можуть вносити в значення слова відтінок суб'єктивної оцінки. З погляду стилістики утворення з цими суфіксами слід розглядати як емоційно забарвлені форми відповідного стилістичного нейтрального іменника. Нерідко в одному контексті вживаються як стилістично нейтральні, так і стилістично марковані похідні. Перше слово в такому дериваційному ряду, як правило, є непохідним, наприклад, *дід, дідок, дідусенько, дідище: Подивися, молода, Яка в діда борода* (УНП, 141); *Обізвася старий дідок з бородою* (УНП, 141); *Яка в тебе, дідусеньку, Шовкова борода* (УНП, 141); *Як пішов дідище Да на базарище* (УНП, 141).

Серед іменників із суфіксами суб'єктивної оцінки в сучасній українській і білоруській літературних мовах можна виділити дві групи: назви із значенням зменшеності переважно з позитивною оцінкою і назви із значенням збільшеності переважно з негативною оцінкою. У кожній з цих груп наявні лексеми з частковими значеннями. Іменники першої підгрупи вважаються виразниками пестливості, ласкавого або фамільярного ставлення мовця до названого предмета чи особи; іменники другої підгрупи виражають зневажливе, іронічне або фамільярне ставлення³. Крім названих емоційних відтінків, можливі й інші: захват, схвалення, доброзичливість, недобррозичливість, осуд; їх словотвірчі суфікси виразно набувають лише в контексті.

Народнопісенні джерела активно засвідчують усі названі типи емоційно-стильових відтінків, у них «слово живе найповнокровнішим життям, набуває метафоричності, образності та художньо-естетичної вартості»⁴.

³ Сікорська З. С., Шарпило Б. А. Іменники з суфіксами об'єктивної оцінки в сучасній українській мові // Мовознавство. 1977. № 6. С. 3.

⁴ Бондаренко Д. В. Семантико-стилістичні функції суфіксальних утворень в українських народних прислів'ях і приказках // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. К., 1983. С. 198.

Суфікси на означення здрібнілості й позитивної суб'єктивної оцінки значно відрізняються між собою за ступенем вираження як зменшеності, так і емоційного забарвлення. Мінімальний ступінь вираження здрібнілості мають найменш емоційно забарвлені суфікси *-ок*, *-ець* / *-ець*: *Там за гарой, там за другою Мяне брацец клічыць* (ФЧТ, 41) та *-ин-* / *-ін-*, *-иц-* / *-іц-* (в іменниках жіночого роду): *Ці добре, сястрыца, ў чужой старане* (БФ, 745). Для цих суфіксів взагалі властива тенденція до нейтралізації емоційно маркованого значення, крім тих випадків, коли носієм емоційності виступає твірна основа слова: *Ён, паганец, уцячэць, уцячэць, Мне галоўку натаўчэць, натаўчэць* (БФ, 682). У словотвірному типі з формантом *-ок* / *-ёк*, загальне значення якого — оцінка об'єкта, виділяються такі семантичні підтипи: іменники із значенням зменшеності, із значенням пестливості та із зменшено-пестливим значенням. У сфері конотативного творення номінацій осіб він вживається рідко: *І Мікітка зяцёк* (БФ, 670); *Ой, у полі пад вішанькаю Там казачок забіты лязьць* (БФ, 618). Засвідчені, крім того, поодинокі випадки використання його з метою надання похідному іменникові стилістичної конотації фамільярності, легкого відтінку зневаги: *Ой у перепілкі та старий мужичок* (Б, 306).

Тільки в білоруській мові вживається суфікс із відтінком конотації пестливості *-ухн-а*: *Хоць ты, мая мамухна, за Дунай замуж аддай, Толькі, мая мамухна, у прымакі не прымай* (ФЧТ, 59); *Плакала малада Люсечка, у святліцы седзячы: — Божухна, збавіцелю, калі гэта госці будуць (там само); Як аддаў жа татухна замуж даляко, Як аддаў жа родненькі замуж даляко* (Б-І, 38); — *А я сваю цешчухну перепрашу. Чырвонца паклон палажы; Што ў галоўцы — то яго мамулька, Што на сэрцы — то яго жонухна* (ФЧТ, 120).

Порівняно невелика кількість похідних містять суфікс суб'єктивної оцінки *-очок* / *-ечок*, *-очк-* / *-ечк-*, *-ачк-*. Іменники з цим формантом мають зменшено-пестливе або пестливе значення: *Ой Романе, Романочку, Не бав мене годиночку* (Б, 32); *Чом на тобі, наймиточку, Сорочка не біла* (ПУНТ, 109); *Цяжка дрэўцу без лісточка, Мне ж цяжэле без браточка* (БФ, 635); *Цяжка каменю на вадзе плысці, Так майму сыночку без маці расці* (ФЧТ, 131).

Значно активніше представлені іменники жіночого роду, утворені за допомогою суфікса *-очк-а* / *-ечк-а*, *-ачк-а*. Їх стилістична конотація теж пов'язана із здрібнілістю і пестливістю і майже не виявляє відтінку фамільярності: *Чи хміль, дочко, чи хмелиночка, Чи малая та дитиночка* (УНП, 51); *Ні дівчина, ні вдова — Рекруточка молада* (ПУНТ, 116); *Пастой, пастой, дзяўчыначка, Дай каню вады* (БФ, 644); *Ёсць у цябе, матульчка, дачушачкі дзве, Не давай ім такой волі, як дала ты мне* (БФ, 744); *Шынкарачка малада, А дай мёду гарцы два* (ФЧТ, 123).

Стилістичний аналіз похідних із названими суфіксами засвідчує переважання значення пестливості в стилістичній палітрі таких утворень.

Зменшеність, як стверджують приклади, виявляється дуже рідко, та й то вона супроводжує пестливий колорит.

Іноді текст насичений утвореннями вказаної структури і це надмірне вживання слів однотипної дериваційної будови актуалізує стилістичне забарвлення, створює відповідний емоційний колорит: *Вийди, таточку, на порадочку, Розкажу тобі усю правдочку* (УНП, 114); *Не журися, невдашечко, Бо я милий твій, Ой є в мене сіделечко Ще й кінь вороний* (УНП, 105); *Мала нічка - петрівочка — Не виспалася невісточка* (ПУНТ, 33); *Лиш не бери дочки удівочки, Бо не догляне худібочки, Маленької дитиночки* (Б, 188); *А сваталі малодачку і папы і дзякі, І папы і дзякі, і багатьма мужькі, не аддаў мяне татачка ні* (Б-П, 340); *Цётчкі-лябёдачкі, кладзіце намётчкі, Дзядзечкі-лябядзечкі, кладзіце капеечкі. Дзядзінкі-галубачкі, кладзіце урубачкі. Дзецюкі-малойчыкі, кладзіце чырвончыкі, Дзевачкі-баярчкі, кладзіце падарачкі* (ФЧТ, 74).

Інколи зменшено-пестливий суфікс контрастує із семантикою твірної основи, внаслідок чого виникає своєрідний словотвірно-стилістичний оксюморон: *Не хорувала я, мамцю, ні дня, ні години, Зів'яла квіточка, як від нелюбочка* (УНП, 42); *Са вечара разбойнічкі сабіралися, Са паўночанькі у разбой пашлі* (Б-П, 334).

Іменники словотвірного типу з афіксом *-ик / -ік, -чик / -чык* мають спільне для них значення оцінки. Причому в межах цієї загальної стильової характеристики найчастіше виділяються назви за такими семантико-оцінними відтінками: а) пестливості: *Ой два братчики сіно косили, А Ганя, сестра, їсти носила* (Б, 319); *Ой лиши - но, легінику, Траву підтинати, Та не буду я дитину Тобі колисати* (Б, 365); *Ой я тебе, моя дочко, не продам, Лиш я тебе за шинкарика віддам.* (Б, 132); *Крзучыкі мае мілья, Пашьйіце тры сукенкі ...* (ФЧТ, 60); б) зменшено-зневажливості: *Ой на ж тобі, багачику, дівку — В твоє сердечко ясененькую стрілку* (Б, 95).

В східнослов'янських мовах суфікси *-ок* і *-ик* на вираження зменшено-пестливості синонімічні, а тому інколи від одного й того ж слова можуть утворюватися демінутиви за допомогою обох суфіксів: *дід* → *дідок, дідик*.

Іменники з суфіксом *-чик* в сучасній українській мові конкурують із синонімічними словотвірними типами на *-ець*, рідше на *-ок, -ечок*. Назви з формантом *-ець* передають відтінки зменшеності, зменшено-пестливості, зневажливості: *писарець*.

Таке ж саме стилістичне забарвлення мають іменники з суфіксом *-к-а, -к-о*. Уснопоетична творчість ще зберігає чимало іменників з виразною емоційною конотацією: *Бодай же ти, мій батенько, віку не дожив, Як ти мене з сироткою, повік розлучив* (Б, 211); *Любка ж моя солоденька! А весь сивий товар тобі* (Б, 148); *Ой, заблудзіла красна дзеўка, Ягады брала* (БФ, 643). Близьким за значенням до названих є білоруський суфікс *-етк-а*: *А прышлі тры брацеткі сюды ваду браць* (Б-І, 62).

Інколи емоційно-стильовий відтінок похідних із названим формантом може послаблюватись: *Сидить козак у неволі, Сидить, сидить, тяжко дише Та й до мамки листи пише* (Б, 141); *То воля бацькі, воля маткі, Воля не мая* (БФ, 643).

Найпотужніший пласт мотивованих іменників із виразним стилістичним забарвленням складають утворення із суфіксами **-еньк-/оньк-, -аньк-**, де рівень вираження здрибнілості, пестливості особливо високий аж до інтимізації пестливих відтінків значень. Ці іменники в колі субстантивів аналізованої групи складають більше 60%: *Чи на свого служенька вірного, Чи на свою неньку стареньку* (УНП, 91); *Ой загинеш, мій синоньку, загинеш! На широкім Дунаю, Недалеко від краю* (Б, 143); *А ўсё ж тому казачэньку Да сэрца прыстану* (БФ, 683); *Хлапчыноньку шкода стала, Стала плакаць ды ўздыхаць* (БФ, 658); *Моя мамця — вороженька так мі ворожила* (Б, 205); *Дай же мені, жовняреньку, високу ліщину, Най я тобі вирятую молоду дівчину* (Б, 118); *Ой у лузі та і при березі Червона калина; Породила та удівонька Хорошого сина* (КП, 43); *Були свашеньки - черепашеньки, Були музики з бистрої ріки* (Б, 31); *Мне да матанькі У госці хочацца* (БФ, 628); *Перад казачэнькам — Траўка зелянька* (Б-П, 596).

Досить спорадично як фонетичний варіант суфіксів **-еньк-/оньк-** використовуються діалектні форманти **-ейк-/ойк-**: *Чорна хмаройка наступає, Ой то царойко виїжджає*. (Б, 128). В білоруській мові суфікс **-ейк-** є більш уживаним: *Серадкульшы брацейка мёд, віно носіць, ой, А малодшы брацейка пад ручку водзіць* (Б-І, 43). Суфікс **-еньк-** в білоруськомовних джерелах вживається рідше, ніж в українській мові.

Словотвірний формант **-еньк-/оньк-, -аньк-** як найбільш активний щодо дериваційної сполучуваності з іменниковими основами для творення назв суб'єктивної оцінки відіграє значну роль у творенні фрагментів стилістичної палітри фольклорних текстів. Пестливість, висока інтимізація похідних виражають глибокі почуття ніжності, інтимності переживань, є об'єктивним свідченням характерних ознак ментальності двох народів.

Специфічним є суфікс із послабленим значенням пестливості **-ул-я**, який активно використовується в білоруському фольклорі: *Свечачка згасне, матуля засне, То прыйду* (БФ, 647); *А мой родны татуля з карчомкі ідзе, Самы старшы брацятка татулю вядзе* (Б-І, 42). Наближається до стилістичної нейтральності й білоруський формант **-ушк-а**: *Ой, да прадай, бабушка, бычка* (БФ, 677); *Калі мая дачушка, прыдзі за мой стол* (Б-І, 62).

Нерегулярними у сфері найменування різних об'єктів позамовної дійсності для створення позитивного стилістичного ефекту виступають суфікси **-ин-а/-ин-и**. Пестливість тут виявляється мінімально. Більш виразним є забарвлення зменшеної пестливості чи зменшеності і навіть відтінку легкої зневаги, констатації певної неповноцінності: *А дівчину парубчина Давно виглядає* (Б, 204); *Ой широка ж домовина, А глибока яма: Лежить моя жєнишина. Як рибочка в'яла* (ПУНТ, 164).

Тільки один раз аналізований матеріал репрезентує вживання суфікса **-енк-о**, який має слабо виражений характер зменшеності і означає дітей інших осіб, названих твірною основою: **Восведенок** молоденький, *А під ним коник вороненький* (Б, 322).

Досліджувані фольклорні тексти засвідчують ряд слів, які характеризуються високим ступенем активності щодо творення назв із зменшено-пестливим значенням із різними суфіксами від однієї твірної основи. Найактивніше, зокрема, утворюються похідні від слова **мати / мама, брат, сестра, тато**. До відповідної словотвірної парадигми входять найменування різного ступеня емоційної градації: **мамка, мамця, матуся, матінка, матусенька, мамуня, мамусенька, мамунця, матушка: Мамко моя, зроби ми дайши, За Іванком дуже тяжко** (33, 233); **Жито, мамцю, жито мамцю, Жито - колосочки... Як дівчину не любити, Коли чорні очки** (33, 230); **Свекрухо - матінко, пусти її на вулицю! Хоч же я пуцу, дак діверко не пусти** (УНП, 58); **Мамуню, мамусенько, маєш дочок п'ять, Не пускай на довітки, нехай дома сплять** (Б, 389); **З кухарками, мамунцюню, гей же з кухарками** (Б, 302); **Моя матушка по кімнаті ходить, Сорочечку у рученьках носить** (УНП, 53); **тата, татка, татачка, татанька, татуля, татулька, татуленька, татухна: Мой мілы ўслед ходзіць, Ён свайго татку просіць** — **Татанька радюсенькі, Не бі ты хмяльніосеньку** (БФ, 633); **Мой татачка ходзіць, Белы ручкі ломіць** (Б-П, 336); **Адав мене татуля вельмі далёка** (Б-І, 42); **Ажно мой татуленька по саду ходзіць, ой, Самы старшы брацейка пад ручку водзіць** (Б-І, 43); **Дзякавала Параскоўка свайму татухну** (ФЧТ, 76).

Усі розглянуті суфікси надають словам різного ступеня відтінку розмовності, оскільки демінутивні утворення загалом не властиві писемній мові, за винятком стилю художньої літератури. У художньому стилі іменники з цими суфіксами вживаються, як правило, разом із зменшено-пестливими формами інших частин мови, утворюючи характерні стилістичні різновиди: народно-поетичний, народно-розмовний, літературно-розмовний.

Стилістично виразними виступають суфікси на означення збільшеності чи згрубілості, які є виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення і належать найчастіше до розмовно-просторічної лексики. Як і в демінутивах, слова із суфіксами на означення збільшеності чи згрубілості, що є виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення, також переважно належать до розмовної, а то й просторічної лексики. Значення збільшеності, згрубілості, різні стилістичні відтінки виявляються в них неоднаковою мірою і, так би мовити, в різних пропорціях, хоч вони й не утворюють таких виразних у цьому відношенні ланцюжків, як суфікси на означення зменшеності.

У найбільш «чистому» вигляді семантику збільшеності чи згрубілості передає суфікс **-иц-/-ішч-: дівчище**. Причому цей суфікс, як свідчать фольклорні джерела, все-таки переважно утворює конотацію згрубілості

з відтінком зневажливого, несхвального значення: *Де узаявся вівчарище Скинув бурдю[є], сірачище* (Б, 265); *Вари, вари, свекрушище, Вареники з сиром* (УНП, 70); *У варот стаїць стары старычышча Ды й Дуняшу гукае* (БФ, 625).

Інколи в одному контексті можуть виступати контрастні за словотвірним типом, а отже, і за стилістичними характеристиками однокореневі іменники. Це створює несподіваний ефект стильового забарвлення: *А мене старичище Не пускає на улицю на ігрище... А я свого старенького обдурила, В полив'яному горшку борщу наварила* (УНП, 137).

Менш відчутні відтінки збільшеності, згрублості мають слова із суфіксом **-иськ-: дівчисько**. Правда, аналізовані джерела використовують цей формант досить рідко.

Інші суфіксальні форманти, які в українській мові використовуються для вираження відтінку згрублості, зневажливості (**-юк-, -юг-, -яг-: козарлюга, -ур- (-юр-): басюра, -ань: здоровань**), в ліричних піснях або не вживаються зовсім, або представлені одиничними дериватами, що не дає підстав для їх системного аналізу. Аналізовані білоруські джерела не засвідчують похідних такої структури і семантики. І взагалі мотивовані назви осіб із значенням негативної конотації в білоруському фольклорі використовуються ще рідше, ніж в українському.

Досить обмеженими є стилістичні функції префіксів. Їх конотативні можливості виявляються тільки в окремих словах, особливо при зіставленні з непрефіксованими лексемами. Українські фольклорні джерела містять незначну кількість префіксальних іменників, які мають стилістичне забарвлення. Це, зокрема, похідні з префіксами **не-, недо-** (іноді поєднані з суфіксацією), які надають дериватам заперечної семантики чи значення неповної дії: *Узяли невістку неробітницю, потроху жне* (УНП, 71); *Зап'ягай же, недоростку, Коня вороного, Та й поїдем, недоростку, До батенька в гості* (УНП, 116) .

Утворення складних слів з одночасною суфіксацією чи без неї, є достатньо активним і в сфері стилістики, особливо в книжно-літературних стилях⁵. Цей спосіб деривації продуктивний і в мові фольклору. Правда, конотативне забарвлення цього типу похідних залежить більше від особливостей семантики поєднаних у композитах основ, їх місця в лексичній системі мови, від традицій вживання. Стилістичне забарвлення може пов'язуватися з новим значенням, яке виникає при поєднанні основ у межах композита: *Полюбила пройдисвіта Та й навіки пропала* (33,256); *То шевчики, то крамарі, Виновари й пивовари...* (33, 292); *Маладыя рыбаловы рыбу лавілі* (БФ, 744).

На відміну від основоскладання, яке ґрунтується на поєднанні компонентів з різною семантикою і таких, що найчастіше належать до різних

⁵ Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1967. С. 67.

частин мови, словоскладання, або юкстапозиція, базується здебільшого на поєднанні синонімічних слів, повторенні одного й того ж слова чи його однокореневого відповідника або навіть подібного за внутрішньою ритмічною організацією тощо. У багатьох складених утвореннях компоненти вступають у родово-видові стосунки, називають якість єдине поняття, становлять собою прикладкові словосполучення.

Фольклорні джерела засвідчують уживання великої кількості таких мовних одиниць, яким властива велика узагальнююча сила та емоційна насиченість. Опрацьований матеріал дозволяє виділити кілька структурно-смыслових типів таких складених утворень: повторення однакових чи однокоренових слів: *Будуть гості, брати-побратими, А ти, нене, в латаній свитині* (УНП, 83); прикладкові словосполучення: *Сини ж мої, сини, сини-соловейки, Чому ж мене не кидали, як були маленькі* (УНП, 37); *В лісі не барився і сам не втомився, Та до жінки-любки таки прикрутився* (УНП, 122); *Дасталася сестра брату-патурчаніну, Сестра брату, цешча зяцю-басурманіну* (БФ, 740); *Моя мати-зоря Мене заміж оддала На чужу сторону У велику сім'ю* (УНП, 46); копулятивні словосполучення: *Не слухала та й отця-неньки старого, Й послухала й да козаченька молодого* (УНП, 57).

Із певною стилістичною метою вживаються у фольклорних джерелах похідні, утворені морфолого-синтаксичним способом, а в стосунку до іменника — субстантивацією.

Як правило, в білоруських і українських народних піснях вживаються субстантивовані прикметники із яскравим емоційним значенням: *Як став милий продавати Та на милу купувати* (33, 285); *Нелюбо, нелюбо, що ж ти наробила, Що ти таку пару з світу розлучила* (Б, 217) ; *Як задумав старий женитися, Да нікого брати. Сів думав, думав, думав, Да нікого брати! Що стара не піде, Молода не хоче* (УНП, 140); *Там за гарой, там за другою Мяне мілы клічыць* (ФЧТ, 41); *Мой нялюбы ў вароцечках стаіць, У вароцечках стаіць* (Б-П, 533).

В колі субстантивованих прикметників найактивніше вживаються неповні субстантивати. Трапляється ситуативна субстантивація, яка використовується з метою своєрідної мовної економії: *Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки — Чорнявую та білявую, Третю руду та поганую* (33, 240); *Ідзі, стары, барадаты, У лес на малінку* (БФ, 666). Повна субстантивація у сфері номінації осіб використовується рідко: *Сядзіць братава на лаўцы, Ў вокны паглядае* (БФ, 662). Прикметники як лексико-граматичний клас слів генетично споріднені з іменниками. Очевидно, саме тому найчастіше субстантивуються слова цієї частини мови, хоча відомі випадки, коли інші лексико-граматичні класи слів виконують типові для іменника функції. Аналізовані фольклорні матеріали не засвідчують системних випадків субстантивації інших частин мови, проте окремі вживання такого типу субстантиватів можливі.

Мовна свідомість нації формується багатьма засобами: це і граматики, і словотвір, і лексикологія, і стилістика. Залучення до лінгвістичного аналізу мовного матеріалу двох підходів — стилістичного й дериваційного — дозволяє простежити плідну взаємодію цих двох рівнів. Фольклорні джерела дають багатий матеріал для вивчення специфіки стильових особливостей українського і білоруського словотвору.

Надзвичайно виразною щодо стилістичних характеристик слів є суфіксація, особливо використання суфіксів із лексико-граматичним значенням.

В колі таких дериватів можна констатувати протилежні типи конотації: зменшено-пестливу та збільшено-зневажливу. До названих основних видів стилістичної маркованості можуть долучатися додаткові відтінки експресивного характеру: інтимізації, іронії тощо.

Кількісні параметри вивчення стилістичних особливостей народно-пісенного словотвору дозволяють констатувати, що перевага (причому досить значна) надається суфіксам із зменшено-пестливим значенням.

Похідні із пейоративним забарвленням зустрічаються набагато рідше. Це, очевидно, зумовлене загальними настановами творців пісень, особливостями світосприйняття, ментальності двох східнослов'янських народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЇХ СКОРОЧЕНЬ

-
- Б** — Балади кохання та дошлюбних взаємин. К., 1987.
Б-I — Балады ў дзвюх кнігах. Мн., 1977. Кн. I.
Б-II — Балады ў дзвюх кнігах. Мн., 1977. Кн. II.
БФ — Беларускі фальклор: Хрэстаматыя. Мн., 1996.
ЗЗ — Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. К., 1989.
КП — Козацькі пісні. К., 1969.
КПП — Купальскія і пятроўскія песні. Мн., 1985.
ПУНТ — Перлини української народної творчості. К., 1991.
УНП — Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика. К., 1965. Ч. 2.
УНПК — Українські народні пісні про кохання. К., 1966.
ФЧТ — Фальклор у запісах Яна Чачота і братаў Тышкевічаў. Мн., 1997.

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКАЕ ЛЕКСІЧНАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Узаемныя кантакты беларускай і польскай моў бяруць пачатак яшчэ ў глыбокай старажытнасці. Генетычная блізкасць і тэрытарыяльнае суседства двух славянскіх народаў не маглі не прывесці да цеснага ўзаемадзяснення іх спрадвечных сродкаў зносін, абумовілі высокую ступень агульнасці камунікатыўных элементаў розных узроўняў. З узнікненнем пісьменнасці беларуска-польскія моўныя сувязі зведалі пэўную трансфармацыю: паступовае складванне літаратурных моў з іх тэндэнцыяй да выпрацоўкі і замацавання адзіных агульнанародных нормаў выразней акрэсліла моўныя межы, падзяліла неперапыўны гамагенны кантынуум блізкароднасных дыялектаў. Пашырыліся рамкі і функцыі, больш разнастайнымі сталі шляхі асноўнага віду моўнага ўплыву — запазычвання. Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова з самага пачатку свайго фарміравання актыўна выкарыстоўвала здабыткі польскай, ролю якой у гэтым сэнсе можна параўнаць з роляй царкоўнаславянскай мовы для рускай. Натуральна, найбольш выразна адлюстравалася польскамоўны ўплыў на лексічным узроўні як самым зменлівым, пранікальным, непасрэдна дэтэрмінаваным экстралінгвістычнымі фактарамі. Першае масавае пранікненне ў беларускую мову польскіх лексічных запазычванняў, на думку даследчыкаў, прыпадае на канец XIV стагоддзя¹.

Паланізмы ў старабеларускай мове заўсёды вылучаліся сярод іншых груп іншамоўных слоў як па колькасці, так і па прадметна-тэматычнай разнастайнасці. Шырокае ўжыванне атрымала грамадска-палітычная, гандлёвая, ваенная, навукова-культурная лексіка польскага паходжання. Галоўным чынам праз польскае пасрэдніцтва запазычваліся і словы з заходнееўрапейскіх моў. Роля польскай мовы ў развіцці і ўзбагачэнні слоўнікавага складу старабеларускай на ў наш час даволі падрабязна вывучана беларускімі і замежнымі даследчыкамі (працы У. Анічэнкі, А. Булькі, А. Жураўскага, В. Крыўчык, С. Кохмана, Х. Кюнэ, Г. Пальцава, В. Сташайтэнэ, А. Супруна і інш.).

У XIX – пачатку XX стагоддзя, калі фарміравалася нацыянальная літаратурная мова беларускага народа, паланізмы больш актыўна пранікаюць у жывую гаворку. Польская мова яшчэ застаецца магутным вонкавым фактарам развіцця беларускай лексікі, але паступова ўсё больш узмацняецца «ўсходняя» арыентацыя беларускамоўных аўтараў пры адборы і

¹ Крапивин П. Ф. К вопросу о появлении полонизмов в старобелорусском языке // Беларуская лексікалогія і этымалогія. Мн., 1968. С. 88–89.

запазычванні лексічных сродкаў, узрастае ўплыў дзяржаўнай рускай мовы. Пра некаторыя польскія запазычанні гэтага часу цяжка сказаць, запазычаны яны паўторна або маюць неперапыўную гісторыю (*валечнасць, вантп-лівасць, веларыб, візітаваць, каберац, кляйно́т, паспаліты, сыгнет, фра-сунак, цнота, шафаваць, шацаваць*)². Прыкметнай з’явай было таксама ўтварэнне калек на ўзор польскіх лексем (*абвестка, абрыс, здрадніцтва, існаванне, нарыс, наведамляць, падробка, падтрымліваць, сучаснасць, твор, штуркарства*).

Аналагічныя працэсы характарызавалі ўзаемадзеянне беларускай і рускай моў. Такім чынам, з самага пачатку свайго станаўлення нацыянальная літаратурная мова беларусаў мела дзве асноўныя крыніцы вонкавага лексічнага ўплыву, якія з уласцівай ім спецыфікай праявілі сябе і ў далейшым.

Савецкая эпоха ўнесла значныя змены ў дынаміку міжмоўных кантактаў у Беларусі. Істотнае пашырэнне функцый беларускай літаратурнай мовы вымагала прытоку вялікай колькасці неалагізмаў для абазначэння новых побытавых і тэрміналагічных рэалій. Патрэба ў паскораным развіцці лексічнага фонду выклікала яшчэ большую актывізацыю працэсаў запазычвання, на механізм і кірунак якіх наклалі адбітак з’явы экстралінгвістычнага плана.

У 20–30-я гады карэнным чынам мяняецца характар знешніх палітыка-эканамічных і культурна-моўных сувязей беларускага народа. Па вядомых гістарычных прычынах парушаюцца непасрэдняыя кантакты з Польшчай, што прыводзіць да рэзкага паслаблення беларуска-польскага моўнага ўзаемадзеяння. І хоць у 20-я гады лексічныя паланізмы яшчэ даволі шырока выкарыстоўваюцца ў розных літаратурных жанрах і стылях, «гэта было ўжо не прыцягненне новых лексічных сродкаў польскай мовы, а скарыстанне таго, што з’явілася ў беларускай мове ў выніку іх папярэдніх кантактаў»³. Дамінавальным вонкавым фактарам развіцця беларускай лексікі савецкага перыяду становіцца руская мова.

Сярод інавацый «савецкага» варыянта літаратурнай мовы запанавалі неалагізмы, калькі і паўкалькі рускага паходжання, выключна праз рускую мову запазычваліся актуальныя неславянскія намінацыі, пра што сведчыць іх семантычнае і фанетыка-арфаграфічнае асваенне ў мове-рэцэптары. Адзначаная тэндэнцыя паслядоўна падтрымлівалася лексікаграфічнай практыкай. Так, паводле кадыфікаваных норм словаўжывання з двух энсаватаесных слоў перавагу належала аддаваць агульнаму з рускай мовай (параўн., напрыклад, характарыстыку ў ТСБМ лексем *аловак* і *карандаш, крэйда* і *мел, цягнік* і *поезд*). Змена кірунку іншамоўнага ўздзеяння прывяла ў выніку да таго, што ўплыў польскай мовы з цягам часу спадае да мінімуму

² Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., 1970. С. 234.

³ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мн., 1982. С. 134.

і перастае колькі-небудзь выразна адчувацца на ўсіх структурных узроўнях беларускай літаратурнай мовы.

Такое становішча з параўнальнай стабільнасцю захоўвалася прыкладна да сярэдзіны 80-х гадоў, калі ў беларускай лексіцы сталі назірацца некаторыя прыкметы новага з’явы, так ці інакш абумоўленыя кардынальнымі зрухамі ў грамадскім жыцці.

Моўная практыка апошняга дзесяцігоддзя пазначана ўсё больш актыўным ужываннем на старонках беларускага перыядычнага друку, на радыё, тэлебачанні, у творах мастацкай літаратуры аб’ёмнага пласта новай, некадыфікаванай лексікі. Па-першае, гэта вялікая група англа-амерыканізмаў, запазычаных праз рускую мову, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння разнастайных сацыяльна-эканамічных навацый: *бартэр, дылер, дыстрыб’ютар, кліп, лізінг, менеджмент, прадзюсер, факс, холдынг, эксклюзіў* і інш. Уяўляюць цікавасць і патрабуюць спецыяльнага даследавання заканамернасці іх фанетыка-арфаграфічнага афармлення ў беларускай мове.

Па-другое, гэта шматлікія паланізмы, што пранікаюць у літаратурную мову як дублеты да ўжо існуючых нарматыўных лексічных адзінак: *амбасада, вальц, выстава, выступ* ‘выступленне’, *дзедзіна, зельнік, імпрэза, калюмна, канвалія, кіроўца, мапа, ментальнасць, міліцыянт, міт, мурын, навуковец, наклад, намёт, напой, народзіны, наступства, падвышка, пігулка, плыта, радавод, спіжарня, стасунак, страйк, таксоўка, улётка, фрызура, чын* ‘справа, дзеянне’; *вальны, выбітны, газаваны, гішпанскі, распушчальны, слічны, сьлінны, спартовы, тамтэйшы, шараговы; ганараваць, распаўядаць, танчыць, фундаваць* ‘засноўваць’ і інш. Звычайна такія словы не называюць якіх-небудзь новых рэалій, а выступаюць своеасаблівымі «канкурэнтамі» агульных з рускай мовай лексем, імкнучыся выцесніць іх на перыферыю моўнай камунікацыі.

Нельга не заўважыць, што большая частка такіх «неалагізмаў» выкарыстоўвалася яшчэ на пачатку ХХ стагоддзя, прыкладна да 30-х гадоў, але потым была пераведзена ў пасіўны ўжытак галоўным чынам намаганнямі кадэфікатараў. У плане гісторыка-этымалагічным многія з гэтых слоў узыходзяць да часоў праславянскага моўнага адзінства, з’яўляюцца супольнымі беларуска-польскімі інавацыямі старажытнай пары, агульнымі запазычаннямі з заходніх моў. З пункту гледжання сінхроннага стану лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы — гэта ярка выражаныя паланізмы. Той факт, што некаторыя з іх здаўна бытуюць у заходніх беларускіх гаворках, а таксама прыналежнасць адпаведных лексем сучаснай польскай мовы да асноўнага ядра слоўнікавага саставу пацвярджае непасрэдную крыніцу запазычвання.

У цэлым разрад паланізмаў цяпер уяўляе сабой ужо зусім не эфемерны струмень у патоку лексічных інавацый. Сюды ўваходзяць словы розных часцін мовы і лексіка-семантычных груп. Некаторыя суадносяцца з узуальнымі лексічнымі адзінкамі як фанетычныя, марфалагічныя або

словаўтваральныя варыянты. Адзначаныя лексемы яшчэ нельга назваць запазычаннямі ў поўным сэнсе слова, іх права на далейшае існаванне ў мове павінна быць пацверджана сталым ужываннем у разнастайных тэкстах. Згодна з тэорыяй лексічных інавацый, прапанаванай В. Мартынавым, вылучаюцца дзве формы лексічнага ўплыву — пранікненні і запазычанні⁴. Для пранікненняў характэрна наяўнасць абсалютных сінонімаў у мове-рэцэптары, што якраз і назіраецца ў прыведзеных прыкладах. У далейшым лексічныя пранікненні могуць эвалюцыяніраваць па лініі семантычнай ці стылістычнай дыферэнцыяцыі адносна сваіх дублетаў і перайсці ў разрад запазычанняў.

Паказальны той факт, што паралельна ў беларускай мове актывізуецца ў якасці нейтральнай запазычаная лексіка польскага паходжання, засведчаная ў слоўніках з рознымі абмежавальнымі паметамі (уст., разм., абл., кніжн.): *вайсковец, вакацыі, высылкі, гарбата, імбрычак, кавярня, метода, паганства 'язычніцтва', паходня, рондаль, службовец, тастамент, ходнік, чыннасць, чыннік; амбітны, дубальтовы, збройны, паганскі, размаіты; паліць 'куруць', пачувацца, прымружыць (вочы), развязаць 'вырашыць'*. «Ажыўленне» і маўленчая актуалізацыя гэтых лексічных адзінак асабліва характэрныя для сучаснай мастацкай літаратуры (творы У. Арлова, А. Федарэнкі, В. Мудрова, А. Наварыча, У. Сцяпана), што ілюструе працэсы так званых унутрылексічных перамяшчэнняў.

Прычыны своеасаблівага «рэнесансу» польскамоўнага ўплыву звязаны, відавочна, з пошукамі рацыянальных шляхоў развіцця слоўнікавага саставу беларускай мовы. Пасля таго як заганная ідэя аб зліцці моў была адкінута, заканамерна паўстала праблема выяўлення адметнага, спецыфічнага ў нацыянальных мовах. Сімптаматычна, што ў цяперашні час назіраецца актыўнае пранікненне ў літаратурны ўжытак не толькі запазычанняў, але і дыялектызмаў, наватвораў. Не адкідаюцца і супольныя з рускай мовай лексемы, — яны проста забяспечваюцца функцыянальнымі «канкурэнтамі». Параўнальна маладая літаратурная мова патрабуе развітой варыянтнасці, якая, як вядома, з'яўляецца крыніцай моўнай эвалюцыі.

Такім чынам, інавацыі польскага паходжання выкарыстоўваюцца не для называння новых рэалій, не для дыферэнцыяцыі паняццяў, — задача гэтых моўных сродкаў іншая: дапамагчы запусціць механізм натуральнага лексічнага развіцця, якое доўгія гады штучна стрымлівалася жорсткімі нарматыўнымі рэгламентацыямі. У сітуацыі, калі літаратурная мова абмежавана ў вусным ужытку, на першы план выходзяць пазамоўныя, суб'ектыўныя фактары, звязаныя з творчай асобай літаратара, пісьменніка, публіцыста. Прадстаўнікі беларускай творчай інтэлігенцыі звяртаюцца да здабыткаў польскай мовы, магчыма, падсвядома ўспрымаючы яе як своеасаблівы

⁴ Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древней поры. Мн., 1963. С. 31–32.

«мост» у свет заходняй, еўрапейскай цывілізацыі. Невыпадкова адзначаныя працэсы ўласцівыя ў першую чаргу перыядычным выданням і сродкам масавай інфармацыі выразна дэмакратычнага кірунку. Тут праяўляецца дзеянне сацыялінгвістычных заканамернасцей, уплыў ідэалагічных арыентацый на моўнае развіццё. Але, відаць, існуюць і глыбокія ўнутрымоўныя прычыны ажыўлення тэндэнцыі да «адштурхоўвання» ад рускай мовы. А.Жураўскі адзначае, што ў сярэдзіне XVII стагоддзя польская мова перастанала быць крыніцай папаўнення лексічнага саставу беларускай літаратурнай мовы. «...Да гэтага часу беларуская пісьмовая мова дасягнула такой ступені насычанасці паланізмамі, што далейшае іх пранікненне становілася практычна немагчымым: яно непазбежна цягнула за сабой зліццё польскай і беларускай лексікі. Адмежаванне ад польскай мовы з'явілася стыхійным праяўленнем імкнення мовы да самазахавання»⁵. Ці не падобная сітуацыя складвалася яшчэ зусім нядаўна ў дачыненні да рускай мовы? Ці можна сцвярджаць, што небяспечная тэндэнцыя ўжо пераадолена? Думаецца, што канчатковы адказ на гэтыя пытанні зможа даць толькі далейшая моўная практыка, якой наканавана прадвызначыць лёс шматлікіх лексічных інавацый, адабраць з іх найлепшыя, адкінуць лішнія, замацаваць неабходныя. Апіраючыся ў першую чаргу на ўласныя рэсурсы, беларуская мова, несумненна, будзе і надалей папаўняцца запазычанымі лексічнымі адзінкамі, што сведчыць пра гнуткасць мовы, яе здольнасць адказваць на запатрабаванні часу.

⁵ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1. С. 356.

Аляксандр Кіклевіч (Мінск)

ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКІ СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ СІНТАКСІС: АКТУАЛЬНЫ СТАН, ПРАБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТЫВЫ

1. АПАЛОГІЯ СУПАСТАЎЛЯЛЬНАГА СІНТАКСІСУ

Можна цалкам аб'ектыўна сцвярджаць, што сінтаксіс стаў тварэннем лінгвістыкі XX ст. У 1959 г. выходзяць з друку «Асновы структурнага сінтаксісу» Л. Цензера. У 1957 г. свае «Сінтаксічныя структуры» публікуе Н. Хомскі, адкрываючы эру генератыўнай лінгвістыкі, у якой менавіта сінтаксіс быў на першым месцы. У 1968 г. Ч. Філмар выступае з артыкулам «Справа аб склоне» і адкрывае новы кірунак навукі пра мову — семантычны сінтаксіс, які лёгка ў аснову функцыянальнай граматыкі С. Дзіка — аднаго з найлепшых дасягненняў лінгвістыкі XX ст. У сярэдзіне XX ст.

выдатны польскі філосаф А. Тарскі будзе сістэму фармальнай (лагічнай) семантыкі, фактычна — фармальнага сінтаксісу, які абапіраецца на логіку прэдыкатаў. У канцы стагоддзя гэта фармальная сістэма становіцца базай для стварэння так званых «лагічных граматык», напрыклад граматыкі нямецкай мовы ў версіі Ф. фон Кучэра ці граматыкі англійскай мовы ў версіі М. Крэсвела. Такім чынам, сінтаксіс, які традыцыйна ўяўляўся як навука пра дзейнік, выказнік і іншыя члены сказа, а таксама пра тыпы складаных сказаў, у XX ст. прынцыпова змяніў сваё аблічча.

Супастаўляльнае (або канфрантатыўнае) мовазнаўства ставіць, як вядома, сваёй мэтай апісанне дыферэнцыйных прымет адной мовы адносна іншай (ці іншых). Такая мэта ставіцца, па-першае, каб аптымізаваць тэорыю, а перадусім практыку перакладу, па-другое, каб аптымізаваць навучанне мовы як замежнай, па-трэцяе, каб аптымізаваць агульную лінгвістычную мадэль мовы. Супастаўляльнае апісанне сінтаксісу трэба разумець (у кантэксце тых праблем, якія закранае сучасная сусветная сінтаксічная навука) як параўнанне этнічных культур і ўласцівых ім спосабаў камунікацыі. Сінтаксіс найбольш звязаны з мысленнем, з сацыяльнымі паводзінамі і дзеяннямі носьбітаў канкрэтнай мовы, таму найбольш важную і істотную канфрантатыўную інфармацыю можа даць менавіта вывучэнне формы, структуры і зместу камунікатыўных адзінак — выказванняў і тэкстаў. Каб паказаць, наколькі каштоўнай можа быць сінтаксічная (дакладней — сінтаматычная) інфармацыя пры параўнанні моў, прывяду наступны прыклад з верша Р. Барадуліна:

Трэба дома бываць часцей,
Трэба дома бываць не госцем,
Каб душою не зачарсцевець,
Каб святое не страціць штосьці.

Звернем увагу на назоўнік *дома*. Як можна перакласці яго, напрыклад, на польскую мову? У польска-беларускім слоўніку пад рэдакцыяй А. Абрэмбскай-Яблонскай і М. Бірылы чытаем: *do domu* — *дамоў, дадому, дахаты*; *w domu* — *дома*. Значыць, польскі пераклад першага радка выглядаў бы так:

Trzeba w domu bywać częściej...

Але ў такім перакладзе адчуваецца недакладнасць, звязаная з тым, што беларускае *дома* і польскае *w domu* не супадаюць па сваіх значэннях. У «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» пад рэдакцыяй Р. Судніка і М. Крыўко чытаем: «*Дома* (прыслоўе) — у сваёй хаце, кватэры, там, дзе пражываеш». Паспрабуем суаднесці гэту дэфініцыю з цытаванымі радкамі Барадуліна: *Трэба бываць часцей у сваёй хаце, кватэры, там, дзе пражываеш*. Але на самой справе сказ *Трэба дома бываць часцей* адлюстроўвае важны культурна-этычны стэрэатып (ці імператыву) беларусаў — неабходнасць падтрымліваць сувязь з бацькамі, роднасць з тым месцам, дзе

чалавек нарадзіўся і дзе прайшло яго дзяцінства. *Дома* ў вершы Р. Барадуліна — гэта не ‘там, дзе пражываеш’, а — як гэта ні парадаксальна — ‘там, дзе зараз не пражываеш, — у вёсцы, дзе ты нарадзіўся і дзе засталіся твае бацькі’. Такая семантычная інтэрпрэтацыя назоўніка *дом* зусім не з’яўляецца толькі прыналежнасцю ідыястылю Барадуліна, гэта — цалкам тыповае, распаўсюджанае ўжыванне слова. Яно, магчыма, выяўляе асаблівасць беларускай этнічнай ментальнасці. Але, звернем увагу, з дапамогай слоўнікавай інфармацыі гэтую асаблівасць адлюстравіць нельга — мы павінны звярнуцца да тэксту, бо толькі тэкст выступае сапраўднай крыніцай ведаў пра культуру.

2. ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКІ СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ СІНТАКСІС: СТАН І ПРАБЛЕМЫ

Сістэматычныя параўнальныя даследаванні польскага і беларускага сінтаксісу ні ў Беларусі, ні ў Польшчы не праводзіліся. Польска-беларускія сінтаксічныя паралелі фрагментарна, аказіяльна прадстаўлены ў працах па дыялекталогіі і арэальнай лінгвістыцы. У апошнія гады з’явіліся некаторыя даследаванні, дзе гэта праблематыка займае цэнтральнае месца. Гэта працы С. Важніка¹ і А. Кіклевіча², а таксама толькі што выдадзены выдавецтвам «Беларуская энцыклапедыя» першы беларускамоўны падручнік для універсітэтаў «Польская мова»³, які можна разглядаць і як першую спробу польска-беларускай параўнальнай граматыкі, што адзначыў у сваёй рэцэнзіі М. Юркоўскі.

Аднак паспяховаму развіццю канфрантатыўных польска-беларускіх даследаванняў сказа і тэксту перашкаджае шэраг фактараў.

¹ Важнік С. А. Безэквівалентны сінтаксіс беларускай і польскай моў // Паланістыка 1998. Мн., 1998. С. 53–67; Яго ж. Катэгорыі адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці і персанальнасці / неперсанальнасці як тэкстаўтваральныя (на матэрыяле беларускай і польскай моў) // Валентносная граматыка в структурном и коммуникативном аспектах и ее выразительные возможности в языке и речи. 2. Могилев, 1998. С. 164–168; Яго ж. Семантыка-сінтаксічныя мадэлі вызначвання і іх аналіз // Матэрыялы 51-й студэнцкай навуковай канферэнцыі БДУ. Мн., 1994. С. 136; Яго ж. Семантычнае акружэнне дзеяслоўнага прэдыката: тыпы рэфэрэнцы адзіночнага і множнага актантаў пры дзеяслоўным прэдыкаце // Зборнік навуковых артыкулаў студэнтаў Белдзяржуніверсітэта. Ч. 2. Мн., 1995. С. 140–142; Яго ж. Тыпы рэфэрэнцы актантаў пры дзеяслоўным прэдыкаце // Молодые филологи Беларуси – 1996. Мн., 1997. С. 17–26; Яго ж. Вопыт супастаўляльнага-тыпалагічнага апісання вербальнай групы паводле катэгорыі адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці і персанальнасці / неперсанальнасці (на матэрыяле беларускай і польскай моў) // Антропоцентричний підхід у дослідженні мові. Ніжін; Гродна, 1998. С. 118–120.

² Кіклевіч А. К. Іменныя формы дзеяслова ў беларускай, рускай і польскай мовах // Проблемы изучения и преподавания русского языка в вузах и школах республики. Тез. докл. науч. конф. Мн., 1992. Ч. 1. С. 122–124; Яго ж. Сінтаксіс у навуковых граматыках славянскіх моў // Единство восточнославянских народов: прошлое, настоящее, перспективы. Гомель, 1995. С. 192–194.

³ Кіклевіч А. К., Кожынава А. А., Кур’ян І. У. Польская мова. Мн., 2000.

2.1. Першы негатыўны фактар — гэта несуразмернасць сучаснага стану польскай і беларускай сінтаксічнай навукі. Найбольш вядомымі, аўтарытэтнымі ў славістыцы лічацца руская, чэшская і польская сінтаксічныя традыцыі. У капітальнай «Рускай граматыцы» 1980 г. сінтаксісу прысвечаны асобны том (аб’ёмам больш за 700 с.). Паасобку апісваюцца 1) сінтаксіс слова і формы слова, 2) сінтаксіс словазлучэння, 3) сінтаксіс простага сказа і 4) сінтаксіс складанага сказа. Для ўсіх гэтых раздзелаў характэрны комплексны падыход, у адпаведнасці з якім намінацыўныя і камунікацыўныя адзінкі разглядаюцца ў фармальна-граматычным, семантычным і камунікацыўным аспектах. Акцэнт ставіцца не на тыпалогію словазлучэнняў (як гэта рабілася раней, у акадэмічнай граматыцы 1954 г.), а на тыпалогію відаў падпарадкавальнай сувязі. Дзецца функцыянальная дэфініцыя сказа. Вылучаецца паняцце прэдыкацыўнай асновы і праводзіцца дэталёвая класіфікацыя структурных схем. Станоўчай уласцівасцю граматыкі з’яўляецца апісанне камунікацыўных адзінак з дынамічнага пункту погляду.

Высокі ўзровень сінтаксічнага апісання адрознівае таксама чэшскую лінгвістычную традыцыю. Менавіта чэхі (В. Матэіус і яго школа) з’яўляюцца стваральнікамі камунікацыўнага сінтаксісу. У другой палове ХХ ст. выдадзены фундаментальныя манаграфіі па сінтаксісе чэшскай мовы: Ф. Капечнага ў 1962 г., У. Шмілаўэра ў 1969 г., М. Грэпля і П. Карліка ў 1986 г. Да дасягненняў чэшскай лінгвістычнай навукі належыць і выдадзеная ў 1979 г. у Празе двухтомная «Русская грамматика». У 70–80-я гады чэхі былі «закананадаўцамі моды» ў еўрапейскай сінтаксічнай навучы. Ф. Данеш, К. Гаўзенблас і інш. стварылі грунтоўную канцэпцыю апісання сінтаксісу: асобна вывучаліся тры тыпы сінтаксічных структур — фармальна-граматычная, семантычная і камунікацыўная. Таксама ставілася перспектыўная навуковая задача — апісанне комплексных, інтэгратаўных мадэляў сказа, хаця трэба адзначыць, што яна, на жаль, не была выканана.

Высокі ўзровень сінтаксічнага аналізу традыцыйна характэрны для польскай лінгвістыкі — дастаткова спаслацца на грунтоўныя манаграфіі або раздзелы манаграфій А. Крыньскага, А. Краснавольскага, Г. Гертнера, З. Клемянсевича, С. Ядлоўскага, С. Кароляка, Р. Гжэгарчыковай, З. Салёні і М. Свідзінскага, Е. Падрацкага і інш. У 1984 г. выйшаў першы том грунтоўнай акадэмічнай граматыкі сучаснай польскай мовы, і менавіта ён быў цалкам прысвечаны сінтаксісу. Мова ў граматыцы разумеецца як з’ява камунікацыўная, таму сінтаксіс, які складаецца з камунікацыўных адзінак — выказванняў і тэкстаў, выступае найважнейшым моўным узроўнем. Усе структурныя, будаўнічыя адзінкі (перадусім слова і марфема) апісваюцца ў функцыянальным аспекце — з пункту гледжання іх ролі ў складзе адзінак большага фармату.

У беларускай лінгвістыцы сінтаксіс знаходзіцца на далёкай перыферыі. На пераломе стагоддзяў, калі ў сусветнай лінгвістыцы дамінуюць кагнітыўныя, камунікацыўныя і функцыянальныя тэорыі, беларуская лінгві-

стычная свядомасць, здаецца, спынілася на такіх паняццях, як «маўленчая намінацыя» ці «мянушкі роднага сяла». Стан распрацоўкі сінтаксісу адпавядае ўзорам стогадовай даўнасці. Калі ў дачыненні да універсітэцкіх падручнікаў, напрыклад Л. Бурака, гэта яшчэ неяк можна растлумачыць традыцыйным кансерватызмам дыдактычнай літаратуры, якая перш за ўсё павінна захоўваць навуковую традыцыю, то нельга зразумець, чаму выдадзены ў 1986 г. сінтаксічны том «Беларускай граматыкі» цалкам ігнаруе развіццё навукі і тэа новае сінтаксічныя тэорыі, што з’явіліся ў другой палове XX ст. Важнае месца ў кнізе займае апісанне словазлучэнняў. Тэорыя словазлучэння, распрацаваная В. Вінаградавым, распаўсюджаная толькі ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве і з сённяшняга пункту гледжання мае рысы савецкага прымусу. Як паказваюць даследаванні, апошнім часам гэта тэорыя мае ўсё менш прыхільнікаў і сярод русістаў, бо, па-першае, словазлучэнне з’яўляецца вынікам аналізу і належыць не да мовы як натуральнай з’явы, а да мадэлі мовы як штучнай з’явы; па-другое, словазлучэнне, на суперак меркаванням В. Вінаградава, не выконвае намінацыйнай функцыі. «Беларуская граматыка», аднак, на гэта не звяртае ўвагі, бо яе агульная рыса — асемантызм. У кнізе адсутнічае хаця б самая агульная дэфініцыя сказа, а тое, што пра сказ паведамляецца, у агульных рысах супадае са школьнай граматыкай. У кнізе падаецца традыцыйная сістэма членаў сказа: дзейнік, выказнік, дапаўненне і г. д., якіх у большасці сучасных граматык ужо няма. Аўтары пішуць, што выказнік граматычна залежны ад дзейніка (с. 112), што супярэчыць іх ранейшаму выказанню (с. 43): «Назоўнік у якасці галоўнага кампанента здольны падпарадкоўваць толькі неасабовыя формы дзеяслова».

У кнізе не знайшла адлюстравання ні адна з сінтаксічных тэорый, што былі прапанаваныя ў XX ст. Не адлюстраваная ў ёй выкананая на беларускім матэрыяле манаграфія А. Міхневіча 1976 г. — адно з лепшых семантыка-сінтаксічных даследаванняў у славістыцы 70-х гадоў.

Сціплае месца займае сінтаксічная праблематыка і ў выдадзеным Апольскім універсітэтам (Польшча) томе «Беларуская мова» (серыя «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»). Параўнаем аб’ём некаторых раздзелаў: фанетыка (літаратурнае вымаўленне) — 43 с., словаўтварэнне — 36 с., сінтаксіс — 15 с. У раздзеле «Сінтаксіс», напісаным Т. Рамзай, па-першае, адсутнічае сістэмнасць і цэласнасць у падачы фактаў, падбор якіх выглядае выпадковым, па-другое, апісваюцца некаторыя з’явы (парцэляцыя, устаўныя канструкцыі і інш.), што не складаюць адметнай асаблівасці беларускай мовы — на матэрыяле рускай мовы яны раней былі апісаны Ю. Ваннікавым, Н. Мячкоўскай, Б. Норманам і інш. Разам з тым сама спроба апісання сінтаксічных працэсаў (аперацый) у сучаснай беларускай мове — факт пазітыўны.

2.2. Другі фактар, што негатыўна ўплывае на польска-беларускія супастаўляльныя даследаванні ў галіне сінтаксісу, — уяўнае падабенства дзвюх

моў на сінтаксічным узроўні. Сама ідэя універсалізму сінтаксічных структур паходзіць яшчэ з філасофіі Р. Дэкарта, у XX ст. адным з яе прыхільнікаў быў Н. Хомскі. Яшчэ больш падстаў мае гэтая ідэя ў дачыненні да гістарычна блізкіх, роднасных моў, якія, да таго ж, знаходзяцца ў пастаянным кантакце, як, напрыклад, польская і беларуская. Аб'ектыўныя факты, аднак, паказваюць, што пры параўнальна вялікай ступені падабенства ў сінтаксісе польскай і беларускай моў назіраецца мноства адрозненняў, якія, у прыватнасці, апісваюцца ў памянёным вышэй падручніку «Польская мова». Спецыфічныя сінтаксічныя рысы кожнай мовы асабліва ярка праяўляюцца пры інтэрферэнцыі, калі ў структуру выказвання інкарпаруюцца іншамовныя элементы. Так выглядаюць беларускія тэксты, што друкуюцца ў газеце «Ніва» (орган Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Бела-стоку) — прыклады з нумароў ад 17 верасня і 8 кастрычніка 1989 г.:

Яны засталіся жыць пры старой бабулі — па аналогіі з польскай канструкцыяй *mieszkać przy kimś*; згодна з нормай беларускай мовы павінна было б быць: *засталіся жыць са старой бабуляй*.

Карыстанне з рускай мовы выклікана многімі фактарамі — па аналогіі з польскай канструкцыяй *korzystać z czegoś*; згодна з нормай беларускай мовы павінна было б быць: *карыстанне рускай мовай*.

Жылі выключна з яе грошай — па аналогіі з польскай канструкцыяй *żyć z czegoś*; згодна з нормай беларускай мовы павінна было б быць: *жылі на яе грошы*.

Амерыканскі сатырык, адказваючы на ліст маладога кандыдата на пісьменніка, напісаў... — па аналогіі з польскай канструкцыяй *kandydat na kogoś*; згодна з нормай беларускай мовы павінна было б быць: *кандыдат у пісьменнікі*.

2.3. Наступным фактарам з'яўляецца, так бы мовіць, «цень старэйшага брата». Некаторыя лінгвісты згаджаюцца: так, паміж дзвюма мовамі маюцца істотныя граматычныя, у тым ліку сінтаксічныя, разыходжанні, але змест польска-беларускіх моўных паралеляў прынцыпова не адрозніваецца ад адносін паміж польскай і рускай мовамі. Паколькі ж русістыка займае ў славістычнай парадыгме на Захадзе цэнтральнае месца, беларуская праблематыка адсоўваецца на другі план, апраўданнем чаму часткова служыць праславаўтае «единство восточнославянских народов». На беспадстаўнасць такіх меркаванняў паказваюць шматлікія прыклады. Так, ні польскай, ні рускай мове не ўласцівае вар'іраванне сінтаксічнай спалучальнасці прыназоўніка *na* ў залежнасці ад граматычнага значэння ліку назоўніка: *Кніга хадзіла на інстытуту* (прыклад з «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы») — *Кніга хадзіла на інстытутах; Так ішлі яны на драўлянаму тратуарчыку* (П. Пестрак) — *Так хадзілі яны на драўляных тратуарчыках*. Канструкцыі з давальным склонам назоўніка ў апошні час разглядаюцца як адхіленні ад літаратурнай нормы, хаця, паводле назіранняў У. Тапарова, у помніках старабеларускай мовы прыназоўнік

на ўжываецца з месным склонам замест давальнага толькі ў выніку польскіх ці чэшскіх моўных уплываў⁴.

Асаблівасць беларускай мовы складаюць таксама канструкцыі з іменнымі формамі дзеяслова. Параўнаем іх з аналагічнымі канструкцыямі ў польскай і рускай мовах⁵. З пункту гледжання структуры катэгорыі больш падобныя паміж сабою руская і беларуская мовы: тут вылучаюцца 4 словазмяняльныя парадэгмы дзеепрыметнікаў: 1) незалежнага стану цяперашняга часу, 2) незалежнага стану прошлага часу, 3) залежнага стану цяперашняга часу і 4) залежнага стану прошлага часу. У польскай мове маюцца толькі дзве такія парадэгмы: 1) незалежнага стану цяперашняга часу і 2) залежнага стану прошлага часу.

Што да граматычнай формы, то тут большае падабенства назіраецца паміж польскай і беларускай мовамі: у формах дзеепрыслоўяў закончанага трывання захоўваецца зыходны няўсечаны суфікс: *зробіўшы, zrobiwszy*, пар. рус. *сделав*. Гэта ж датычыць і дзеепрыслоўяў незакончанага трывання, дзе ў адрозненне ад кадыфікаванай рускай мовы беларуская і польская захавалі зычны гук у суфіксе: *ідуць, идут*, пар. рус. *идя*. Урэшце, фанетычная блізкасць беларускай і польскай моў назіраецца таксама ў формах дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу, у якіх беларускія і польскія формы з кароткім *н* з'яўляюцца больш архаічнымі: *зроблены, zrobiony*, пар. рус. *сделанный*.

З пункту гледжання функцыянавання назіраецца большае падабенства паміж рускай і польскай мовамі: ступень тэкставай рэалізацыі наяўных марфалагічных парадэгм дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў тут, у параўнанні з беларускай мовай, больш высокая. Беларуская сістэма іменных форм дзеяслова (асабліва дзеепрыметнікаў) якраз рэалізуецца даволі нерэгулярна (што ўласціва і ўкраінскай мове), бо, напрыклад, формы дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу тыпу *хлопчык, читаючы книгу* ўспрымаюцца як русізмы (пар. рус. *мальчик, читающий книгу* або пол. *chłopiec czytający książkę*). Такім чынам, у галіне сінтаксісу іменных форм дзеяслова кожная з трох моў мае сваю спецыфіку:

⁴ Топоров В. Н. Локатив в славянских языках. М., 1961.

⁵ Кіклевіч А. К. Іменныя формы дзеяслова ў беларускай, рускай і польскай мовах. С. 122–124.

2.4. Паспяховаму правядзенню супастаўляльных даследаванняў дзвюх моў у пэўным сэнсе перашкаджае таксама дынаміка нормы сучаснай беларускай мовы, што не раз становілася прадметам навуковых і калянавуковых дыскусій⁶. Неўсталяванасць нормы, а менавіта існаванне яе дзвюх версій — афіцыйнай, якая адлюстравана ў выданнях акадэмічных граматык і слоўнікаў, і неафіцыйнай, якая прадстаўлена тэкстамі апазіцыйнага друку, прыводзіць да таго, што раздвойваецца аб’ект параўнання. Так, у руска-беларускім размоўніку А. Міхневіча падаецца канструкцыя *палова дзесятай*, хаця ў газеце «Наша ніва» можна прачытаць *а палове на дзесятую*. Другі варыянт з’яўляецца больш аналітычным, так бы мовіць, больш еўрапейскім і часткова напамінае польскую канструкцыю *o wpół do dziesiątej*.

Паводле афіцыйнай беларускай нормы ў сказах ідэнтыфікацыі дзеяслоў-звязка *быць* ў цяперашнім часе не ўжываецца, а іменная частка выказніка стаіць у назоўным склоне, пар.: *Барбара — студэнтка матэматычнага факультэта*. Польскія сінтаксічныя адпаведнікі маюць іншую граматычную форму: *Barbara jest studentką Wydziału Matematycznego*. Пад уплывам польскай мовы гэта канструкцыя распаўсюджваецца ў тэкстах апазіцыйнага друку, нават часам сустракаецца ў вусным маўленні: *Пол ёсць катэгорыяй сацыяльнага статусу* (Arche. 1993. № 3); *Вы ёсць дэлегатам ці толькі ўдзельнікам?* (вуснае маўленне).

3. ПЕРСПЕКТЫВЫ

Для распрацоўкі грунтоўнай польска-беларускай супастаўляльнай граматыкі ўжо сёння маецца даволі сур’ёзная тэарэтычная і эмпірычная база. Гэта папярэднія даследаванні дыялектолагаў і спецыялістаў па арэальнай лінгвістыцы — В. Вярэніча, К. Гюлумянц, Г. Цыхуна, С. Прохаравай і інш. Гэта картэтака каштоўнага дыялектнага матэрыялу, які захоўваецца ў Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі і які пакуль што не апрацаваны. Гэта матэрыялы чатырох навуковых канферэнцый па супастаўляльнаму мовазнаўству, што пачынаючы з 1990 г. праводзіцца ў Віцебску. Гэта матэрыялы штогодніка «Паланістыка» (рэдактар А. Кіклевіч), які з 1998 г. выдаецца ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Гэта навуковая моладзь, якая зацікаўлена ў распрацоўцы міжнародных праектаў і ў супрацоўніцтве з польскімі калегамі. Сумесны праект польска-беларускага канфрантатыва сінтаксісу абмяркоўваўся на міжнароднай навуковай канферэнцыі «Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim» (z okazji jubileuszu 65-lecia urodzin i 40-lecia pracy prof. Janusza Riegera), Варшава, 1999 г. Такім чынам, маюцца падставы, каб спадзявацца, што дадзеная галіна навукі мае добрыя перспектывы.

⁶ Гл.: Кіклевіч А. К., Пацехіна А. А. Беларуская літаратурная норма: дынаміка і інавацыі (на матэрыяле сучаснага беларускага друку) // *Slavia Orientalis*. 2000. Т. XLIX. № 1. S. 93–105.

Святлана Іванова (Магілёў, Беларусь)

НАКОЛЬКІ БЛІЗКІЯ БЛІЗКАРОДНАСНЫЯ МОВЫ (ГРАМАТЫЧНЫ КАНТРАСТ ПАМІЖ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАМІ)

Сучасныя тыпалагічныя і супастаўляльныя даследаванні няроднасных і роднасных моў характарызуюцца не толькі паглыбленым апісаннем міжмоўных падабенстваў і адрозненняў на розных узроўнях моўнай сістэмы, але і тэндэнцыяй да вызначэння суадносін агульнага і спецыфічнага ў групах роднасных моў, характару суадноснасці граматычнай будовы моў, а таксама ступені блізкасці vs. аддаленасці паміж пэўнымі мовамі.

Пад роднасцю моў звычайна разумеецца «агульная ўласцівасць дзвюх ці некалькіх моў, якая заключаецца ў тым, што іх спрадвечныя мінімальныя значымыя элементы знаходзяцца ў пэўных адпаведнасцях, якія адлюстроўваюць рэгулярны характар гукавых пераўтварэнняў матэрыяльнага фонду, што ўзыходзіць да агульнай крыніцы — прамовы» (Журавлев, 1990, 418). Адносіны моўнай роднасці звычайна вызначаюцца праз сістэму паняццяў і тэрмінаў, прынятых ў рамках параўнальна-гістарычнага метаду. Калі адны з гэтых тэрмінаў і паняццяў, накшталт «прамова», «архетып», «моўнае адгалінаванне» (рус. «языковая ветвь»), «моўная сям'я», «група моў», набылі фундаментальнасць, то іншыя яшчэ напаўняюцца неабходным зместам і толькі замацоўваюцца ў лінгвістыцы. Гэта датычыцца і такога тэрміна, як «ступень роднасці моў», пад якой разумеецца лінгвістычная адлегласць паміж роднаснымі мовамі (Журавлев, 1990, 419), або, дакладней кажучы, паказчык іх генетычнай блізкасці (Журавлев, 1994).

У параўнальна-гістарычным мовазнаўстве адносіны роднасці паміж мовамі прынята апісваць пры дапамозе індэксаў генетычнай блізкасці, якія выводзяцца на падставе большага ці меншага аб'ёму спрадвечнай матэрыяльнай агульнасці. Разыходжанні ў поглядах мовазнаўцаў на гэтую праблему датычацца спосабаў вымярэння ступені роднасці і надзейнасці розных лінгвістычных дадзеных (фанетычных, лексічных, словаўтваральных, граматычных) для ацэнкі роднасці моў. Між тым ў гісторыка-лінгвістычных даследаваннях — у межах метаду глотхраналогіі на матэрыяле фанетыкі і лексікі (Czekanowsky, 1957), метаду сістэмна-тыпалагічнай рэканструкцыі (Гамкрелідзе, Вяч. Вс. Иванов, 1984), лексіка-статыстычнага мадэлявання (Журавлев, 1994) — вызначэнне ступені роднасці для розных пар роднасных моў з'яўляецца прамежкавым этапам на шляху да канчатковай мэты — вызначэння храналогіі і паслядоўнасці распаду прамовы і вызначэння месца той ці іншай мовы ў генеалагічнай класіфікацыі.

Для сінхронна-супастаўляльнага мовазнаўства праблема ацэнкі блізкасці роднасных моў з'яўляецца не менш значнай, чым для параўнальна-

гістарычнага мовазнаўства вызначэнне ступені іх роднасці. Аднак калі ў параўнальна-гістарычным мовазнаўстве існуе метадалагічны і метамоўны апарат для апісання адносін роднасці, то ў межах супастаўляльнай лінгвістыкі ўсё тое, што датычыцца праблемы вымярэння ступені блізкасці моў, ёсць практычна нераспрацаваная галіна. Толькі ў нешматлікіх працах (гл., напрыклад, Slavickova, 1968, 281–291; Пиотровский, 1973, 36–42; Яхонтов, 1980, 148–157) закранаюцца праблемы пошуку крытэрыяў для размежавання тых моў, якія характарызуюцца агульным паходжаннем і структурай блізкасцю, або, інакш кажучы, праблемы вымярэння ў сінхраніі лінгвістычнай адлегласці паміж роднаснымі мовамі.

Роднасць моў традыцыйна звязваецца з іх агульным паходжаннем, але разам з тым «перадумовай для фарміравання паняцця моўнай роднасці з’яўляецца ідэя моўнай зменлівасці; маецца на ўвазе, што з цягам часу ўсё меншая і меншая частка мовы з’яўляецца спадчынай, што захавалася ў ёй ад мовы-продка, і ўсё пабольшваецца ў ёй уласных арыгінальных рысаў» (Норман, 1994, 457). Гэта значыць, што кожная з роднасных моў у выніку свайго развіцця павінна мець таксама і ідывідуальны рэстр своеасаблівых рысаў. Аднак большасць мовазнаўцаў пагаджаюцца з тым, што працэдура вымярэння ступені блізкасці паміж роднаснымі мовамі можа завяршацца даволі ўмоўным размежаваннем на **блізкароднасныя мовы** (дарэчы, гэты шырокаўжывальны тэрмін не вызначаецца ў ніводным з існуючых слоўнікаў лінгвістычнай тэрміналогіі) і **мовы аддаленай роднасці**. Умоўнасць такога размежавання роднасных моў у сінхраніі заключаецца ў тым, што ў гэтым выпадку наогул не прадугледжваецца магчымасць больш дробнай градацыі ў адносінах паміж роднаснымі мовамі, а падставай для размежавання выступае фактар, звязаны з дыяхранічнай перспектывай моў — час іх падзелу ў выніку распаду мовы-продка.

Тым самым пры канстатацыі адносін роднасці паміж пэўнай парай моў або для моў некаторай групы заўсёды існуе неабходнасць вызначэння і характару і ступені блізкасці паміж імі таксама і ў межах супастаўляльнага метаду, што для гэтых моў не менш значна, чым канстатацыя іх агульнага паходжання і вызначэнне ступені роднасці ў дыяхраніі. Таксама як у тыпалагічнай лінгвістыцы падыходзяць да вымярэння тыпалагічных асаблівасцяў няроднасных моў, напрыклад да вымярэння ступені аналітызму vs. сінтэтызму моў пры дапамозе індэксаў сінтэтычнасці vs. аналітычнасці (Сепир, [1921] 1993; Гринберг, 1963, 91; Теоретические основы, 1982; Квантитативная типология, 1982) або ступені аглютынацыі vs. фузійнасці моў пры дапамозе індэксаў аглютынацыі (Гринберг, 1963, 75), для роднасных моў розных груп магчыма вызначэнне ступені іх падабенства vs. своеасаблівасці ў межах супастаўляльнага метаду. Аднак ва ўяўленнях аб характары суадноснасці блізкароднасных моў пераважаюць факты іх структурнага падабенства, абумоўленыя іх агульным паходжаннем, а вызначэнне характару і меры блізкасці, напрыклад, моў

усходнеславянскай групы даволі часта зводзіцца да такіх меркаванняў, як «мовы, якія маюць больш падабенстваў, чым адрозненняў», «мовы на мяжы паўпадабенстваў vs. паўадрозненняў», «вельмі блізкія мовы», «блізкія ў такой жа ступені, як руская і беларуская мовы» і да г. п. У большасці сінхронна-супастаўляльных даследаванняў роднасных моў усходнеславянскай групы праблема ступені іх блізкасці або не закранаецца наогул, або мае толькі імпліцытны характар, які звязаны са спробамі вызначыць прыкладную колькасць спецыфічных рысаў у фанетыцы ці граматыцы ўсходнеславянскіх моў (Gide to the East Slavonic languages, 1980), колькасць супадзенняў і разыходжанняў у тыпах формаўтварэння (Затовканюк, 1975) або ўбачыць тэндэнцыі цягі пэўнай мовы на асобных узроўнях да іншых больш аддаленых моўных сістэм (напрыклад, блізкасць сінтаксічнай будовы беларускай мовы да сінтаксічных сістэм заходнеславянскіх моў, гл. Конюшкевич, 1989; падабенства сінтаксічных структур беларускай і балцкіх моў, гл. Прохорова, 1991) і інш.

Аналізуючы стан і этапы развіцця супастаўляльнай граматыкі беларускай і рускай моў, па-першае, можна вылучыць два значныя перыяды ў развіцці гэтага кірунку: 60-я – сярэдзіна 80-х гг. і другая палова 80-х – сярэдзіна 90-х гг., а па-другое, адзначыць пераважна фармальна-структурную скіраванасць адпаведных даследаванняў.

На пачатковым этапе развіцця супастаўляльных даследаванняў у 60–70-я гг. лінгвісты надавалі больш увагі матэрыяльнаму боку дзвюх моў (Яўневіч, 1960; Вярхоў, 1961; Ломтев, 1961; Сравнительно-исторический синтаксис, 1968; Гурскі, 1972; Янкоўскі, 1972). Большасць даследаванняў грунтавалася на дыяхранічным аналізе моў, пры гэтым вылучаліся характэрныя асаблівасці моў цалкам (вонкавыя адрозненні паміж формамі граматычных адзінак, пазней — адрозненні ў значэннях). У якасці галоўных адзінак супастаўлення выступалі часціны мовы. Фармальна-структурная скіраванасць даследаванняў была абумоўлена значным уплывам параўнальна-гістарычнага метаду ў мовазнаўстве.

Аднак праблема вызначэння і апісання спецыфічных рысаў блізкароднасных моў не магла абмяжоўвацца толькі параўнальна-гістарычным падыходам. Узнікла неабходнасць выкарыстання супастаўляльна-тыпалагічнага метаду для вывучэння падабенстваў і адрозненняў у роднасных мовах, што вынікала з супрацьпастаўлення магчымасцяў тыпалагічнага і генетычнага параўнання. «Магчымасці тыпалагічнага параўнання больш вялікія, бо ў аснову параўнання можа быць пакладзены любы факт або любы адносіны фактаў у мове, у адрозненне ад генетычнага, у якім факты, што падпадаюць аналізу, складаюць значна меншую колькасць, чым агульная колькасць фактаў мовы» (Бурлакова і др., 1962, 5). У свой час у выніку вывучэння генетычна роднасных моў з дапамогай тыпалагічнага метаду ўзнікла такое адгалінаванне, як мікратыпалогія ўсходнеславянскіх моў (Затовканюк, 1968; Шакун, 1980).

На пачатку 80-х гг. для супастаўляльнай лінгвістыкі (у тым ліку для супастаўлення беларускай і рускай моў) актуальным стаў зварот да розных аспектаў функцыянавання моў у сінхраніі: вывучэнне падабенстваў і пазнейшых адрозненняў паміж элементамі іх граматычнай будовы, асабліва сці функцыянавання граматычных катэгорый у тэксе, вывучэнне магчымасцей моў у вырашэнні разнастайных камунікатыўных задач і да т. п. з улікам тэарэтычных дасягненняў сучаснага мовазнаўства і багатага фактычнага матэрыялу, які быў назапашаны пры вывучэнні кожнай мовы паасобку. У гэтых адносінах супастаўляльна-граматычныя даследаванні ў беларусістыцы цяпер перажываюць новы ўздым, які звязаны з распаўсюджваннем у лінгвістыцы функцыянальнага падыходу.

Вынікі супастаўлення марфалагічнага ўзроўню знайшлі сваё адлюстраванне ў зборніках калектыўных прац (Тыпалогія, 1977; Пытанні, 1981; Русский язык, 1985 і інш.), а таксама ў цэлым шэрагу даследаванняў (Киселев, 1976; Затоканюк, 1975; Павленко, 1982; Шуба, 1982; Киселев, 1988; Смольская, 1989; Сопоставительное описание, 1990; Кривицкий, Михневич, Подлужный, 1990; Абабурка, 1992 і інш.). Менш прадстаўлены супастаўляльныя сінтаксіс (Иванова, 1977; Собинникова, 1977; Конюшкевич, 1979; Лещенко, 1982; Конюшкевич, 1989 і інш.). Аднак па-ранейшаму прыкрытэнае становішча ў супастаўляльных даследаваннях займае фармальна-структурны падыход, які абмяжоўвае магчымасці супастаўлення плана зместу моў. Толькі ў асобных выпадках супастаўленне марфалагічных катэгорый або з'яў сінтаксісу вядзецца ў кірунку «ад зместу да формы» і набывае функцыянальна-семантычны характар (Конюшкевич, 1989; таксама апісанне катэгорый асобы ў працы гл.: Сопоставительное описание, 1990, 300–335).

Такім чынам сучасны стан супастаўляльнай лінгвістыкі вызначаецца, з аднаго боку, адсутнасцю вычарпальнасці ў вывучэнні і апісанні з'яў марфалагічнага і сінтаксічнага ўзроўняў і пераважна фармальна-структурнай скіраванасцю даследаванняў, а з другога, адсутнасцю шчыльнай сувязі супастаўляльных даследаванняў з лінгвадыдактыкай, што з'яўляецца неабходным ва ўмовах блізкароднаснага дзвюхмоўя. У сувязі з тым што асноўная маса разыходжанняў паміж граматычнымі катэгорыямі блізкароднасных моў прыпадае на сферы тэксту і функцыянавання, а не структур граматычных катэгорый, то відавочна, што сучасныя кантрастыўныя даследаванні моў павінны арыентавацца на тэксты, якія дэманструюць узаемасувязь і ўзаемазалежнасць элементаў у кожнай мове і ў рэшце рэшт акумуляюць характэрныя міжмоўныя падабенствы і разыходжанні, што дае магчымасць убачыць іерархію гэтых залежнасцей на сістэмным і тэкставым (маўленчым) узроўнях, розную сустрэкальнасць характэрных разыходжанняў, частату ў выкарыстанні граматычных сродкаў выражэння ў тэкстах на розных мовах.

Адным з магчымых падыходаў да змястоўнага адлюстравання суадноснасці граматычных сістэм блізкароднасных (беларускай і рускай) моў

з'яўляецца кантрастыўна-граматычны аналіз эквівалентных тэкстаў, а адным з магчымых крытэрыяў для вымярэння лінгвістычнай адлегласці паміж блізкароднаснымі мовамі — ранжыраваны спіс граматычных адрозненняў паміж імі. Такі спіс быў атрананы ў выніку кантрастыўна-граматычнага даследавання эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах (Іванова, 1995 і 1998). Параўн. вызначаныя віды граматычных адрозненняў у парадку памяншэння іх сустракальнасці ў прааналізаваных тэкстах: у значэнні роду назоўнікаў, у значэнні роду прыметнікаў, займеннікаў-прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, дзеясловаў, у форме выражэння іменных сінтаксем розных функцыянальных тыпаў, у структуры сказаў пры перадачы атрыбутыўных адносін, у выкарыстанні поўнай vs. кароткай формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, у форме выражэння сінтаксем прыметнікаў (дапасаванага азначэння), у значэнні ліку назоўнікаў, у часцінамоўнай прыналежнасці перакладных адпаведнікаў, у значэнні стану дзеясловаў, у структурна-семантычных тыпах выказніка, у пыталых канструкцыях, у колькасна-іменных словазлучэннях, у спосабе выражэння суб'ектна-аб'ектных адносін, у значэнні ліку прыметнікаў, займеннікаў-прыметнікаў, дзеясловаў, у структуры сказаў пры перадачы прадметнага значэння, у тыпе сінтаксічнай сувязі слоў, у канструкцыях пры перадачы часавых адносін, у значэнні трывання дзеясловаў, у значэнні часу дзеясловаў.

Прапанаваны спіс міжмоўных адрозненняў можна разглядаць як квантытатыўную іерархію граматычных адрозненняў блізкароднасных моў. Выяўленне іерархічных адносін паміж рознымі відамі разыходжанняў у блізкароднасных мовах суадносіцца са спосабамі прадстаўлення вынікаў тыпалагізавання моў і таксама, як і пры выяўленні тыпалагічна значных рысаў, можа мець квалітатыўны або квантытатыўны характар.

У межах тыпалагічнага вывучэння моў адзначаецца, што пры тыпалагізаванні дыялектаў і блізкароднасных моў можа быць эфектыўным менавіта колькасны падыход, у той час як роля якасных адзнак узрастае пры пабудове тыпалогіі тых моў, якія маюць значныя структурныя разыходжанні. Пытанне аб эфектыўнасці квантытатыўнага прадстаўлення вынікаў тыпалагізавання для роднасных і блізкароднасных моў з'яўляецца дыскусійным толькі ў тым, што ў некаторых выпадках «колькасныя адносіны могуць быць праяўленнем і наступствам больш істотных якасных адзнак» (Общее языкознание, 1973, 251).

Квантытатыўная іерархія міжмоўных семантыка-граматычных адрозненняў беларускай і рускай моў дэманструе інфарматыўную дастатковасць квантытатыўнага падыходу да ацэнкі своеасаблівасці граматычных сістэм блізкароднасных моў. Інфарматыўнасць квантытатыўнага падыходу заключаецца ў эксплікацыі рознай ролі пэўных тыпаў разыходжанняў у стварэнні своеасаблівасці граматычнай будовы кожнай з моў, эксплікацыі зонаў кантрасту, няроўных ў долі вылучаных разыходжанняў ў тэкстах, і іх патэнцыяльнага аб'ёму для моўных сістэм. Колькасныя паказчыкі дапамагаюць

прадэманстраваць прынцыповую суадноснась у частаце розных відаў міжмоўных разыходжаньняў (адрозненняў у родзе, ліку, стане і г. д.).

Іерархію міжмоўных адрозненняў для блізкароднасных моў мэтазгодна разглядаць як пераменную, якая будзе рознай для кожнай пары моў, абранай для супастаўленьня. Гэтая пераменная складаецца з двюх састаўных частак: сумяшчальнасьці і зменлівасьці. Сумяшчальнасьць звязаная з супадзеннем некаторых галоўных пазіцый у іерархічных адносінах — першай і апошняй пазіцыі ў іерархіі, максімум адрозненняў, звязаных з сінтаксічнымі значэньнямі катэгорый, мінімум адрозненняў, звязаных з рэфэрэнцыяльнай значнасьцю катэгорый, што вызначаецца некаторымі агульнымі для блізкароднасных моў заканамернасьцямі суадноснасьці адзінак граматычнага ўзроўню.

Сумяшчальнасьць іерархіі адрозненняў для розных пар роднасных моў, з аднаго боку, вызначаецца асаблівасьцямі граматычнага плана зместу: наяўнасьцю агульнай сістэмы граматычных катэгорый, іх унутранага чляненьня, характару і тыпаў граматычных значэньняў, унівэрсальным характарам сінтаксісу. А з другога боку, тым, што для ўсіх блізкароднасных моў будучь аднолькава паказальныя пры рэалізацыі ў тэкстах (маўленьні): (1) сустракальнасьць магчымых тыпаў разыходжаньняў у наступнай паслядоўнасьці: а) адрозненні ў плане зместу грамам пры разыходжанні плана выражэньня; б) адрозненні ў плане выражэньня пры падабенстве плана зместу; в) адрозненні ў плане зместу пры падабенстве плана выражэньня; (2) неаднолькавая ўдзельная вага ў тэкстах міжмоўных адрозненняў, звязаных з рэалізацыяй рэфэрэнцыяльных (семантычных) і рэляцыйных (сінтаксічных) значэньняў на марфалагічным узроўні; (3) неаднолькавая ўдзельная вага ў тэкстах міжмоўных разыходжаньняў, звязаных з перадачай семантыка-сінтаксічных і ўласна сінтаксічных (рэляцыйных) адносін пры рэалізацыі прыслоўных сувязяў, у адрозненне ад суадноснасьці рэфэрэнцыяльных і рэляцыйных тыпаў граматычных значэньняў, якія абумоўліваюць міжмоўныя разыходжанні на марфалагічным узроўні.

Пры суадноснасьці блізкароднасных моў на марфалагічным узроўні заканамернасьць бачыцца ў тым, што пераважаюць адрозненні, звязаныя з рэалізацыяй сінтаксічных, а не семантычных значэньняў. Розная роля рэфэрэнцыяльных і рэляцыйных значэньняў у прадвызначэньні большай або меншай долі міжмоўных адрозненняў у тэкстах характэрная як для ўсёй сістэмы марфалагічных катэгорый, так і ў межах асобных катэгорый, якія маюць намінатыўны і сінтаксічны элементы значэньняў.

Зменлівасьць у ранжыраваным спісе для розных пар моваў будзе звязаная з адлюстраваннем характэрных асаблівасцей, частых заканамернасьцей для пэўнай пары моў, залежных як ад пазамоўных фактараў — гістарычнага (г.зн. ад таго, які храналагічны зрээ мовы аналізуецца), сацыялінгвістычнага (спецыфікі моўнай сітуацыі і звязанай з ёй спецыфікі функцыянаваньня тэкстаў), гісторыка-культурнага (культурных традыцый у стварэньні розных

тэкстаў), так і ад уласна моўных, напрыклад, актыўнасці (ужывальнасці) катэгорый у мовах, што вызначае зменлівасць іерархічных адносін паміж відамі адрозненняў. Якасныя і колькасныя адрозненні ў складзе граматычных разыходжанняў для розных пар эквівалентных тэкстаў могуць выступаць паказчыкам ступені блізкасці роднасных моў.

Праяўленне міжмоўных адрозненняў у граматычных сродках выражэння моў толькі часткова залежнае ад функцыянальна-стылістычнай спецыфікі тэкстаў. Гэтая дэтэрмінаванасць выражаецца ў прадстаўленасці асобных відаў адрозненняў у розных тэкстах, але практычна не вызначае агульных колькасных паказчыкаў разыходжанняў, якія залежныя выключна ад асаблівасцей граматычнай арганізацыі тэксту (колькасці сінтагматычна залежных і незалежных форм і г. д.). Розная прадстаўленасць відаў адрозненняў у некаторых выпадках вызначаецца асаблівасцямі складу моўных сродкаў у тэкстах розных функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей, асаблівасцямі іх сацыяльных функцый, а таксама ступенню і характарам нармавання ў іх. З гэтых пазіцый граматычныя адрозненні з пэўнай спецыфікай прадстаўлены ў заканадаўчым і канфесіянальным тэкстах. Найбольш нейтральныя ў гэтых адносінах тэксты рэкламна-інфармацыйнага характару, у якіх даволі раўнамерна прадстаўлены ўсе віды разыходжанняў.

Блізкароднасныя беларуская і руская мовы характарызуюцца максімальным падабенствам у плане зместу сваёй граматычнай будовы — агульнасцю тыпаў граматычных значэнняў, сістэмы граматычных катэгорый, іх унутранага члянэння, таму пры супастаўленні гэтых моў даследчыкі звычайна звяртаюць увагу на асаблівасці выкарыстання граматычных сродкаў выражэння для перадачы значэнняў, а граматычны план выражэння называюць менавіта той сферай, з якой звязана праяўленне асноўных міжмоўных адрозненняў.

Між тым пры вивучэнні граматычных асаблівасцей у тэкстах на блізкароднасных мовах значныя разыходжанні выяўляюцца на ўзроўні граем, у прыватных граматычных значэннях, якія супрацьпастаўляюцца ў межах марфалагічных катэгорый (напрыклад, рус. ніякі род vs. бел. мужчынскі род, рус. адзіночны лік vs. бел. Pluralia tantum), пры захаванні падабенства ў іх абагульненым катэгарыяльным значэнні. Разыходжанні ў граемах — кампанентах граматычных катэгорый — гэта адлюстраванне суадноснасці плана зместу і/або плана выражэння марфалагічных і сінтаксічных катэгорый у працэсе спараджэння тэкстаў.

Змястоўны і тэкставы падыход да вызначэння адрозненняў у граматычных сістэмах блізкароднасных моў дазваляе не толькі ўбачыць увесь спектр існуючых міжмоўных адрозненняў, але і розную частату іх праяўлення, узважыць і ацаніць суадноснасць розных відаў разыходжанняў, у тым ліку суадноснасць тых адрозненняў, якія датычацца толькі плана выражэння адзінак, і тых адрозненняў, што звязаныя найперш з планам зместу адзінак, вызначыць шэраг заканамернасцей у праяўленні разыходжанняў.

Перш за ўсё праяўленне граматычных адрозненняў вызначаецца сферай граматычнай семантыкі. Гэтая залежнасць назіраецца як на асобных узроўнях граматычнай будовы (у сістэме марфалагічных катэгорый — класіфікацыйных і словазмяняльных, іменных катэгорый і катэгорый дзеяслова, а таксама ў сістэме сінтаксічных катэгорый), так і цалкам для ўсёй граматычнай сістэмы. Калі ў сістэмным плане ў беларускай і рускай мовах назіраецца падабенства граматычных значэнняў і структуры катэгорый, абумоўленае адзінствам уяўленняў аб аб'ектыўным свеце, навакольных рэаліяў у носбітаў гэтых моў, агульнымі заканамернасцямі працэсаў мыслення, то пры функцыянаванні граматычных катэгорый у тэкстах у агульным аб'ёме пераважаюць разыходжанні, звязаныя непасрэдна с граматычным планам зместу, якія тычацца як пазамоўнай, так і ўнутрымоўнай значнасці катэгорый.

Разыходжанні паміж беларускай і рускай мовамі праяўляюцца пераважна на марфалагічным, а не на сінтаксічным узроўні. Пры гэтым паказальна тое, што максімальная колькасць разыходжанняў звязана з рэляцыйнымі (сінтаксічнымі) значэннямі катэгорый, мінімум разыходжанняў назіраецца пры рэалізацыі рэфэрэнцыяльных (намінатыўных) значэнняў. Напрыклад, сярод адрозненняў у катэгорыі роду большую частку складаюць родавыя адрозненні, якія не звязаныя з намінатыўнай значнасцю роду (сфера паняццяў аб людзях і іншых жывых істотах), а датычаць толькі сферы сінтактыка-марфалагічных форм роду, якія прадстаўляюць зону паняццяў аб прадметах і з'явах фізічнай прыроды, матэрыяльнай і духоўнай культуры людзей. Параўн. рус. *собственное достоинство* і бел. *уласная годнасць*, рус. *прямое участие* і бел. *прамы ўдзел*, рус. *диплом с отличием* і бел. *дыплом з адзнакай*, рус. *наше бескультурье* і бел. *наша бескультурнасць*, рус. *вся окрестность* і бел. *усё наваколле*, рус. *розничная торговля* і бел. *рознічны гандаль*, рус. *учебное заведение* і бел. *навучальная ўстанова*, рус. *правительство намерено* і бел. *урад мае намер*, рус. *большинство считало* і бел. *большасць лічыла*.

Фармальныя разыходжанні пры рэалізацыі намінатыўных значэнняў могуць быць звязаныя і з выкарыстаннем сродкаў выражэння ў другасных значэннях. Аднак для беларускай і рускай моў ужыванне граматычных форм у другасных значэннях не з'яўляецца тым працэсам, які б дэтэрмінаваў наяўнасць граматычных адрозненняў.

Адрозненні ў марфалогіі блізкароднасных моў, як правіла, звязаныя з унутрымоўнай, канвенцыянальнай прыродай граматычных адзінак. Перш за ўсё марфалагічныя адрозненні можна было б вызначыць як марфалага-сінтаксічныя, бо большасць адрозненняў выяўляецца на аснове сінтагматычных адносін паміж граматычнымі адзінкамі і вызначаецца ўнутрымоўнымі значэннямі. Марфалагічныя адрозненні ў межах многіх граматычных катэгорый праяўляюцца не для ўсёй сістэмы значэнняў і форм, а часцей з'яўляюцца замкнёнымі групамі слоў, асобнымі семантычнымі

або лексіка-граматычнымі разрадамі, якія маюць уласныя лексічныя, словаўтваральныя і граматычныя характарыстыкі. Праяўленне міжмоўных граматычных разыходжанняў у гэтых групах шмат у чым звязанае з узаемадзеяннем граматычных значэнняў з сумежнымі значэннямі — лексіка-семантычнымі і словаўтваральнымі, а таксама з стылістычнай маркіраванасцю форм.

Максімальнае падабенства ў перадачы катэгорыяльных значэнняў назіраецца для граматычных катэгорый, якія маюць пазамоўныя значэнні (напрыклад, лік назоўнікаў, час, асоба дзеясловаў), а нешматлікія разыходжанні, як правіла, звязаныя з пэўнымі лексіка-граматычнымі разрадамі слоў (абстрактнымі, адцягненымі, рэчывымі, зборнымі назоўнікамі, якаснымі прыметнікамі, зваротнымі дзеясловамі, дзеясловамі спосабаў дзеяння), з пэўнымі семантычнымі групамі назоўнікаў і прыметнікаў, а таксама з дзеясловамі адцягненай семантыкі, уздапаможнымі і фазіснымі дзеясловамі, дзеясловамі шматкратнага дзеяння і інш. Напрыклад, сярод разыходжанняў у ліку большасць разыходжанняў назіраецца для назоўнікаў са значэннямі зборнасці, адцягненых або рэчывых назоўнікаў, параўн.: рус. **народ** *дивился* і бел. **людзі** *здзіўляліся* (дзе *людзі* толькі мн.), рус. *язык межнационального общения* і бел. *мова міжнацыянальных зносін* (дзе да *зносін* адз. няма), рус. *любодеяния* і бел. *распуста* (дзе *распуста* толькі адз.), рус. **отношение** *властей* і бел. **адносіны** *ўлад* (дзе *адносіны* толькі мн.), рус. *сливки* і бел. *смятанка* (дзе *смятанка* толькі адз.).

Розная ўдзельная вага разыходжанняў у класіфікацыйных і словазмяняльных катэгорыях, г.зн. сустрэкальнасць разыходжанняў, якія вызначаюцца «семантычна дзейснымі» і «семантычна адлостраванымі значэннямі», дэманструе, што разыходжанні ў словазмяняльных катэгорыях роду і ліку прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, дзеясловаў (па сутнасці разыходжанні ў сінтагматычных сувязях) з'яўляюцца другаснымі, характарызуюцца частымі выпадкамі міжмоўнай нейтралізацыі і падпарадкоўваюцца разыходжаннем у родзе і ліку назоўнікаў, у аснову якіх пакладзены «семантычна дзейсныя» і класіфікацыйныя значэнні.

Беларуская і руская мовы характарызуюцца значнай своеасабліваасцю ў межах іменных і дзеяслоўных катэгорый. Пры функцыянаванні граматыхных катэгорый сустрэкальнасць у тэкстах адрозненняў, звязаных з гэтымі групамі катэгорый, разыходзіцца ў некалькі разоў, нягледзячы на прыблізна аднолькавую частату ў тэкстах форм імя і форм дзеяслова. Пераважна намінацыйны характар значэнняў катэгорый дзеяслова (трывання, часу, асобы і інш.) абумоўлівае мінімум міжмоўных адрозненняў у значэннях і суправаджаецца высокай суадноснасцю і ў сродках выражэння граматыхнага значэння.

Для іменных катэгорый граматыхная своеасабліваасць звязаная з функцыянаваннем катэгорый роду. Гэта вызначаецца (1) шырокім дыяпазінам функцыянавання дадзенай катэгорыі, звязанай з яе міжчасцінамоўным

характарам, і класіфікацыйным і словазмяняльным статусам катэгорыі; (2) пераважна рэляцыйным характарам значэнняў гэтай катэгорыі; (3) цеснай сувяззю з лексічным складам моў, якая выяўляецца ў выкарыстанні ў мовах лексічных сінонімаў або запазычаных лексем з іншай радай маркіраванасцю; (4) цеснай сувяззю з частатой катэгорыі роду ў тэкстах.

Граматычная катэгорыя ліку характарызуецца такімі ўласцівасцямі ў значна меншай ступені, што абумоўлівае і значна меншую колькасць фактаў адпаведных разыходжанняў.

Праяўленне марфалагічных разыходжанняў у беларускай і рускай мовах, як правіла, суправаджаецца своеасаблівацю ў словаўтваральнай структуры слова. Паколькі многія з катэгарыяльных значэнняў (род, лік, трыванне, стан) могуць выражацца не толькі з дапамогай сінтаксічных, але і марфалагічных сродкаў (часцей за ўсё афіксамі, сістэмай флексій, прэфіксамі і г. д.), а для шмат якіх матываваных слоў менавіта словаўтваральныя сродкі адыгрываюць вядучую ролю ў працэсе аднясення слоў да пэўных граматычных класаў і разрадаў, многія разыходжанні ў граматычнай будове абумоўленыя прадуктыўнасцю словаўтваральных мадэляў у мовах. Напрыклад, з прадуктыўнасцю розных словаўтваральных мадэляў звязаныя межы распаўсюджанасці розных родавых класаў у беларускай і рускай мовах: у рускай мове высокапрадуктыўныя ў розных стылях мовы ўтварэнні на *-ние, -ство, -вие* і іншыя мадэлі ніякага роду, а ў беларускай мове іх аналагі *-нн-е, -енн-е, -анн-е* належаць да малапрадуктыўных. Да ліку прадуктыўных словаўтваральных мадэляў у беларускай мове адносяцца вытворныя назоўнікі з суфіксамі *-к-а, -ін-а, -осць(-асць), -н-я*, што ўтвараюць назоўнікі жаночага роду, а таксама з суфіксамі *-ак(-як), -няк, -унак, -ізм, -ок, -ік, -нік*, што ўтвараюць назоўнікі мужчынскага роду. Аднолькавай частатой характарызуецца толькі невытворныя назоўнікі з неразвітой асновай. Падобныя тэндэнцыі назіраюцца і ў сферы міжмоўных разыходжанняў у ліку — распаўсюджанасць у мовах груп назоўнікаў *Singularia tantum* і *Pluralia tantum*, ужыванне розных форм прыметнікаў.

Для функцыянавання сінтаксічных катэгорый характэрны іншыя заканамернасці. На сінтаксічным узроўні не сустракаюцца адрозненні ў значэннях адзінак, што звязана з універсальным характарам плана зместу ў сінтаксісе, які знаходзіць выражэнне ў агульнасці сінтаксічных адносін і сувязей, асноўных сінтаксічных мадэляў і іх складнікаў — сінтаксічных пазіцый. Пры падабенстве плана зместу сінтаксічных адзінак у беларускай і рускай мовах даволі значнымі з'яўляюцца разыходжанні ў фармальным і праграматычным (стылістыка-сінтаксічным) аспектах сінтаксічных адзінак.

На ўзроўні рэалізацыі прыслоўных сувязей разыходжанні заключаюцца ў розным фармальным выражэнні элементарных сінтаксічных адзінак (сінтаксем) пры захоўванні агульнасці ў прыватных значэннях (дырэктыва, рубрыкатыва, транзітыва, падставы-суадноснасці, аб'ектнага значэння і інш.). У большасці выпадкаў суадноснасць захоўваецца і ў

сінтагматычным плане, якая выражаецца і ў падабенстве ўмоў спалучальнасці, агульнасці семантыка-граматычных характарыстык тых кампанентаў, якія спалучаюцца. У праяўленні міжмоўных адрозненняў вызначальным фактарам з'яўляецца парадыгматычнае значэнне розных марфалагічных форм. Адрозненні, якія датычаць спалучальнасці, часцей звязаныя з разыходжаннімі ў часцінамоўным выражэнні аднаго з кампанентаў спалучэння, звычайна галоўнага, які ўплывае на змяненні ў форме выражэння залежных кампанентаў. Такія адрозненні даволі абмежаваныя ў беларускай і рускай мовах.

Сінтаксічныя разыходжанні паміж беларускай і рускай мовамі пры рэалізацыі прыслоўных сувязей у большай ступені звязаныя з перадачай семантыка-сінтаксічных, а не ўласна сінтаксічных (рэляцыйных) адносін у адрозненне ад суадносін граматычных значэнняў рэфэрэнцыяльных і рэляцыйных тыпаў, з якімі звязаны міжмоўныя разыходжанні на марфалагічным узроўні. Нягледзячы на тое што характэрныя разыходжанні зводзяцца да рознага фармальнага выражэння шэрагу аманімічных сінтаксем розных функцыянальных тыпаў (свабодных, абумоўленых, звязаных), што рэалізуецца ў розных пазіцыях, своеасабліваць заключаецца ў выбары саміх форм пры перадачы семантычных адносін паміж сінтаксічнымі адзінкамі ў блізкароднасных мовах. Паказальнай выглядае розная сустракальнасць міжмоўных адрозненняў, якія звязаны з акалічнаснымі і аб'ектнымі структурамі. У сферы аб'ектных структур, найбольш адцягненых і семантычна спустошаных, разыходжанні менш, чым у сферы акалічнасных структур, з дапамогай якіх перадаюцца тыя адносіны, што маюць больш канкрэтызаваныя значэнні (лакальнае, прасторавае, часовае, прычыннае і г. д.).

Для беларускай і рускай моў характэрна тое, што разыходжанні не закранаюць асноў арганізацыі розных мадэляў словазлучэнняў (дзеяслоўных, субстантыўных, ад'ектыўных), а звязаныя толькі з неадпаведнасцямі марфалагічных форм элементарных адзінак сінтаксісу пры рэалізацыі падпарадкавальнай сувязі. Толькі канструкцыям з пасесіўным значэннем уласцівыя адрозненні ў структурнай арганізацыі словазлучэння, якія праяўляюцца ў выкарыстанні розных тыпаў сувязей (рус. кіраванне — бел. дапасаванне), але нават і ў гэтых выпадках адрозненні маюць стыстычны характар.

У арганізацыі сінтаксічных мадэляў разыходжанні паміж беларускай і рускай мовамі значныя для комплексу канструкцый і адносін унутры моўных сістэм, звязаных з выкарыстаннем адной з форм дзеяслова — дзеепрыметніка. Гэта адрозненні ў структурных тыпах сказаў, звязаных з перадачай (1) атрыбутыўных адносін, напрыклад, рус. *Ученые едины во мнении, что люди, ныне населяющие нашу планету, принадлежат к одному и тому же биологическому виду — homo sapiens — и имеют одинаковое происхождение* і бел. *Вучоныя адзіныя ў думцы, што ўсе людзі, якія зараз насяляюць нашу планету, належаць да аднаго і таго ж біялагічнага*

віду — *гома сапіенс* — і маюць аднолькавае паходжанне; (2) прадметных адносін, напрыклад, рус. *Польская печать назвала **происходящее** «битвой за торговлю»* і бел. *Польскі друк назваў **тое, што адбываецца**, «бітвай за гандаль»*; (3) часавых адносін, напрыклад, рус. *Иисус тотчас **протер** руку, поддержал его и говорит ему: маловерный! зачем ты усомнился?* і бел. *Ісус адразу, **працягнуўшы** руку, падтрымаў яго і кажа яму: малаверны! навошта ты засумняваўся?* Паказальныя ў гэтай сувязі і выпадкі несуднаснасці марфалагічных форм сінтагм аднаго і таго ж тыпу, напрыклад, рус. дзеепрыметнік — бел. назоўнік. Параўн. рус. *и сказал **служащим** при нем* і бел. *і сказаў **служкам** сваім*.

Падсумоўваючы якасныя і колькасныя паказчыкі, выяўленыя ў эквівалентных тэкстах на беларускай і рускай мовах, трэба адзначыць, што магчымыя па вызначэнню тыпы адрозненняў у граматычнай будове блізкароднасных моў характарызуюцца неаднолькавай удзельнай вагой у тэкстах і праяўляюцца ў парадку памяншэння: (1) адрозненні ў плане зместу грамам пры адрозненні плана выражэння, (2) адрозненні ў плане выражэння грамам пры падабенстве плана зместу і (3) адрозненні ў плане зместу грамам пры падабенстве плана выражэння.

Тым самым для беларускай і рускай моў паказальнай з’яўляецца рэгулярнасць сустрэкальнасці пры тэкставай (маўленчай) рэалізацыі адрозненняў у значэннях роду, ліку, стану, зрэдку трывання, часу, характэрных для адзінак марфалагічнага ўзроўню, цесна звязаных з сумежнымі лексічнымі і словаўтваральнымі значэннямі. Сутнасць адрозненняў заключаецца ў тым, што для перадачы падобных семем часцей абіраюцца розныя, чым падобныя, лексемы, адпаведна з несупадальнымі граматычнымі паказчыкамі абіраюцца словы часцей з рознай, чым з падобнай, словаўтваральнай структурай, часцей сустракаюцца розныя, чым падобныя, сродкі выражэння граматычных значэнняў і да г. п.

Не менш значнай рэгулярнасцю вылучаюцца ў тэкстах (маўленні) адрозненні ў формах выражэння розных значэнняў і на сінтаксічным узроўні — сінтаксем (часцей іменных) розных функцыянальных тыпаў, зрэдку ў структуры словазлучэння і даволі часта ў структуры сказа.

Пры рэалізацыі прыслоўных сувязей яны часцей звязаныя рознымі акалічнаснымі адносінамі: (1) дырэктывам, напрыклад, рус. *приближаются **ко мне*** і бел. *набліжаюцца **да мяне***, (2) рубрыкатывам, напрыклад, рус. *собеседования **по направлениям**: физика, химия, биология и т. д.* і бел. *гутаркі **па напрамках**: фізіка, хімія, біялогія і г. д.*, (3) дадатку да цэлага, напрыклад, рус. *к **религиозным предассудкам** присовокупились теории расовой неполноценности* і бел. *да **рэлігійных забабонаў** далучыліся тэорыі расавай непаўнацэннасці*, (4) падставы-адпаведнасці, напрыклад, рус. ***По договорам** с учреждениями образования, культуры, а также предприятиями, организациями... **гимназия может осуществлять** допрофессиональную и профессиональную подготовку* і бел. ***Па дагаворах** з установамі*

адукацыі, культуры, а таксама прадпрыемствамі, арганізацыямі... *гімназія можа ажыццяўляць дапрафесіянальную і прафесіянальную падрыхтоўку*, (5) лагічнага наступства, напрыклад, рус. *Колоніалізм, который вел народы к иностранному подчинению и эксплуатации природных богатств их стран...* і бел. *Каланіялізм, які веў народы да замежнага падпарадкавання і эксплуатацыі прыродных багаццяў іх краін...* Адрозненні ў формах выражэння розных значэнняў на сінтаксічным узроўні пры рэалізацыі прыслонных сувязей рэгулярна праяўляюцца ў цэлым для даволі нязначнай колькасці форм: (1) бел. *да* + P – рус. *к* + Д, (2) бел. *па* + M – рус. *по* + Д, (3) бел. *пра* + В – рус. *о(об)* + M, (4) бел. *да* + P – рус. *по* + В, (5) бел. *згодна з* + Т – рус. *согласно* + Д і інш.

Меншай сустрэкальнасцю характарызуюцца міжмоўныя адрозненні ў структурна-семантычных тыпах выказніка, якія ў асноўным праяўляюцца ў сферы функцыянавання сталых прэдыкатаў, што перадаюць стан суб'екта, а не прэдыкатаў дзеяння, і заключаюцца ў рознай прадуктыўнасці выкарыстання аналітычнай (расшчэпленай) і сінтэтычнай формы выказніка. Для больш складаных сінтаксічных структур разыходжанні праяўляюцца рэгулярна пры перадачы атрыбутыўных ды прадметных адносін і звязаных з выкарыстаннем бел. поліпрэдыкатыўнай — рус. манапрэдыкатыўнай структуры сказаў, радзей адрозненні ў структуры сказа сустракаюцца пры перадачы суб'ектна-аб'ектных адносін і часавага значэння. Даволі рэгулярна адрозненні сустракаюцца ў пыталых канструкцыях.

Найбольш рэдкай з'явай на граматычным узроўні з'яўляецца трэці магчымы тып міжмоўных адрозненняў — адрозненні ў плане зместу грама, але яны перададзены падобнымі ж сродкамі выражэння. Пераважная ж большасць адрозненняў у плане выражэння грамам беларускай і рускай моў і на марфалагічным, і на сінтаксічным узроўнях з'яўляюцца факультатывнымі ў сістэмным плане, але пры тэкставай (маўленчай) рэалізацыі характарызуюцца часцей абавязковасцю выбару. Факультатывны характар разыходжанняў заключаецца ў тым, што адносіны падабенства або адрознення для сродкаў выражэння беларускай і рускай моў могуць быць вызначаны толькі на колькаснай аснове, па большасці выпадкаў ужывання тых або іншых форм у кожнай з моў, бо многія граматычныя формы і сінтаксічныя канструкцыі характэрныя ў роўнай ступені для абедзвюх блізкароднасных моў. У імавернасным характары адрозненняў адлюстроўваецца спецыфіка плана зместу, і асабліва плана выражэння, граматычных адзінак у блізкароднасных беларускай і рускай мовах.

Граматычныя сістэмы беларускай і рускай моў настолькі падобныя ў структурным плане, што калі не надаваць увагі працэсам функцыянавання элементаў моўных сістэм, то складваецца ўражанне аб нязначным характары выяўленых адрозненняў, бо амаль усё, што ёсць у сістэме адной мовы, ёсць і ў другой. Многія з неадпаведных форм выражэння ў тэкстах

знаходзяцца ў адносінах міжмоўнай аманіміі або характарызуюцца разгалінаванай сістэмай сінонімаў у межах адной з моў. Сінанімічны характар сродкаў выражэння адзначаецца ў асноўным на сінтаксічным узроўні — для сінтаксічных форм слова, а таксама некаторых канструкцый словазлучэнняў і сказаў. Дзякуючы тэкставаму, комплекснаму падыходу да з’яў граматыкі, пры якім граматычныя паказчыкі разглядаюцца не ізалявана, а ў іх рэальным ужыванні, г. зн. з улікам лексічнага нападўнення, словаўтваральных паказчыкаў, пазіцыйных характарыстык, можна высветліць, абавязковы ці факультатыўны характар маюць вылучаныя разыходжанні, іх неадвольную ўдзельную вагу для кожнай з моў, а таксама прычыны рознага выбару магчымых сінанімічных варыянтаў у кожнай з моў.

У выніку аналізу адрозненняў пры перадачы некаторага агульнага значэння ў выбары і ўжыванні форм, якія знаходзяцца ў адносінах міжмоўнай аманіміі, можна сцвярджаць, што ў тэкстах граматычныя адрозненні часцей маюць абавязковы характар, а многія з іх характарызуюцца паказальнай рэгулярнасцю ў тэкстах розных функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей. Абавязковасць разыходжанняў, а г. зн. і абавязковасць ужывання ў кантэксце граматычных значэнняў і форм, якія абіраюцца мовамі, абумоўлена ў першую чаргу семантыка-стылістычнымі, а таксама словаўтваральнымі і лексічнымі асаблівасцямі гэтых моў. Што датычыцца структуры і працягласці сінанімічных радоў і наяўнасці граматычных варыянтаў у беларускай і рускай мовах, то гэтыя паказчыкі ў абедзвюх мовах вельмі падобныя. У той жа час свабоднае, функцыянальна нязначнае ўжыванне форм больш характэрнае для беларускай мовы, што звязана з меншай ступенню семантыка-стылістычнага размежавання варыянтаў. Гэта датычыцца дыферэнцыяванасці і лексічных сінонімаў, і поўных vs. кароткіх форм прыметнікаў у пазіцыі выказніка, і сінанімічных форм сінтаксем з рознымі значэннямі, і словазлучэнняў з пасесіўным значэннем, і сінанімічных канструкцый з атрыбутыўным значэннем. Для рускай мовы больш характэрны функцыянальна значны выбар з ліку сінанімічных і варыянтных сродкаў выражэння. Наяўнасць унутранай функцыянальна-стылістычнай структуры ў рускай літаратурнай мове і фарміраванне яе ў беларускай літаратурнай мове тлумачыцца несупадзеннем храналагічных межаў літаратурных беларускай і рускай моў.

Такім чынам, з дапамогай тэкставага падыходу да кантрастыўнага супастаўлення беларускай і рускай моў, вылучанага іерархічнага спісу граматычных адрозненняў выяўляюцца характар і ступень суадноснасці паміж граматычнай будовай гэтых моў, тэкставая (маўленчая) значнасць граматычных адрозненняў, роля іх асобных відаў у стварэнні своеасаблівасці кожнай з блізкародных моў на фоне іх генетычнай агульнасці.

- Абабурка М. В.** Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1992.
- Бурлакова М. И., Николаева Т. М., Сегал Д. М., Топоров В. Н.** Структурная типология и славянское языкознание // Структурно-типологические исследования. М., 1962. С. 3–18.
- Вярхоў П. В.** Лічэбнік у беларускай мове: (Параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі). Мн., 1961.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.** Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984.
- Гринберг Дж.** Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. М., 1963. Вып. III. С. 60–94.
- Гурскі М. І.** Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў (Фанетыка і марфалогія). Мн., 1972.
- Журавлев А. Ф.** Лексикостатистическое моделирование славянского языкового родства. М., 1994.
- Журавлев В. К.** Родство (языковое) // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 418–419.
- Затовканиук М.** К вопросу о микротипологии восточнославянских языков // Slavia. 1968. № 2. S. 203–209.
- Затовканиук М.** Словоизменение существительных в восточнославянских языках: (Опыт сопоставительного анализа). Praha, 1975.
- Иванова А. Н.** Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками (На материале художественной прозы): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. К., 1977.
- Иванова С. Ф.** Прынцыпы кантрастыўна-граматычнага аналізу эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах // Веснік БДУ. Сер. 4. 1995. № 3. С. 33–37.
- Иванова С. Ф.** Наколькі блізкія блізкароднасныя мовы (Да вызначэння лінгвістычнай адлегласці паміж беларускай і рускай мовамі) // Иванова С. Ф., Іваноў Я. Я., Мячкоўская Н. Б. Сацыякультурная прастора мовы. Мн., 1998. С. 63–86.
- Квантитативная типология языков Азии и Африки.** Л., 1982.
- Киселев И. А.** Категория рода существительных в русском и белорусском языках // Русский язык. Мн., 1988. Вып. 8. С. 4–12.
- Киселев И. А.** Частицы в современных восточнославянских языках. Мн., 1976.
- Конюшкевич М. И.** Атрибутивные отношения в сложноподчиненном предложении (На материале русского и белорусского языков): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Мн., 1979.
- Конюшкевич М. И.** Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходство, различия. Мн., 1989.
- Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И.** Белорусский язык для говорящих по-русски. Мн., 1990.
- Лещенко В. Л.** Вариантность словосочетаний в современном русском литературном языке (В сопоставлении с белорусским): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Мн., 1982.
- Ломтев Т. П.** Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков (Морфология). М., 1961.
- Норман Б. Ю.** Роднасьць моў // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 457–458.
- Общее языкознание. Методы лингвистических исследований.** М., 1973.
- Павленко Н. А.** О некоторых особенностях существительных со значением лица в русском и белорусском языках // Актуальные проблемы общественных наук. Актуальные проблемы естественных наук: Тезисы докладов конференции, посвященной 60-летию БГУ. Мн., 1982. С. 58–59.

- Пиотровский Р. Г.** Лингвистические оценки расхождения близкородственных языков // Вопросы языкознания. 1973. № 5. С. 36–42.
- Прохорова С. М.** Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование. Мн., 1991.
- Пытганні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў.** Мн., 1981.
- Русский язык в Белоруссии.** Мн., 1985.
- Сепир Э.** Язык: Введение в изучение речи [1921] // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993. С. 26–203.
- Смольская Л. И.** Категория рода существительных в белорусском и русском литературных языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1989.
- Собинникова В. И.** Падежные и предложно-падежные формы в русском языке в сопоставительном аспекте с другими славянскими языками. Воронеж, 1977.
- Сопоставительное описание русского и белорусского языков (Морфология).** Мн., 1990.
- Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков (Члены предложения).** М., 1968.
- Теоретические основы классификации языков мира (Проблемы родства).** М., 1982.
- Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур:** Тэзісы дакладаў III рэспубліканскай канферэнцыі (2–3 снежня 1977 г.). Мн., 1977.
- Шақун Л. М.** Да тыпалогіі ўсходнеславянскіх літаратурных моў // Беларуская мова. Мн., 1980. Вып. 7. С. 3–10.
- Шуба П. П.** Категория числа существительных в русском и белорусском языках // Русский язык. Мн., 1982. Вып. 2. С. 91–96.
- Янкоўскі Ф. М.** Роднае слова. Мн., 1972.
- Яўневіч М. С.** Суадносныя прыназоўнікавыя канструкцыі і асаблівасці іх ужывання ў беларускай і рускай мовах // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1960. № 4. С. 103–115.
- Яхонтов С. Е.** Оценка степени близости родственных языков // Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980. С. 148–157.
- Czekanowski J.** Wstęp do historii słowian (Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, archeologiczne i językowe). Poznań, 1957.
- Gide to the East Slavonic languages.** Columbus (Ohio), 1980.
- Slavickova E.** Towards a Typological Evolution of Related Languages // Travaux Linguistiques de Prague. 1968. № 3. P. 281–291.

ТЭНДЭНЦЫ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Ніна Мячкоўская (Мінск)

САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫ ПОГЛЯД НА ЧЫННІКІ, ТАРМАЗЫ І ПРЫЯРЫТЭТЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ

1 Галоўныя прыярытэты нацыянальнага адраджэння. Мэты нацыянальна-вызваленчага руху паводле сваёй значнасці для поспеху руху ранжыруюцца наступным чынам: 1) незалежная дзяржава, прызнаная міжнароднай супольнасцю; 2) нацыянальная сістэма адукацыі (у тым ліку вышэйшая адукацыя) з належным выкарыстаннем нацыянальнай мовы; 3) пашырэнне і прысутнасць на належным узроўні (найперш у мове) нацыянальнага кампанента ў СМІ і кнігавыдавецкай прадукцыі. У гісторыі розных нацыянальна-вызваленчых рухаў гэтыя мэты дасягаліся, як правіла, не адначасова. Так, у часы першага беларускага («нашаніўскага») (1906–1918 гг.) і ўкраінскага (1905–1920 гг.) адраджэння пры наяўнасці прэсы і кнігавыдавецтваў, адданных нацыянальнай ідэі, да 1915 г. не існавала нацыянальнай адукацыі, нават пачатковай. З другога боку, нацыянальная сістэма адукацыі можа існаваць і пры абмежаваным суверэнітэце (як, напрыклад, сербалужыцкія школы і нават універсітэт у Германіі ці адукацыя на басконскай мове ў Краіне Баскаў у Іспаніі) або нават без усялякай аўтаноміі. Дзяржаўны суверэнітэт, членства ў ААН — гэта найвышэйшая ступень нацыянальна-палітычнага самаразвіцця народа. У сучасным свеце налічваецца больш за 2000 этнасаў, аднак толькі блізу 200 народаў маюць сваю дзяржаву і з’яўляюцца членамі ААН, у тым ліку і беларускі народ. Вось чаму дзяржава — гэта найдаражэйшая каштоўнасць, якую толькі можа валодаць народ, і галоўны прыярытэт нацыянальнага руху.

2. У чым балючасць моўнага пытання? Яно — не першае па ўплывавасці, па набліжэнню этнасу да незалежнасці, але ў міжнацыянальных адносінах гэта самае балючае пытанне. Хоць у нацыянальных рухах моўнае

пытанне фактычна не ёсць вырашальным, вызначальным, аднак менавіта гэтае пытанне часта становіцца найбольш заўважным і самым балючым, а здараецца, і крывавым. На гэта ёсць свае прычыны: асобны чалавек *не свабодны ў выбары сваёй першай (засвоенай у дзяцінстве) мовы*. Між тым у псіхалінгвістычным сэнсе першая мова чалавека — гэта і ёсць ягоная родная мова. Несвабода чалавека ў выбары сваёй першай мовы ў нечым падобная да несвабоды чалавека ў дачыненні да сваіх фізічных, біялагічных вымярэнняў (пол, узрост, расавыя прыкметы). Азначаная несвабода ёсць адной з прычын балючасці моўнага пытання: мова — гэта тое ў чалавеку, што не залежыць ад яго самога, бо ён тут нічога не выбіраў, «яно» само так сталася. Але ў адрозненне ад біялагічных прыкмет чалавека мова мае не генетычныя і біялагічныя, а сацыяльныя карані. Вельмі часта родная (матчына) мова чалавека не супадае з яго асноўнай мовай у дарослым жыцці, бо бывае, што з цягам часу пад уплывам соцыуму чалавек засвойвае мову новага асяроддзя. Нельга сказаць, што гэта лёгка і бяскрыўдны працэс — такім ён бывае толькі ва ўзросце ад 2 да 5 гадоў. У сталым узросце ўсё складаней. Часам менавіта тут палягаюць карані псіхічных траўмаў і неўрозаў, замкнёнасці, трывожнасці, маўленчай няўпэўненасці і маўленчага ўбства.

3. Моўнае пытанне як рухавік адраджэння, або Дай, Божа, асцярожнасці ў гульнях з агнём. У дзвюхмоўным (або шматмоўным) грамадстве існуюць тры нацыянальна-моўныя праблемы: 1) моўны бар’ер, г. зн. праблемы, звязаныя з узаемным неразуменнем (хоць і частковым) і іншымі *камунікатыўнымі* цяжкасцямі ў зносінах носьбітаў розных моваў; 2) моўная дыскрымінацыя, г. зн. *юрыдычныя і этычныя* праблемы, звязаныя з тым ці іншым (дзяржаўным або побытавым) абмежаваннем сацыяльных магчымасцей носьбітаў пэўнай мовы; 3) моўны сімвалізм, г. зн. *семіятычныя* праблемы, звязаныя з захаваннем мовы як атрыбута нацыянальнай дзяржавы, найважнейшага сімвала, што стаіць побач з такімі знакамі дзяржаўнай годнасці, як сцяг, герб, гімн.

Названыя нацыянальна-моўныя праблемы адрозніваюцца сваёй здольнасцю быць крыніцай міжэтнічнай напружанасці і сваім уплывам на ўзмацненне нацыянальнай свядомасці носьбітаў розных моваў. Найбольш балюча рэагуюць людзі на моўную дыскрымінацыю ў яе розных праявах — ад іранічнай ухмылкі з прычыны акцэнта суразмоўцы да заканадаўчай забароны школ і газет на этнічнай мове часткі насельніцтва.

У Беларусі практычна не існуе першай праблемы — рэальнага моўнага бар’ера: большасць дарослых у асноўным разумее абедзве мовы, чым і тлумачыцца з’яўленне дзвюхмоўных СМІ. Зразумела, інфармацыю на неасноўнай мове індывід успрымае больш запаволена, з большай напругай; пры гэтым нейкія кампаненты інфармацыі губляюцца, але ўсё ж мае месца даволі поўнае разуменне. Іншая справа, што далёка не ўсе з дзвюхмоўных слухачоў і чытачоў могуць размаўляць і пісаць на абедзвюх мовах. Такім

чынам, камунікатыўныя (істотныя для паразумення) бар’еры паміж носьбітамі беларускай і рускай мовы нязначныя. Наяўнасць (хоць і нязначная) камунікатыўных праблем аб’ектыўна стрымлівае рост нацыянальнай свядомасці, але не вырашальным чынам (бо вырашальнай ёсць не моц лінгвістычных адрозненняў паміж народамі, а іх нацыянальная свядомасць — пачуццё таго, што яны розныя).

Што датычыць моўнай дыскрымінацыі, дык на заканадаўчым і афіцыйна-адміністрацыйным узроўнях яе няма, але на самой справе шмат каму крыўдна і балюча за мову, бо для абароны беларускай мовы зараз *не стае юрыдычнай роўнасці*: патрэбна ўсебаковая падтрымка — як хвораму пасля палону, ці, юрыдычна кажучы, патрэбныя не роўнасць правоў, а *статус «найбольшага спрыяння»* і вялікая дзяржаўная і грамадская праца па ажыццяўленню гэтага спрыяння.

Прыклады моўнай дыскрымінацыі ў штодзённым жыцці шматлікія і балючыя. З перыядычнага друку (а гэта далёка не «ўся праўда»), бачна: шмат хто адчувае крыўду і боль з-за мовы. А гэта і ёсць зерне магчымых канфліктаў. Аднак ва ўмовах Беларусі гэтыя матывы наўрад ці будуць асноўнымі рухавікамі адраджэння. Беларусы далёкія ад нянавісці да рускіх. З другога боку, надта папулярнызаваць антырускія настроі — грамадска небяспечна, бо і сярод беларусаў знойдуцца экстрэмісты (не кажучы пра рызык пераследаў для тых СМІ, што прапагандуюць «нянавісць» да расейцаў). Вось і застаецца праблема: як знайсці той нешырокі ідэалагічны калідор, у якім ужо няма моўнай абьяквасці і разам з тым яшчэ няма варожасці да чужой мовы і яе носьбітаў?

Што датычыць моўнага сімвалізму, дык у беларускім нацыянальным руху сімвалічныя, рэпрэзентатыўныя, этназберагальныя функцыі мовы ў параўнанні з іншымі моўнымі чыннікамі (моўны бар’ер і моўная дыскрымінацыя) — самыя моцныя. Але недастаткова толькі моўнага сімвалізму. Мова можа быць сімвалам адраджэння, але для адраджэння самой мовы трэба, каб на ёй проста і масава размаўлялі.

4. Аб адраджэнні беларускай мовы: сумныя прагнозы на найбліжэйшы час і іх гістарычныя карані. Калі кажучы пра цяжкасці адраджэння беларускай мовы, дык, з аднаго боку, не ў поўным памеры ўлічваюць наступствы жорсткай імперскай русіфікацыі, якую зазнаў беларускі народ, а з другога боку, перабольшваюць значнасць сучасных палітычных чыннікаў (як станоўчых, так і неспрыяльных, адмоўных) і недаацэньваюць ролю інфармацыйных чыннікаў. У шэрагу неспрыяльных наступстваў русіфікацыі вылучаюцца два найбольш моцныя: 1) стагоддзі русіфікацыі не далі беларускай мове развіцця, засвоіцца ў розных галінах адукацыі, культуры, навукі. Таму перад нацыянальным адраджэннем паўстае задача не столькі аднаўляць разбуранае, колькі будаваць нанова, бо ў некаторых істотных сферах камунікацыі няма чаго адраджаць: традыцыі не паспелі скласціся; 2) стагоддзі суіснавання Расіі і Беларусі ў адзінай дзяржаве ва ўмовах

русифікацыі прывялі да ўтварэння адзінай інфармацыйнай прасторы, пры гэтым сучасныя камунікатыўныя тэхналогіі (на фоне глабалізацыі эканомікі, палітыкі, навукі, Інтэрпола) замацоўваюць і паглыбляюць інфармацыйную залежнасць Беларусі ад Расіі.

5. Мову даводзіцца не «толькі» адраджаць, але і будаваць нанова. «Залаты век» беларускай дзяржавы і культуры — часы Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, Л. Сапегі — ляжыць, на жаль, у далёкім мінулым. Стагоддзі заняпаду прывялі да таго, што ў канцы XIX – пачатку XX ст. давялося будаваць літаратурную мову амаль нанова. Ранейшыя традыцыі забыліся, а новая практыка толькі пачыналася ў 10–20-я гады — у газеце, у падручніках, справаходстве, у штотдзённым «адукаваным маўленні». «Нашаніўская» беларуская мова 1906–1912 гг. куды бліжэйшая да рускай, чым цяперашняя мова. Амаль у кожным газетным радку бачна тое, што зараз завецца «русізм»: *глаўны промысел, эўропейскіе гасударствы, немцы патрэбляюць, колькі рублёў цэніцца, цыфравы матэр’ял* і да т. п. Нават у выхадных дадзеных: *газэта з рысункамі, цэна за граніцай, перэмена адрэсу, 10 сеньцябра* (нумар ад 10.09.1909). Значыць, на працягу XX ст. літаратурная беларуская мова істотна аддалілася ад рускай. Гэта было вынікам свядомага «моўнага будаўніцтва» (тэрмін 20–30-х гадоў) і адпавядала моўным чаканням беларусаў: для «здароўя» мовы пажаданыя яе больш выразныя адрозненні ад суседзяў. Французская даследчыца нацыяльных адносін у СССР прафесар Элен д’Анкос (d’Encausse) у кнізе «Расколотае імперія: Нацыянальны бунт в СССР» (Лондан, 1982; франц. выданне — 1979 г.) называе беларускую мову «штучнай» і так інтэрпрэтуе яе гісторыю ў XX ст.: «Белорусский язык в его нынешнем виде был сформирован советской властью из разных диалектов и был навязан населению во имя политики «белорусизации» в 20-х гг.» (с. 216).

Ёсць шмат гістарычных доказаў таго, што ў 20–30-я гады беларуская мова не была пашыранай у культурным і грамадскім жыцці. Вось адзін з іх. Вацлаў Ластоўскі пасля ўдзелу ў канферэнцыі па беларускаму правапісу (што праводзілася ў Інбелкульце ўвосень 1926 г.) друкуе ў Коўна нататкі пра тое, што бачыў у Менску. Са спасылкай на рэктара БДУ прафесара У. Пічэту Б. Ластоўскі даводзіць, што ў БДУ толькі 12 % дысцыплін чыталася па-беларуску, пры гэтым на педфаку — 47%, на медыцынскім — нуль¹.

У 30-я гады і без таго няшпаркі працэс беларусізацыі зазнаў сталінскія рэпрэсіі і быў дзе запаволены, а дзе і згорнуты. Вось адна з праяваў дэбеларусізацыі. У 20-я і на пачатку 30-х гадоў (да 1934 г.) беларускія навуковыя камісіі распрацавалі і выдалі 32 тэрміналагічныя слоўнікі, якія змяшчалі тысячы беларускіх тэрмінаў з розных галін ведаў і практыкі, у тым ліку справаводства і ваеннай справы. Але потым гэтую працу згарнулі,

¹ Власт. Ёражаныні з паездкі ў Беларускаю Радавую Соцыялістычную Рэспубліку // Крывіч. Ліп. 1926 – сак. 1927. № 12. С. 90.

ды так рашуча, што на працягу 27 гадоў (ад 1935 да 1962) у Беларусі не выйшла **ніводнага тэрміналагічнага слоўніка**².

У гістарычных крыніцах ёсць сведчанні, што на пачатку 40-х гадоў беларускія настаўнікі (не з Заходняй Беларусі) у размовах не «з трыбуны» часцей карысталіся «общепопнятым языком». Вось чаму паўнаважнае функцыянаванне літаратурнай беларускай мовы вымагала б не столькі адраджэння былых традыцый, колькі стварэння моўнай практыкі нанова.

6. Інфармацыйны імперыялізм і «імперская» ментальнасць беларусаў. Пасля распаду СССР Беларусь, як і раней, знаходзіцца ў адзінай з Расіяй інфармацыйнай прастору. У апошнія 10 гадоў больш як 90% праддзеных у Беларусі кніг — гэта прадукцыя расійскіх выдавецтваў, а 90% кніжнай прадукцыі беларускіх выдавецтваў — гэта расійскія замовы. Пра ўдзельную вагу беларускамоўных выданняў у агульным аб’ёме кніг і брашур, выдадзеных у Беларусі ў 1999 г., сведчаць наступныя лічбы: па колькасці назваў яны складаюць 10,7%, па колькасці экзэмпляраў — 5,1%. Інакш кажучы, у Беларусі ўсё часцей і больш чытаюць па-руску.

У электронных СМІ ўдзельная вага маскоўскіх праграм, асабліва калі ўлічваць не толькі сеткі тэлевізійнага вяшчання, але і «чалавекагадзіны», праведзеныя перад экранам таго ці іншага канала, нашмат перавышае 90%. Прывяду адну выразную лічбу, якая датычыць не Беларусі, а *незалежнай* Украіны, дзе, як вядома, украінізацыя ідзе значна больш паспяхова (у параўнанні з беларусізацыяй). Як паведаміла ў красавіку агенцтва БНС, украінскі віцэ-прэм’ер Мікалай Жулінскі выказвае «заклапочанасць» тым, што, паводле ягоных падлікаў, «нацыянальную інфармацыйную прастору Украіны на 70% запаўняюць расійскія праграмы, кнігі і газеты». З беларускіх віцэ-прэм’ераў ніхто гэтакі заклапочанасці не выказвае, хоць наша лічба значна вышэйшая.

Агульная расійска-беларуская інфармацыйная прастора пакідае Беларусь дзве тэматычныя нішы, мала цікавыя для Расіі: мясцовыя навіны і нацыянальная гуманістыка, пераважна з рэтраспектыўным ухілам. Па вялікім рахунку гэта зусім не мала. Ва ўсякім выпадку, гэтых інфармацыйных палёў дастаткова, каб ідэалагічна забяспечыць той узровень нацыянальнай самасвядомасці, які патрэбны для дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі. Але ў беларускіх СМІ і, шырэй, у беларускай гуманістыцы ўжо даўно склаліся суб’ектыўныя, псіхалагічныя тармазы. Галоўны з іх — «імперская» ментальнасць беларусаў — псіхалогія жыхара імперыі, хай і залежнага, але ж «імперца», таго «малодшага брата», які прызвычаіўся быць залежным і каго самастойнасць ужо нават палохае.

Ніхто, у тым ліку самі стваральнікі беларускай інфармацыйнай прадукцыі, не глядзяць на яе як на самадастатковую. Усё, што пішацца і

² Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: Бібліяграфічны даведнік. Мн., 2000.

апавадаецца па-беларуску, утварае *рэгіянальную субкультуру*, выспу ў рускамоўнай інфармацыйнай прасторы, малацікавую для большасці спажыўцоў. Самае горкае, што з гэтым змірыліся самі стваральнікі беларускай інфармацыі. Нават фармат, у якім ажыццёўлены некаторыя адказныя выданні («Беларускае мовазнаўства: Бібліяграфічны паказальнік» (1980, 1993), «Кнігі Беларусі» (1986), «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (1984–1987); «Беларуская мова: Энцыклапедыя» (1994)), фактычна асуджае беларускую гуманістыку на абмежаванасць і зашоранасць.

Непаўнаватрасць каталога «Кнігі Беларусі» выклікана недапушчальным абмежаваннем: у каталог заносіліся кнігі, выдадзеныя на тэрыторыі Беларусі і пры гэтым толькі на трох мовах: беларускай (ці старабеларускай), царкоўнаславянскай і рускай. Гэта збыдніла выдавецкую панараму Беларусі. Напрыклад, у каталогу згаданыя толькі два выданні Нясвіжскай друкарні — «Катихісис [...]» (1562) і «[Об оправдании грешного человека пред Богом]» (1562) Сымона Буднага, між тым друкарня існавала яшчэ 9 гадоў (да 1571 г.) і выдала яшчэ 11 кніг на польскай і лаціне (пераважна пратэстанцкая палемічная публіцыстыка). Потым Нясвіжская друкарня была перанесена, па некаторых дадзеных, ва Узду, і тут у 1572 г. выйшла на польскай мове Біблія, у перакладзе Сымона Буднага, але ў каталогу яе зноў няма. Праз няпоўныя два стагоддзі ў Нясвіжы зноў запрацавала друкарня: ў 1750–1790 гг. тут выйшла друкам 70 назваў кніг на польскай і лаціне. І іх таксама няма у каталогу. Як і ніводнай кнігі, якія за 20 гадоў (1572–1592) выпусціла Лоская друкарня, у тым ліку Нова Запавет у польскім перакладзе С. Буднага (1574) і тры яго публіцыстычныя кнігі (таксама на польскай). У 1787–1820 гг. у Полацку існавала друкарня (пры Полацкім езуіцкім калегіюме); яна выпусціла больш за 500 выданняў, пераважна на польскай і лаціне, а таксама на італьянскай, нямецкай, французскай, рускай; выдаваўся і часопіс «Miesięcznik Połocki». Аднак у каталог з полацкіх выданняў трапіла толькі адна кніга — на рускай мове. Выснова сумная: па-ранейшаму пры вывучэнні гісторыі кнігі ў Беларусі без кракаўскай бібліяграфіі Эстрайхера нельга абысціся. Затое дадатковы шрых да зводнага каталога «Кнігі Беларусі»: бібліяграфію выданняў на рускай мове XIX – пачатку XX ст. (увогуле алфавітную) адкрываюць 7 пазіцый, апісаных на прозвішча *Ленин!*

Некалькі слоў адносна бібліяграфіі «Беларускае мовазнаўства». У большасці славянскіх краін найбольш поўныя лінгваславістычныя бібліяграфіі апісваюць працы, прысвечаныя «сваёй» мове, пры гэтым іншымі разам без абмежаванняў, выкліканых мовамі і геаграфіяй выданняў. Такі характар маюць, прыкладам, штогадовыя бібліяграфіі «Slovenistika v letu 19...», што друкуюцца з 1978 г. у люблянскім часопісе «Jezik in slovstvo». Бібліяграфіі, якія выходзяць у Кіеве і Маскве, не абмяжоўваюцца адной («сваёй») мовай, аднак яны абмежаваныя геаграфічна: бібліяграфія «Слов’янська філологія на Украіні: (1968–1976 рр.)» (1978) і бібліяграфічныя штогоднікі «Філологічныя науки на Украіні» (1979; 1980; 1981) сістэматызавалі бібліяграфію

па ўсіх славянскіх і неславянскіх мовах, аднак толькі ва ўкраінскіх выданнях. Блізкі да гэтага падыход у маскоўскіх бібліяграфіях «Славянское языкознание: Указатель литературы, изданной в СССР» (1963, 1973, 1980–1981, 1985, 1988): гэта звесткі аб працах па ўсіх славянскіх мовах, але выдадзеных толькі ў адной дзяржаве. Бібліяграфія, што выдаецца ў Польшчы («Bibliografia językoslawstwa slawistycznego»), па сваёй шырыні не мае роўных: яна ахоплівае ўсе славянскія мовы і працы на ўсіх мовах, выдадзеныя ва ўсіх краінах. Краіна, якая выдае такія ўніверсальныя славістычныя штогоднікі, адразу заяўляе пра сябе як пра лідэра славяназнаўства. А як заяўляе аб сабе краіна, што выпускае самую абмежаваную бібліяграфію? Беларуска-кая бібліяграфія, як ні сорамна, менавіта такая: два выпускі «Беларускага мовазнаўства» (1980 і 1993 гг.) улічваюць працы толькі пра беларускую мову, толькі на трох мовах (беларускай, рускай і ўкраінскай) і выдадзеныя толькі ў СССР.

7. Клюбныя гульні для пасвячонах, або Моўны эстэтызм як тормаз адраджэння. Інтэлектульна-адукацыйная нядужасць, недаросласць адраджэнцага руху яскрава выявілася ў нерэалістычным падыходзе нацыянальнай апазіцыі да моўных праблем. Замест таго, каб вітаць і падтрымліваць усіх, хто спрабуе гаварыць па-беларуску, рамантыкі патрабавалі вярнуцца да тарашкевіцы, да лексічных і марфалагічных рэгіяналізмаў. У гэтым жа рэчышчы — празмерныя публічныя папрокі ў нечысціні мовы ды ў неспраўднай беларускасці, палеміка вакол этнонімаў-лінгвонімаў, а ў моўнай практыцы — спробы рэанімацыі архаізмаў, эстэтызм і моўныя эксперыменты ў беларускіх радыёгадзінах.

Калі па беларускай хвалі радыё «Свабода» або па радыё «Рацыя» чуваць, з якім імпэтам журналістка вымаўляе *кляса, клуб, газета ці на рукох, у гарадох*, дык не верыцца, што нехта на замежных хвалях дбае пра дзейнасць беларускіх радыёгадзін. Бо замест уплыву на слухачоў мае месца выклік большасці беларусаў, якія ніколі раней не чулі падобнага вымаўлення. Усё гэта нагадвае *клуб* аматараў адмысловай паэзіі, схільных да эпатажу тых «прафанаў», што няздольныя захапіцца *клубнымі* знаходкамі. Мяркуючы па гэтай перавазе *клубных* маўленчых пошукаў над здаровымсэнсам, думаю, што сярод прыхільнікаў адраджэння занадта многа рамантыкаў-паэтаў, звышчуйных да слова, — у такой ступені, што ім асалода ад сваіх моўных «наватвораў» проста затуманьвае галовы. Між тым для поспеху адраджэння патрэбныя якраз цвярозыя галовы: не суб'ектыўны паэтаў, а прафесійная палітыка з апорай на эканамічны разлік, з разуменнем сацыяльнай псіхалогіі розных людзей.

8. Аб рэалізме ў адраджэнцкім руху. Слоган «Беларуская мова — наша будучыня», пад якім некаторыя газеты («Наша свабода», «Наша воля», «Роднае слова») у красавіку 2000 г. надрукавалі заклік «ахвяраваць на падтрымку ТБМ» (з рахункам для пералічэння грошай), у сучасных беларускіх варунках гучыць сумна, асабліва ж горка — у названым красамоўным

кантэксте: па сутнасці, так бы мовіць, над рукой, па-жабрацку працягнутай па міласціну. Каго натхніць такая будучыня? Не выпадкова, што ў «Нашай ніве» (02.05.2000), больш уважлівай да кантэксту, той жа заклік змешчаны без гэтага песімістычнага загалоўка.

Трэба прызнаць, што сёння ў адраджэнцкім руху цвярозы той, хто гаворыць пра адраджэнне мовы ў *трэцюю чаргу* (пасля палітычнага суверэнітэту і эканомікі). Прыкладам, гэтка цвярозаць бачная ў «Мемарандуме «Аб мэтах Усебеларускага з'езда»», з якім выступілі ў друку сустаршыні ягонага аргкамітэта (Генадзь Бураўкін, Радзім Гарэцкі, Анатоль Грыцкевіч, Рыгор Барадулін; гл. «Наша воля», 29.04.2000). У мемарандуме наогул няма слова *мова*. «Мэта з'езда — прыняцце Акта незалежнасці — дакумента, цэнтральнай ідэяй якога з'яўляецца абвясчэнне дзяржаўнасці свяшчэннай каштоўнасцю беларускага народа. [...] Усебеларускі з'езд — грамадская ініцыятыва, скіраваная выключна на адстойванне суверэнітэту краіны. Калі мы гарантуем захаванне дзяржавы, дык яшчэ будзем мець час і нагоду вырашыць цывілізаваным шляхам усе надзённыя палітычныя праблемы. Мы хочам знайсці паразуменне з усімі, хто лічыць, што Беларусь павінна быць асобнай дэмакратычнай заможнай краінай». Такім чынам, дзяржаўны суверэнітэт Беларусі, дэмакратыя, заможнасць (немагчымая без рынкавай эканомікі) — вось тры галоўныя прыярытэты, здольныя скласці рэальны падмурак нацыянальнага адраджэння, у тым ліку і адраджэння беларускай мовы.

**Сяргей Запрудскі (Мінск), Багдан Ажнюк (Кіеў),
Генадзь Лаўжаль (Мінск)**

СУБ'ЕКТЫЎНАЯ ЭТНАМОЎНАЯ ЖЫЦЦЁВАСЦЬ І ІДЭНТЫЧНАСЦЬ: БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКАЕ ВЫМЯРЭННЕ

У 1977 годзе псіхолагі Г. Джэйлз, Р. Бургіс і Д. Тэйлар распрацавалі такую мадэль жыццёвасці, якая ўлічвае разнастайныя чыннікі, што ўзаемадзейнічаюць у працэсе захавання моў. Пад этнамоўнай жыццёвасцю яны разумелі комплекс такіх складнікаў, якія стымулявалі этнамоўную групу «паводзіць сябе ў міжгрупавых сітуацыях як адрозны і дзейны калектыўны арганізм»¹. Згодна з гэтым падыходам прапанавалася спалучыць

¹ Цыт. паводле: Kraemer R., Olshstein E. Perceived ethnolinguistic vitality and language attitudes: the Israeli setting // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1989. Vol. 10, No. 3. P. 197.

тры сацыяструктурныя чыннікі — статус, інстытуцыйную падтрымку і дэмаграфію — у адзін агульны чыннік, які і быў названы этналінгвістычнай жыццёвасцю. Паводле гэтай мадэлі лічыцца, што можна вымераць аб'ектыўную жыццёвасць мовы. На пачатку 80-х гадоў Р. Бургіс, Г. Джайлз і Д. Разенталь увялі новае паймо — суб'ектыўнай этналінгвістычнай жыццёвасці, якое абазначае ўспрыняцце групай жыццёвасці сваёй мовы.

З таго часу ў розных краінах неаднаразова праводзіліся даследаванні, у якіх асэнсоўваліся суадносіны паміж аб'ектыўнай і суб'ектыўнай жыццёвасцю якіх-небудзь дзвюх этнамоўных груп, што знаходзяцца ў стане канкурэнцыі². У 1994 годзе быў апублікаваны спецыяльны выпуск часопіса «International Journal of the Sociology of Language», прысвечаны гэтым праблемам.

У 1997 годзе беларускія аўтары дадзенага даклада правялі апытанне наконт гэтых праблем сярод мінскіх студэнтаў. Вынікі гэтага даследавання былі прадстаўлены на канферэнцыях «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя» (Мінск, 1997) і «Мова і тоеснасць на памежжы культур» (Беласток, 1998), матэрыялы абедзвюх канферэнцый апублікаваны³.

Каб высветліць адносіны паміж суб'ектыўнай этнамоўнай жыццёвасцю і ідэнтычнасцю беларусаў, украінцаў і рускіх, што жывуць у Беларусі і ва Украіне, у траўні 2000 года ў Мінску і Кіеве сярод студэнтаў біёлагаў і фізікаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта было праведзена апытанне з выкарыстаннем ідэнтычнай анкеты. Анкета ў значнай ступені была падрыхтавана на аснове апытальнікаў, што выкарыстоўваліся і ў іншых выпадках пры даследаванні суб'ектыўнай этнамоўнай жыццёвасці. Анкета змяшчала 35 пытанняў. У параўнанні з беларускім апытальнікам 1997 года яна дадаткова ўключала пытанні адносна лепшых або горшых перспектывы кар'еры для беларусаў resp. украінцаў і рускіх, ацэнкі дынамікі становішча беларускай resp. украінскай і рускай моў, пытанні пра моўныя паводзіны ў зносінах з бацькамі і дзецьмі, а таксама пытанне пра выбар мовы навучання ў школе. З другога боку, у працэсе беларуска-ўкраінскага анкетавання не задавалася пытанне пра адносіны да беларусаў і украінцаў у Беларусі і Украіне, а таксама пытанне пра міжнароднае значэнне беларускай і ўкраінскай моў.

² Параўн., напрыклад: Giles H., Rosenthal D., Young L. Perceived ethnolinguistic vitality: the Anglo- and Greek-Australian setting // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1985. Vol. 6, No. 3–4. P. 253–269; Saint-Blancat Ch. The effect of minority group vitality upon its sociopsychological behaviour and strategies // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1985. Vol. 6. No. 1. P. 31–44.

³ Запрудскі С. М., Лаўжаль Г. В. Суб'ектыўная этнамоўная жыццёвасць і этнічная ідэнтыфікацыя // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997 г.). Мн., 1998. С. 56–60; Іх жа: Жыццёвасць беларускай нацыянальнай і моўнай супольнасцяў: меркаванні «рускамоўных» беларусаў vs. меркаванні «беларускамоўных» беларусаў vs. меркаванні рускіх // Język a tożsamość na pograniczu kultur. Białystok, 2000. С. 129–133.

У Мінску апытальнік запоўнілі 58 студэнтаў, у Кіеве — 50. Сярэдні ўзрост рэспандэнтаў складаў 20 гадоў; у Мінску былі праанкетаваны 26 мужчын і 31 жанчына, у Кіеве — адпаведна 13 і 37. Беларускі корпус рэспандэнтаў складалі 44 беларусы і 11 рускіх, сярод украінскіх рэспандэнтаў рускіх было толькі 3 чалавекі. Сярод рэспандэнтаў-беларусаў толькі 17 назвалі роднай мовай беларускую, а 24 — рускую. З 46 рэспандэнтаў-украінцаў украінскую мову назвалі роднай 80 %, а рускую — 20%. Пры тым, што мы імкнуліся дасягнуць максімальнага падабенства беларускай і ўкраінскай выбарак, гэта мэта не была дасягнута цалкам. Так, выбаркі істотна адрозніваюцца паводле крытэрыю полу: сярод рэспандэнтаў-беларусаў мужчыны складаюць 45%, у той час як сярод рэспандэнтаў-украінцаў — 28%. (Адпаведныя лічбы для жанчын: 55 і 72%.) Далей у дакладзе прыводзяцца дадзеныя толькі па рэспандэнтах беларусах і ўкраінцах, у той час як рэспандэнты-рускія пад увагу не прымаюцца.

У адрозненне ад ранейшых апытанняў гэтым разам мы выкарысталі ў анкеце не лічбавую шкалу, але прапанавалі адказы тыпу: «прэстыж беларускай / украінскай мовы ў Беларусі / Украіне нізкі» (пытанне 3), або: «вельмі нізкі», або: «сярэдні», або: «высокі», або: «вельмі высокі». У працэсе апрацоўкі дадзеных мы трансфармавалі слоўныя адказы ў лічбавыя, якія і прыведзены ў змешчанай ніжэй табліцы. Лічба 3 у табліцы абазначае, што ніводны з бакоў не мае перавагі. (Адзін бок — гэта ў нас заўсёды беларусы або ўкраінцы, другі бок — гэта рускія.) Напрыклад, лічба 3.04, засведчаная ўкраінскімі рэспандэнтамі ў адказе на пытанне 6 пра прапорцыю ўкраінскамоўных / рускамоўных, азначае іх упэўненасць у тым, што колькасць украінскамоўных і рускамоўных людзей ва Украіне фактычна аднолькавая.

Ацэнкі, вышэйшыя за 3 балы, сведчаць пра больш моцную пазіцыю канкрэтнага параметра ў беларусаў / украінцаў у параўнанні з рускімі. Так, зыходзячы з таго, што адказы ўкраінскіх рэспандэнтаў на пытанне 15 адносна пазіцыі моў у органах улады пазначаны ў нашай табліцы лічбай 4.17, можна канстатаваць, што яны лічаць пазіцыю ўкраінскай мовы ў органах улады «трохі мацнейшымі», чым пазіцыі рускай мовы; акрамя таго, ёсць таксама рэспандэнты, якія мяркуюць, што гэтыя пазіцыі «значна мацнейшыя».

Ацэнкі, ніжэйшыя за 3 балы, азначаюць, што па дадзеных пытаннях у працэсе беларуска-рускай ці ўкраінска-рускай канфрантацыі рэспандэнты больш высока ацанілі пазіцыю рускай мовы або рускай супольнасці Беларусі і Украіны. Так, адказы беларускіх рэспандэнтаў на тое ж пытанне пра пазіцыю моў у органах улады пазначаны ў нас лічбай 1.86, яны сведчаць пра наступнае меркаванне беларускіх рэспандэнтаў: у беларускіх органах улады «трохі мацнейшыя» пазіцыі рускай мовы; але ёсць таксама рэспандэнты, якія лічаць, што пазіцыі рускай мовы ў беларускіх органах улады «значна мацнейшыя».

(З прычыны таго, што пытанні 3, 4, 22, 23 у нашай анкеце былі сфармуляваны безадносна да іншай мовы, у дадзеных пунктах анкеты прыведзена лічба адлюстраванае інтэнсіўнасць параметра безадносна да іншай мовы.)

Пры беларуска-ўкраінскім супастаўленні параметр «пазіцыя моў ва ўладзе» стаўся найбольш адрозным: розніца складае 2.31 бала. Таксама па-рознаму беларускія і ўкраінскія рэспандэнты адказвалі на пытанні пра выбар мовы, на якой вялося б навучанне іх дзяцей (розніца складае 2.3 бала), пра пазіцыю моў у сістэме адукацыі (розніца 2.26), пра прапорцыю беларускамоўнага / украінскамоўнага, з аднаго боку, і рускамоўнага, з другога, насельніцтва (1.79), пра агульнае становішча беларускай / украінскай моў (1.47), пра пазіцыю моў у рэлігійным жыцці (1.38), пытанне аб прагнозе для беларускай / украінскай моў на працягу бліжэйшых 20 гадоў (1.12).

Шляхам вычлэння з усяго корпусу пытанняў трох кампактных блокаў — статусных чыннікаў, дэмаграфіі і інстытуцыйнай падтрымкі — ёсць магчымаць вызначыць «профіль жыццёвасці» асобна для кожнага з гэтых блокаў. Калі, напрыклад, размову весці пра *статусныя* чыннікі, то бачна, што і ў беларускім, і ва ўкраінскім выпадку найбольш высокія ацэнкі атрымалі пытанні пра гонар за сваю гісторыю і культуру (адпаведна 3.21 і 3.95), а найменшыя — пытанне пра прэстыж беларускай / украінскай моў (1.86 і 2.85).

У *дэмаграфічным* блоку рэспандэнты найбольш спрыяльна ацэньваюць пытанне пра ўдзельную вагу людзей сваёй нацыянальнасці ў складзе ўсяго насельніцтва (ацэнкі 3.93 і 3.91). У гэтым блоку для беларусаў крытычным параметрам з'яўляецца пытанне пра колькасць носьбітаў беларускай мовы (1.25; дарэчы, гэта найніжэйшая ацэнка сярод усіх паказчыкаў). У межах украінскага дэмаграфічнага блоку найбольш крытычным паказчыкам таксама з'яўляецца параметр «прапорцыя носьбітаў украінскай мовы ў складзе ўсяго насельніцтва» (3.04), хоць у абсалютным вымярэнні ён далёка не такі нізкі, як у беларускім выпадку.

Найбольш цікавы і паказальны блок *інстытуцыйнай падтрымкі*. У межах гэтага блока беларускія рэспандэнты найбольш высока ацэньваюць параметр 12 пра долю палітычнай улады, якой у Беларусі валодаюць беларусы (3.37), а найбольш крытычна — параметр 18 (пазіцыя беларускай мовы ў сістэме адукацыі, ацэнка 1.70) і 15 (пазіцыя беларускай мовы ў органах улады, ацэнка 1.86). Ва Украіне, наадварот, параметр 15 (пазіцыя ўкраінскай мовы ў органах улады) ацэнены самым высокім чынам у межах блока інстытуцыйнай падтрымкі (ацэнка 4.17). Гэта, відавочна, сведчыць пра тое, што ва Украіне ў адрозненне ад Беларусі праводзіцца значная работа дзеля ўключэння ўкраінскай мовы ў сістэму ўлады; прынамсі, можна гаварыць, што гэта работа дастаткова добра заўважаецца рэспандэнтамі. Найбольш крытычным параметрам у рамках украінскага блока інстытуцыйнай падтрымкі з'яўляецца параметр 17, які высвятляе ўяўленні рэспандэнтаў пра пашыранасць украінскай мовы ва ўкраінскай прэсе.

У цэлым украінскія рэспандэнты амаль заўсёды ацэньваюць розныя параметры жыццёвасці сваёй мовы і сваёй нацыянальнай супольнасці больш высока ў параўнанні з беларускімі. Ва ўкраінскім выпадку ў межах украінска-рускай канфрантацыі толькі нешматлікія параметры (жыццёвы ўзровень, пазіцыя моў у друкаваных СМІ) ацэнены рэспандэнтамі не на карысць украінскай мовы / украінцаў; у беларускім выпадку, наадварот, такіх ацэнак большасць. У гэтым плане можна гаварыць пра прынцыповую розніцу ў ацэнках беларускімі і ўкраінскімі рэспандэнтамі жыццёвасці сваёй моў і нацыянальных супольнасцяў: калі сярод беларускіх рэспандэнтаў пераважае скептыцызм, то ўкраінскія, наадварот, дэманструюць аптымізм.

Даволі нізкія ацэнкі жыццёвасці, пададзеныя беларускімі рэспандэнтамі, верагодна, стымулююць іх не ідэнтыфікавацца з мовай, сілу і перспектывы развіцця якой яны ацэньваюць песімістычна. Падобна, беларускія рэспандэнты маюць своеасаблівы «комплекс паражэння» (параўн. проігрыш прыхільнікаў пашырэння ўжывання беларускай мовы на рэфэрэндуме 1995 года, паражэнні «прабеларускіх» сілаў на выбарах таго ж года, на рэфэрэндуме 1996 года і інш.): пры тым, што ўдзельная вага беларусаў у складзе ўсяго насельніцтва намнога больш высокая, чым гэта мае месца ва ўкраінскім выпадку, беларускія і ўкраінскія рэспандэнты ацэньваюць гэты параметр фактычна аднолькава.

Праведзенае на абмежаваным матэрыяле даследаванне ў шэрагу выпадкаў не дазваляе рабіць адназначныя высновы. Яно, аднак, дазваляе гаварыць пра некаторыя больш ці менш акрэсленыя тэндэнцыі.

Табліца

Суб'ектыўная этнамоўная жыццёвасць: беларуска-ўкраінскія дадзеныя

	Параметры, па якіх праводзілася апытанне	бел., сярэдн. n=44	укр., сярэдн. n=46	Розніца
1	Гонар за культуру і гісторыю	3.21	3.95	0.74
2	Багацце	2.81	2.89	0.08
3	Прэстыж бел. / укр. мовы	1.86	2.85	0.99
4	Прэстыж рускай мовы	4.02	3.44	-0.58
5	Дэмаграфія	3.93	3.91	-0.02
6	Колькасць носьбітаў бел. / укр. мовы	1.25	3.04	1.79
7	Шлюбны ў сваёй групе	3.16	3.38	0.22
8	Узровень нараджальнасці	3.12	3.22	0.10
9	Эміграцыя	3.05	2.52	-0.53
10	Іміграцыя	3.27	3.73	0.46
11	Уплыў у сферы бізнесу	2.90	3.22	0.32
12	Палітычная ўлада	3.37	4.08	0.71
13	Перспектывы кар'еры	2.89	3.53	0.64
14	Уплыў у сферы культуры	2.95	3.59	0.64

	Параметры, па якіх праводзілася апытанне	бел., сярэдн. n=44	укр., сярэдн. n=46	Розніца
15	Пазіцыя моў у органах улады	1.86	4.17	2.31
16	Пазіцыя моў на радыё і ТБ	2.70	3.54	0.84
17	Пазіцыя моў у друкаваных СМІ	1.98	2.63	0.65
18	Пазіцыя моў у сферы адукацыі	1.70	3.93	2.26
19	Пазіцыя моў у сферы рэлігіі	1.95	3.33	1.38
20	Актыўнасць нацыянальнай супольнасці	3.46	3.76	0.30
21	Пазіцыя нацыянальнай супольнасці праз 20 гадоў	2.97	4.11	1.14
22	Наяўнае становішча бел. / укр. мовы	2.38	3.85	1.47
23	Наяўнае становішча рускай мовы	3.48	2.46	-1.02
24	Актыўнасць носьбітаў бел. / укр. мовы	2.26	2.96	0.70
25	Пазіцыя моўнай супольнасці праз 20 гадоў	2.95	4.07	1.12
26	Выбар школьнай мовы для дзяцей	2.48	4.78	2.30

Курт Вулхайзер (Осцін, ЗША)

САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ДЫВЕРГЕНТНАГА РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК СУЧАСНАГА ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКАГА ПАГРАНІЧЧА

I. УВОДЗІНЫ

Па крытэрыях лінгвістычнае геаграфіі ўсходнеславянскія гаворкі паўночна-ўсходняй Беларускай і заходняй Гродзеншчыны належаць да заходняй групы гаворак паўднёва-заходняга дыялекта беларускай мовы¹. На працягу многіх стагоддзяў уся тэрыторыя, дзе бытуе гэтыя гаворкі, знаходзілася ў рамках адзінага палітычнага арганізма: Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі і міжваеннай Польскай рэспублікі. Пасля Другой сусветнай вайны гэтыя гаворкі ўпершыню апынуліся ў дзвюх розных дзяржавах: Польшчы і Савецкім Саюзе (з 1991-га года — у Рэспубліцы Беларусь). Гэты палітычны фактар значна паўплываў на мясцовыя беларускія гаворкі на абодвух баках мяжы, якія цяпер пачынаюць разыходзіцца ў сваёй структуры пад уплывам розных афіцыйных моў (польскай на захадзе ад мяжы; а таксама рускай і ў меншай

¹ Параўн.: Мацкевіч Ю., Грынавецкене А., Рамановіч Я. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1986. Т. 1–5; Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. Wrocław, 1980–1999. Т. 1–7.

ступені беларускай літаратурнай мовы на беларускім баку). Этналінгвістычнае становішча ў гэтым рэгіёне ўскладняецца да таго ж рэлігійнымі фактарам: па абодва бакі мяжы жывуць носьбіты беларускіх гаворак, якія належаць і да каталіцкага, і да праваслаўнага веравызнання; часта на гэтай глебе яны маюць розную нацыянальную самасвядомасць і рознае стаўленне да беларускай, рускай і польскай літаратурных моў.

Такія грунтоўныя змены ў сацыяльна-палітычным і сацыялінгвістычным ландшафце Беласточчыны і суседняй часткі Гродзеншчыны патрабуюць выпрацоўкі новых падыходаў, якія ідуць далей, чым інтарэсы і метады традыцыйнай дыялекталогіі. Як паказана ў шэрагу новых даследаванняў заходнееўрапейскіх дыялектолагаў і сацыялінгвістаў², вывучэнне ролі дзяржаўных межаў у развіцці народных гаворак пагранічных рэгіёнаў патрабуе выкарыстання метадаў розных дысцыплін, у тым ліку лінгвагеаграфіі, сацыяльнай дыялекталогіі, сацыялогіі, сацыяльнай псіхалогіі і антрапалогіі.

Каб даказаць навуковую перспектыўнасць такога комплекснага сацыялінгвістычнага падыходу для вывучэння працэсаў дыялектнай канвергенцыі і дывергенцыі, у гэтым артыкуле я хачу распавесці пра некаторыя папярэднія вынікі маіх даследаванняў беларускіх гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча. Гэтыя гаворкі даюць асабліва каштоўны матэрыял для вывучэння працэсаў дыялектнай дывергенцыі ўздоўж дзяржаўных межаў, паколькі палітычны раздзел гэтай тэрыторыі адносіцца толькі да саракавых гадоў; такім чынам, мы маем магчымасць назіраць ход лінгвістычных і сацыялінгвістычных зменаў не толькі шляхам параўнання сучасных дадзеных з ранейшымі дыялекталагічнымі матэрыяламі (напрыклад, з тэкстамі Федароўскага канца XIX стагоддзя)³, але і праз параўнанне моўных асаблівасцей наймаладзейшых жыхароў рэгіёна з асаблівасцямі мовы найстарэйшых жыхароў тых жа вёсак. Дадзеныя, якія абмяркоўваюцца ў гэтым дакладзе, красамоўна сведчаць пра тое, што парушэнне традыцыйных рэгіянальных камунікацыйных сувязей і уплыў розных афіцыйных моў прывялі да паступовай структурнай дыферэнцыяцыі дагэтуль даволі гамагеннай групы гаворак і ўзнікнення (у мове прадстаўнікоў малодшага пакалення) новага пучка ізагласаў, які супадае галоўным чынам з сучаснай польска-беларускай дзяржаўнай мяжой.

² Параўн., напрыклад: Grenzdialekte. Studien zur Entwicklung kontinentalwestgermanischer Dialektkontinua. 1990 (Germanistische Linguistik S. 101–103); Gerritsen M. Divergence of dialects in a linguistic laboratory near the Belgian-Dutch-German border: Similar dialects under the influence of different standard languages // *Language Variation and Change*. 1999. Vol. 11. P. 43–65; Hinskens F., Kallen J., Taeldeman J. Merging and drifting apart. Convergence and divergence of dialects across political borders // *International Journal of the Sociology of Language*. 2000. Vol. 145. P. 1–28.

³ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891. Kraków, 1897–1903. T. 1–3.

Большая частка сацыялінгвістычных палявых даследаванняў, папярэднія вынікі якіх увайшлі ў мой артыкул, была праведзена з восені 1996 да восені 1999 года. Сацыялінгвістычныя інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся пад маім кіраўніцтвам у васьмі беларускамоўных вёсках пагранічнага рэгіёна, пяць з якіх размешчаны на заходняй Гродзеншчыне, а тры — на паўночна-ўсходняй Беластоцшыне. На беларускім баку мяжы матэрыялы былі сабраныя ў наступных населеных пунктах: вёска Малая Бераставіца Бераставіцкага раёна, вёскі Луцкаўляны і Рацічы Гродзенскага раёна, вёска Шурычы Свіслацкага раёна і суседнія вёскі Мацвееўцы і Улезлы Ваўкавыскага раёна. Паколькі з беларускіх вёсак поўны аналіз матэрыялаў праведзены толькі з Малой Бераставіцы, заўвагі ў гэтым дакладзе будуць грунтавацца галоўным чынам на матэрыялах, сабраных у гэтай вёсцы.

На польскім баку мяжы інтэрв'ю і сацыялінгвістычнае анкетаванне праводзіліся ў вёсках Ялова і Дубасьна-Хільмоны на поўнач ад Саколкі, нападальк ад мястэчка Дамброва-Беластоцка, а таксама ў вёсцы Гало на захад ад Саколкі. Дадатковыя матэрыялы збіраюцца яшчэ ў дзвюх вёсках на Беластоцшыне.

Сацыялінгвістычныя інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся з 32 інфармантамі ў кожнай вёсцы, з чатырма асобамі жаночага полу і чатырма асобамі мужчынскага полу. Інфарманты прадстаўлялі чатыры ўзроставыя групы: 1) ад 13 да 24 гадоў, 2) ад 25 да 39 гадоў, 3) ад 40 да 54 гадоў, 4) 55 і больш гадоў.

Кожны з інфармантаў браў удзел у інтэрв'ю, якое запісвалася на магнітафоне і доўжылася ў сярэднім сорак хвілін.

Інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся студэнтамі-асістэнтамі з Гродзенскага ўніверсітэта і Універсітэта ў Беластоку, якія з'яўляюцца ўраджэнцамі даследаваных вёсак і валодаюць мясцовай гаворкай. Такім чынам быў зменшаны ўплыў назіральніка на сітуацыю інтэрв'ю і на адказы інфармантаў.

Кожны інфармант таксама даваў адказы на пытанні дзвюх анкет. Першая дае інфармацыю сацыялінгвістычнага і псіхалінгвістычнага характару і змяшчае пытанні, якія дазваляюць зрабіць пэўныя высновы наконт суб'ектыўнага стаўлення інфармантаў да сваёй гаворкі і іншых моў. Другая анкета мае чыста лінгвістычны характар, яна была складзена з мэтай вывучэння захаванасці шэрагу рэгіянальных дыялектных асаблівасцей, а таксама каб прасачыць ступень пранікнення элементаў з беларускай, польскай і рускай літаратурных моў. Лінгвістычная анкета асабліва важная для вывучэння марфалагічных і сінтаксічных пераменных, для якіх колькасць выпадкаў у інтэрв'ю занадта малая для статыстычнага аналізу.

Па меры магчымасці я стараўся сфармуляваць пытанні ў лінгвістычнай анкеце такім чынам, каб інфарманты не ведалі дакладна, якія менавіта асаблівасці мяне цікавяць. Тым не менш, разглядаць дадзеныя з анкетаў як адносна прадстаўнічыя трэба толькі для больш фармальнай часткі

стылістычнага спектра мясцовай моўнай кампетэнцыі. Па магчымасці адка-зы на анкету трэба будзе дапаўняць дадзенымі з сацыялінгвістычных інтэр-в’ю, якія безумоўна адлюстроўваюць менш фармальны стыль маўлення.

II. АНАЛІЗ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ПЕРАМЕННЫХ

З лінгвістычнага пункту гледжання дывергенцыя беларускіх гаворак польска-беларускага пагранічча мае наступныя крыніцы: 1) па-першае, захаванне большай колькасці рэгіянальных дыялектных архаізмаў на польскім баку мяжы; 2) па-другое, абмежаваная, пераважна лексічная канвергенцыя беларускіх дыялектаў на польскім баку мяжы з польскай мовай (на самай справе, гэты працэс можна разглядаць як працяг падобных працэсаў, якія былі характэрнымі ў нейкай ступені для ўсіх гаворак паўночна-ўсходняй Беласточчыны і заходняй Гродзеншчыны ў перыяд да ўзнікнення новай дзяржаўнай мяжы). Трэба падкрэсліць, што найважнейшым фактарам для будучыні беларускамоўнай паўночна-ўсходняй Беласточчыны з’яўляюцца не лексічныя запазычаныя з польскай мовы, а тэндэнцыя пераходу вялікай часткі малодшага пакалення на польскую мову як асноўны сродак зносінаў. Што тычыцца беларускіх гаворак заходняй Гродзеншчыны, то галоўная крыніца дывергентных тэндэнцыяў — гэта ўплыў з боку рускай мовы. Уплыў беларускай літаратурнай мовы тут значна слабішы, аднак нельга сцвярджаць, што такога ўплыву наогул няма.

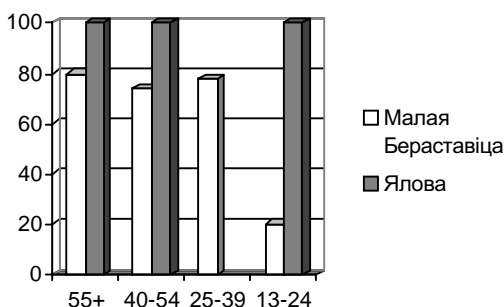
Хаця для гэтага даследавання я не ставіў сабе за мэту вывучаць розніцу ў працэсах лексічнага запазычання з польскай і рускай моў на абодвух баках мяжы, трэба сказаць, што менавіта гэты аспект моўнай дывергенцыі ў першую чаргу кідаецца ў вочы нават нелінгвістам. Аднак у пачатку ХХ стагоддзя, здаецца, ступень польскага лексічнага ўплыву была амаль аднолькавай на паўночна-ўсходняй Беласточчыне і заходняй Гродзеншчыне. Галоўныя чыннікі дывергентнага характару лексічнага складу новых гаворак на беларускім баку мяжы — гэта абмежаванне польскага лексічнага ўплыву разам з новымі запазычаннямі з рускай мовы, якія часам замяняюць больш старыя паланізмы ў мове малодшага пакалення.

Фанетыка і марфаналогія

З пункту гледжання структуры мовы трэба, аднак, прызнаць нашмат больш значнымі дывергентныя тэндэнцыі ў развіцці гукавой сістэмы, сістэмы марфафанемных чаргаванняў, флексіі і марфасінтаксісу. Параўнанне мовы найстарэйшых і наймалодшых жыхароў пагранічных вёсак дае падставы лічыць, што большасць гэтых зменаў узніклі, ці прынамсі паскорыліся, на працягу апошніх 50 гадоў, гэта значыць пасля ўзнікнення сучаснай мяжы.

На рыс. 1 прыводзяцца дадзеныя адносна ступені захаванасці няпоўнага акання, г. зн. захаванне розніцы паміж галоснымі /o/ і /a/ у

ненаціскай пазіцыі ў канцы слова, разам з нейтралізацыяй апазіцыі ў пераднацісканых і неканцавых паслянацісканых складах. Няпоўнае аканне з’яўляецца пануючым тыпам ненаціскага вакалізму амаль ва ўсіх традыцыйных гаворках паўночна-ўсходняй Беласточчыны і заходняй Гродзеншчыны. Лічбы на рыс. 1 з вёсак Малая Бераставіца і Ялова (у апошнім выпадку толькі для трох узроставых груп з-за адсутнасці інфармантаў ва ўзросце 25–39 гадоў) былі атрыманы наступным чынам: для кожнага з інфармантаў у гэтых дзвюх вёсках я вылічыў працэнт выпадкаў канцавога галоснага /o/ без рэдукцыі з агульнай колькасці выпадкаў канцавога фанемнага /o/, якія былі ў анкеце. На падставе індывідуальных працэнтаў потым выводзілася сярэдняя велічыня для кожнай узроставай групы.

Рыс. 1. Наяўнасць няпоўнага акання ([másl_o], [bác"ko], [maladó_o], [yéta_o]) у маўленні розных узроставых груп у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

Такі падыход прымяняўся і для аналізу іншых лінгвістычных пераменных у рамках гэтага даследавання. Хаця ў межах кожнай узроставай групы назіраецца пэўная індывідуальная варыяцыя ў рэалізацыі моўных пераменных, абагульненыя дадзеныя прадстаўляюць даволі ярскі малюнак агульных тэндэнцый развіцця гаворак.

Калі разглядаць дадзеныя пра лёс няпоўнага акання ў гаворках на беларускім баку мяжы ў ізаляцыі ад іншых моўных працэсаў, якія маюць месца ў гэтых гаворках, то можна было б зрабіць памылковую выснову, што яны сведчаць толькі пра канвергенцыю гаворак з беларускай літаратурнай мовай, дзе памяркоўнае аканне з’яўляецца нормай. Аднак іншыя моўныя інавацыі ў гаворках на беларускім баку мяжы сведчаць пра больш моцны ўплыў рускай мовы.

Што тычыцца статусу няпоўнага акання на польскім баку мяжы, то тут мы бачым, што яно захоўваецца даволі паслядоўна ў гаворках гродзенска-сакольскага тыпу. Цікава, што ў Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны згадваецца пра тое, што ў некалькіх вёсках непадалёк ад Кузьніцы аканне ў канцавой пазіцыі суіснавала з няпоўным аканнем, якое пануе ва

ўсіх іншых акаючых гаворках паўночна-ўсходняй Беласточчыны і ў большасці традыцыйных гаворак паўночна-заходняй Гродзеншчыны. Аднак аўтары адзначылі, што наяўнасць памяркоўнага акання найбольш тыповая для старэйшага пакалення, у той час як у маладзейшых носьбітаў гаворак назіраецца няпоўнае аканне. З гэтага можна зрабіць выснову, што калі ў мінулым памяркоўнае аканне пачало распаўсюджвацца на частцы тэрыторыі сучаснай Беласточчыны, то пасля ўзнікнення мяжы гэты працэс не толькі спыніўся, але нават пачаў скарачацца на ўжо засвоенай ім тэрыторыі.

Гаворкі паўночна-ўсходняй Беласточчыны і паўночна-заходняй Гродзеншчыны таксама паказваюць істотныя разыходжанні ў галіне марфаналогіі. У выпадку агульнабеларускіх чаргаванняў заднеязычных у давальным і месным склонах мы назіраем іх паступовую страту ў гаворках заходняй Гродзеншчыны. На рыс. 2 бачым, што ў вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы колькасць выпадкаў у адказах на анкету з захаваннем чаргаванняў заднеязычных спадае да 72% у наймаладзейшай узроставай групе. Трэба сказаць, што для маладзейшых інфармантаў на беларускім баку мяжы гэта ўсё роўна даволі высокі працэнт захавання чаргаванняў. У іншых вёсках, асабліва ў тых, што размешчаны бліжэй да Гродна, як, напрыклад, вёска Рацічы Гродзенскага раёна, працэнт слоў з захаваннем чаргаванняў заднеязычных значна ніжэйшы, усяго каля 30%.

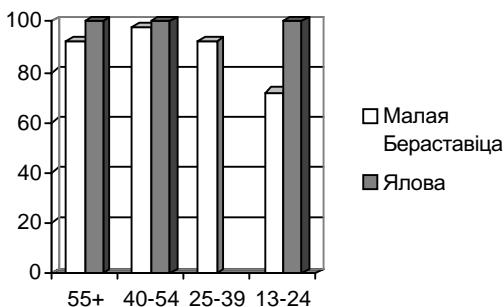

Рис. 2. Захаванне чаргаванняў заднеязычных у месным і давальным склонах назоўнікаў II скланення (*u rěčcy (u rěccy), na šćacě, na stras"e (na strės"i), na daróz"i*) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

Страта чаргаванняў заднеязычных, відаць, абумоўлена лексічнымі фактарамі: раней за ўсё страчваюцца гэтыя чаргаванні ў лексемах рускага паходжання або ў тых, якія маюць фанетычна блізкія рускія эквіваленты і асацыююцца пераважна з сучасным гарадскім жыццём. Адказы маладзейшых інфармантаў даюць падставы меркаваць, што фаналагічныя фактары таксама ўплываюць на захаванне чаргаванняў: у параўнальна большай колькасці выпадкаў захоўваюцца чаргаванні [k] ~ [c], чым [γ] ~ [z"], [x] ~ [s"].

Як бачым на рыс. 2, найстарэйшыя інфарманты на беларускім баку мяжы захоўваюць чаргаванні заднеязычных у пераважнай большасці выпадкаў. Аднак той факт, што сустракаюцца і выключэнні, патрабуе каментарыяў. Як правіла, гэтыя выключэнні ў найстарэйшых інфармантаў сустракаюцца ва ўласных імёнах накшталт «Вольга», і ў прозвішчах тыпу «Саладуха». Замест чаканых дыялектных формаў [vol'z'i], [saladus'i] многія з найстарэйшых, як і маладзейшыя інфарманты, давалі формы давальнага склону [vol'h'i], [saladux'i] з фанетычнай палаталізацыяй заднеязычных, як у рускай мове. Улічваючы поўную адсутнасць падобнай з'явы на польскім баку мяжы, можна з упэўненасцю адзначыць, што гэта выключна вынік уплыву рускай мовы. Але чаму толькі ва ўласных імёнах? У дадзеным выпадку трэба ўлічваць сацыялінгвістычны кантэкст ужывання поўных формаў уласных імёнаў у сучаснай беларускай вёсцы. Як правіла, такія поўныя формы часта асацыююцца са сферай афіцыйнай камунікацыі, дзе, як вядома, у Беларусі дамінуе руская мова. Такім чынам, адсутнасць чаргаванняў у поўных формах уласных імёнаў і прозвішчаў можа сведчыць пра пераключэнне на больш фармальны стыль маўлення, дзе ўплыў рускай мовы ўзрастае. У гэтай сувязі вельмі паказальна, што ў памяншальных формах уласных імёнаў, якія з'яўляюцца найбольш ужывальнымі ва ўнутрыгрупавых зносінах, старэйшыя інфарманты заўсёды давалі чаканыя формы з чаргаваннем заднеязычных (напрыклад, форму давальнага склону [vol'su] ад памяншальнай формы «Волька»).

Такім чынам, ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што чаргаванні заднеязычных у гаворках заходняй Гродзеншчыны пад уплывам рускай мовы ператвараюцца з абавязковага ва ўсіх кантэкстах марфаналагічнага правіла ў факультатыўнае правіла, якое мае розныя выключэнні, звязаныя з фаналагічнымі, марфалагічнымі, лексічнымі і стылістычнымі фактарамі, што ў нейкай ступені нагадвае стан захавання агульнаславянскіх чаргаванняў заднеязычных у сучасных сербскай і харвацкай мовах.

На польскім баку мяжы чаргаванні заднеязычных захоўваюцца ва ўсіх чаканых кантэкстах у інфармантаў усіх узроставах групаў. Адзіным выключэннем з чаканых беларускіх чаргаванняў у інфармантаў з Беласточчыны было спарадычнае ўжыванне польскага рэфлекса другой палаталізацыі ў выпадку імя «Вольга», г. зн. [vol'dzy]. Наяўнасць польскага ўплыву менавіта ў гэтай форме таксама сведчыць пра тое, што поўныя формы ўласных імёнаў асацыююцца з фармальным стылем, дзе на польскім баку мяжы пераважае польская мова.

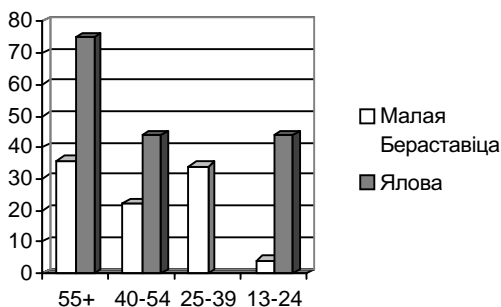
Флексія

У галіне флектыўнай марфалогіі, а дакладней, у флексіі назоўнікаў, таксама назіраецца пэўная тэндэнцыя разыходжання ў структуры гаворак на польскім і беларускім баках мяжы.

Даволі ярскравым прыкладам дывергентных тэндэнцыяў у развіцці флектыўнай марфалогіі гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча з'яўляецца ступень захавання дыялектных канчаткаў назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду з цвёрдай і мяккай асновай на націскны *-é* (напрыклад, *dubé, pažé, vaŭk'é* і інш.). Паводле дадзеных Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы⁴ (карты 95 і 96), гэтая асаблівасць сустракаецца ў паўднёва-заходнім дыялекце ў зоне, што пашыраецца з усходу на захад, з цэнтральна-заходняй Беларусі да польскай мяжы. У Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны бачым, што гэтая асаблівасць пануе таксама ў гаворках паўночна-ўсходняй часткі пагранічнага рэгіёна.

На рыс. 3 мы бачым, што націскны канчатак *-é* практычна ўжо знік у мове наймаладзейшых інфармантаў у вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы, але захоўваецца амаль у палове ўсіх выпадкаў у Ялове на польскім баку. Лічбавыя паказчыкі на рыс. 3 прадстаўляюць працэнтныя адносіны формаў з канчаткам *-é* з агульнай колькасці назоўнікаў мужчынскага роду з магчымым канцавым націскам у множным ліку, якія былі ўключаны ў анкету (16 назоўнікаў). Сярод наймаладзейшых інфармантаў спарадычна захоўваецца канчатак *-é* толькі ў форме *syné*.

На польскім баку мяжы, у вёсцы Ялова, наймаладзейшыя інфарманты таксама ўжываюць канчатак *-é* менш, чым прадстаўнікі старэйшага пакалення, але ўсё роўна значна часцей, чым іхнія аднагодкі ў Малой Бераставіцы на другім баку мяжы. Змяншэнне колькасці назоўнікаў, якія маюць націскны канчатак *-é*, у множным ліку ў гаворцы вёскі Ялова і іншых вёсак на польскім баку мяжы звязана перш за ўсё з лексічным уплывам польскай мовы, а менавіта з узростаннем колькасці лексемаў з польскімі прасадычнымі асаблівасцямі.

Рыс. 3. Захаванне дыялектных формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў мужч. роду на *-é* (*dubé, ŭrybé, syné, nažé, vaŭk'é* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

⁴ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.

Гэта асабліва прыкметна ў запазычаных лексемах, напрыклад «доктар», «трактар», «пашпарт», якія ў маладзейшых жыхароў вёскі Ялова маюць формы множнага ліку з націскам на перадапошнім складзе: *daktóry, traktóry, pašpórtu*.

Страта мясцовых дыялектных канчаткаў на *-é* ў гаворках паўночна-заходняй Гродзеншчыны адбываецца, відаць, у выніку складанага ўзаемадзеяння розных фактараў: уплыў рускай і беларускай літаратурных моў, працэсы міждыялектнага нівелявання і дзеянне ўнутраных працэсаў марфалагічнай аналогіі. Пашырэнне націскага канчатка множнага ліку на *-ы/-і* можна разглядаць як вынік дзеяння ўсіх вышэйзгаданых фактараў. Другую марфалагічную інавацыю, якая прыводзіць да знікнення старых канчаткаў на *-é*, г. зн. узнікненне новага канчатка з *-á*, трэба лічыць вынікам выключна рускага ўплыву.

На рыс. 4 слупкі прадстаўляюць працэнты формаў множнага ліку на *-á* са спісу дзесяці беларускіх слоў, рускія эквіваленты якіх амаль аднолькавыя, але маюць канчаток *-á* замест *-ы/-і*. Як правіла, назоўнікі, якія часцей за ўсё выступаюць у маўленні вясцоўцаў з формамі множнага ліку на *-á*, гэта лексічныя запазычанні з рускай мовы ці лексемы, якія асацыююцца з сучасным гарадскім ці калгасным побытам. Такім чынам, сярод найстарэйшых жыхароў вёскі формы множнага ліку на *-á* сустракаюцца амаль выключна ў такіх лексемах, як *damá, paspartá, traktará* і *yaradá* (апошняя лексема параўнальна нядаўна замяніла стары паланізм *m'esto/m'esta*). Толькі сярод наймаладзейшых інфармантаў на беларускім баку мяжы сустракаюцца формы на *-á* ў семантычна менш абмежаванай групе лексемаў: *b'erayá, yalasá, l'asá* і іншыя.

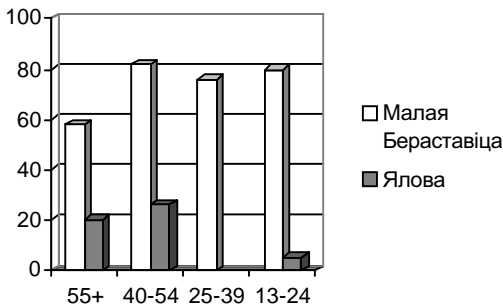
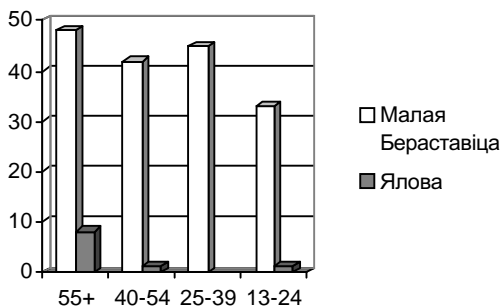

Рис. 4. Наяўнасць формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў мужч. роду на *-á* (*damá, l'asá, paspartá, daktará, traktará* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

Цікава, што наогул падобныя формы множнага ліку на *-á* на польскім баку мяжы сустракаюцца ў пераважна праваслаўнай вёсцы Ялова. Гэтыя формы выяўляліся, аднак, перш за ўсё ў старэйшых інфармантаў,

а ў наймаладзейшых практычна адсутнічаюць. У каталіцкай вёсцы Гало, з другога боку, поўнасьцю адсутнічаюць формы множнага ліку на *-á*. Гэтае адрозьненне можна вытлумачыць як адлюстраванне рознага стаўлення да рускай мовы ў мінулым сярэд праваслаўнага і каталіцкага насельніцтва паўночна-ўсходняй Белароччыны.

Цікава параўнаць пашырэнне формаў множнага ліку на *-á* на беларускім баку мяжы з лёсам адной марфалагічнай асаблівасці беларускай літаратурнай мовы, якая адрознівае яе ад традыцыйных паўднёва-заходніх беларускіх гаворак: ужыванне формаў назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-і*. Дадзеная асаблівасць, якая сустракаецца ў традыцыйных сярэднебеларускіх і паўночна-ўсходніх гаворках, раней амаль не выступала ў гаворках заходняй Гродзеншчыны і паўночна-ўсходняй Белароччыны, дзе захваўся больш архаічны канчаток ніякага роду на *-а* (у гэтым супадаючы і з польскай, і з рускай літаратурнымі мовамі). Такім чынам, можна меркаваць, што наяўнасць формаў множнага ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-і* ў беларускіх гаворках заходняй Гродзеншчыны і паўночна-ўсходняй Белароччыны служыць даволі добрым паказчыкам ступені ўплыву беларускай літаратурнай мовы, улічваючы тое, што непасрэдна ўплыў сярэднебеларускіх ці паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак у дадзеным выпадку малаверагодны (хаця нельга цалкам выключыць магчымасць дзеяння незалежных працэсаў марфалагічнай аналогіі).

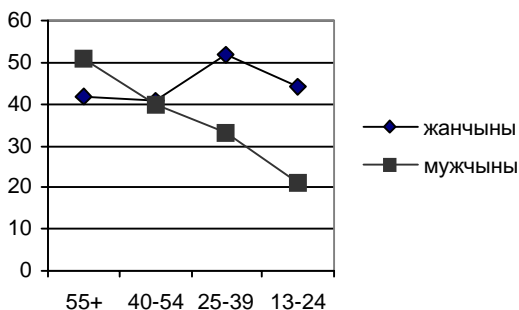

Рыс. 5. Наяўнасць формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-і* (*vóknŷ, v'odry, slovy, voz''ery, pytann'i, pal'i* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

На рыс. 5 мы бачым, што гэтая рыса, тыповая для беларускай літаратурнай мовы, сапраўды пачала распаўсюджвацца ў маўленні старэйшага пакалення ў вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы, асабліва сярод тых, хто вучыўся ў школе ў другой палове 40-х – 50-х гадоў. Аднак у наймаладзейшых інфармантаў колькасць выпадкаў канчатка *-ы/-і* замест *-а* значна змяншаецца. Калі б мы абмежаваліся толькі параўнаннем дыялектных дадзеных і фактаў беларускай літаратурнай мовы, то маглі б зрабіць

памылковую выснову, што тут назіраецца выпадак узмацнення даўнейшай дыялектнай асаблівасці. Аднак, улічваючы тую акалічнасць, што дадзеная дыялектная форма супадае з нормамаі рускай літаратурнай мовы, трэба прызнаць, што на беларускім баку мяжы ўплыў рускай мовы стаўся вырашальным фактарам. Такім чынам, у дадзеным выпадку бачым, што ранейшы ўплыў беларускай літаратурнай мовы на гаворкі замяняецца ўплывам рускай літаратурнай мовы (што падтрымліваецца мясцовым дыялектным субстратам).

Калі нааўнасць новых формаў множнага ліку на *-ы/-і* суаднесці з полам інфармантаў (гл. рыс. 6), то высвятляецца, што асобы жаночага полу ў дзвюх маладзейшых узроставых групх у вёсцы Малая Бераставіца маюць значна вышэйшыя працэнты, чым іх аднагодкі мужчынскага полу. Улічваючы той факт, што жанчыны і дзяўчаты ў Малой Бераставіцы ўжываюць літаратурныя беларускія формы часцей, чым мужчыны і хлопцы, можна зрабіць выснову, што першыя не больш кансерватыўныя ў сваіх моўных паводзінах, чым апошнія. Розніца, відаць, у тым, у якой ступені руская ці беларуская літаратурныя мовы служаць узорам для перабудовы дыялектнай марфалагічнай сістэмы сярод асобаў мужчынскага і жаночага полу. Гэтая выснова пацвярджаецца яшчэ і дадзенымі пра захаванне чаргаванняў заднеязычных у давальным і месным склонах назоўнікаў жаночага роду, дзе жанчыны і дзяўчаты больш паслядоўна захоўваюць рысу, што з'яўляецца агульнай для традыцыйнай гаворкі і для беларускай літаратурнай мовы.

Рыс. 6. Суадносіны нааўнасці формаў назоўнага склона мн. ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-і* з полам інфармантаў у вёсцы Малая Бераставіца (Беларусь)

Тэндэнцыя развіцця гэтай марфалагічай рысы ў маўленні асобаў жаночага полу, такім чынам, характарызуецца большай ступенню канвергенцыі з беларускай літаратурнай мовай. Мацнейшая тэндэнцыя ў жанчын (ва ўмовах аднолькавага для абодвух полаў доступу да адукацыі) да канвергенцыі з нормамаі літаратурнай мовы даўно вядомая з шэрагу сацыялінгвістычных даследаванняў у прамысловых краінах Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі. Цікавае ў дадзеным выпадку тое, што тут сутыкаемся

з канвергенцыяй з менш прэстыжнай, здавалася б, літаратурнай мовай. Каб высветліць, чаму гэта так, патрэбна правесці спецыяльныя даследаванні ў галіне сацыяльнай псіхалогіі мовы. Можна, аднак, папярэдне выказаць меркаванне, што гэтая розніца ў стаўленні да беларускай літаратурнай мовы як да ўзору «правільнай» мовы з'яўляецца вынікам таго, што грамадскія функцыі ва ўстановах, у якіх беларуская мова найчасцей ужываецца ў сучаснай беларускай вёсцы, г. зн. у школе і ў культурным жыцці, выконваюць менавіта жанчыны.

III. СУБ'ЕКТЫЎНЫЯ ФАКТАРЫ Ў МОЎНАЙ ДЫВЕРГЕНЦЫІ

Як адзначае У. Лабоў⁵, з сацыялінгвістычнага пункту гледжання моўны калектыў («speech community») акрэсліваецца ў меншай ступені высокай колькасцю супадзенняў ва ўжыванні пэўных моўных структур, чым наяўнасцю агульнай сістэмы нормаў моўных паводзінаў, якая адлюстроўваецца як у свядомым стаўленні да розных моўных варыянтаў, так і ў больш абстрактных тэндэнцыях моўнай варыятыўнасці, якія звязаныя з рознымі сітуацыйна абумоўленымі моўнымі стылямі. Каб вызначыць, ці можна лічыць носьбітаў беларускіх гаворак беларуска-польскага сумежжа членамі адзінага моўнага калектыву ў сэнсе, што меў на увазе Лабоў, далей я буду разглядаць розніцу ў стаўленні да мясцовае гаворкі, беларускай літаратурнай мовы, польскай і рускай моў сярод беларускамоўнага насельніцтва на абодвух баках мяжы. Можна меркаваць, што разыходжанні на ўзроўні суб'ектыўнага стаўлення да гэтых моў прывядуць да разыходжанняў у ступені захаванасці мясцовай гаворкі ў розных груп насельніцтва, у іх схільнасці да ўвядзення ў сваю моўную практыку запазычанняў з дамінуючых моў.

Анкетныя адказы інфармантаў пра нацыянальнасць і родную мову сведчаць аб тым, наколькі моцна ўплывала на этнамоўную свядомасць мясцовых жыхароў розніца ў нацыянальнай і моўнай палітыцы ў БССР і ПНР. У беларускамоўнай, пераважна праваслаўнай, вёсцы Ялова на польскім баку мяжы 60% інфармантаў лічылі сябе палякамі па нацыянальнасці, а толькі 30% — беларусамі. З тых, хто лічыў сябе беларусамі, толькі 33% працэнты лічылі беларускую мову роднай, а 67% адказалі, што іхняя родная мова — гэта маўленне «па-просту», ці «па-свойму» (г. зн. акрэсленні, якія пазбаўлены нацыянальнага зместу і ўказваюць хутчэй на сацыяльную і мясцовую ідэнтычнасць асобы). Што тычыцца праваслаўных палякаў, 83% лічылі польскую мову роднай, і толькі 17% адказалі, што роднай для іх з'яўляецца маўленне «па-просту». Гэтыя дадзеныя не адрозніваюцца істотным чынам ад тых, што А. Садоўскі прыводзіць для ўсходняй Беласточчыны ў цэлым⁶.

⁵ Labov W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, 1972. P. 120–121.

⁶ Sadowski A. Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców. Białystok, 1995. S. 161.

Цікава, што польская мова называлася ў якасці роднай не толькі маладзейшымі інфармантамі, якія ў многіх выпадках сапраўды ўжываюць мясцовы варыянт польскай літаратурнай мовы ўжо ў пераважнай большасці камунікацыйных функцый, але таксама і старэйшымі вяскоўцамі, для якіх гаворка працягвае выконваць галоўную ролю ва ўнутрыгрупавых зносінах.

У каталіцкай вёсцы Гало, з другога боку, усе інфарманты назвалі польскую мову ў якасці роднай, хаця амаль усе інфарманты сярэдняга і сталага ўзросту адказалі, што ўжываюць мясцовую гаворку («па-просту», «па-свойму») у зносінах паміж сабою.

На беларускім баку мяжы ўражае тое, наколькі мала інфармантаў лічаць мясцовую гаворку («па-просту», «па-свойму») ці так званую змешаную мову роднымі. У цэлым 82% тых, што лічаць сябе беларусамі, і 61% тых, што лічаць сябе палякамі, у пяці абследаваных вёсках на беларускім баку мяжы адказалі, што роднай для іх з'яўляецца беларуская мова. Гэтыя лічбы ўвогуле супадаюць з дадзенымі апошняга савецкага перапісу 1989 г.

Каб вызначыць ступень разыходжанняў у суб'ектыўным стаўленні інфармантаў да розных моў, у сацыялінгвістычную анкету былі ўключаны наступныя пытанні: «На якой мове Вы больш за ўсё любіце гаварыць?» і «Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?» Адказы з чатырох вёсак прыводзяцца ў табліцах 1 і 2. На абодвух баках мяжы знаходзім, што большасць інфармантаў аддае перавагу нелітаратурным формам мовы ў штодзённых зносінах, на польскім баку мяжы — мясцовай гаворцы («па-просту», «па-свойму»), а на беларускім баку — так званай змешанай мове. Паказальна, што менавіта на беларускім баку мяжы тэрміны «змешаная мова», «мяшанка» выцясяняюць традыцыйныя лінгвонімы «па-просту», «па-свойму» як акрэсленне мясцовага вясковага маўлення. Як сведчаць лінгвістычныя дадзеныя, такое акрэсленне даволі дакладна адлюстроўвае паступовыя змены ў перадачы асноўных рысаў традыцыйнай вясковай гаворкі ад пакалення да пакалення.

Табліца 1

На якой мове Вы больш за ўсё любіце гаварыць?

	гаворка (па-просту)	змеш. мова	бел.	пол.	рус.
Ялова*	80%	0%	0%	20%	0%
Гало**	57%	0%	0%	42%	0%
Мацвееўцы, Улезлы*	6%	81%	6%	0%	3%
Шурычы**	0%	81%	9%	3%	6%

* 75%–100% жыхароў праваслаўнага веравызнання.

** 75%–100% жыхароў каталіцкага веравызнання.

Што тычыцца адказаў на пытанне «Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?», то тут мы бачым істотнае несупадзенне паміж мовай, якой інфарманты

аддаюць перавагу ў штодзённай камунікацыі, і мовай, якую яны лічаць лепшай, прыгажэйшай (табліца 2). Асабліва ўражае поўная адсутнасць станоўчых ацэнак беларускай і рускай моў на польскім баку мяжы, пры значнай перавазе польскай мовы.

Цікава, што толькі праваслаўныя (у вёсцы Ялова), прычым менш за палову ўсіх інфармантаў, аддаюць перавагу мясцовай гаворцы, што хутчэй за ўсё сведчыць аб пэўнай функцыі гаворкі сярод праваслаўных як прыкметы этнічнай ці мясцовай ідэнтычнасці.

На беларускім баку мяжы бачым, што найбольшы працэнт інфармантаў назваў беларускую мову ў якасці мовы, якая больш за ўсё ім падабаецца, прычым католікі ў вёсцы Шурычы на 23% больш, чым праваслаўныя ў вёсках Мацвееўцы і Улезлы. Цікава таксама, што сярод інфармантаў з праваслаўных вёсак Мацвееўцы і Улезлы даволі значная колькасць аддае перавагу змешанай руска-беларускай мове (29%) і рускай мове (28%).

Табліца 2

Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?

	гаворка (па-просту)	змеш. мова	бел.	пол.	рус.
Ялова*	40%	0%	0%	60%	0%
Гало**	0%	0%	0%	100%	0%
Мацвееўцы, Улезлы*	3%	29%	40%	0%	28%
Шурычы**	0%	9%	63%	9%	9%

* 75%–100% жыхароў праваслаўнага веравызнання.

** 75%–100% жыхароў каталіцкага веравызнання.

Дадзеныя пра суб'ектыўнае стаўленне да розных моў у карэнных жыхароў пагранічнага рэгіёна разам з лінгвістычнымі дадзенымі сведчаць аб тым, што працэс сацыялінгвістычнай інтэграцыі носьбітаў беларускіх гаворак гродзенска-сакоўскага тыпу ў дзве розныя нацыянальныя моўныя супольнасці развіваецца вельмі хутка. На польскім баку мяжы працэс інтэграцыі носьбітаў гаворак гродзенска-сакоўскага тыпу ў польскую моўную супольнасць амаль завяршыўся на суб'ектыўным узроўні, і ёсць падставы меркаваць, што можа завяршыцца і на ўзроўні моўных паводзінаў праз пару пакаленняў, калі не будзе істотных зменаў у сацыялінгвістычнай сітуацыі. На беларускім баку мяжы, з другога боку, вясковае насельніцтва ўжо інтэгравана ў значнай ступені ў руска-беларускую моўную супольнасць, у якой руская і беларуская мовы выступаюць як эквівалентныя (хай і не раўнапраўныя) «высокія» формы мовы, у той час як змешаныя формы маўлення ў вялікай ступені ўжо замяняюць традыцыйныя гаворкі ў якасці прыкметаў мясцовай ідэнтычнасці і сацыяльнай салідарнасці сярод вясковых жыхароў.

Дадзеныя, якія абмяркоўваюцца ў гэтым артыкуле, даволі красамоўна сведчаць пра тое, што ў сучасных сацыяльна-палітычных умовах палітычныя межы могуць адыгрываць значную ролю ў працэсах дыялектнай дывергенцыі. Як адзначаюць Гінскенс і інш.⁷, уплыў дзяржаўных межаў на гэтыя працэсы ў сучаснасці хутчэй узмацняецца, чым слабее, у сувязі з узнікненнем сучасных сродкаў камунікацыі, большай ступенню геаграфічнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва, агульнай адукацыяй, паколькі ўсе гэтыя фактары спрыяюць засяроджанню ў свядомасці грамадзян пэўнай краіны на адной нацыянальнай культуры і звязанай з ёй нацыянальнай літаратурнай мове. Дывергенцыя гаворак на розных баках дзяржаўнай мяжы можа адбыцца, аднак, не толькі ў выніку ўплыву розных літаратурных моў — існаванне мяжы можа спрыяць і захаванню дыялектных архаізмаў, асабліва там, дзе над дыялектамі няма вельмі блізкай з гледзішча структуры літаратурнай мовы, моўнага «даху».

Зразумела, самога існавання дзяржаўнай мяжы недастаткова для таго, каб адбыліся дывергентныя працэсы, гэтаксама як існаванне сацыяльнай дыферэнцыяцыі не заўсёды прыводзіць да моўнай дыферэнцыяцыі ў рамках адной моўнай супольнасці. Дзяржаўныя межы ўплываюць на развіццё гаворак не толькі шляхам скарачэння ўнутры-ці міждыялектнай камунікацыі, але таксама праз іх сімвалічную функцыю ў акрэсленні тэрытарыяльнага размаху функцыянальнай гегемоніі нацыянальных літаратурных моў і звязаных з імі сацыялінгвістычных іерархій. Такім чынам, у даследаванні працэсаў дыялектнай дывергенцыі неабходна ўлічваць і суб'ектыўныя фактары, а менавіта сацыяльна-псіхалагічныя працэсы, якімі сацыялінгвістычныя іерархіі ствараюцца і адлюстроўваюцца ў моўнай свядомасці і моўных ідэалогіях, што аб'ядноўваюць ці раз'ядноўваюць насельніцтва пагранічнага рэгіёна.

⁷ Hinskens F., Kallen J., Taeldeman J. Merging and drifting apart. Convergence and divergence of dialects across political borders. P. 5.

Вераніка Курцова (Мінск)

«МОЎНАЯ ГАСПАДАРКА» — ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ АБО МОЎНЫ ВЫРАЗ?

Вывучэнне навуковай літаратуры пачатку 90-х гадоў па беларускаму мовазнаўству дазволіла адзначыць у ёй ужыванне словазлучэння *моўная гаспадарка*, якое не зафіксавана ў тэрміналагічных ці энцыклапедычных даведніках па беларускай мове. Кантэкст, які суправаджаў адзначаны наватвор, прынамсі: «У ацэнцы мінулых набыткаў нашай нацыянальнай моўнай гаспадаркі (*нормы літаратурнай мовы, правапіс, арфаэпія* і інш.) і шляхоў яе ўдасканалення і развіцця маюць месца зараз дзве пазіцыі¹ (выдзелена намі. — *В. К.*)» — сведчыў, што гэта не звычайны мастацкі мовазнаўчы вобраз. Расшыфроўка зместу наватвора яго аўтарам А. А. Крывіцкім паказвала: пад *моўнай гаспадаркай* разумеецца найперш структурны (унутраны) аспект функцыянавання мовы. Сукупнасць кампанентаў — «*нормы літаратурнай мовы, правапіс, арфаэпія* і інш.», — якія складаюць змест выразу *моўная гаспадарка* і кожны з каторых адпавядае ўсталяваным у мове лінгвістычным паняццям, дазваляе сцвярджаць, што прапанаваны выраз не з’яўляецца адвольнай камбінацыяй найменняў *моўны* і *гаспадарка*.

У хуткім часе, дакладней у канцы 90-х гадоў, гэтае словазлучэнне атрымала працяг ва ўжыванні. І таксама не як прыгожая намінацыя ці экстравагантнае лінгвістычнае новаўвядзенне. Так, вядомы беларускі фанетыст Л. Ц. Выгонная, раскрываючы «таямніцы прыныцыпаў арфаграфіі», піша: «...беларускамоўны чалавек проста не звяртае ўвагі на тыя адрозненні гукаў, якія ў *моўнай гаспадарцы* (выдзелена намі. — *В. К.*) неістотныя, недыферэнцыяльныя, не ўплываюць на дзеянне моўнай механікі, не кранаюць яе пабудовы»². Размова тут, як і ў А. А. Крывіцкага, датычыцца сістэмна-структурнага боку мовы, але ў дадзеным выпадку гутарка ідзе пра яе фанетычны ўзровень як адзінства гукавога ладу ў спалучэнні з утваральнай яго матэрыяльнай часткай — органамі маўленчага апарату. Інакш кажучы, дадзенае словазлучэнне ў адзначаным яго выкарыстанні мае рэальнае лінгвальнае напаўненне.

Акрамя таго, на гэты ж перыяд прыпадае таксама паўторнае ўжыванне наватвора *моўная гаспадарка* ягоным аўтарам А. А. Крывіцкім. Аднак у адрозненне ад першай фіксацыі ўказанае лінгвістычнае спалучэнне выступае

¹ Крывіцкі А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі // Беларусістыка: Матэрыялы навуковай сесіі Аддзялення гуманітарных навук «Беларусь: шляхі абнаўлення і развіцця» 3–4 лістапада 1993 г. Мн., 1993. С. 263.

² Выгонная Л. Ц. Беларуская мова для цікаўных. Таямніцы прыныцыпаў арфаграфіі // Роднае слова. 2000. № 3. С. 71–74.

ўжо з іншым значэннем. Параўн., напрыклад: «На аднаўленчым этапе пасляваеннага перыяду польская мова ўваходзіла ў склад моўнай гаспадаркі (ці моўнага рэпертуару) мясцовага насельніцтва заходняй часткі тэрыторыі Беларусі, але знаходзілася тут у пасіўным становішчы»³, або ў дачыненні да сельскага заходнепалескага рэгіёна рэспублікі, дзе «пашыралася ў гэтыя гады беларуска-рускае дзвюхмоўе» і, апроч гэтага, «традыцыйна ў спрадвечнай моўнай гаспадарцы ... мела пэўнае месца, акрамя мясцовых гаворак і польскай мовы, яшчэ і ўкраінская мова»⁴, і шэраг іншых вытрымак, дзе выкарыстоўваецца словазлучэнне *моўная гаспадарка* з прыблізна такім жа зместам. Усе яны выбраны з нарыса «Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі», напісанага моваведам для спецыяльнага лінгвістычнага выдання, прысвечанага функцыянаванню беларускай мовы ў другой палове ХХ стагоддзя. На падставе асобных прыкладаў з названага тэксту даследавання бачна: словазлучэнне *моўная гаспадарка* разглядаецца тут цалкам у сацыялінгвістычным аспекце. Згодна з аўтарскай канстатацыяй, у гэтым выпадку пад *моўнай гаспадаркай* разумеецца ўся сукупнасць моўных сістэм у іх розных відах і тыпах, што абслугоўваюць сацыяльны кантынуум у межах яго тэрытарыяльнага размяшчэння. Такім чынам, змест, якім напаўняе А. А. Крывіцкі выраз *моўная гаспадарка*, сведчыць, што дадзенае тэкставае словазлучэнне выступае не проста як звычайнае, адметнае аўтарскае ўвасабленне думкі. Гэта, відавочна, новае мовазнаўчае паняцце. Яно мае, кажучы ў спецыяльных лінгвістычных тэрмінах, і свой дэнатат, і свой сігніфікат, ці яго напаўненне.

Чаму ж даследчык уводзіць ва ўжытак новую лінгвальную адзінку-паняцце? Хіба ў наменклатуры сацыяльнай лінгвістыкі недастаткова сваіх паняццяў? Адказы на пытанні патрабуюць адпаведнага экскурсу ў навуковую літаратуру па вывучэнні моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Сёння не патрабуе дадатковай аргументацыі тэзіс, што вызначэнне рэальнага стану і статусу кожнай з моў, у тым ліку і літаратурнай мовы тытульнай нацыі Беларусі, магчымы праз комплексны, усебаковы аналіз моўнай сітуацыі ў нашай дзяржаве наогул⁵. Пры гэтым пад моўнай сітуацыяй разумеюць, як правіла, сукупнасць моў ці варыянтаў адной мовы (рэгіянальных кайнэ, тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў), што абслугоўваюць соцыум у межах пэўнай этнічнай агульнасці ці адміністрацыйна-тэрытарыяльнага аб'яднання⁶. Згодна з гэтым у адпаведнасці

³ Крывіцкі А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі // Беларуская мова. Ополе, 1998. С. 100.

⁴ Тамсама. С. 89.

⁵ Сямешка Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст. // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997). Мн., 1998. С. 38.

⁶ Социалингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 481.

з прынятай у навуковай лінгвістычнай літаратуры тыпалогіяй⁷ сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі характарызуецца як эксагласная, або шматмоўная, і камунікатыўна незбалансаваная⁸. Але нягледзячы на вызначэнне моўнай сітуацыі ў рэспубліцы як полілінгвальнай, пераважная большасць, калі амаль не ўсе, навуковых сацыялінгвістычных паводле задач і зместу даследаванняў да гэтага часу была скіравана галоўным чынам на вывучэнне беларуска-рускага дзвухмоўя⁹. Праўда, пры гэтым адзначалася, што «побач з беларуска-рускім дзвухмоўем на тэрыторыі Беларусі ў месцах сумеснага пражывання беларусаў з палякамі, літоўцамі, латышамі існуе адпаведна беларуска-літоўскае, беларуска-латышкае дзвухмоўе. Для небеларускага насельніцтва яно мае характар польска-беларускага, літоўска-беларускага і г. д.». Акрамя таго, указвалася, «паколькі ў гэтых раёнах функцыяніруе і руская мова, можна гаварыць, напрыклад, пра мясцовае беларуска-польска-рускае і г. д. шматмоўе»¹⁰. Парадокс у тым, што далей навуковай канстатацыі аб неаднастайнасці характару білінгвізму ў рэспубліцы, яго рэгіянальнай неаднароднасці і наяўнасці на паўночна-і паўднёва-заходнім беларускім паграніччы, ці ў зонах актыўных міжмоўных зносін, шматмоўя¹¹, справа не пайшла. У такіх выпадках кажуць: і так усе ведаюць пра гэта, ляжыць навідавоку... Між тым, гэта вельмі важныя складнікі агульнанацыянальнай моўнай сітуацыі, і сёння, на мяжы стагоддзяў, іх сацыялінгвістычнае даследаванне абумоўлена не толькі лінгвістычнай спецыфікай дадзенай нацыянальнай тэрыторыі. Маюць тут месца і пэўныя экспансіўныя моўныя захавы і не толькі з боку асобных экстрэмісцкіх суполак¹².

У мовазнаўчым асяроддзі добра вядома, што сацыялінгвістычны аспект вывучэння моўнай сітуацыі ў дзяржаве вымагае ўстанаўлення рэальнай колькасці ўжывальных на яе тэрыторыі сістэм моўных сродкаў, у тым ліку і як сродкаў маўлення, у іх функцыянальным размеркаванні і рэгіянальнай пашыранасці. Але, як відаць вышэй і сведчыць шматлікая навуковая літаратура апошняга часу¹³, па-сапраўднаму поўнае, комплекснае да-

⁷ Социалингвистика. С. 481.

⁸ Сямешка Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст. С. 39.

⁹ Бібліяграфію прац па гэтай праблематыцы гл.: Сацыялінгвістыка. Дзвухмоўе // Беларускае мовазнаўства: Бібліяграфічны паказальнік 1976–1985. Мн., 1993. С. 20–26.

¹⁰ Лукашанец А. А. Дзвухмоўе // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 175.

¹¹ Войнич И. В. Формы и типы интерференции при других видах двуязычия и многоязычия // Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. Мн., 1999. С. 111.

¹² Падлужны А. І. Мова і грамадства. Мн., 1997. С. 29–30.

¹³ Гл., прынамсі: Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997); Беларуская мова. Ополе, 1998 і інш.

следаванне моўнай сітуацыі ў Беларусі, здзейсненае найперш геаграфічна ці на падставе «падрабязнай моўнай карты рэспублікі»¹⁴, яшчэ чакае сваіх даследчыкаў.

Пры распрацоўцы шматлікіх пытанняў сацыялінгвістычнай праблематыкі, у тым ліку і ў адносінах да моўнай сітуацыі, відавочна і іншае: нават самы ўсебаковы і глыбокі яе аналіз не вырашае ўсіх пытанняў моўнага жыцця нашай дзяржавы. І сутнасць тут не толькі ў тым, што акрамя вышэйзгаданых моў рэгіянальнай распаўсюджанасці — польскай, украінскай, латышскай і інш., амаль не даследаваных з боку іх маўленчай рэалізацыі, за некаторым выключэннем польска- і літоўскамоўнага маўлення¹⁵, — сёння ў рэспубліцы, паводле перапісаў насельніцтва, жывуць шматлікія прадстаўнікі розных нацыянальных меншасцяў, якія лічаць сваёй роднай мовай адпаведна яўрэйскую, татарскую і інш. Цяпер для асобных з такіх груп насельнікаў праз розныя спосабы моўнага забеспячэння арганізавана або вывучэнне іх роднай мовы як прадмета навучання, або (апошняе даволі рэдка з’ява) вядзецца цалкам навучанне на ёй, выходзяць перыядычныя выданні, арганізуюцца культурна-асветніцкія і іншыя мовавыяўленчыя мерапрыемствы. Інакш кажучы, і гэтыя мовы сталі ці становяцца задзейнічанымі ў моўным жыцці рэспублікі. Нарэшце, моўнае жыццё нашай дзяржавы вызначаецца значнай патрэбай у авалоданні яе грамадзянамі замежнымі мовамі. І такія мовы, не толькі са статусам мовы міжнародных зносін, але і тыя, што належаць да найбольш пашыраных моў свету, а таксама моў як нашых бліжэйшых этнічных суседзяў — польскай, літоўскай, латышскай, так і генетычна родных беларускай іншых славянскіх — чэшскай, славацкай, балгарскай, македонскай і інш. — маюць месца ў яе лінгвістычным рэестры. Дапаўняюць адзначаны пералік класічныя старажытнагрэчаская і лацінская мовы, веданне якіх выклікана не толькі індывідуальным жаданнем асобы, прынамсі яе філалагічнай адукацыяй. Усё гэта сведчыць, што лінгва-камунікатыўная праблематыка Беларусі ды, відавочна, і іншых постсавецкіх дзяржаў вызначаецца не толькі комплексным вывучэннем тут моўнай сітуацыі як сукупнасці ўжывальных соцыумам сэнсавых сродкаў моўных сістэм, і найперш сродкаў маўлення. З другога боку, уся сукупнасць разнастайнага моўнага забеспячэння, што ажыццяўляецца ў нашай краіне праз разгалінаваную сістэму адукацыйных і выхаваўчых устаноў, непасрэдна не разглядаецца і не кваліфікуецца як кампаненты рэальнай моўнай сітуацыі. Гэта, як бачым, нешта такое, што набліжаецца да ўсталяванага лінгвістычнага паняцця моўнай сітуацыі, аднак цалкам не ўваходзіць у сістэму яе азначэння. Між тым, практычны попыт і найперш навуковая запатрабаванасць вымагаюць дакладнага лінгвістычнага вызначэння таго, што акрэсліваецца як

¹⁴ Падлужны А. І. Мова і грамадства. С. 29.

¹⁵ Войнич И. В. Формы и типы интерференции при других видах двуязычия и многоязычия. С. 101–111.

моўнае, а — шырэй — і камунікатыўнае жыццё дзяржавы наогул і адпаведна з пазіцый мовазнаўства асэнсоўваецца абагулена як лінгва-камунікатыўная праблематыка. Відаць, на абазначэнне цэлага гэтага моўнага комплексу, які ўключае ў сябе ўсе сродкі лінгвальнага забеспячэння з улікам не толькі іх практычнай рэалізацыі ў маўленні, але і іх вывучэння і навучання на іх або іх наяўнасці наогул у рэспубліцы, прэтэндуе паняцце *моўная гаспадарка*, ужытае А. А. Крывіцкім. Праўда, трэба засведчыць, што А. А. Крывіцкі першы ўводзіць канкрэтнае найменне для абазначэння вызначанай моўнай праблематыкі. На існаванне падобных пытанняў і іх поўную недаследаванасць у Беларусі звярнуў увагу А. Я. Міхневіч, вызначаючы аб’ём запатрабавання беларускага грамадства ў розных мовах, а таксама ў сістэмах знакавай камунікацыі, што не зусім адно і тое ж¹⁶.

Гукавое ўспрыняцце новага паняцця, што ўводзіцца ва ўжытак А. А. Крывіцкім, выклікае выразныя асацыяцыі з агульнавядомымі лексічнымі адзінкамі тыпу *лясная гаспадарка* ці *сельская гаспадарка* і інш. З прычыны гаротнага стану апошняй паняцце *моўная гаспадарка* падаецца стылёва зніжаным і нетэрміналагізаваным. Але, як вядома, «сацыялінгвістыка ў апошнія дзесяцігоддзі свайго існавання актыўна выкарыстоўвае арсенал паняццяў і тэрмінаў грамадска-палітычнага, філасофскага, эканамічнага, ваеннага, медыцынскага і іншага жыцця, фарміруючы новыя напрамкі даследаванняў...»¹⁷ Яскравым прыкладам такога пераносу і яго наступнай лінгвістычнай тэрміналагізацыі з’яўляецца тэрмін «трасянка», які набыў у сучаснай беларускай мове больш шырокае ўжыванне, чым зыходны бытавы тэрмін¹⁸. Да часу замацавання за «трасянкай» асобнага лінгвістычнага паняцця, а ў наступным і статусу тэрміна ўжывалася вялікая колькасць разнастайных, пераважна экспрэсіўных найменняў-сінонімаў для абазначэння гэтай моўнай з’явы¹⁹. Нешта падобнае, але, зразумела, больш стылёва-нейтральнае мае месца ў дачыненні да паняцця *моўная гаспадарка*. Прынамсі, аналагічны спектр лінгва-камунікатыўных праблем, тоесных прапанаванаму паняццю, вырашаецца амерыканскімі мовазнаўцамі ў межах паняцця *лінгвістычны банк ЗША*, французскімі — *лінгвістычныя рэсурсы Еўропы* (у тым ці іншым аб’ёме). Цалкам прэтэндуе на гэтую ролю, як здаецца, і выраз *моўная сфера*. Якраз апошняе паняцце ў адпаведным значэнню «*моўная гаспадарка*» сэнсе і зафіксавана ў навуковай лінгвістычнай літаратуры: «З гэтых лічбаў (падаюцца звесткі аб

¹⁶ Міхневіч А. Я. Чалавек і яго мовы // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1988. № 3; Яго ж: Мова і грамадства // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 355–356.

¹⁷ Цыхун Г. Моўны канфармізм, моўная дыверсія і іншыя тэрміналагічныя метафары // *Funkcjonowanie języka w różnych warunkach socjokulturowych i tekstowych: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Siedlce, 1996. S. 79.

¹⁸ Цыхун Г.А. «Трасянка» як аб’ект лінгвістычнага даследавання // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997). С. 83.

¹⁹ Больш падрабязна аб гэтым: Тамсама. С. 83–89.

колькасці аднамоўных носьбітаў, прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей у Беларусі. — В. К.) вынікае, што ў папярэдні перыяду *моўнай сферы* (выдзелена намі. — В. К.) перавага аддавалася рускай мове...»²⁰ Нарэшце, самім жа А. А. Крывіцкім у якасці сіноніма паняццю *моўная гаспадарка ўжываецца* яго адпаведнік *моўны рэпертуар*. Так, у вышэйцытаваным нарысе «Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі» чытаем: «На аднаўленчым этапе пасляваеннага перыяду польская мова ўваходзіла ў склад моўнай гаспадаркі (ці *моўнага рэпертуару*) (выдзелена намі. — В. К.) мясцовага насельніцтва заходняй часткі тэрыторыі Беларусі, але знаходзілася тут у пасіўным становішчы»²¹. Такім чынам, ужо сёння ў розных мовазнаўчых крыніцах, у навукова-даследчых цэнтрах лінгвістыкі розных дзяржаў, у тым ліку і ў філалагічным асяроддзі навукоўцаў Беларусі, ужываюцца тоесныя па сэнсу адзінкі-найменні для характарыстыкі аднаго і таго ж паняцця. Якая з гэтых лінгвістычных адзінак будзе абрана для абазначэння канкрэтнага лінгвістычнага паняцця, а надалей замацуецца як мовазнаўчы тэрмін, пакажа будучыня. Зараз жа мы можам казаць, што кожная з іх мае патэнцыяльныя правы на тэрміналагічны пасады і, відавочна, да поўнага ўсталявання адной з іх для перадачы базіснага лінгвістычнага паняцця кожная з іх мае шанцы выкарыстоўвацца ў якасці апэратыўнага мовазнаўчага паняцця. Асабіста нам падаецца, што вялікімі шанцамі на лідэрства валодае словазлучэнне *моўная гаспадарка*. І справа тут не ў асабістай сімпатыі да яго як аднаго з элементаў пералічанага спісу наменклатурных адзінак. Сутнасць у тым, што выраз *моўная гаспадарка* вельмі ёмісты, комплексны па зместу, ён не толькі структурыруецца на свае асобныя ўзаемазвязаныя звёны, але і ўваходзіць у склад іншых іерархічна ўпарадкаваных рэгулюемых сацыяльных, у тым ліку і камунікатыўна-моўных, структур.

²⁰ Падлужны А. І. Мова і грамадства. С. 32.

²¹ Крывіцкі А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі. С. 100.

Наталля Старжынская (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ РУСКА-БЕЛАРУСКАГА ДЗВЮХОМОЎЯ Ў ДАШКОЛЬНІКАЎ

Для значнай колькасці дашкольнікаў у нашай краіне першай мовай, якую яны чуюць ад дарослых, на якой вучацца размаўляць і мысліць, мець зносіны, з'яўляецца руская мова (у розных яе варыянтах). Беларуская мова, да якой дзецi далучаюцца галоўным чынам ў дзіцячым

садку, выступае для іх як другая. Генетычная блізкасць рускай і беларускай моў стварае спецыфічнае руска-беларускае дзвюхмоўе дзяцей.

У методыцы навучання дзяцей замежнай мове вылучаюцца 5 узроўняў валодання дзецьмі няроднай мовай: I – нулявы, II – першы нізкі, III – другі нізкі, IV – сярэдні і V – высокі¹. На кожным з узроўняў маўленне дзяцей на другой мове нязначна адстае ад яе разумення. Так, на III узроўні дзеці правільна разумеюць указанні і пытанні, вымаўляюць асобныя словы, але не ўмеюць будаваць выказванні. На IV (сярэднім) узроўні дзеці, якія практычна поўнасцю разумеюць сказанае на другой мове, умеюць будаваць выказванні, але дапускаюць шматлікія фанетычныя і граматычныя памылкі.

Іншая карціна назіраецца пры авалоданні дзецьмі блізкароднаснай мовай. Тут разрыў паміж маўленчымі ўменнямі і разуменнем маўлення даволі значны. Практыка паказвае, што разуменне беларускага маўлення ў дзяцей з рускамоўных сем'яў, як правіла, знаходзіцца на сярэднім узроўні, а маўленчыя ўменні — на другім нізкім. Пра гэта сведчаць, напрыклад, адказы дзяцей ва ўзросце 3–4 гадоў на пытанні пра змест прачытаных або расказаных ім беларускамоўных твораў. Такім чынам, стыхійнае маўленчае развіццё дашкольнікаў характарызуецца рэцэптыўным і ў пэўнай ступені рэпрадуктыўным дзвюхмоўем, г. зн. успрыманнем і разуменнем беларускага маўлення, узнаўленнем некаторых яго элементаў.

Гэтае разуменне, тлумачыць А. Супрун, заснаванае на здольнасці чалавека атаясамліваць недакладныя вобразы, прымаць маўленчыя рашэнні на аснове недастатковых і прыблізных дадзеных. Прымаючы паведамленне на беларускай мове, слухач «уключае» моўны лад рускай мовы і з пункту гледжання апошняй аналізуе (дэшыфруе) яго. Дзякуючы блізкасці моўных сістэм носбіт рускай мовы параўнальна лёгка разумее беларускае маўленне. Нават калі нейкі элемент паведамлення невядомы, агульны сэнс усё ж будзе зразумелы².

Рэцэптыўны характар дзвюхмоўя дашкольнікаў пацвердзіў і асацыятыўны эксперымент, які праводзіўся ў рускамоўных дзіцячых садках гарадоў Мінска, Барысава, гарадскіх пасёлкаў Узда і Краснасельскі Мінскай і Гродзенскай абласцей. Дашкольнікі ў адказ на рускае слова-стымул называлі словы, блізкія функцыянальна (*тетрадь* – *кніжка*, *дерево* – *куст*), па іншых параметрах (*мел* – *белый*, *пишет*; *дерево* – *листик*) або словы-антонімы (*мальчик* – *девочка*). Асноўным вынікам гэтай часткі эксперымента з'яўляецца тое, што пры ўспрыманні рускага слова ў памяці дзяцей узнікаюць звязаныя з ім рускія ж словы.

Іншая карціна з асацыяцыямі на знаёмыя беларускія словы. У адказ на іх рускамоўныя дзеці давалі рускі эквівалент зыходнага беларускага слова

¹ Негневицкая Е. И. Рекомендации по обучению русскому языку в многонациональном детском саду // Дошкольное воспитание. 1990. № 10. С. 23.

² Супрун А. Е. Содержание обучения русскому языку в белорусской школе. Мн., 1987. С. 196–201.

(*вавёрка – белка, канапа – диван, аловак – карандаш*); рускія словы, блізкія да беларускіх па значэнні ці функцыянальна (*кветка – дерево; аловак – тетрадь*); рускія словы, падобныя на беларускія па гучанні (*кветка – конфетка, детка*). Агульная колькасць рускіх рэакцый складала больш за 60%. Пераклад большасці беларускіх слоў на рускую мову сведчыць пра іх разуменне дзецьмі, але гэтыя словы не «абраслі» лексічнымі сувязямі, як гэта мае месца пры прадуктыўным білінгвізме.

Частка слоў у адказах дашкольнікаў належыць да агульнага лексічнага фонду рускай і беларускай моў (*вавёрка – заяц, ліса, сабака, воўк; снежань – месяц; канапа – стол*). У гэтым выпадку цяжка вызначыць прыналежнасць слова ў маўленні дзіцяці да адной з дзвюх моўных сістэм. І толькі каля 15% слоў бясспрэчна належала да беларускай лексікі (*вавёрка – вожык, кветка – ружа, канапа – ложка, снежань – люты*). Рэакцыі рускамоўных дашкольнікаў на беларускія словы-стимулы сведчаць, што гэтыя словы ў іх часцей за ўсё не звязаны з семантычна блізкімі беларускімі ж словамі.

У дашкольнікаў утвараюцца «жыццёвыя» («житейские», паводле азначэння Л. Выгоцкага) уяўленні пра рускую і беларускую мовы і іх элементы. «Жыццёвыя» ўяўленні дзяцей грунтуюцца на іх рэальным вопыце, але не з'яўляюцца адэкватнымі, дастаткова абагульненымі.

Адной з перашкодаў пры засваенні другой мовы, як вядома, з'яўляецца гэтак званы намінальны рэалізм, калі дзеці не размяжоўваюць слова і прадмет, які гэтым словам называецца. Гэта прыводзіць да таго, што многія з малодшых дашкольнікаў не ўспрымаюць новую, беларускую, назву знаёмага прадмета. Так, трохгадовы хлопчык у адказ на тлумачэнне выхавальніка: «Гэта чырвоная стужка» рашуча заяўляе: «Не чырвоная, а красная! А красное чырвоным не бывает».

З даследаванняў дзіцячага маўлення вядома, што ў дашкольнікаў стыхійна фарміруецца вылучэнне маўленчай рэчаіснасці як асобнага віду чалавечай дзейнасці. Дастаткова выразнае асэнсаванне дзецьмі камунікатыўнай функцыі маўлення назіраецца ўжо ў сярэднім дашкольным узросце, набываючы ў старэйшым яшчэ большую выяўленасць³. У дзвюхмоўным асяроддзі дашкольнікі пачынаюць усведамляць існаванне беларускай мовы і тое, што яна адрозніваецца ад рускай.

Пра гэта сведчыць наступны эксперымент. Дзецям малодшага, сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту чытаўся верш на рускай, а праз некалькі дзён на беларускай мове. У абодвух выпадках кожнаму дзіцяці задавалася пытанне: «На якой мове я чытала верш? Чаму ты так думаеш?» (Пасля чытання верша па-руску пытанне задавалася на рускай мове.)

Малодшыя дашкольнікі ў большасці не здолелі адказаць на пастаўленае пытанне. Часта можна было пачуць такі адказ: «Про зайчиков», «Про

³ Белякова Г. П. Формирование у старших дошкольников в детском саду элементарного осознания языковых явлений: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1982.

зиму и осень», г.зн. дзеці арыентаваліся на змест верша. Аднак характэрна, што калі ў пытанні выхавальніка ўскосна гучала падказка: «На рускай ці беларускай?», шмат якія дзеці адказвалі правільна, г.зн. яны ўжо ведалі пра існаванне гэтых дзвюх моў і нават адрознівалі іх. Асобныя дзеці не толькі называлі мову верша, але і тлумачылі сваё меркаванне: «Мне мама так чытае», «Все понятно» (пра рускую мову); «Вожык — это по-белорусски ежик», «Девочка — по-белорусски дзяўчынка, бабушка — дядуля» (пра беларускую мову). Два апошнія прыклады сведчаць пра тое, што некаторыя дзеці малодшага дашкольнага ўзросту ўжо пазнаюць знаёмыя беларускія словы ў моўным патоку, суадносяць іх з рускімі адпаведнікамі.

Дзеці сярэдняга дашкольнага ўзросту адрозніваюць рускае і беларускае маўленне. У некаторых выпадках рускамоўныя дашкольнікі на пытанне «На якой мове верш?» адказвалі: «На моей», «На нашей» (пра рускую мову), «На другой» (пра беларускую мову). Большасць дзяцей аргументавала свае адказы наступным чынам: «Потому что вы говорили на русском языке», «Потому что я так разговариваю с мамой», «Потому что все слова знакомые» і да т.п. (пра рускую мову); «На какой-то непонятной. Не понимаю», «Потому что так говорят всегда по телевизору непонятно», «Потому что не так, как я говорю, и не по-английски, и мы так будем учиться говорить в школе» (пра беларускую мову). Многія дашкольнікі арыентуюцца на рускія або беларускія словы, якія вылучаюць у тэксце верша: «На белорусском языке *солнце – сонейка, туча – хмарка, птицы – птушкі*» (пра рускую мову); «Потому что я знаю, что это белорусские слова» (пра беларускую мову). Аднак частка дзяцей сярэдняга дашкольнага ўзросту яшчэ не змагла растлумачыць, чаму яны менавіта так вызначылі мову верша.

Старэйшыя дашкольнікі, за рэдкім выключэннем, правільна вызначаюць мову верша і аргументуюць свае меркаванні. Яны арыентуюцца на наяўнасць у вершах рускіх або беларускіх слоў: «На белорусском языке, потому что *певень* белорусское слово, а по-русски будет *петух*», «*Цыбуліна* — белорусское слово, и другие всякие, *набегла*, например», «На белорусском, потому что пирожок *уцёк*». Некаторыя старэйшыя дашкольнікі заўважаюць адметнасці гучання беларускай мовы і асобных гукаў: «На белорусской. Я знаю, потому что я слышу такой звук, он не русский», «А почему здесь много *ц*?», «Вы гук *г* вымаўлялі, як у беларускай мове», «Потому что там в некоторых словах слышится не девочка, а дзевачка, **чы**, а не **чи**», адрозненне ў вымаўленні падобных рускіх і беларускіх слоў: «Потому что не *ё*-, а *елачка*», «На белорусской. Потому что там *на реках*, а там вот *на реках*».

Сустракаліся і такія меркаванні рускамоўных дзяцей, якія, на наш погляд, тлумачацца не толькі агульным становішчам беларускай мовы ў грамадстве, але і непрыхільным стаўленнем да яе асобных грамадзян: «Один верш на беларускай, потому что говорите, как в деревне — это по-белорусски, а другой по-городскому, это по-русски», «На беларускай, потому что...

громко и резко, я так не люблю», «На белорусском. Вы язык кривите, голос другой», «На беларускай, таму што некрасиво». Дарэчы, апошнія тры прыклады ўзяты з адной групы дзіцячага садка. Адказы дзяцей сведчаць пра тое, што педагог не здолела данесці да сваіх выхаванцаў прыгажосць беларускага слова.

Такім чынам, працэс развіцця элементарнага асэнсавання блізкароднаснага дзвюхмоўя ў маўленчай рэчаіснасці адпавядае агульнай тэндэнцыі станаўлення ў дашкольнікаў уяўленняў пра мову і маўленне: даволі выразнае ўсведамленне дзвюх моўных сістэм выступае ў дзяцей сярэдняга дашкольнага ўзросту, у старэйшым яно набывае яшчэ большую выяўленасць.

Назіранні за маўленчымі паводзінамі дзяцей паказваюць, што многія з іх дыферэнцыруюць асобныя беларускія і рускія словы, якія маюць агульнае значэнне: *цыбуля і лук, бульба і картошка, зачыніць і закрыць* і інш., звяртаюць увагу на іх нязвыклае гучанне: «Знаеш, как по белорусски *носики*? Такое смешное слово — *шкарпэткі!*» Асабліва іх цікавяць міжмоўныя амонімы, такія, як *диван – дыван, трусики – трусікі*. Дзеці з задавальненнем тлумачаць адзін аднаму і бацькам розніцу паміж значэннямі гэтых слоў.

Вядома, што дзеці ва ўзросце 4–6 гадоў заўважаюць значэнні, носбітамі якіх у слове з’яўляюцца марфемы. У аснове гэтага ляжыць арыенціроўка дзіцяці на гукавую форму слова. Вынікам такой арыенціроўкі з’яўляецца, у прыватнасці, гэтак званае памылковае тлумачэнне («ложное истолкование») слоў, апісанае К. Чукоўскім. Напрыклад, рускамоўнае дзіця слова *грабли* збліжае са словам *грабитель, наблюдением* лічыць усё, што ляжыць на *блюде*.

Значэнне незнаёмых беларускіх слоў дзеці таксама спрабуюць растлумачыць зыходзячы з іх гукавога падабенства са словамі рускай мовы. Так, напрыклад, слова *ежа* яны перакладаюць як *ежик*. У час гутаркі па змесце беларускай народнай казкі «Зайкава хатка» дзеці выразы з *пяску-трусцу* і з *сняжску-трусцу* растлумачылі як *трусливый песок* і *трусливый снежок*. На пытанне, што такое *кошык*, дзяўчынка, якая не ведала значэння слова, хутка знайшлася: «Гэта кошкін муж». Тут мы бачым арыенціроўку дзіцяці на гукавое падабенства слоў *кошык* і *кошка* і на суфікс назоўніка мужчынскага роду. Механізм памылковага тлумачэння дзейнічае на міжмоўным узроўні.

Вынікам пазнавальнай дзейнасці, пошукавай актыўнасці дзяцей у моўнай і нямоўнай рэчаіснасці з’яўляецца дзіцячая «словатворчасць». Знаёмства з беларускай мовай прыводзіць да спробаў вызначэння словаўтваральных сувязей па аналогіі з рускай мовай: «Кукушка кукует. А зяюля? Зяюкает?»

Дашкольнікі любяць выпраўляць недахопы ў маўленні сваіх равеснікаў. Пры гэтым яны не могуць вылучыць са слова і назваць гук, які трэба выправіць, а выпраўляюць усё слова цалкам. У гэтых выпадках мае месца ўзровень «невывразнага ўсведамлення» (А. Гваздзёў). Са з’явай невыразнага ўсведамлення дзецьмі гукавой формы слова мы зноў сустракаемся, калі

малыя спрабуюць адрозніць падобныя па гучанні словы рускай і беларускай моў або нават выправіць няправільнае беларускае вымаўленне іншых дзяцей: «Бабушка говорит по-белорусски — *гусь*» (вымаўляе фрыкатыўны [γ]. «Не зелёны, а зялёны» (падкрэслівае голасам гук [а]).

У дзяцей, якія наведваюць беларускамоўныя групы, паступова фарміруецца ўстаноўка на беларускую мову зносін. Так, дзеці сярэдняга дашкольнага ўзросту, якія толькі пачалі наведваць беларускамоўную групу, спачатку не рэагавалі на тое, што выхавальнік размаўляе з імі на беларускай мове. Пасля прапановы выхавальніка: «Давайце паспрабуем размаўляць толькі па-беларуску» 40% выхаванцаў пачалі па меры сваіх магчымасцей ужываць гэтую мову ў гутарцы з дарослымі.

Для дашкольнікаў, якія ўжо выходзіліся пэўны час у беларускамоўнай групе, зварот выхавальніка на беларускай мове служыць псіхалагічнай устаноўкай на выкарыстанне ў размове менавіта яе. Напрыклад, у старэйшай групе кожнаму выхаванцу было прапанавана: «Паглядзі ўважліва на карцінку і раскажы, што ты бачыш на ёй». Мова не вызначалася, але 36 дзяцей з 42 апытаных адразу пачалі свой расповяд на беларускай мове. Два хлопчыкі адраагавалі на беларускамоўны зварот. Адзін з іх адразу заявіў: «Я не умею на беларуском», а другі спытаў: «А можна, я на руском раскажу?» — «Чаму?» — «Ай, на руском легче». Гэтыя дзеці і яшчэ чацвёра адказвалі па-руску. Усе яны дагэтуль не наведвалі дадзеную групу і з беларускай мовай былі амаль не знаёмыя.

Прыведзеныя факты сведчаць пра тое, што многія дошкольнікі ўсведамляюць дзвюхмоўную рэчаіснасць, праяўляюць вялікую цікавасць да яе. Аднак сапраўднай жыццёвай неабходнасці карыстацца беларускай мовай у штодзённым жыцці ў рускамоўных дзяцей няма. Планаваць, арганізоўваць сваю дзейнасць, ажыццяўляць зносіны ім прасцей на рускай мове. Гэта тлумачыцца адсутнасцю паўнацэннага беларускамоўнага асяроддзя. Больш таго, калі да дзіцяці звяртаюцца на беларускай мове, у яго ёсць магчымасць карыстацца ў адказ рускай, бо яно ведае, што яго зразумеюць.

З другога боку, далучэнне да беларускай мовы ў сітуацыі блізкароднаснага дзвюхмоўя прыводзіць да памылак інтэрферэнцыі ў маўленні рускамоўных дзяцей. Размаўляючы па-руску, некаторыя дзеці ўжываюць беларускія словы (*сварила бурак*), граматычныя формы, уласцівыя беларускай мове (*гуляць с папам, раскажываць по картинках*), дапускаюць фанетычныя памылкі (*ремень, дзевачка*).

Яшчэ ў большай меры памылкі інтэрферэнцыі ўласцівыя беларускаму маўленню рускамоўных дашкольнікаў, асабліва ў гарадской мясцовасці: **вожык** *схаваўся пад зонтикам* (замест *над парасонам* — лексічная інтэрферэнцыя); *рамонка* (замест *рамонак*), *падарыла машынку Коле* (замест *Колу* — марфалагічная інтэрферэнцыя); *пайшоў к сябру* (замест *да сябра* — сінтаксічная інтэрферэнцыя); *чигунка* (замест *чыгунка* — фанетычная інтэрферэнцыя) і інш.

Часта дзеці паралельна ўжываюць агульныя па значэнні словы абедзвюх моў без якога-небудзь размежавання іх прыналежнасці да розных лексічных сістэм (*кукла і лялька, сапожкі і боты, картинка і малюнак, деревня і вёска, іграць і гуляць і г. д.*). Гэта сведчыць пра тое, што некаторыя дашкольнікі адносяць словы розных моў да адзінай лексічнай сістэмы.

Памылкі інтэрферэнцыі праяўляюцца найбольш моцна не ў штучных сітуацыях (асацыятыўнага эксперыменту), а ў тых выпадках, калі чалавек ставіцца ў сітуацыю параджэння звязнага выказвання. Для дашкольніка гэта спантаннае дэялагічнае і маналагічнае маўленне і такія віды навучальна-маўленчай дзейнасці, як пераказ, расказванне.

Пры пераказе (рэпрадуктыўным маўленні) дзеці арыентуюцца на ўзор — аўтарскі тэкст. Узнаўляючы яго, яны перадаюць, часам даслоўна, некаторыя аўтарскія словаформы, выразы, сказы. У прадуктыўным маўленні памылкі інтэрферэнцыі сустракаюцца значна часцей. Вось напрыклад, апавяданне па карціне «Сям'я», складзенае Надзяс С., выхаванкай старэйшай групы мінскага дзіцячага садка: «У дзяўчінкі быў дзень раджэння. Яна прігласіла бабулю з дзядулей. Бабуля і дзядуля падарілі ўнучке прыгожы мячкі. Дзяўчінка стала гуляць у мячык з коцікам, а бабуля вяжыць дзяўчінке насочкі. Дзядуля пайшоў глідзець тэлевізар с татай і ўнучкам. Там паказвалі футбол. Матуля вмесце з дзяўчынкай накрыла на стол і паставіла прыгожыя кветачкі. Патом ана пайшла на кухню і паставіла грэць чай. Патом ана наліла чай всем. Все папілі і сталі глядзець кіно».

Такім чынам, пры стыхійным засваенні дзвюх блізкароднасных моў у дзяцей развіваецца сумешчаны механізм стварэння тэкстаў на гэтых мовах. Дашкольнікі не заўважаюць сваіх памылак, у іх не фарміруецца «чуццё» адной і другой мовы, пад якім разумеецца ўменне ў дадзенай маўленчай сітуацыі карыстацца адпаведнымі маўленчымі сродкамі пэўнай мовы без прыцягнення ведаў пра гэтую мову. Памылкі інтэрферэнцыі ў сітуацыі блізкароднаснага дзвюхмоўя абумоўліваюцца шэрагам вонкавых і ўнутраных прычын. Да першых далучаюць наяўнасць пастаяннага дзвюхмоўнага асяроддзя, уплыў не заўсёды правільнага маўлення дарослых (пастаянныя інтэрферэнцыі), адсутнасць кантролю дарослых за маўленнем дзяцей. Унутранымі прычынамі з'яўляюцца неасэнсаваны характар дзіцячага дзвюхмоўя, несфарміраванасць у дзяцей дыферэнцыраваных устаноў на карыстанне адной і другой мовамі⁴.

Сказанае сведчыць пра тое, што ў сучаснай сацыялінгвістычнай сітуацыі рускамоўныя дашкольнікі могуць авалодаць правільным беларускім маўленнем толькі ва ўмовах мэтанакіраванага навучання нацыянальнай мове ў дзіцячым садку.

⁴ Богуш А. М. К вопросу усвоения детьми дошкольного возраста двух языков // Дошкольное воспитание. 1974. № 5.

Жан Пьер Жанто (Париж)

СТАТИСТИЧЕСКИЙ СПОСОБ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В г. МИНСКЕ

Доклад основан на материале социалингвистического исследования, проведенного при поддержке парижского университета Сорбонны под руководством Л. Ж. Кальве. В основу его положен социалингвистический подход (Лабов), в частности, изучение языковой политики (Кальве) и ее результатов. Географические рамки исследования — г. Минск. Период исследования — 1994–1998 гг.

Исследование общей социалингвистической ситуации в Беларуси базировалось главным образом на имеющихся статистических данных за этот период, материалах архивов коммунистической партии, касающихся голосования по законопроекту о языке, и результатах анкетного опроса, проведенного в 1998 г. среди примерно 4 000 минских семей, имеющих школьников.

Изучение данных опроса позволило обнаружить связь между социологическими характеристиками родителей и их языковым выбором, а также выявить социологические и иные факторы, влияющие на выбор языка обучения, и определить, каким образом семьи воспринимают некоторые языковые проблемы и формируют свое представление о том, на каком языке должны обучаться их дети. Наконец, на основе этих статистических данных проведено несколько общих исследований, касающихся связи между этносом и языком и конфликта между родным языком и языком межнационального общения в Беларуси.

Концептуальные рамки

Мы полагаем, что в каждом из языковых взаимодействий, в которых участвуют индивиды внутри одной из групп, люди вынуждены вступать в диалог со своим собеседником или собеседниками на языке коммуникации (Бахтин). Эта речь может быть названа языком, местным говором, жаргоном или их разновидностью в зависимости от различных критериев, о которых авторы спорят до сих пор. В связи с постоянной эволюцией групп и коммуникативных ситуаций, в которых эти группы могут оказаться, индивиды вынуждены представлять на лингвистический рынок (Бурдые) инновации, избавляясь от того, что не «функционирует» или слишком старо, и сохраняя то, что демонстрирует смысл утверждения принадлежности к данной группе.

В этой работе язык не будет рассматриваться с такой специфической точки зрения. Нас интересуют, точнее говоря, стандартизированные языки. В отношении Беларуси речь пойдет о языке, едином для всей администрации

страны, языке официальных публикаций и т. д., который, как и в других государствах, бывших ранее республиками СССР, получил статус и название государственного, а также о национальных языках как языках обучения (Закон о языках 1990 г.). Здесь мы будем понимать под словом «язык» только официальную речь, сознавая, что употребление этого слова в какой-то мере ошибочно, когда мы говорим о языке, используемом гражданами Республики Беларусь.

Как известно, языковая политика руководства официальным языком выражается в его стандартизации и в учреждении институтов, предназначенных для контроля над эволюцией правил, которые управляют функционированием этого языка. Она обычно дополняется законодательством, которое определяет области обязательного употребления этого привилегированного языка, а также политикой по его распространению и, наконец, комплексом мероприятий, предназначенных для поддержки других языков. Выполнение этой задачи в отношении детей обеспечивается главным образом школой, которая является привилегированным местом, где молодое поколение имеет доступ к официальным языкам.

Весьма многие авторы подчеркивают важность школы как показателя языковой политики страны. Так, Макки и Сигуан писали: «Выбор языковых целей образования должен зависеть от языковой политики и действовать заодно с ней. Главным образом это политическое решение, которое является одним из основных ее проявлений, будучи связанным с вопросами языковой и культурной политики страны». Изучение дебатов, которые разворачивались в белорусском парламенте во время голосования по законопроекту о языках в январе 1990 г., утвердило нас во мнении, что в Беларуси как для правительства, так и для семей вопрос о языке обучения представлялся важным и даже главным. Таким образом, предметом нашего изучения является языковая политика в школе.

В Беларуси она представляет особый интерес по двум причинам:

- во-первых, в связи с определенным желанием взять в руки власть, возникшую на языковой основе (по крайней мере, за последние годы произошло два больших изменения языковой политики);
- во-вторых, Беларусь является примером страны, в которой можно наблюдать борьбу за продление жизни в сфере самого обычного использования не языка этнического меньшинства, а языка этнического большинства.

Анкета

В нашей анкете мы спрашивали у родителей не только о том, какой язык они используют в повседневной практике, но также их мнение по вопросам, касающимся языковой проблемы. Результаты опроса дали возможность сравнить эти заявления с объективным выбором языка обучения и, наконец, объяснить причины этого явления. Практическим инструментом

для решения проблемы стала анкета, представленная для заполнения семьями учеников.

При разработке анкеты мы руководствовались результатами опроса 1989 г. Института языкознания Академии наук Белорусской ССР, к которым мы обращались еще до их публикации. Посредством качественных и количественных параметров выборки (сложная стратификация и 4 000 семей) мы попытались определить в числовом выражении языковое поведение и описать с социологической точки зрения определенные слои населения в зависимости от языкового выбора, который они делают для своих детей. Если говорить более конкретно, то главная особенность анкеты состоит в том, что она является образцом опроса, который дает репрезентативные данные от населения и возможность внесения уточнения для каждого результата. Единственное, о чем можно сожалеть, это то, что по материальным причинам географические рамки проведения опроса были ограничены г. Минском.

Статистическая обработка данных

Естественно, что для первой обработки статистических данных мы осуществили «плоскую сортировку». Она позволила описать изменчивость выборки. Очень быстро выяснилось, что показатели перекрещивали две переменные одновременно. От такого перекрещивания исследование может обогатиться, однако их изучение при превышении трех переменных становится затруднительным. Мы обратились к методам анализа данных, из которых выбрали четыре: иерархическую классификацию по восходящей (ИКВ), простую логическую регрессию, анализ множества компонентов (АМК) и, наконец, программное обеспечение Lisrel, которое из разнообразных регрессий оценивает срок действия моделей отношений между переменными. Интерес к подобной демонстрации статистических методов заключается в том, что если главные выводы всегда одни и те же, то при каждой обработке статистических данных выявляется особый аспект.

Пример обработки статистических данных: иерархическая классификация по восходящей (ИКВ)

Ответы на последние вопросы анкеты были переделаны в неопределенные, которые можно назвать мнением и которые особенно хорошо подходят для ИКВ, способной выявить информацию, недоступную для других техник.

Принцип ИКВ прост. Для некоторого количества вопросов, характерных для изучаемой проблемы, пытаются «соединить» людей, ответивших примерно одинаково, чтобы получить несколько групп, соответствующих «основным типам». На определенной стадии программа составила 9 групп, которые нумеруются соответственно с 1 до 9. Затем осуществляется дальнейшая пере-

группировка «древовидной таблицы». С другой стороны, программа предоставляет каждой созданной группе ее ответы и средние характеристики. Программе удастся сравнить эти характеристики с характеристиками из совокупности комплекта выборки или других групп, чтобы иметь возможность охарактеризовать каждую группу. Результаты сравнения групп 5 и 8 представлены в приложении.

Результат: общезыковые позиции меньшинств

Здесь мы не будем описывать каждую группу. Начиная с девяти начальных групп, мы могли осуществить и другие перегруппировки. Например, только учитывая ответы на вопросы, касающиеся обязательности преподавания белорусского и русского языков, можно выделить следующие:

- категория А: группы 2, 3, 4, 9 — минские семьи, выступающие за одновременное преподавание русского и белорусского языков (56,5% выборки);
- категория Б: группы 1 и 6 — семьи, поддерживающие идею обязательного преподавания русского языка и согласные с необходимостью обязательного обучения белорусскому (26%);
- категория В: группа 7 — семьи, выступающие против обязательного обучения обоим языкам (8%);
- категория Г: группа 5 — семьи, выступающие против обязательного преподавания белорусского языка, но за обязательное обучение русскому (7%);
- категория Д: группа 8 — семьи, которые выступают за обязательное преподавание только белорусского языка (2%).

Анкета показала, что в общей сложности в Минске 82,5% семей (А+Б) относятся положительно или весьма положительно к преподаванию на равных обоих языков. В своем большинстве их дети обучаются на русском, но они выступают за обязательное изучение также и белорусского языка. Используя известные метафоры, можно сказать, что они хотят, чтобы их дети одновременно изучали «язык хлеба» и «язык сердца». Но в современных условиях большая часть отдает приоритет «языку хлеба».

Интерпретация согласно модели языкового конфликта

Ссылаясь на каталанскую школу и на понятие языкового конфликта (Бойе, Кальве, Ниньолес и др.), ИКВ интерпретирует белорусскую ситуацию как карикатурное противостояние двух малочисленных групп, одна из которых выступает за все русское, другая — за все белорусское. Большая часть населения — сторонники status quo, т. е. равноправия между обоими языками. Эта центральная, весьма значительная группа численно, кажется, противостоит в некотором роде такой же силе двух более категоричных позиций. Согласно Ниньолесу, выделяются три возможные индивидуальные

реакции говорящих: действия в защиту доминирующего языка (сторонники всего русского), действия в пользу подчиненного языка (сторонники всего белорусского) и «апатия». По его мнению, члены группы «апатии» стремятся избежать (или отвергнуть) языковой конфликт, идеализируя двуязычие. Оппозиционеры так же хорошо соответствуют в рамках города представлению Ниньолес о развитии сознательного демарша языковой практики, которая имеет целью не скрыть языковой конфликт, а обнажить неравенство и заставить большинство стать на их сторону. Третья группа, описанная Ниньолесом, также имеет отношение к Беларуси. Частично она состоит из русских или лиц других национальностей, которые, таким образом, являются этническим меньшинством, доминирующим в языковом плане, но главным образом она состоит из белорусов (как они себя называют), говорящих только по-русски, которые, в соответствии с каталанской теорией, разовьют «*oto odi*» (ненависть к себе) или что-то подобное.

Иное применение в социолингвистическом поле

Полученные цифры подтверждают, что те, кто противостоит друг другу в языковом конфликте, являются «деятельным меньшинством». Если первые данные показали, что социальное положение родителей, дети которых учатся в школе на белорусском языке, было невысоким, и семей, принадлежащих к наименее интеллектуальным группам, было большинство, то социологический анализ 8 группы, т. е. «деятельного» меньшинства, выступающего за белорусский язык, показывает, что она состоит в основном из семей, в которых родители имеют высшее образование. Это именно те характеристики активной части, которые заставили наблюдателей сделать вывод, что лица, выбирающие белорусский язык, принадлежат к интеллигенции.

Другие события, как, например, результаты референдума 1995 г., также могут быть объяснены с помощью результатов ИКВ. В самом деле, вопрос, касающийся национальных языков, был широко представлен как поиск равенства между двумя языками. Вопрос был сформулирован следующим образом: «Согласны ли Вы с приданием русскому языку равного статуса с белорусским?» Группа, тяготеющая к русскому языку, сумела сыграть на желании двуязычия, которое у населения нашло выражение в стремлении не смещать белорусский как официальный, а установить равенство двух языков. Использовалась аргументация, что оба языка были неразрывными в истории Беларуси и они достойны равного статуса. Само равенство статуса было представлено как необходимое условие для реализации принципа свободы. Большинство населения, придерживаясь подобной аргументации, отвергло идею позитивной дискриминации, трактуя ее как неравенство и отказываясь верить в возможное исчезновение белорусского языка, охраняемого статусом государственного.

Можно сказать, что такая групповая структура Минска, выявленная ИКВ, служит также объяснением развития парламентских дебатов, которые

сопровождали принятие законопроекта о языках в 1990 г. На этот раз именно активному пробелорусскому меньшинству удалось показать государству более низкое положение белорусского языка и обосновать угрозу исчезновения белорусского языка. Население или по меньшей мере часть более значительная, чем 2% (группа 8 ИКВ), «стала под знамя», чтобы защитить то, что они рассматривали в качестве одного из главных показателей своей идентичности.

Иные статистические технологии и данные

Другие проведенные наблюдения и сопоставления занимают в нашей работе более чем 200 страниц и, таким образом, не могут быть здесь представлены. Тем не менее укажем, что мы использовали технику логической регрессии, которая в рамках нашего исследования позволила определить важность каждой переменной в выборе языка обучения. Не удивительно, что язык, на котором говорят дома, имеет наибольшее влияние на выбор типа обучения, что национальность отца или матери имеет также сильное влияние, но меньшее, чем их социальная принадлежность.

Мы также осуществили анализ множества компонентов, примененный метод позволил нам прийти к выводу о том, что защитники белорусского языка, скорее, суть сторонники навязывания (обязательно государством) белорусского языка в системе образования. Они противостоят русскоговорящим, которые поддерживают двуязычие и свободу выбора языка обучения. Это противостояние удваивается противостоянием на социально-экономическом уровне, которое фактически дает объяснение, почему наша анкета распространяется на родителей из г. Минска, а не всей страны. Действительно, в этом городе неквалифицированные работы выполняются лицами, приехавшими из деревни, зоны использования белорусского и, как и везде, вотчины национального чувства.

Наконец, мы использовали программное обеспечение Lisrel, чтобы сделать видимыми корреляции между различными переменными, существующими или созданными случайно через скопление других переменных. Несколько примеров результатов этих исследований содержатся в приложении к данной статье.

Вместо заключения

Здесь мы остановимся на описании обработки данных, надеясь получить их изобилие. Результаты, полученные в данной анкете, сходны с полученными во время анкетного опроса, проведенного Российской академией наук, а также со статистическими и другими данными, которыми, кроме всего прочего, мы располагали и которые нас привели к различным выводам, несистемно представленным в данном докладе. Прежде всего, создается впечатление, что белорусские родители признают определенную важность

изучения их детьми белорусского языка. Как кажется, в среднем молодые люди лучше владеют белорусским, чем их родители. Белорусский язык воспринимается белорусами как часть их идентичности. Зато русский воспринимается как утилитарный язык, язык общения. И все же в более или менее близком будущем, в зависимости от политического развития и влияния родителей, русскому может составить конкуренцию английский как язык межнационального общения. Со своей стороны, белорусский язык мог бы осуществлять через русский свою подлинную функцию. Учитывая количество лиц, «апатичных» в смысле каталанской теории, желание белорусско-русско-английского трехязычия как идеальной промежуточной ситуации существует и может усиливаться.

Тем не менее главный вывод моего исследования заключается в том, что, несмотря на мнения некоторых специалистов из других стран, белорусский язык не идет по пути исчезновения, хотя его положение можно считать довольно сложным. Он кажется закрытым языком, но представлен (на главном месте) в языковом сознании белорусов. Однако опечаливает то, что подобной безысходной ситуации не видно конца и, таким образом, в большой мере будущее белорусского языка находится в зависимости от языковой политики, которая будет проводиться в последующие годы. Отсутствие добровольной языковой политики, т. е. свободной политики в области преподавания национальных языков, как это показала языковая история Беларуси, приводит к отставанию более слабого языка и может серьезно затруднить развитие белорусского языка. Одним словом: условия для позитивного развития белорусского языка существуют, оно возможно, включая и повседневное его употребление. Но правда в то, что он должен поддерживаться добровольной языковой политикой.

Приложения

ИКВ

Группа 8 N уравновешенный = 61,4 (2%) реальное количество: 91
Вопросы
Q2 Это нормально, что обучение русскому языку обязательно для всех учеников
Q3 Это нормально, что обучение бел. языку обязательно для всех учеников
Q4 Детям необходимо учить третий язык начиная с первого класса
Q5 Двужычье (русско-белорусское) с первого класса — это хорошо для детей
Q6 Двужычье (русско-английское или иное) — это хорошо для детей

Группа				
да		нет		
1				4
				•
•				
	•			
			•	
		•		

Вместе				
да		нет		
1				4
•				
	•			
		•		
			•	
•				

Вопросы
Q7 Языки занимают много времени в образовании детей
Q9 Родной язык должен изучаться в семье, а не в школе
Q10 Семьи не должны иметь право выбирать язык обучения
Q11 Желательно иметь один язык обучения для всей страны
Q12 В настоящее время общеобразовательная средняя школа готовит полностью двуязычных учеников
Q13 Уровень обучения иностранным языкам сейчас ниже, чем десять лет назад

Группа				Вместе			
да		нет		да		нет	
1			4	1			4
	•				•		
		•				•	
			•				•
•						•	
		•			•		
			•				•

Характеристика группы 8

Язык обучения детей	Белорусский	Русский
Вместе Группа	12,5 34	87,5 65

PCS отцов, %	нет	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
	ответа						
Вместе	5	25,5	12,5	8,5	10	32	6
Группа	0	37	11	8	6	31	7

PCS матерей, %	нет	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
	ответа						
Вместе	4	18	26	24	11	14	4
Группа	1	18	27	30	10	7	7

Национальность отцов, %	нет ответа	Белорусы	Русские	Иная
	Вместе	2	68	22
Группа	2	86	5	7

Национальность матерей, %	нет ответа	Белоруски	Русские	Иная
	Вместе	1	70	22
Группа	1	80	11	9

Семейный язык, %	Белорусский	Русский	Белорусский и русский	Иной
Вместе	1	69	29	1
Группа	7	34	55	1

Группа 5 N уравновешенный = 259,2 (7%) реальное количество: 221
Вопросы
Q2 Это нормально, что обучение русскому языку обязательно для всех учеников
Q3 Это нормально, что обучение белорусскому языку обязательно для всех учеников
Q4 Детям необходимо учить третий язык начиная с первого класса
Q5 Двухязычие (русско-белорусское) с первого класса — это хорошо для детей
Q6 Двухязычие (русско-английское или иное) — это хорошо для детей
Q7 Языки занимают много времени в образовании детей
Q9 Родной язык должен изучаться в семье, а не в школе
Q10 Семья не должна иметь право выбирать язык обучения
Q11 Желательно иметь один язык обучения для всей страны
Q12 В настоящее время общеобразовательная средняя школа готовит полностью двухязычных учеников
Q13 Уровень обучения иностранным языкам сейчас ниже, чем десять лет назад

Группа				
да		нет		
1				4
•				
			•	
•				
			•	
•				
	•			
		•		
			•	
		•		
			•	

Вместе				
да		нет		
1				4
•				
			•	
•				
			•	
•				
	•			
		•		
			•	
		•		
			•	

Характеристика группы 5

Язык обучения детей	Белорусский	Русский
Вместе	12,5	87,5
Группа	7	93

PCS отцов, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе	5	25,5	12,5	8,5	10	32	6
Группа	5	23	18	9	13	27	6

PCS матерей, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе	4	18	26	24	11	14	4
Группа	5	20	32	20	10	7	5

Национальность отцов, %	нет ответа	Белорусы	Русские	Иные
Вместе	2	68	22	8
Группа	3	57	25	15

Национальность матерей, %	нет ответа	Белоруски	Русские	Иные
Вместе	1	70	22	7
Группа	1	64	26	10

Семейный язык, %	Белорусский	Русский	Белорусский и русский	Иное
Вместе	1	69	29	1
Группа	0	88	11	0

Логическая регрессия

Влияние некоторых переменных при условии «одинаковости всего остального» на выбор белорусского языка как языка обучения

Переменная	Варианты	Параметры оценки	Статистический тест	Побочный эффект (Odds ratio)
Национальность отцов	Белорусы	+ 0,26	P<0,05	4,8
	Русские	0	–	–
	иное	-0,06	ns	-1,6
Национальность матерей	Белоруски	+ 0,15	ns	2,8
	Русские	0	–	–
	иное	-0,02	ns	-0,8
Место рождения отцов	Беларусь	+ 0,25	ns	4,6
	Россия	0	–	–
	иное	-0,11	ns	-2,9
Место рождения матерей	Беларусь	+ 0,28	P<0,09	5,5
	Россия	0	–	–
	иное	+ 0,12	ns	3,5

Переменная	Варианты	Параметры оценки	Статистический тест	Побочный эффект (Odds ratio)
PCS отцов	Руководящие работники	-0,37	P<0,01	-10,3
	Интеллигенция	-0,43	P<0,013	-12,3
	Средний класс	0	—	—
	Квалифицированные рабочие	-0,31	P<0,065	-8,7
	Неквалифицированные рабочие	+0,03	ns	0,6
	Неработающие	-0,41	P<0,06	-11,3
PCS матерей	Руководящие работники	-0,23	P<0,06	-6,1
	Интеллигенция	-0,27	P<0,02	-7,2
	Средний класс	0	—	—
	Квалифицированные рабочие	+0,17	ns	3,3
	Неквалифицированные рабочие	+0,44	P<0,0002	7,5
	Неработающие	+0,12	ns	2,4
Язык общения с детьми	Белорусский	+2,19	P<0,0001	19,5
	Белорусский и русский	+0,89	P<0,0001	12,4
	Русский	0	—	—

Пётра Садоўскі (Мінск)

ІНАВАЦЫІ 90-Х ГАДОЎ У МОВЕ БЕЛАРУСКІХ НЕДЗЯРЖАЎНЫХ ВІДАНАННЯЎ

З канца 80-х і на працягу 90-х гадоў, калі з’явіліся недзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі (напачатку іх называлі «нефармальнымі»), у беларускамоўнай публіцыстыцы назіраецца сапраўдны рой новых з’яў у параўнанні з «афіцыйнай» мовай. Гэтыя інавацыі — толькі адносныя. У большыні выпадкаў яны ўяўляюць сабою гальванізацыю ранейшых моўных здабыткаў, якім надобры час і гістарычная руіна не далі адстаяцца ды праз негвалтоўны натуральны адбор без пурыстычных жарсцяў застацца ў мове ці пайсці ў нябыт. Дарэчы, цягам апошняга дзесяцігоддзя выраз «сродкі масавай інфармацыі» змяніўся ў вуснах журналістаў-прагрэсістаў спачатку на «мас-медыя», а потым і зусім з’еўрапеіўся да аднаго слова — «меды».

СУЧАСНЫ ПУРЫЗМ І ЭКСТРАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ФАКТАРЫ

Пакуль рана ацэньваць інавацыйныя з’явы. Іх трэба спачатку інвентарызаваць. Безумоўна, ужо цяпер бачны цэлы шэраг моўных фігур, якія сведчаць пра сціплую лінгвістычную адукацыю і недахоп густу ў некаторых аўтараў-неафітаў. Аднак гэта не павінна правакаваць

знішчальную крытыку з боку адукаваных снобаў ад лінгвістычнай навукі: ёсць небяспека выкінуць разам з куколем залатыя зярняты. Наступае час скласці максімальна поўны самадастатковы апісальны рэестр мовы без залішняй арыентацыі на перакладныя слоўнікі, параўнальныя марфалогіі, сінтаксісы ды арфаэпіі. Лексічныя значэнні і стыльва-функцыянальныя адзнакі моўных адзінак павінны вызначацца ў межах адной моўнай сістэмы. Носьбіта беларускай мовы не павінна бянтэжыць, што ў расійскай ці польскай мовах адпаведная, вонкава аманімічная адзінка мае іншы зместавы ці стыльвы сэнс. Разумны пурызм не павінны абцяжарвацца экстралінгвістычнымі актуальнымі рэаліямі, а больш кіравацца лагічна-функцыянальнымі крытэрамі. Так, калі цяпер беларускі журналіст-незалежнік заходняй арыентацыі пад польскім уплывам кажа *шляхетныя металы* замест традыцыйнага *каштоўныя, высакародныя* (бо ў расійскай ёсць *благородные*), то ён адыходзіць ад функцыяналізму як ад аднаго з галоўных прынцыпаў утварэння моўных адзінак. (На мой дылетанцкі погляд, польскае *metal szlachetny* і для польскай мовы не самая ўдалая калька з нямецкага *Edelstein*, бо ў польскім варыянце *szlachetny* у параўнанні з *dragocenny, kosztowny* занадта выпукляецца нават паводле сведчання саміх палякаў верхняя гістарычная матывацыя. Для беларусаў — тым больш).

Пурызм свайго часу і сваёй тэрыторыі нават у межах адной мовы, якая ў пэўным сэнсе яшчэ знаходзіцца на стадыі koine, можа мець рознакіраваны характар. Для нас цяпер, як і заўсёды ў новай гісторыі, расійская ды польская мовы, быццам звязаныя ёмістасці, ёсць крыніцай натхнення і пурыстычных жарсцяў. Украінская мова — як ціхі ставок суседа, з якога мы часам моўчкі сёе-тое чэрпаем з лёгкай рукі Максіма Багдановіча і Уладзіміра Караткевіча: *чальцы, ачольваць, напрыканцы...* Дазволю сабе самацываванне з пісанага па-нямецку артыкула для міжнароднага сімпозіума ў Мюнстэры ў 1990 годзе ва ўласным перакладзе: «Паводле нашых назіранняў, прадстаўнікі новай беларускай «буры і націску» ў дачыненні да магчымага ўплыву з боку расійскай і польскай моваў кіруюцца прынцыпам «палярнага пурызму». Паколькі сёння польская мова ў адрозненне ад расійскай не робіць непасрэднага «адміністрацыйнага» ўплыву на беларускую, звычайна пры магчымасці выбару яны аддаюць перавагу варыянту, які не супадае з расійскім, — г. зн. бліжэйшаму да польскага. Гэта найбольш заўважна, калі адпаведны носьбіт мовы не зусім добра валодае польскай, і вельмі наглядна ілюструецца ўжываннем лексічных адзінак з канфесійнай тэматыкі не толькі ў «касцельным» кантэксце, але і ў пераносным сэнсе: *кляштар, святар, анёл, імша, пакута, прыпавесць, почат святых, біскуп, капліца, цвінтар* і г. д. замест адпаведных «наркамаўскіх» *манастыр, свяшчэннік, ангел, эпітымія, прытча, лік святых, епіскап, часоўня, пагост* і г. д. Прыклад (сучасная дачка сварыцца з маці): *«Што, па-твойму, мне*

ў *кляштар* пайсці? Ты сама, вунь цётка кажэ, с петухамі дадому прыходзіла з танцаў!»¹

Падобную з’яву назіраў Ст. Урбаньчык у польскай мове на мяжы XIX і XX стагоддзяў: «Выразна адчувальны ўплыў расійскай і нямецкай моваў абумовіў адмоўнае стаўленне да іх..., што выклікала ў польскай шматлікія з’явы пурызму... Пры гэтым варшавякі рэагавалі найбольш востра на сімптомы нямецкага ўплыву ў мове кракавякаў, у той час як апошнія абураліся расійскімі элементамі ў польскай мове варшавякаў...»²

ЛЕКСІКА

Акрая «інавацыйнай лінгваабалонкі» для некаторых лексічных значэнняў разглядаемыя словы нясуць у сабе яшчэ дадатковую экстралінгвістычную інфармацыю аб прыналежнасці адпаведнага носьбіта мовы да пэўнай сацыяльнай групы грамадзянскай супольнасці, што прыблізна адпавядае экспрэсіўнай функцыі паводле М. Трубяцкога.

Абмяжуемся простым пералікам найбольш часта ўжываемых назоўнікаў, якія ўмоўна можна далучыць да «нестандартных». Звычайна яны выпраўляюцца ў дзяржаўных выданнях на іншыя, зафіксаваныя ў акадэмічных слоўніках. (Некаторыя лексічныя мадэлі будуць паўторна ўзгадвацца пры аналізе суфіксацыі назоўнікаў.) У значнай колькасці недзяржаўных мас-медыя ўжываецца «клясычны беларускі правапіс» — «тарашкевіца». Мы падаем па магчымасці прыклады ў афіцыйным правапісе.

Назоўнікі, якія абазначаюць асобу

Спадар, чалец, заўзятар, супарат, бубнач, мысляр, урадовец, амбасадар, маладзён, мінак, заступнік 'намеснік', мурын, страйковец, міліцыянт, наведнік, адпачывальнік, гулец, вайскавод (галоўны в. — «галоўнакамандуючы»), лекар, доктар, урач, габрэў, гэбрэў, жыд, юдэй, юдзеў, іўдэў, ізраэліт, летувіс, расеец, маскаль (і ў нейтральным значэнні), вугорац, ангелец, гішпанец, пінчук, мянчук/мінчук, берасцеец, гарадзенец, насельнік, ваяр, вершнік (верхнік), шараговец («радавы»), райца, здрайца, дарадца, гамяльчук, гуманітар, парлямантар, рэфармат, лейбарыста, рэзервіста, наступант, інтэграст (адм.), пагонец (сябра мастацкай суполкі «Пагоня»), дзяржсакратарка (М. Олбрайт), лідэрка, выкладнік, закладнік (заложнік), дароўца, вядоўца («вядучы»), вызнавец (веры), спраўца 'справавод', рухавец, нашанівец, нашаніўшчык (паблажліва-іранічнае:

¹ Sadouski P. Die Einbettung der weißrussischen Sprache in die europäische Sprachgemeinschaft // Weißrußland und der Westen: Beiträge zu einem internationalen Symposium in Münster vom 3.-6. Mai 1990. Dresden, 1998. S. 97.

² Urbanczyk St. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29. S. 856.

«дубаўцоўскія нашаніўшчыкі»; у вусным выступе), *касцюшкавец*, *Навышні* (*Усявышні*), *лётнік* ‘лётчык’, *выведнік*, *пікетовец*, *пікетчык* (адм.), *ухваляч* (адм.), *выступовец*, *віцяблянін* (не *віцябчанін!*), *киталтавальнік* (к. мовы), *выбарца*, *выбіральнік*, *рытмач* ‘кепскі паэт’, *вернік*, *нявернік*, *душпастыр*, *хадыка* («*Які хадыка з дзіцёнка?*», «*Ён — хадыка, ён па-спее!*»), *наводнік* / *новік* ‘новапрыезджы’, *шамшура* ‘шаптун-даносчык’, *пустацікавец*, *сябра/чалец* (у мн. ліку *сябры* з націскам на 1-м складзе), *адмысловец* ‘спецыяліст’, *малжонкі*, *староста* (*царкоўны*), *заўзятар* («балельшчык»), *замоўнік* (з. забойства), *месціч*, *сядзелец* (с. вязніцы), *аднамыснік*, *мяшканец*, *насельнік*, *праломнік* (*кампутарны п.*, *хакер*), *суцяжнік* («ісцец») і г. д.

Некаторыя лексемы надзвычай варыятыўныя. Здаецца, што ў большасці аўтараў не назіраецца імкнення дыферэнцыяваць варыянты ў адпаведнасці з задуманай семантыкай. Надзвычай паказальны прыклад ужывання варыянтаў для паняцця, якое перадаецца ў афіцыйнай мове словам *яўрэй*. Апошнім часам ужываецца ажно 6 такіх варыянтаў. Пры гэтым яны могуць стаяць побач нават у адным сказе як сінонімы, каб пазбегнуць паўтору. «*Увечары 29 верасня беларускія жыды сустрэлі новы 5761 год ад стварэння сьвету. 28 тысяч нашых жыдоў вітаў Юры Дорн, прэзыдэнт Юдзейскага рэлігійнага аб’яднаньня ў Беларусі*» (так у арыгінале).

Назоўнікі з прадметным значэннем

Асобнік/паасобнік (экземпляр кнігі), *фатэль*, *гатэль*, *допіс*, *вязьніца*, *кар* ‘аўтамабіль’, *агэнцыя*, *вітальня*, *летнік*, *лецішча*, *прымесыце* ‘прадмесыце’, *фундацыя*, *фартэцыя*, *жытло*, *спрат*, *схоў*, *схованка*, *саля* / *заля*, *катэдра* (націснены 2-гі склад), *вучэльня*, *багажня*, *паперня*, *капальня*, *гаўбец*, *намёт*, *след* ‘лыжня’, *кіікі* / *кіі* ‘лыжныя палкі’, *гак* (у *кіях*), *шыхт* ‘рад, шарэнга’, *строй* / *гарнітур* ‘касцюм’, *ірты* ‘лыжы’, *гэлікоптар*, *напой*, *імбрык*, *ровар*, *ліст* (ніколі «пісьмо!»), *капэрта*, *прабойнік* ‘дзіркакол’, *кампутар*, *мапа*, *пернасці*, *пернік*, *косткі* ‘лічыльнікі’, *пільчак*, *гунька* (таксама і на кані ў гербе «Пагоня»), *гарбата*, *кавярня*, *канапкі*, *падвалак* ‘падшыпнік’, *цягліцы*, *двухтамовік*, *дамок*, *дзіцячы садок*, *школка* (*беларуская*), *улётка*, *дручок* ‘міліцэйская дубінка’, *кайданкі* ‘наручнікі’, *броннекамізэлька*, *вагары* ‘рычагі’, *шалі*, *выспа* (*Каралавыя выспы*), *затока* (*Пэрсыдзкая затока*), *балона*, *Сусьвет* (толькі «Космас»), *Усясвет* (таксама ‘Космас’), *усясьвет* ‘увесь сьвет — усе краіны, усе людзі’ (вытв. 2-я ўсясьветная вайна, *усясьветна* *вядомы вучоны*), *ходнікі*, *коўзанка*, *каўзлялі*, *гарбатнік*, *швэдар*, *барлога*, *лэйба* (*лэйбл*), *налепка*, *глясар*, *раскопы* (*раскопкі*), *спаруда* ‘пабудова’, *прыймач*, *гучнамовец*, *адкаркоўка* / *шніпар* / *адкрывач*, *коркацяг*, *абрусак*, *лядунак* (л. на *палачцы*), *ламанец*, *луцень* (л. з *сырам*), *лядоўня* (*халадзільнік*, што і ў *кухні*), *пляцдарма*, *бамбавік* і г. д.

Назоўнікі з агульным значэннем

Крыза, тэза, дасцебкі 'прыдзіркі', сужыццё, супраца, выбітнасць, не-вараць, (нешта пайшло ў н., у прорву), студыі 'вучоба', наступства, плашчына (культура развіталася ў дзвюх плашчынах), хапун (не толькі 30-х гадоў), крозы (к. і сны), атачэнне, прыстава («прыкол», 'жарт'), пералёк 'упуд', собскасць 'самастойнасць, уласнасць', жыш (ж. начаваў у кішэні), выправа (службовая в.), засадка 'засада', прышласць, панятак, чыннік, складнік, хрост, спарон 'аборт', пацяшэнне (духовае п.), хаўрус (станоўч.), тартурны, показка, лекаванне, размінаванне, выведка 'разведка', сочка 'сачэнне', посьмех (выставіць к-н на п.), расцярушанасць (р. дзеянняў), дзеясцеў («песнапенне»), назоў, найменне, перыёдык, мэды, высілкі, адсотак / адсотка, содні 'суткі' (трохсодневы арышт, сем содняў), разлегласць (р. вынікаў), бальшыня (абсалютны сінонім «большасці»), выстава, выправы, расповяд, аповяд, позва (п. у суд), зыск (судовы з.), ператрус, травень, зьвяз 'саюз' (Эўрапейскі З.), фэст (замест «фэстываль», «свята»), страйк, міт, пераслед, распаўсюд, вынятак, каментар, адзел 'атрад', аблога, неруш (без стылёвых абмежаванняў), прыпавесць, страшкі, жарскі, звыроддзе і г. д.

Прыметнікі

Назіраюцца пошукі «сучасных» беларускіх варыянтаў нават тады, калі афіцыйны зусім не набліжаецца да расійскага: *ратаўнічы (выратавальны) стаіць далёка ад магчымага трасяначнага спасіцельны, чародны, выбітны, запеклы 'зацяты', собскія 'уласныя', размаітыя і г. д.*

Для лепшага разумення некаторыя прыметнікі даюцца ў словазлучэннях.

Собскі, абавязкавы (націск на «вя»), маладзёвы / моладзевы, жарсны, жыдоўскі, габрайскі, габрэйскі, гішпанскі, ангельскі, вугорскі, багэмскі 'чэскі'. суворы, запеклы бой, накінутая / перакручаная / пераніцаваная / скавэрканая культура, рамкавыя ўмовы, падставовы 'галоўны', заўсёдны, медычны, войстры, гостры, шанаваны, заўважная роля, складовая частка, усясветны, сусветны (толькі 'касмічны'), шляхотны / шляхетны, брунатны, нармалёвы, цэнтралёвы, баёвыя дзеянні, тарнаванае/ужытковое мастацтва («прыкладное»), рынковыя адносінны, вечаровы, міралюбны, паліцыйныя адзелы, ірацкі 'іракскі', грэцкі, узбэцкі, шашовы, басконскі, басняцкія сэрбы, біблейны, італійскі 'італьянскі', мясяцовая ноч, драконскія законы (безумоўна слушна, бо Дракон — уласнае імя), Пухаўскі р-н, кіроўны рэжым, адначасны і г. д.

Дзеясловы

Каментарываць/каментываць, пудлаваць (без стылёвых абмежаванняў), шыхтавацца, тэлефанываць, марнаваць час (катэгарычнае выцясненне

выразу *траціць час*), *злякацца* (непрыманне *спужацца*), *выдаваць на ш.-н.* (*выдае на тое, што...*), *ідзецца пра ш.-н.*, *гэта мяне не абыходзіць*, *уважаць на ш.-н.*, *страйкаваць*, *гамаваць* ‘перашкаджаць’, *спатыкацца* ‘сустракацца’, *скрасці*, *ачольваць*, *запачаткаваць*, *панаўляцца* ‘абнаўляцца, аднаўляцца’, *абіраць* ‘выбіраць’, *рытмаваць*, *зарыштаваць*, *сканфіскаваць*, *спраўдзіць* (нават *с. пасты*, *с. памяшканні*), *пліччыцца ў сябры*, *талераваць*, *успадкаваць* (націскае «па»), *зьвершыцца* ‘адбыцца’, *падважыць / падсверыць / асверыць* (і ў пераносным значэнні, напрыклад, *падважыць рэформы*), *развязаць праблему*, *выслаўляцца*, *распавесці*, *агалосіць вырак*, *бамбаваць / бамбардаваць*, *студыяваць*, *зафундаваць* і г. д.

Некалькі прыкладаў маладзёвага жаргону

У гарадскім маладзёвым беларускамоўным асяродку пачалі з’яўляцца спецыфічныя слоўцы:

Лэйба ‘фірмовая налепка’, *страшкі* ‘жахлівыя відзежы, фільмы жахаў’; *я без пайма*, *я не даганяю* ‘не разумею’; *я на яе не лачнею* ‘яна ў мяне не выклікае пажаднасці’; *апрастацца з к.-н.* ‘фізічна зблізіцца’; *пайшоў у пук / пайшоў у гак* ‘адзін сэкс у галаве’; *кніжкі ў сумцы*, *а п... ў думцы*, (варыянты: ... *а пусі ў думцы*; ... *а сліп у думцы*; апошні распаўсюджаны ў БДЛУ); *прыстава* «прыкол», ‘эпатаж, сяброўскія жарцікі, хэпэнінг’; *надараза* ‘той, хто строіць кпіны ды прыставы’; *спудлаваць* («пракалоцца на дзеўцы»); *пісюнамі на Вялі водзена* (пра нешта няпэўнае).

Паводле першых назіранняў, менавіта ў асяродку моладзі нарадзіўся (ці адрадзіўся) і пашырыўся узус такіх «некарэктных» выразаў і словаў, як *паўтары гады*, *паўгады*, *содні* ‘суткі’, *адмыслоўцы* ‘спецыялісты’, *чалец*, *ачольваць* і г. д.

Падвышэнне статусу афіцыйных нізкастылёвых моўных адзінак

У публіцыстыцы, у паэзіі, у публічных выступах пачалі без абмежавання ўжывацца словы і выразы, пазначаныя ў нарматыўных слоўніках паметамі «абл.», «разм.», «дыял.» або ўзятыя з фальклору: *сяньня*, *сыбота*, *тудака*, *тамака*, *ёсьцека*, *іхны*, *альбо* (выцяснене або), *дзеля* (выцяснене для; нават так : *Наш суразмоўца падрыхтаваў дзеля нашай газеты... у сэнсе : для нашай газеты*), *мейсца*, *спаміж*, *заміж*, *сярэда*, *то бок* ‘гэта значыць’, *пагатоў*, *ровар*, *швэдар*, *майткі*, *нагавіцы* і г. д.

Тое ж назіраецца і ў дачыненні да марфалогіі і сінтаксісу (гл. далей адпаведныя раздзелы).

Абеларушванне ўласных назваў і рэаліяў

Гэты працэс адбываецца з выразнай арыентацыяй на народную і культурную заходнеўрапейскую традыцыю, у тым ліку і ў напісанні, нярэдка з імплікаванай ацэначнай функцыяй.

Некаторыя прыклады: *Іван Жахлівы, Саната месячнага святла (Месяцвая саната), Сярэдняя Эўропа...*

Напрыклад, ужываючы *Іван Жахлівы* замест *Іван Грозны*, аўтар публіцыстычнага артыкула паміж іншым матывуе свой выбар заўвагаю, што, калі б беларускі шляхціц, жывучы паняццямі магдэбурскага права, зведаў на сабе «грознасць і суворасць» з боку вялікага князя, які б публічна пацягаў яго за бараду, то ён бы адразу пасля гэтага засліўся б у пятлі, каб не ганьбіць свой род. Праз адну намінацыю даецца цэлая цывілізацыйная прорва: што для расійскага баярына гістарычная непазбежнасць і «парадок вешей», тое для шляхціца з Вялікага Княства Літоўскага — жах і ганьба. Тут жа прыгадваецца, што еўрапейцы перакладаюць у гэтым кантэксце *грозны* менавіта як *жахлівы: Iwan der Schreckliche, Ivan the Terrible, Ivan le Terrible*.

Ужываннем *саната месячнага святла* (21-ы опус Бетховена) замест афіцыйнага запазычанага з расійскай мовы *лунная саната* падкрэсліваецца непрыняцце запазычанняў-варварызмаў з расійскай мовы і набліжэнне да мовы-арыгінала, адкуль вынікае рэалія: нямецкі музычны крытык (не сам Бетховен!) назваў у свой час гэтую санату-фантазію *Mondscheinsonate*, што даслоўна перакладаецца ‘саната месячнага святла’.

Сярэдняя Еўропа — назва паводле заходнееўрапейскай традыцыі. У расійскай мове паводле савецкай традыцыі ужываецца выраз «Цэнтральная Еўропа»...

Падобна польскай традыцыі (*Michał Lermontow*) абеларушваюцца «вельмі рускія» імёны: праф. Крукоўскі ў «Нашай Ніве» называе расійскага цара Пятра I *Пятро I*. Хтосьці называе Суворова *Аляксандра Сувораў*.

Беларускія імёны, якім адпавядаюць расійскія з фіналямі «галосны+ј», пішуцца без ётавага элемента або з дадатковым галосным (*Юры, Валеры, Валер, Анатоль*) або набываюць іншае, народнае, аблічча (*Зьміцер, Вінцэнт, Яўген*).

У напісанні паступова (пакуль яшчэ непаслядоўна) таксама набірае сілу заходняя традыцыя перадачы рэаліяў старажытных Грэцыі і Рыма, што асабліва відавочна пры перадачы парных зычных адпаведнікаў *ф – т* і «еўрапейскага памякчанага» /л/: *міф – міт, Фама – Тамаш, хроніка – кроніка* (але пакуль заўсёды *хрысьціяне*), *варвары – барбары, Вавілон – Бабілён, Веспасіян – Вэспазыян, Асірыс – Азырыс, мусульмане – музультаны, лёзунг, лямбраваць, плян* (як *лямпа, клямка, лямантаваць, Фінляндзя, кляштар* і г. д.). Перавага аддаецца другому элементу пары і мяккаму /л/.

Яшчэ некаторыя прыклады: *Атэны, Эўропа, майдэборскае права, Вялікая Брытанія, Павал, Пётра, Пётар, Пятро, сымбаль, краналёгія, краніст, мячэт* (набліжана да цюркскага), *катэдра, Рут, Рута, карыньцяне, Дэн Хааг, Гішпанія, Ангельшчына, Нямецчына, Вугоршчына, Эўравунія, Эўразьвяз, вунія, Ворша, рэжысэр, Ройтэрс, Гліной, Тэжас, Вошынгтан, Эрзуалэм, Эрुшалом, Лёндан, Нью Ёрк* і г. д.

Паколькі і ў афіцыйнай арфаэпіі раздзел акцэнтацыі пакуль распрацаваны слаба, для «фірмовага» націску застаецца вялікае поле. Гэта натуральна, бо вымаўленне, як і астатнія падсістэмы мовы, могуць стабілізавацца толькі пры яе арганічным функцыянаванні на ўсіх сферах грамадскага жыцця. Пакуль гэтага няма, будзе заставацца значная варыянтнасць.

Вось некаторыя прыклады акцэнтацыі, што адрозніваецца ад умоўна нарматыўнай (націскныя галосныя падкрэсленыя):

Эвангелле, паседжанне, завершанне, памешканне, у шпіталі, учорашні, крамная цацка, на аркушы, часаніс, сказана, бочкавае піва, сабраліся, рынковы, быў выбраны, бамбовы замах, дзесяткі, спіце, нясеце, даеце, дзеяч, людзям, людцэў, Віталю, Гладу (давальны склон ад прозвішча Глод), пажылыя, абавязкавы, Аб'яднаныя Нацыі, куплены, куплены (крамны), пятніца, у сярэду, серада, нашага шляху, выходныя дні, пісаны па-беларуску, чытаны ў час заняткаў ('які чытаецца' і 'прачытаны'), сябры (дружбакі), сябры (члены) і г. д.

Цяжка зразумець акцэнтацыю і адпаведна правапіс дзеяслоўных формаў *нясеце, даеце, жывеце*. Гэта не ўкладаецца ў ніякую пурыстычную ці задзірыстую логіку. Можа, гэта проста няведанне формаў *несяце, даяце, жывяце*? Але пытанне застаецца. Нават народны пісьменнік у «Звяздзе» ад 24 кастрычніка 2000 г. піша: «*Відаць, сытна, вальготна жывеце, пано-ве...?*» Пэўна, гэта ўжо нейкая тэндэнцыя.

МАРФАЛОГІЯ

1 Сярод найбольш заўважных тэндэнцый варта адзначыць вельмі агрэсіўнае пашырэнне назоўнікаў з фіналямі *-нік, -оўца, -аўца, -авец, -эц, -ца* на месцы *-чык, -шчык, -чы*:

*Падаткаплатнік, (не)плацежнік, даследнік, выкладнік, замоўнік, выканальнік (в. абавязкаў = выконваючы абавязкі), падказнік, перакладнік, падпольнік, закупнік, правознік, перавознік, афармляльнік, выведнік 'разведчык', карабельнік, абутнік, лётнік, кіроўца, кіровец, абвінаваўца, вінаваўца, вядоўца, дароўца, вызнаўца, спраўца, выступовец 'выступаючы', старшыніёўца ('старшыня сходу', «старшынюючы»), рухавец, фронтавец, касцюшкавец і г. д. Пацвярджаюцца ўжо даўно заўважаныя з'явы ўспрымання суфікса *-чык, -шчык* як сігнала адмоўнай семантыкі (гл., напрыклад, даследаванні аспірантаў Паўла Сцяцко) у параўнанні з *-нік, -авец, -овец*: *пачынальнік — зачынічык, змоўца — змоўшчык, кінамеханік — кінічык, выведнік — даносчык і г. д.**

Вельмі красамоўны прыклад: удзельнікі пікета з шэрагаў «Харты–97» і БНФ на вуліцы Веры Харужай называюцца на старонках «Нашай Нівы» *пiketоўцы*, а арганізатары пікета камуністаў ля амбасады ЗША на вуліцы Старавіленскай — *пiketоўшчыкі*. Заангажаванасць сімпатый названай галезы не выклікае сумнення.

2. Падроўніванне пад «народную парадыгму» канчаткавых склонаў назоўнікаў насуперак нарматыўным рэкамендацыям: у (В)осле (пра сталіцу Нарвегіі), з аяталом, з Монікай Лявінскай (амер. прозв. *Levinski*), з Хільком (наз. скл. *Хілько*), са старшынём калгаса, з Хаўерам Салянам, звязваць з ягоным імём, Беларусяй, з заклапочанасцяй, выпадковасцяй, з прышласцяй...

3. Пашырэнне аддзеяслоўных назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам і назоўнікаў ніякага роду з суфіксам *-і, -іва, -ыва* побач з формамі *pluralia tantum*:

Хрост, наступ, выступ, праслед, пераслед, скарот, абудак, допіс, панятак, распаўсюд, спуд, згон, упуд, сумнеў, скрут, супраца, выстава, памовіны, замовіны, раскопы, паховіны, дамовіны, печыва, марозіва, лёдзіва...

4. Пашырэнне формаў жаночага роду на *-ка* ў групе назоўнікаў, што абазначаюць прафесію: побач са «старымі» прафесіямі тыпу *сакратарка, бібліятэкарка, выхавацелька* ўжо фігуруюць *банкірка, мэнэджэрка, лідэрка, брокерка* і нават *хакерка* і *дзяржесакратарка* (Мадлен Олбрайт)...

5. Афармленне фіналяў запазычаных назоўнікаў прыбліжана да спрадвечных беларускіх мадэляў: *крытэр, парлямантар, камэнтар, глянсар, гуманітар, пралятар, рэфармат, метар, Пётар, псыхіятар, ансамбля, пляцдарма, метра, бензына, каралева Элізабэта, тэза, катарса, гэнэза, адрэса, крыза, катэхіза, мімэза* (не выключана падмацаванне ўжо пашыранымі выпадкамі тыпу *імпрэза, параза*).

6. Пашырэнне ўтварэнняў жаночага роду з функцыянальнай фіналяй *-ня*: *багажня («камера захавання»), лядоўня* (і сучасны *халадзільнік*), *паперня* (і сучасная *папяровая фабрыка*), *капальня «шахта», зброяня* (таксама і сучаснае *збройнае прадпрыемства*), *мыйня* (*м. аўтамабіляў*). Заўважаны і зусім свежыя наватворы: *казіятня «тэлецэнтр», наменклятурня «будынак высокай адміністрацыі»*.

7. Адмаўленне ад неўласцівых суфіксаў дзеепрыметнікаў *-уч-, -юч-, -ач-, -ом-, -ем-, -ім-, -ым-, -ўш-*: *кіраваная ім краіна* (і цяпер), *пастаўляны з Расіі газ* (цяпер), *гнаны вайной («ганімы»)*, *утрымліваная ім раўнавага, выводная з Рыму цывілізацыя, палітычна значэнная падзея, збіраныя* (цяпер) *экспанаты, шуканыя* (цяпер), *ужываная зраз стратэгія, ужываная цацка* (не новая), *упадабаны метад, армія будзе вітаная, добра аплатная праца, накладаная на грэшнікаў эпітымія, дырэктар будаванага прадпрыемства («будуемага»), цэнтралізавана планаваная эканоміка, нязраўнаны рыбар, непараўнаны спецыяліст, раздзіраны пачуццямі, паддоследны, падразглядны, наетая Польшча, падпісаныя «тыя, што падпісаліся», збедаваныя, згараваныя, параспаўзаныя, складаны ножык «які складаецца», расхваляванае мора, затоены звярок, наступанты «тыя, што наступаюць», незнікомы, усяпальная ахвяра, узалежнены ад ч.-н., лёгкая сумесь, вайскавод («камандуючы»), вечна трывалая каштоўнасць «непраходзячая»*,

усхолае зерне, суперныя бакі («супернічаючыя»), зніклы рэжым, загіблы, палеглы, разамтлы, ацяжэлы, зніклая машына ‘украдзеная, сагнаная’, здраджаная Беларусь ‘Беларусь, якой здрадзілі’, здраджаная надзея ‘страчаная праз здраду’, кіраўнічы орган ‘які кіруе’, кіраваны орган ‘які кіруюць’, праваахоўчыя органы ‘якія ахоўваюць’, ахоўная зона ‘якую ахоўваюць’, абарончае ўмацаванне ‘якое абараняе’, абараняная Радзіма ‘якую абараняюць’, кіроўны рэжым ‘які кіруе’, кіраваны дыктатарам рэжым ‘які кіруецца’ і г. д.

8. Замена прыстаўкі *са-* (*садружнасць, сааўтар* разглядаюцца як калька-пераклад з расійскай), якая мае значэнне сумеснасці, на *су-*: *судружнасць, суаўтар, суўдзельнік, сутрапезнік, суўладальнік, субрат, сувучань, сувыдавец, сувакупіцца, судаклад* і г. д.

Падобная «памарфемная рэфлексія» ў межах беларускай моўнай сістэмы назіраецца і ў складанні славянскіх тэрмінаўных прыставак з двухтрывальных запазычанымі дзеясловамі (*зарыштаваць, сканфіскаваць*), «дадатковай семантызацыі» кораня (*засядка, перасядка*), семантычнай пераарыентацыі ў дапасаванні марфемаў (*дзвюхтысячны год, дзвюхмоўе*) і г. д. Дарэчы, такое «марфемнае мысленне» ў цэлым станюча адрознівае журналістаў недзяржаўных выданняў пры перадачы сучасных «актуальных» лексем, якія часта ў дзяржаўных мас-медыя калькуюцца з расійскай мовы (*угнаць аўтамабіль, уйсці з працы, унесці крадзенае з будоўлі, злодзей увёў карову*). Тут уважлівае стаўленне да значэння прыставак дае слушныя выразы: *сагнаць аўтамабіль ‘украсці, скрасці’, пайсці ‘сысці’ з працы, вынесці ‘знесці’ нешта з будоўлі, злодзей звёў карову*.

9. Назіраецца значная варыятыўнасць дзеяслоўных прыставак, часам з няяснай матывацыяй: *вывышацца з натоўпу* (у пераносным сэнсе), *нашы пачуцці навывшаюцца, навывшаныя пачуцці, аднаўляцца, панаўляцца, навывшацца, падвышацца, выбіраць, абіраць, асвятляць шлях, рассвятляць перспектывы, ягонья сляды загубліся, бацькавы сляды згубліся за Уралам*. Прыклады можна множыць бясконца. Публіцысты часам пішуць як паэты. Гэтаму спрыяе і неадстаялая мова.

10. Імкненне пазбягаць так званых лексікалізаваных кампаратыўных формаў прыметнікаў з суперлятыўнай функцыяй (*Вышэйшы гаспадарчы суд, вышэйшы дзяржаўны орган, вышэйшая адукацыя, вышэйшая навучальная ўстанова*), запазычаных з расійскай мовы, і ўжыванне замест гэтага «еўрапеізаваных» новаўтварэнняў (тыпу *Hochschule, high school, l’ecole supérieure*): *высокая адукацыя (ёсць жа высокаадукаваны чалавек!), высокая навучальная ўстанова, вышняя ліга* (у футболе), *вышнія дзяржаўныя органы* і г. д.

Часта сустракаюцца ацэначна-параўнальныя формы тыпу: *найвысокі, найдобры, найвялікi, у чым каротчы тэрмін, найразнейшыя справы, заввысокі кошт, замалы памер, заслaby для такой працы, зацесны для мяне, паўненны грыбоў (пра лес)* і г. д.

11. Пры ўжыванні запазычаных (перакладзеных) дзеясловаў, інфінітыў якіх можа заканчвацца на *-іраваць / -ыраваць* або *-аваць* (без суфікса *-ір- / -ыр-*), перавага аддаецца другому варыянту: *фармаваць* (ва ўсіх значэннях), *ініцыяваць*, *фарсаваць* (фарсіраваць), *рэпетаваць*, *маршаваць*, *камандоваць* (з націскам на «ва») ‘камандзіраваць’ і г. д. Найбольшая варыятыўнасць назіраецца пры ўжыванні дзеясловаў, якія абазначаюць дзеянне «рабіць каментар (быі)» і «скідаць бомбы»: *каментараваць* (ужываецца найчасцей), *каментавачь*, *каменціраваць*, *бамбаваць*, *бамбіць*, *бамбардаваць*, *бамбардзіраваць*.

12. Замена суфікса *-н-* на *-ов- / -ёв-* у адносных прыметніках: *стопрацэнтowy*, *цэнтралёвы*, *нармалёвы*, *вечаровы*, *месяцовы*, *прэстыжовы* і г. д. Але: *адначасны* (выцясняе *адначасовы*!).

13. Ахвотнае ўжыванне (гіпер)поўных формаў дзееспрыметнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў незалежна ад сінтаксічнай функцыі: *сродкі павінныя быць перададзеныя*, *адныя лічаць яго здраднікам*, *ёсць адное пытанне*, *адная частка людзей*, *жанчыны застаюцца адныя*, *звесткі былі пададзеныя своечасова*, *нашыя дзеці*, *вашыя бацькі*.

Дапасаванія да назоўнікаў жаночага роду прыметнікі, займеннікі і дзееспрыметнікі вельмі часта ўжываюцца ў родным склоне з «паэтычным» канчаткам *-ае*: *дырэктар паляўнічае гаспадаркі*, *чальцы нашае дэлегацыі*, *месцічы разбуранае чэчэнскае сталіцы* і г. д.

14. Прыналежныя займеннікі, суадносныя з асабовымі, амаль заўсёды ўжываюцца ў адпаведнасці з народным маўленнем: *ейныя бацькі*, *ягонья браты*, *іхныя* (менавіта так!) *знаёмыя*. Формы *яе бацькі*, *яго браты*, *іх знаёмыя* сустракаюцца вельмі рэдка.

Тое ж мае месца і пры перадачы значэння прыналежнасці прыметнікамі і назоўнікамі ў родным склоне. У адпаведнай магчымай сітуацыі назіраецца імкненне аўтараў ужываць формы тыпу *суседавы парады*, *сестрыны сяброўкі*, *амбасадаравы пажаданні*, *міністравы пасажы*. Часам гэтая тэндэнцыя сягае да выпадкаў на мяжы дапушчальнасці: *Прыняты бюджэт вельмі напружаны*. Для **ягонага** выканання *спатрэбляцца* максімальныя *высылкі*. Або: *Нарада была сабраная вельмі дарэчы*. *Гэта падкрэслівалі ўсе ейныя ўдзельнікі*.

Увогуле ж можна сцвярджаць, што журналісты шмат якіх недзяржаўных выданняў імкнуцца кожны паводле сваіх магчымасцяў і ведаў карыстацца граматыкай Браніслава Тарашкевіча. У тых, што не маюць журналісцкай адукацыі, «навацый» могуць мець даволі стракаты характар. Так, адзін аўтар піша: *Адказы нашым чытачом часткова ўтрымліваюцца ўжо ў іхных жа лістах*, бо шмат якія пытанні — *рытарычныя*. Відавочна, што паслядоўная тарашкевіца патрабуе пісаць таксама у *іхных лістах*.

Тут інавацыі абмяжоўваюцца некаторымі асаблівасцямі словазлучэнняў — галоўным чынам кіравання. Вось што ўдалося зафіксаваць. Аўтары імкнуцца пазбягаць ужывання прыназоўніка *на* ў словазлучэннях з мэтавым значэннем (крэатура савецкага канцэлярыту тыпу *камісія на пытаннях*) і вельмі паслядоўна замяняюць яго прыназоўнікам *у*, што ў сваю чаргу стварае новую манаполію. Канструкцыі з родным склонам (*камітэт аховы прыроды*) або з мэтавым азначэннем (*землеўпарадчы адзел*), як і раней, сустракаюцца радзей.

Выпадкі з *у* буяюць: *камітэт у справах моладзі, камісія у выбарах, суд у пытаннях зыску, пастанова ў справе, слуханні ў справе, камісар у справах уцекачоў, памочнік прэзідэнта ў справах, упаўнаважаны ў справах, пракуратура ў асабліва важных справах, галасаванне ў выбарах* (калька з няўдалага расійскага словазлучэння), *перамовы ў справе Косава, справаздача ў пытанні, канферэнцыя ў справе ўрэгулявання, рэзалюцыя ў справе членства, супернік у партыі* (два супернікі ў адной партыі: супернікі «па партыі») і г. д.

Вынішчэнне *на* прыводзіць да некарэктных новаўтварэнняў тыпу *здаваць іспыты з філасофіі, здаваць іспыт у гісторыі* (што, праўда, аб'ектыўна супадае з еўрапейскімі *Prüfung in der Geschichte, examination in the history*), *на гэтай прычыне я не магу прыйсці, выбух быў зроблены на мое...* Выразы з гэтай прычыны, з уласнага жадання, з вялікага каханья і г. д., відавочна, адпавядаюць канструкцыям з *на* і маюць права на існаванне.

Звяртаюць на сябе ўвагу яшчэ некаторыя словазлучэнні:

У мінулым тыдні, уважаць за неабходнае, той начы, таго дня, мінулай начы (добра падмацоўвае форму сёння першага верасня), *між іншага, сваім коштам, цягам апошняга тыдню, на знак салідарнасці, на знак пратэсту, хуткасць 40 км на гадзіну, пазыка на 3 млн., вышыня на 4 м 'вышыня 4 м', пры мікрафоне 'ля мікрафона', фонд прызначаны на падтрымку, чакаць на, выглядае на тое, скарыстаць з гэтага, згарэць у тло, выразаць у пень, заслугоўваць на ўвагу, вучыцца гісторыі, навучыць матэматыкі, вучыцца спеваў, за Польшчай / за Польшчы, здаваць сабе справы з ч.-н., нас было трох, калі двух сварыцца* і г. д.

Не ўсе прыведзеныя спалучэнні аднолькава добрыя, аднак думаецца, што некаторыя з іх маглі б увайсці ў якасці прыкладаў у падручнікі ў раздзел «Асаблівасці беларускага сінтаксісу», які розныя аўтары з году ў год перапісваюць адзін у аднаго з аднолькавымі прыкладамі.

Іменная частка выказніка з дзеясловамі *стаць, быць* (у прошлым часе) часцей ужываецца ў назоўным склоне: *мы сталі больш паслядоўныя, вашыя метады барацьбы былі вельмі аднастайныя*. Калі ж *быць* у форме цяперашняга часу не апускаецца, а спалучаецца з іменнай часткай або словазлучэннем, то слова ці словазлучэнне стаіць у творным склоне: *гэта ёсць новым шляхам, мова ёсць душой народа, ты не ёсць нашым сябрам* і г. д.

Сустракаюцца даволі экзатычныя «еўрапейзаваня» дзеяслоўныя канструкцыі, якія аддалена нагадваюць *accusativus cum infinitivi, futurum II*, інфінітыўныя групы са значэннем мэты, пасіўныя канструкцыі з дзеясловам «станавіцца» ў імперфекце: *Я чую яго гаварыць з народамі. У разе ён абраны на пасаду кіраўніка партыі, усё пойдзе інакш. Заміж быць сродкам інфармацыі, перыедык ператварыўся ў орган інтэлектуальных снобаў. Кніга сталася перакладзена на замежныя мовы.*

Часцей, чым у афіцыйных выданнях, сустракаюцца рэлікты *plusquamperfectum, praesens historicum* і *futurum historicum*: *мой брат быў найшоў, іду я (ўчора) і бачу, а Янка тады і будзе гаварыць «а Янка тады і кажа».* Сустрэўся адзін прыклад ужывання *plusquamperfecta* з дзеясловам незакончанага трывання: *Амбасада Ізраіля была **прывозіла** да нас ізраільскі жываніс, а цяпер прывезла шэсць фільмаў.*

Закрываючы выклад сваіх фрагментарных назіранняў, яшчэ раз падкрэслію: аналізаваць ёсць што. Перш за ўсё канкрэтныя прыклады, знаходкі. Навуковыя высновы будуць менш цікавыя. У прыцыпе ўсё гэта ўжо апісанае: пурызм, запазычанні, выкарыстанне і стыльовае ўзвышэнне народнай мовы. Усё вартае трэба ўводзіць у слоўнік.

Спасылкі не рабіліся, бо гэта не мае сэнсу. Такіх з’яваў — сотні.

Albert Bartoszewicz (Olsztyn – Poznań, Polska)

O JĘZYKU BIAŁORUSKIM W ŚWIETLE OBECNIE NASILAJĄCYCH SIĘ PROCESÓW KONWERCENCYJNYCH

We współczesnym językoznawstwie diachronicznym, w tym i w slawistyce, stosunkowo mało miejsca zajmują zagadnienia kształtowania się i powstawania nowych języków oraz obumierania istniejących. A szkoda, gdyż dotyczą one językowych procesów ewolucyjnych, dywergencyjnych i konwergencyjnych, które niewątpliwie należą do stale aktualnych i złożonych, uwarunkowanych bowiem czynnikami zarówno intralingwalnymi, jak i — coraz częściej — ekstralingwalnymi, tradycyjnie nazwanymi ekstralingwistycznymi. Warto tutaj przypomnieć, że — jak twierdzi K. Leman¹ — najwięcej języków na świecie było przed kolonizacją Afryki, Ameryki i Australii, kolonizacja po XV wieku wyraźnie nasiliła procesy wymierania języków. W związku z tym K. Hale przypuszcza, że z obecnie używanych ponad sześć tysięcy języków

¹ Леман К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания (Первоочередная задача лингвистики) // Вопросы языкознания. 1996. № 2. С. 181.

rocznie wymiera około dziesięciu, a do końca przyszłego stulecia zachowa się tylko jedna dziesiąta².

Chyba tak się jednak nie stanie, czego dowodem jest nowa sytuacja językowa na terytorium dawnej Jugosławii, gdzie zamiast jednego dotychczasowego języka serbsko-chorwackiego już oficjalnie się mówi o dwóch różnych — serbskim i chorwackim. Co więcej, dochodzą odgłosy o odrębności języka bośniackiego (czy bośniacko-hercegowińskiego) po usamodzielnieniu się państwowym Bośni i Hercegowiny i nawet czarnogórskim na terytorium autonomicznej Czarnogóry.

Niezależnie od tego obecnie obserwujemy coraz aktywniejsze zjawiska upodabniania się języków mimo barier etnosocjokulturowych i geopolitycznych. Procesy te zachodzą w skali światowej i zapewne będą się nasilały. Sprzyja temu szereg czynników, wśród których za ważniejsze należy uznać postępującą globalizację w prawie wszystkich sferach życia społecznego i to głównie poprzez postęp naukowo-techniczny, rozwijającą się międzynarodową integrację naukową, gospodarczą i kulturową krajów nawet terytorialnie bardzo odległych od siebie. Dominującym środkiem komunikacji w tym jest język angielski, za pośrednictwem którego odbywa się — i to aktywnie — amerykanizacja dzisiejszej Europy i nie tylko jej. Taka sytuacja z kolei może powodować stopniową utratę cech swojej tożsamości przez języki tak zwane słabsze. Jest to prawdopodobne: obecna globalizacja poprzez swoje oddziaływanie na intelekt i mentalność etnosów podobnie jak wyżej wspomniana kolonizacja, ukierunkowana głównie na podbój terytorialny i osiąganie przez to dóbr materialnych, może nie tyle od razu powodować, ile sprzyjać procesom obumierania niektórych języków. Dotyczyć to może i języka białoruskiego.

Zbliżanie się języków, przejawiające się w podobieństwach i tożsamościach międzyjęzykowych, są następstwem procesów konwergencyjnych. Pojęcie konwergencji krótko i najpełniej zostało zdefiniowane przez W. A. Winogradowa w rosyjskiej encyklopedii językoznawczej pod redakcją W. N. Jarcewej³ jako «сближение или совпадение двух и более лингвистических сущностей». Jednocześnie autor wskazuje na dwa aspekty konwergencji — glottogeniczny i strukturalno-diachroniczny (wewnątrzjęzykowy), z których tylko pierwszy znajduje się w sferze naszych rozważań, gdyż dotyczy procesów powstawania cech wspólnych dla kilku nie tylko spokrewnionych języków w wyniku długich i intensywnych kontaktów językowych, czyli procesów zachodzących w komunikacji międzynarodowej. Konwergencyjne zjawiska glottogeniczne jako przejaw kontaktów i zespalania się różnojęzycznych narodów i grup etnicznych powodują bliskość językową łącznie z powstawaniem swoistej odmiany językowej, czego dowodem jest chociażby etniczne pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie

² Леман К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания. С. 181.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 234.

i litewskie z tzw. polskim językiem kresowym czy też pogranicze litewsko-białoruskie w przeszłości i — w pewnym stopniu — w czasach dzisiejszych.

W odniesieniu do języka białoruskiego mamy do czynienia z intensywnymi procesami konwergencyjnymi odziedziczonymi oraz nabytymi ewolucyjnie i w wyniku kontaktów językowych, co było uwarunkowane już dobrze opisanymi w literaturze przedmiotu, znanymi czynnikami geospołeczno-kulturowymi i historią Białorusi. Chociaż z drugiej strony w obrębie jednej rodziny językowej granice między dziedzictwem i własną ewolucją są bardzo płynne. Przykładem tego może być prefiksalna korelacja słotwórcza czasowników polskich, rosyjskich, białoruskich i ukraińskich, gdzie np. od prasłowiańskiego czasownika *sypać* funkcjonuje w podobny sposób 17–18 korelatów z prasłowiańskimi i ogólnosłowiańskimi prefiksami *do-*, *za-*, *wy-*, *nad-*, *od-*, *pod-* itd. Jako drugi przykład może być podobny rozwój korelacji słotwórczej polskich i wschodniosłowiańskich czasowników z prefiksami *nad-* i *pod-* (typu *nadpiłować* i *podpiłować*). Różnice między tymi językami są niewielkie. Najważniejszą jest ta, że w języku rosyjskim nie występuje korelacja z *nad-* od czasowników ruchu. Natomiast najwięcej takich jest w języku polskim (*nadbiec*, *nadchodzić*, *nadjechać* itd.). Zaś języki białoruski i ukraiński w danym wypadku są zbliżone do polskiego. Jednocześnie należy odnotować, iż wartość znaczeniowa wnoszona przez te przedrostki w tych językach jest podobna.

Zrozumiałe jest zainteresowanie białoruszenistów zjawiskami konwergencyjnymi uwarunkowanymi kontaktami językowymi. Nie bez podstaw mówiło się najpierw o polonizacji i następnie — zwłaszcza w odniesieniu do czasów radzieckich — państwowo ukierunkowanej i dokonywanej z pomocą intensywnej rusyfikacji języka białoruskiego. W zakresie słownictwa przekonywająco poświadczają to «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы»⁴.

Wyjątkowo bliskie polsko-białoruskie i rosyjsko-białoruskie kontakty językowe sprzyjały rozpowszechnianiu się w białoruszczyźnie grecyzmów i łacinizmów, w tym znacznego zasobu morfemów słotwórczych. W czasach najnowszych głównie poprzez język rosyjski nasila się okcydentalizacja, a w istocie anglicyzacja czy nawet amerykanizacja, współczesnego języka białoruskiego, co wyraźnie przejawia się i w innych językach zwłaszcza państw postkomunistycznych Europy Środkowej.

Oczywiście, w największym stopniu procesy konwergencyjne realizują się w słownictwie, głównie poprzez zapożyczanie i — co ważniejsze — poprzez derywację nowych wyrazów z wykorzystaniem morfemów interlingwalnych, przeważnie pochodzenia grecko-łacińskiego, których status i funkcjonowanie nadal wymagają głębszych studiów. Warto tutaj odnotować, że według danych szacunkowych w językach rosyjskim, angielskim, niemieckim, i francuskim ponad 10% słownictwa ma charakter interlingwalny. A w słownictwie nowszym ten udział jest zapewne większy. Przykładowo, rosyjski słownik nowych wyrazów

⁴ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977–1984. Т. 1–5.

i znaczeń pod redakcją N. Kotelowej zawiera około 40% haseł z komponentami interlingwalnymi⁵. Jak sądzę, podobnie rzecz się ma i w języku białoruskim.

Napływ zapożyczeń leksykalnych, zwłaszcza z języka angielskiego, jest w białoruszczyźnie powszechnie zauważalny i przykładów tutaj nie warto przytaczać. Co innego pozostałe poziomy języka, których dotyczą bezpośrednio procesy konwergencyjne wpływając na tożsamość językową. Jak na razie trudno z pewnością mówić o daleko idących zmianach w zakresie fonetyki (por. *аўдыякасеты, дзі-джэй, інтэрфэйс*), fleksji (por. nieodmienność rzeczowników i przymiotników typu *міні* czy też aktywizację nominalizacji) i składni (np. rozpowszechnianie się beczasownikowych konstrukcji składniowych). W danym wypadku zwrócimy większą uwagę jedynie na morfemy słotwórcze (afiksy i afiksoidy) wykorzystywane do urabiania nowych wyrazów. Okazuje się, że według wyżej wspomnianego objaśniającego słownika akademickiego interlingwalne, głównie pochodzenia greckiego i łacińskiego, prepozycyjne i postpozycyjne segmenty derywacyjne stanowią liczną i produktywną grupę.

Gramatyki i słowniki współczesnego języka białoruskiego odnotowują około 130 prepozycyjnych segmentów derywacyjnych, w tym ponad 100 prefiksoidów (*авія-, агра-, аква-, астра-, аўта-, відэа-, геа-, макра-, мікра-, мота-, псеўда-, псіха-, тэле-* itd.) i 25 prefiksów (*а-, анты-, віцэ, дэ-, ім-, інтэр-, пост-, рэ-, суб-, супер-, ультра-, экс-* i in.) Podobną sytuację obserwujemy we współczesnym języku rosyjskim, gdzie według gramatyki akademickiej⁶ funkcjonuje 116 prefiksoidów i 25 prefiksów takichże jak w języku białoruskim. Szacunkowo można to potwierdzić też powszechnie znanymi faktami z języka polskiego. Rosnącej aktywności i produktywności tych morfemów słotwórczych, zwłaszcza prefiksów, nie przeszkadza obecność rodzimych aktywnych synonimicznych prefiksów *над-, над-, проци-* i in. Sprzyja temu szereg czynników: taka derywacja nie wymaga morfonologicznych zjawisk dosłowawczych na styku morfemów i zarazem odpowiada rozwijającym się w językach słowiańskich cechom aglutynacyjnym i analitycznym oraz wyraźnie potęguje aktywizującą się obecnie słowiańską prefiksację imienną, pozostawiając czasowniki głównie w sferze afiksów rodzimych.

Bardziej złożony jest obraz funkcjonowania interlingwalnych postpozycyjnych segmentów derywacyjnych, też głównie greckiej i łacińskiej proweniencji. Tutaj występuje ściślejsze zespalanie między morfemami kształtującymi formę wyrazu i w związku z tym fuzyjne cechy mogą mieć zarówno wygłos podstawy słotwórczej i segment derywujący, jak też temat fleksyjny w zależności od części mowy i rodzaju gramatycznego derywatu. Właśnie z tym łączy się bezpośrednio wariantowość, przeważnie graficzna, sufiksów zapożyczonych, jak np. *-ізм і -ызм, -іст і -ыст, -ал і -ял, -ант і -янт* itd.

⁵ Словарь новых слов русского языка: 1950–1980 гг. СПб., 1995.

⁶ Русская грамматика. М., 1980. Т. 1.

Konwergujące postpozycyjne interlingwalne segmenty słowotwórcze w języku białoruskim stawały się samodzielными morfemami stopniowo, poprzez skupienie większej liczby wyrazów o określonym typie strukturalnym w tymże znaczeniu kategoryalnym oraz poprzez nawiązywanie czy ustalanie formalno-znaczeniowych relacji z innymi, współistniejącymi i korelującymi z nimi pod tym względem, wyrazami. Najpierw zazwyczaj lub nawet jedynie w grupie wyrazów zapożyczonych (por. *пенсія — пенсіянер, акцыя — акцыянер, доза — дазатар*), a następnie wciągając do tej sfery z takimi korelacjami słownictwo i morfemy rodzime (por. *зарэкамендаваць, бытавізм, лідзіраваць*).

We współczesnej białoruszczyźnie funkcjonuje ponad 100 postpozycyjnych interlingwalnych segmentów słowotwórczych. W odróżnieniu od prepozycyjnych wśród nich dominują sufiksy (ponad 70). Do najbardziej zasymilowanych i produktywnych szacunkowo w kolejności należą: *-іст, -ізм, -ацыя* (i pochodne *-ізацыя, -фікацыя*), *-янер, -ятар, -янт, -аж, -інг, -ярыў* itd. Warto tutaj odnotować fakt rozpowszechniania się sufiksu *-аж* z języka francuskiego i *-інг* z języka angielskiego. Natomiast znacznie mniej jest sufiksoidów (ponad 30), wśród których do najbardziej aktywnych można zaliczyć: *-лаг* i *-логія, -ман* i *-манія, -граф* i *-графія, -філ* i *-філія, -фоб* i *-фобія, -фон* i *-фонія, -метр* i *-метрыя, -скоп* i *-скопія, -бус, -бол, -дром, -тэка* i ostatnio *-мен*.

Większość wyrazów z interlingwalnymi prepozycyjnymi i postpozycyjnymi segmentami derywacyjnymi została odpowiednio, tzn. graficznie, fonetycznie, morfologicznie i semantycznie zaadoptowana we współczesnej białoruszczyźnie, czego dobrym potwierdzeniem są częste zjawiska łączenia ich z podstawami rodzimymi typu *аўтакрама, аўтагосці, відэазаніс*. Przy okazji warto dodać, że temu zjawisku sprzyja używanie obok siebie w grupie wyrazowej leksemów obcych i rodzimych (por. *спектр паслуг, спектр месцаў, бульбяныя чыпсы, сетка інтэрнэта*) oraz złożenia hybrydalne typu *канкурэнтаздольнасць, конеферма*.

Konwergencja w języku białoruskim to bardzo złożony i aktywny proces, który dokonuje się w wielu aspektach i w nurcie ogólniejszej tendencji, obejmującej zjawiska okcydentalizacji języków środkowoeuropejskich. Największą rolę w tym spełnia — jak wiadomo — język angielski, a wspomniana wyżej tzw. amerykanizacja — często nie kontrolowana — dociera obecnie do niemal wszystkich sfer białoruskiego życia społecznego.

Procesy okcydentalizacji słownictwa białoruskiego dobrze ilustruje język tygodnika «Голас Радзімы». Wystarczy przejrzeć kilka numerów, gdzie znajdziemy takich wyrazów bardzo dużo: *акцыянер, апазіцыянер, армрэстлінг, атэстацыя, аўкыён, аўдыякасеты, банк-эмітэнт, віртуальны, грант, гран-пры, дыскатэка, дзі-джей, дэкаратар, дэтаксацыя, дызайн, імідж, імтэт, інаўгурацыя, інтэрнэт, інвестар, інкасацыя, інвестыцыя, інтэр-фэйс, кансалідацыя, камп'ютэр, кансенсус, кікбоксінг, кліентура, лідэр, маніторынг, мітынг, мемарандум, мецэнат, менталітэт, патэнцыял, намінацыя, прадзюсер, прэзентацыя, прыярытэт, прэс-канферэнцыя,*

прэс-цэнтр, рэадмісія, рэфэрэндум, рэйтынг, рэабілітацыя, рэзідэнцыя, саміт, спектр, сертыфікат, скаўт, спонсар, стрэс, тэрмінал, форум, фермер, фрыстайл, холдзінг, чыпсы, шоў, ток-шоў, экспазіцыя, электарат itd.

Niektóre artykuły gazetowe trudno zrozumieć bez korzystania ze słowników specjalistycznych, jak np. następujący fragment z ww. gazety: *На сёння ў клінічнай практыцы выкарыстоўваецца прыбор лазернай акупунктуры, лазерная тэрапеўтычная ўстаноўка, комплекс экстракарпаральнай дэтаксікацыі. Тут завершаны клінічныя выпрабаванні лазернага афтальмаперфаратара, лазернага літатрыптарара, двуххвалевай хірургічнай устаноўкі. Праходзяць клінічныя выпрабаванні апарат лазернай ангіяпластыкі, апарат для фотадынамічнай тэрапіі, апарат лазера- і фонафарэза.*

Wnioski z tego dla inteligencji, twórców kultury białoruskiej, będących na straży tożsamości narodowej i językowej, są oczywiste. Okcydentalizacyjne tendencje nie mogą przeważać nad siłami statycznymi, utrzymującymi ewolucję języka w równowadze z zachowaniem stabilności i wykorzystywaniem źródeł rodzimych z ich potencjałem w aspekcie ogólnonarodowym. Co prawda: nowe w życiu powoduje nowe w języku. Zarazem twierdzi się, że: jak żyjemy, tak i mówimy. Czyż nie nastał czas najwyższy zając się ekologią języka białoruskiego?

Уладзімір Анічэнка (Гомель, Беларусь)

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ПЕРСПЕКТЫВЫ ЯЕ РАЗВІЦЦА

Каб асэнсаваць стан і месца беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў, неабходна звярнуцца да яе гісторыі. У далёкія ад нас часы беларускія землі насялялі народы розных сацыяльных і этнічных груп, звязаных з адметнымі культурнымі асаблівасцямі і веравызнаннямі, але дзяржаўнай мовай стала наша, беларуская, зацверджаная Статутам Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. На гэта не аказала рашаючага ўплыву забарона яе ў справаводстве Варшаўскім сеймам 1696 года, калі тэрыторыя Беларусі знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, і ўваходжанне беларускіх земляў у Расійскую імперыю (пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793, 1795 гг.).

У вусным маўленні беларускай мовай карысталіся ўжо ў XIII ст., а ў літаратурна-пісьмовы ўжытак яна ўвайшла з XIV ст. Новую эру ў моўнай патрэбнасці простага народа адкрывае біблейская традыцыя, паводле якой беларускі першадрукар Францыск Скарына канстатаваў: «Чалавек жыве

не толькі хлебам або лекамі, але больш за ўсё ўсякім словам» (Апостал). Слова як моўная адзінка здаўна выражала і выражае паняцці рознага зместу (прадметы, працэсы, з’явы), а ў шырокім значэнні мова — сродак зносін паміж людзьмі.

У наш час няма неабходнасці падрабязна апісваць стан беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды яе ўнутрыструктурнага і функцыянальнага развіцця ў залежнасці ад лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў. Гэтыя пытанні падрабязна апісаны ў гістарычнай і лінгвістычнай айчынай літаратуры. Важна аддаць перавагу стану сучаснай беларускай літаратурнай мовы ва ўмовах білінгвізму, калі ў межах Беларусі ўжываюцца дзве дзяржаўныя мовы — беларуская і руская.

У сувязі з новымі павевамі часу першапачаткова ў нас была намечана паскораная праграма ўжывання беларускай мовы як дзяржаўнай у розных сферах жыцця і дзейнасці нашага народа. Беларуская мова стала набываць другое жыццё, асабліва пасля прыняцця Закону аб мовах у Беларускай ССР (1990 г.), у якім адпаведна з Канстытуцыяй Беларускай ССР яна была афіцыйна прызнана і ўзаконена дзяржаўнай мовай у рэспубліцы. Узрастаючы інтарэс да беларускай мовы ў Беларусі патрабаваў ад грамадства, каб беларусістыка займала больш ганаровае і прэстыжнае месца ў параўнанні з яе становішчам да перыяду галоснасці і перабудовы. Многія прыхільнікі беларускай мовы пераацэньвалі свае магчымасці і часам уносілі ў гэта пытанне нямала мітусні і блытаніны. Скажам, да ліку беларускіх школ у Беларусі залічваліся не толькі школы з выкладаннем навучальных прадметаў на беларускай мове, але і школы з шкільнымі, напісанымі паралельна па-беларуску і па-руску. У вышэйшых навучальных установах выкладчыкі негуманітарных факультэтаў атрымлівалі дзiesiąці-працэнтную надбаўку да зарплаты за тое, што сталі выкладаць свае прадметы па-беларуску. Улады пачалі размаўляць таксама на беларускай мове. На жаль, гэтыя моманты не знайшлі свайго паслядоўнага адлюстравання ў свядомасці беларусаў у цэлым.

У апошні час пасля рэферэндуму грамадская думка выказала жаданне прызнаць у Беларусі дзве дзяржаўныя мовы — рускую і беларускую. Цяпер за беларускую літаратурную мову сталі прымаць і так званую «трасянку», і, наадварот, рускай мовай многія выхваляюцца, нярэдка парушаючы яе культурныя дасягненні. Такія дэкларатыўныя з’явы адносна існавання ў нас дзвюх дзяржаўных моў не даюць пакуль што станоўчых вынікаў, бо тыя, хто ўчора дамагаўся беларускай мовы, а сёння рускай, памятаюць яе (беларускай мовы) лёс у розныя гістарычныя перыяды, калі на нашых землях было пяцімоўе (ужываліся польская, лацінская, царкоўна-славянская, беларуская і руская мовы), пазней была то моўная паланізацыя, то русіфікацыя.

Для таго каб сталі рэальнымі перспектывы развіцця беларускай літаратурнай мовы і яе культурнай ролі ў нашым грамадстве, трэба перш за ўсё

вызначыць яе моўную аснову з улікам уласнай моватворчасці, сувязей і ўзаемадзеяння з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі.

Многія тэрміналагічныя адзінкі ў нашай мове маюць у сваёй аснове непасрэдняе запазычанні з рускай мовы, нягледзячы на наяўнасць у народным асяроддзі ўласных лексем, якія не заўсёды ўлічваюцца ў нарматыўным ужыванні: *багаты – магнач, бумажнік – папернік, бязмен – важнік, вымя – дойла, конь (аднагадовы) – сёлетак, кучаравы – курчавы, палкаводзец – войскавод, санаторый – здароўніца*. Навошта, скажам, карыстацца ў беларускай мове словам *пасажыр*, калі ў народзе кажуць *сядак*, адпаведна: *палавік — падножнік, парус — вятруг, пякарня — хлябоўка, самавар — самагрэй, тапачкі — басавікі*.

У нашай нарматыўнай мове многія паняцці перадаюцца не аднаслоўнымі, а двух- і трохслоўнымі найменнямі, замест якіх беларусы здаўна ведаюць трапныя аднаслоўныя тэрміналагічныя адзінкі: *брус* (пад падлогай) – *падмоснік, вартаўнік* (пасеваў) – *палявік, гняздо* (бусла) – *буслоўка, дваюрадная сястра – сяструха, дэдам* (стаць) – *здзедзіца, загадчык* (клуба) – *клубач, клычаная саломы – клычанка, майстар* (па вырабу гаршкоў) – *гаршэчнік, (па вырабу іголак) – ігляр, (калёс) – калеснік, (кафлі) – кафляр, (кашоў) – кашавік, (цэгля) – цагляр, маладая маці – мацёрка, настойка* (з траў) – *травянка, (з рабіны) – рабінаўка, пазыр* (мачавы) – *мачавік*.

Беларускае народнае асяроддзе захавала сваю адметнасць і ў існаванні значнай колькасці матываванай лексікі, створанай асаблівым народным «чуццём мовы» як своеасаблівага моўнага пашпарта. Такія рэгіянальныя сінонімы з’яўляюцца багатай крыніцай узбагачэння неалагізмаў нашай нарматыўнай мовы, сярод якіх найчасцей ужываюцца :

назоўнікі: літ. *адліга* – дыял. *адтайка* < адтаяць, *асілак* – *дужак* < дужы, *весаўнун* – *смахатун* < смяяцца, *вясёлка* – *сяміцветка* < сем+цвет (колер), *гарэзнік* – *ерза* < ерзаць, *язюля* – *кукуля* < кукаваць, *кій* – *папірашка* < папірацца, *кропля* – *капка* < капнуць, *лазня* – *мыйня* < мыцца, *падлетак* – *вырастак* < вырасці, *пажарнік* – *тушонік* < тушыць, *парог* – *пераступ* < пераступіць, *патэльня* – *скварніца* < скварыць, *пахмелка* – *нашчанне* < нашча, *паштальён* – *лістанос* < ліст+насіць, *помнік* – *надгробак* < над гробам, *прастуда* – *празьба* < празьбнуць, *пякарня* – *хлябоўка* < хлеб, *самавар* – *самагрэй* < сам+грэць, *соня* – *спёха* < спаць, *субяседнік* – *размоўнік* < размаўляць, *тост* – *зздаровіца* < здароўе, *цыгарка* – *зубленка* < зуб;

дзеясловы: *веаць* – *ветрыць* < вецер, *натачыць* – *набрусаваць* < брусок, *нацалавацца* – *нацмокацца* < цмокаць, *падсуседзіцца* – *прысябрыцца* < сябар, *пажлуціць* – *пазаліць* < зала, *пахаладаць* – *зазімець* < зіма, *пахмяліцца* – *працвярэзіцца* < цвярозы, *плакаць* – *слязіць* < сляза, *пратаніць* – *працепліць* < цяпло, *свідраваць* – *бураваць* < бур, *смярдзец* – *тухлець* < тухлы, *стругаць* – *рубаніць* < рубанак, *чокацца* – *чаркавацца* < чарка.

Вывучэнне матываванай лексікі мае неаслабны інтарэс у працэсе развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Вялікай папулярнасцю

карыстаюцца цяпер шматлікія матываваныя купалаўскія наватворы. Адны з іх з’яўляюцца аднаслоўнымі замест існуючых апісальных зваротаў: *адбеларушчываць* ‘выступаць супраць беларусізацыі’, *адбеларушчванне* ‘дзеянне па дзеяслову *адбеларушчываць*’ (Тутэйшыя), *бязмужжа* ‘становішча бязмужняй жанчыны’ (Тамсама); другія ўзбагацілі беларускую мову трапнымі дакладнымі аўтарскімі моўнымі сродкамі: *грамабойны* ‘гучны, моцны’ (Тамсама), *блескатны* ‘яркі, асвятляльны’ (На Куццо); трэція адрозніваюцца словаўтваральнымі варыянтамі: *братачнасць* ‘братэрства’ (Спадчына); чацвёртыя ўжываліся ў пераносных значэннях: *іржавы* ‘даўні, ранейшы’ (На куццо), ‘непрыемны, скрыпучы, рыпучы’ (Ленін), параўн. літ. *іржавы* ‘пакрыты ржой; заржавелы; бурага колеру ад прымесі вокісаў жалеза (пра балотную ваду); разм. чырвона-буры, колеру ржы’ (ТСБМ).

Многія запазычаныя словы, вядомыя нарматыўнаму ўжыванню, у народных гаворках практычна адсутнічаюць таму, што замест іх жывуць матываваныя ўласнабеларускія ўтварэнні. Такая зразумелая вясковаму асяроддзю дыялектная лексіка павінна мець прапіску ў беларускай літаратурнай мове:

грэч. *некралог* (*nekros*) – дыял. *насмерце*, *тэрмометр* (*therme*) – *целямер*, *эпідэмія* (*epidemia*) – *навал*, *эпілецыя* (*epilepsia*) – *надучка*, *этнаграфія* (*etnographos*) – *народаведанне*, *хранометр* (*chronos*) – *часамер*; лац. *дызентэрыя* (*dysenteria*) – *разачка*, *дыябет* (*diabetes*) – *цукровіца*, *цукрыца*; ням. *акуліст* (*okulist*) – *вочнік*, *фурман* (*furmann*) – *вазіла*, *вазец*, *цэнтрыфуга* (*zentrifuge*) – *выкачка*, *шпалеры* (*spalier*) – *абіцце*, *цырульнік* (*cyrulnik*) – *галяр*, *настрыгач*, *стрыжэц*, *стрыжнік*; франц. *арсенал* (*arsenal*) – *зброяня*, *астма* (*asthme*) – *удуха*, *вестыбюль* (*vestibule*) – *перадапокой*; польск. *рымар* (*rymarz*) – *хамутар*, *хамутнік*.

Здавалася б, што беларуская мова сёння павінна прадаўжаць сваю ранейшую традыцыю, калі яна паводле пастановы Статуту 1566 года была прызнана дзяржаўнай мовай, якою ў Вялікім Княстве Літоўскім карысталіся ў розных жанрава-стылявых разнавіднасцях, сферах жыцця і дзейнасці беларускага народа.

На жаль, абвешчанае ў нас дзвюхмоўе парушаецца. Пра гэту тэндэнцыю вышэйшыя ўлады не кажуць услых, а факты — упартая рэч: у нас часта пішуць пра сур’ёзную заклапочанасць скарачэннем беларускіх школ за кошт павелічэння рускіх. Не праводзіцца беларусізацыя і ў вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь. Сёння абмяркоўваецца праблема стварэння Беларускага Нацыянальнага ўніверсітэта, дзе ўсе навучальныя прадметы выкладаліся б на роднай мове, але гэта ідэя пакуль не становіцца рэальным фактам.

Моўная сітуацыя ў Беларусі ўскладняецца яшчэ і тым, што значная частка беларускай моладзі (на занятках і платных рэпетыцыях) захапляецца вывучэннем замежных моў — англійскай, нямецкай, французскай і інш., забываючы ці ігнаруючы родную мову. Такая сітуацыя не спрыяе захаванню прэстыжу роднай мовы.

Для ўзняцця прыніжанага прэстыжу беларускай мовы ў Беларусі неабходна перш за ўсё на дзяржаўным узроўні ўсвядоміць, што мова — гэта форма культуры, якой ганарыўся і ганарыцца кожны народ у розныя гістарычныя перыяды. Апошні часам у нас не ўдасканалыяеца на належным узроўні моўная культура, страчваюцца набытыя калісьці звычкі, веды, неабходныя для яе далейшага развіцця на навуковай аснове.

Адзначаецца імкненне некаторых беларусаведаў да парушэння існуючага беларускага правапісу. Яны дапускаюць адвольнае паралельнае ўжыванне многіх форм: *снег і сьнег*, адпаведна: *норм – нормаў, форм – формаў, прафком – прафкам, 5 год – 5 гадоў, з’езда – з’езду, дзён – дней – днёў* і інш.

Такі правапісны разнабой можна параўнаць з парушэннем правілаў дарожнага руху. Калі іх хто-небудзь парушае, гэта не азначае, што правілы трэба карэнным чынам змяняць. У дачыненні да такіх парушальнікаў існуюць адпаведныя спагнанні, але не змяненне правіл дарожнага руху на карысць іх парушальнікаў. Тое ж самае можна сказаць і аб правапісных нормах, якія падлягаюць удасканаленню, а не карэннаму змяненню.

Для ажыццяўлення новых прагрэсіўных крокаў у засваенні і ўдасканаленні роднай мовы на народна-нацыянальнай моўнай аснове сёння неабходна дасканалы засвоіць папярэдняю моўную спадчыну беларускай мовы, тады ўзмацніцца надзея на выкарыстанне беларускай мовы ў якасці дзяржаўнай нароўні з рускай мовай.

У існуючым заканадаўстве аб дзяржаўных мовах неабходна прадугледзець атэстацыю вышэйшых эшалонаў улады на прадмет іх ведаў і практычнага выкарыстання беларускай мовы на нарматыўным узроўні. Хочацца спадзявацца, што супрацоўнікі апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, якія скончылі курсы па беларускай мове, першымі пачнуць выкарыстоўваць яе (мову) на дзяржаўным узроўні, што паслужыць прыкладам практычнага прызнання дзвюхмоўя ў дзеянні.

У нас дапускаецца неапраўданае скарачэнне вучэбных гадзін па вывучэнню беларускай мовы ў параўнанні з рускай мовай, забываецца тое, што ў нашай зямлі захаваліся карані палескай прарадзімы славян або прымыкаючай да яе зоны. Шырокая грамадскасць не заўсёды ўсведамляе, што нашы гарады ў большасці сваёй населены вясковай моладдзю, якая не атрымала ў спадчыну матчыну мову. Міграцыя моладзі з вёскі ў горад не спрыяе ўдасканаленню беларускай мовы ў новых умовах.

Беларуская мова вядомая свету як

Ільняная і жытнёвая. Сялянская.
Баравая ў казачнай красе.
Старажытная. І самая славянская.
Светлая, як травы у расе.

(*Пімен Панчанка*)

Яна знойдзе сваё годнае месца ў духоўным жыцці Беларусі, блізкім і далёкім замежжы. Адным з кірункаў сучаснага і перспектыўнага развіцця беларускай мовы і яе культурнай значнасці павінна быць яе практычнае прызнанне дзяржаўнай мовай, як і рускай у межах Беларусі, каб сталі яваю Купалавы паэтычныя радкі:

Ты жылося з намі, бацькоўскае слоўца,
Як бы карань з дрэвам, як бы з небам сонца.

Алег Трусаў (Мінск)

МЕСЦА І РОЛЯ РУСКАЙ МОВЫ Ў ГРАМАДСКІМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ

Пасля сумнавядомага рэферэндуму 1995 года руская мова зноў, ужо каторым разам стала ў Беларусі дзяржаўнай. Нягледзячы на фармальную роўнасць з беларускай, яна адразу пачала імкліва выцясяняць апошняю з розных сфераў ужытку і асабліва са сферы адукацыі і сродкаў масавай інфармацыі.

Гэтая тэндэнцыя, насуперак моцнаму супраціву з боку беларускай інтэлігенцыі, працягваецца і дагэтуль, таму мы павінны добра ведаць гісторыю ўзнікнення і фармавання рускай мовы, яе ўплыў на менталітэт жыхароў Беларусі незалежна ад іх нацыянальнага, сацыяльнага ды канфесійнага статусу.

Такім чынам, крыху гісторыі... Калі адгарнуць энцыклапедыю «Беларуская мова» выдання 1994 года на старонцы 459 і пачытаць артыкул «Руская мова», то можна даведацца шмат цікавага. Напрыклад, там паведамляецца, што пасля распаду праславянскага этнамоўнага адзінства сфармаваліся тры роднасныя групы моваў: усходняя (старажытнаруская народнасць), заходняя (палякі, чэхі, славакі, лужычане, паморскія славяне) і паўднёвая (балгары, славенцы, сербы, харваты і македонцы), кожная са сваімі моўнымі асаблівасцямі. І тут адразу ўзнікае пытанне: чаму заходнія і паўднёвыя славяне не мелі агульнай заходнеславянскай ці паўднёvasлавянскай моваў, а ўсходнім яна спатрэбілася, нават нягледзячы на велізарны арэал свайго рассялення? Падаецца, што ўжо даўно прыспеў час нашым гісторыкам ды філолагам адмовіцца ад міфічнай старажытнарускаяй народнасці, прыдуманай і навязанай нам псеўданавукоўцамі Расійскай імперыі. Тым болей што ва Украіне гэта ўжо зрабілі.

Далей у энцыклапедыі гаворка вядзецца пра тое, што старажытнаруская, або агульнаўсходнеславянская, мова існавала з VII па XIV ст., а гэта

ажно 700 гадоў! Зноў супярэчнасць, бо тэрыторыя асноўных этнічных рускіх земляў была заселеная славянамі толькі ў XI–XII стст., а раней на ёй стала жылі фіна-ўгорскія плямёны, мовы якіх нічога агульнага з славянскімі ніколі не мелі.

Паводле энцыклапедыі, беларуская, украінская і руская мовы склаліся адначасова ў XV ст., але ніякіх важкіх доказаў гэтага там не падаецца, бо хутчэй за ўсё яны проста адсутнічаюць. А гэтае пытанне патрабуе сур'ёзных даследаванняў, бо з XIV па XVI ст. беларусы з украінцамі жылі супольна ў межах адной дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, таму іх мовы не маглі развівацца гэтак жа, як руская ў межах Маскоўскага княства, былога васала Залатой Арды. Разам з тым у энцыклапедыі нічога не згадваецца пра мовы наўгародскага і пскоўскага ўсходнеславянскіх этнасаў, што пэўны час развіваліся адасоблена ад Масковіі, дасягнулі свайго росквіту ў XIV–XV стст., але затым былі гвалтоўна знішчаныя маскоўскімі заваёўнікамі.

На маю думку, беларуская мова, як і сам беларускі этнас, склаліся значна раней за XV ст. (бо на пачатку XVI ст. мы ўжо мелі сваю друкаваную кнігу), а менавіта ў другой палове XII–XIII ст., калі з летапісаў зніклі найменні плямёнаў, якія з'яўляліся продкамі беларусаў. А з другой паловы XIII ст. беларуская мова была ўжо афіцыйнай мовай новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага са сталіцай у Наваградку. І дасягнула свайго найвялікшага росквіту, стаўшы таксама і мовай міжнацыянальных стасункаў, якраз у XV ст.

Затое ў рускай мове пры канцы XIV ст. у звязку з паўднёvasлавянскім уплывам узмацняецца архаізацыя, узнікае напышлівы, урачысты стыль, вельмі непадобны да тагачасных канцылярскага, юрыдычнага і дыпламатычнага стыляў беларускай мовы.

У XVII ст. руская мова фармуецца на глебе маскоўскай гаворкі, якая лічыцца ўзорнай і разам з тым ўжо тады мае шэраг запазычанняў са старабеларускай мовы, асабліва ў будаўніцтве і рамэствах (да прыкладу, слова «кафель» са старабеларускага «кафля»). Жыхары этнічных беларускіх земляў упершыню непасрэдна сутыкаюцца з рускай мовай толькі ў сярэдзіне XVII ст. у часе вайны 1654–1667 гг., калі асноўная тэрыторыя нашай краіны была часова захопленая маскоўскім войскам. Менавіта тады адбылося першае масавае прымусовае перасяленне беларусаў у Маскоўскае княства, у тым ліку і ў Маскву, дзе якраз беларусы заснавалі Мяшчанскую слабаду і складалі тады блізу 30% насельніцтва гэтага горада.

XVIII ст. — пераломны этап у існаванні абедзвюх моваў.

У той час як пасля 1696 г. на тэрыторыі Вялікага Княства адзінай дзяржаўнай становіцца польская мова і пачынаецца заняпад беларускага пісьменства, у Расійскай імперыі назіраецца цалкам адваротная тэндэнцыя. Дзякуючы намаганням Ламаносава і Карамзіна руская мова становіцца мовай навукі і дзяржаўнага апарату і такім чынам атрымоўвае моцны

штуршок у сваім далейшым развіцці. А пасля гвалтоўнага падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г. руская мова становіцца дзяржаўнай і на абшарах усёй этнічнай Беларусі, якая паводле падзелу адышла да Расійскай імперыі. Да 1830–1831 гг. на Беларусі ў сферы адукацыі і навукі рускай мове моцную канкурэнцыю яшчэ складала польская, але пасля задушэння паўстання 1830–1831 гг. пачалася татальная русіфікацыя беларусаў, і нават назва краіны «Беларусь» з 1840 г. падлягала забароне.

Цягам XIX і асабліва XX стст. этнічнае беларускае насельніцтва рознымі шляхамі рэгулярна перасялялася ў Расію, а Беларусь, у асноўным яе буйныя і сярэднія гарады, актыўна і мэтанакіравана засялялася рускімі.

Найбольшай колькасці рускае насельніцтва ў Беларусі дасягнула ў 1989 г., калі, паводле перапісу, тут жыло 1342 тысячы рускіх. Якраз з прычыны іх непасрэднага моўнага ўплыву рускую мову ў якасці роднай назвалі 3244 тысячы жыхароў Беларусі (для параўнання, у 1979 г. — 2688 тысяч), з іх толькі 1311 тысяч былі рускія, астатнія 1933 тысячы — прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў. І толькі зараз, пасля набывання Беларуссю статусу незалежнай краіны, гэтыя лічбы змяніліся: грамадзян, што лічаць сябе рускімі па нацыянальнасці, значна паменела, а свядомых беларусаў стала болей.

І таму сёння, каб спыніць далейшы заняпад беларускай мовы і вярнуць ёй належны статус у наступным стагоддзі, айчынным і замежным гісторыкі і мовазнаўцы павінны пазбавіцца старых імперскіх і савецкіх (камуністычных) падыходаў у вызначэнні ролі рускай мовы ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці незалежнай і дэмакратычнай Беларусі.

Па-першае, трэба канчаткова разбіць міф пра выключную ролю рускай мовы ў Беларусі і пазбавіць яе месіянскай ды панславянскай функцыі. Разам з тым неабходна надаць большую ўвагу вывучэнню і пашырэнню ўкраінскай і польскай моваў як родных моваў нашых суседзяў.

Па-другое, неабходна канкрэтна вызначыць межы і месца рускай мовы ў сістэме адукацыі, грамадскага кіравання, выдавецкай дзейнасці, СМІ ды іншых інфармацыйных сферах.

У краіне, дзе беларусы складаюць амаль 82% насельніцтва, можа быць толькі адна дзяржаўная мова — мова тытульнай нацыі.

Колькасць рускамоўных дзяржаўных устаноў не павінна сягаць за 15–20% выходзячы з колькасці рускага насельніцтва і грамадзян небеларускага паходжання, якія стала карыстаюцца рускай моваю.

У дзяржаўных беларускамоўных навучальных установах, найперш у школах, з першага класа можа вывучацца адна з еўрапейскіх моваў: англійская, нямецкая, французская ці іспанская, у залежнасці ад пажаданняў бацькоў. З пятага класа бацькі і іх дзеці выбіраюць дадаткова яшчэ адну славянскую мову: украінскую, рускую, польскую, чэшскую ці балгарскую. Прымусовае вывучэнне рускай мовы трэба забараніць як імперска-савецкі перажытак. Несумненна, што сёння бальшыня абярэ рускую

мову, але ж знойдзецца і шмат ахвочых вывучаць якую-небудзь іншую славянскую мову.

Студэнты сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў таксама павінны мець права выбіраць на першых курсах для вывучэння адну з трох славянскіх моваў нашых суседзяў.

На абшарах усёй Беларусі павінны быць у шырокім ужытку і мець распаўсюджанні кнігі, іншая друкаваная, відэа- і аўдыёпрадукцыя не толькі па-руску, але і на мовах усіх суседзяў нашай дзяржавы.

Кожны грамадзянін нашай краіны мае права разам з рускім глядзець польскае і ўкраінскае тэлебачанне ў любым кутку Беларусі.

Як беларуская, гэтак і руская мова на тэрыторыі нашай краіны павінны абараняцца ад моцнага ціску англамоўнай лексікі, а таксама ад крымінальнага жаргону ды пазацэнзурнай лаянкі. Выданні, што змяшчаюць на сваіх старонках ненарматыўную лексіку, мусяць карацца папярэджаннямі і штрафамі, а надалей зачыняцца.

Вялікая праблема для грамадзян Беларусі і асабліва моладзі — шырокае распаўсюджанне і ўжытак у штодзённым побыце «рускага мату» — бруднай пазацэнзурнай лаянкі, з якой ніхто на дзяржаўным узроўні не змагаецца. Наадварот, гэтая моўная хвароба ахапіла шырокія колы службоўцаў, асабліва ў міліцыі і войску.

Асобы, якія ўжываюць ненарматыўную лексіку ў публічных месцах, у грамадскіх установах, транспарце і асабліва ў дачыненнях з жанчынамі ці дзецьмі, павінны карацца вялікімі штрафамі, што могуць накладацца як органамі міліцыі, гэтак і кіраўнікамі адпаведных устаноў. Невыпадкова Дзяржаўная Дума Расіі занепакоеная сучасным станам рускай мовы і збіраецца прыняць адпаведны закон у яе абарону, ужо распрацаваныя некалькі яго варыянтаў.

Такі закон у першую чаргу павінен прыняць і наступны дэмакратычна абраны парламент Беларусі.

АГЛЯДЫ, ПРАКТЫ, ПАВЕДАМЛЕННІ

Лілія Выгонная, Людміла Ліхадзіеўская, Лілія Сянчук (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ СТВАРЭННЯ ФАНЕТЫЧНАГА ФОНДУ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Вусная мова — першасная, усеагульная, найбольш распаўсюджаная і найбольш рухомая, гнуткая праява кожнай нацыянальнай мовы. Яе вывучэнне падштурхоўвае да ўдасканалвання шляхоў захавання ўзораў вуснага маўлення ў прасторы і часе.

Жывое слова ва ўсіх падрабязнасцях кожнай індывідуальнай гукавой рэалізацыі не можа быць перададзена з дапамогай графічных сродкаў. Але філалагічная навука, якая ўзнікла ў межах пісьмовай культуры, мае яшчэ невялікую практыку аналізу непапяровых тэкстаў. Фанатэкі, створаныя ў пасляваенны час, якія адлюстроўваюць вуснае маўленне, не маюць належных умоваў захавання, што не гарантуе ім працяглае існаванне. Таму стварэнне фанетычных фондаў нацыянальных моў дапаможа вырашыць традыцыйныя лінгвістычныя задачы.

У кантэксце закранутай праблематыкі фанетычны фонд разумеецца як машынная рэалізацыя звестак, якія датычацца гукавога ўзроўню сістэмы мовы, а таксама неабходных для вывучэння гэтага ўзроўню самых розных пунктаў гледжання. Гэта і аналіз варыятыўнасці акустычных характарыстык маўленчых сігналаў, і перцептыўная ацэнка гэтай варыятыўнасці, і колькасная інтэрпрэтацыя функцыянальнай нагрузкі асобных гукавых адзінак (напрыклад, пэўных фанем пры ўтварэнні і рэалізацыі марфем і словаформ) або стварэнне інтанацыйнай мадэлі выказвання ці тэксту.

Відавочна, што імкненне да машынай рэалізацыі фанетычнага фонду ўзнікла не пад уплывам моды на ўсеабдымную камп'ютэрызацыю, а з прычыны вострай патрэбы праводзіць мэтанакіраваны і сістэматычны пошук у галіне беларускай фанетыкі.

Толькі фанетычны фонд сучаснай беларускай мовы (ФФСБМ) можа забяспечыць аб'ектыўны кантроль за гучаннем пры выяўленні асноўных тэндэнцый у развіцці пэўных узроўняў моўнай сістэмы ў сувязі з тымі фактамі рэчаіснасці, якія звязаны з маўленчай дзейнасцю на беларускай мове.

ФФСБМ — у перспектыве частка машыннага фонду беларускай мовы, хаця ён мае і сваё ўласнае значэнне як самастойная структура, неабходная для вырашэння не толькі тэарэтычных, але і практычных задач беларусазнаўства.

Вывучэнне вуснага маўлення ў цяперашні час ажыццяўляецца з мэтай удасканалення мовы электронных сродкаў масавай інфармацыі, выпрацоўкі больш эфектыўных метадык навучання мове, стварэння разнастайных чалавека-машынных сістэм, арыентаваных на вусную мову, на аўтаматычнае распазнаванне слышавых вобразаў і сінтэз маўлення. Для ўсіх гэтых прац надзвычай патрэбным з'яўляецца стварэнне адзіных баз дадзеных на кожнай нацыянальнай мове ў яе вуснай форме.

Матэрыялы міжнародных фанетычных кангрэсаў (ICPHS — 95, Стакгольм; ICPHS — 99, ЗША; PAO — 99, Масква) паказваюць, што высокі навуковы ўзровень маюць перш за ўсё даследаванні, якія выкарыстоўваюць стандартызаваныя дадзеныя па вуснаму маўленню, уключаныя ў фанетычныя фонды нацыянальных моў. Арганізацыя Еўрапейскай асацыяцыі моўных рэсурсаў (ELRA) таксама актуалізуе неабходнасць больш сучаснага прадстаўлення вуснага беларускага маўлення, бо толькі ў такой форме яно можа быць уключана ў склад еўрапейскіх матэрыялаў па маўленню (так званых маўленчых рэсурсаў).

Дзесяцігадовая практыка стварэння фанетычных фондаў нацыянальных моў у Еўропе і ЗША прывяла замежных вучоных да стварэння новых пакаленняў разнастайных па тыпу прадстаўленых у іх гукавых маніфестацый без дадзеных па вуснаму маўленню. У прыватнасці, для амерыканскага варыянта англійскай мовы створана база дадзеных на лазерных носбітах.

У дэталёва распрацаваных нацыянальных базах дадзеных па вуснаму маўленню ў іх уключаны вельмі разнастайныя гукавыя маніфестацыі: 1) узоры так званага лабараторнага маўлення, 2) чытанне звязных тэкстаў, 3) узоры гутарковага маўлення і дыялогаў, 4) узоры маўлення з падрабязным улікам сацыялінгвістычных характарыстык удзельнікаў камунікацыі, 5) маўленчыя ўзоры з пэўнай эмацыянальнай афарбоўкай, 6) дыялектнае маўленне, 7) сцэнічнае маўленне і выразнае чытанне, 8) дзіцячая мова, 9) вуснае маўленне з замежным акцэнтам, інтэрферыраваная мова, 10) маўленне ў розных перадавальных асяроддзях («тэлефонная», «вадалазная» мовы), 11) маўленне з паталагічнымі скажэннямі, 12) спеў і г. д. Стандартызаваная форма запісу і перавод моўных сігналаў у лічбавую форму ствараюць неабходныя ўмовы для правядзення разнапланавых навуковых даследаванняў і стварэння сучасных метадычных распрацовак у галіне практычнай фанетыкі.

У Расіі работы па стварэнню фанетычнага фонду рускай мовы былі распачаты ў 1986 годзе ў сувязі са стварэннем машыннага фонду рускай мовы. З гэтага часу паспяхова фарміруюцца і ўдасканальваюцца яго розныя інфармацыйныя блокі. Гэта робіцца фанетыстамі Пецярбурга (кіраўнік праекта Л. В. Бандарка), Масквы (С. В. Кадзасаў, В. Ф. Крыўнова, МДУ, Р. Ф. Касаткіна, РАН) сумесна з прадстаўнікамі Рурскага ўніверсітэта (Германія). Створана камісія фанетычнага фонду, якая каардынуе праграмы работ у гэтым кірунку, праводзіць абмен матэрыяльнымі сродкамі даследавання, выдае перыядычны Бюлетэнь фанетычнага фонду рускай мовы (выдаўцы — К. Сапак і Л. В. Бандарка), у якім абмяркоўваюцца праблемы фанетычнага фонду (выйшла 7 нумароў), і дадатак да Бюлетэня фанетычнага фонду рускай мовы, які прадстаўляе разнастайныя вусныя тэксты. З 1991 па 1997 год выйшла серыя дадаткаў, якая ўключала гукавыя хрэстаматыі па розных камунікатыўных жанрах з запісам усіх тэкстаў на магнітафонных касетах, такіх, як «Русские народные говоры», ч. 1, 1991; «Фонд звуковых единиц русской речи», 1993; «Устная научная речь», 1997 і інш.

Дзякуючы намаганням у гэтым кірунку сучасная сусветная лінгвістыка мае зараз разнастайныя фанетычныя базы дадзеных на шмат якіх нацыянальных мовах, якімі могуць карыстацца вучоныя розных краін для навучальных прац, а таксама для іх выкарыстання ў педагагічнай практыцы навучання мовам. На жаль, беларуская мова да апошняга часу не падключана да падобных даследаванняў.

Такім чынам, актуальнасць узятых праблем акрэслівае шэраг неадкладных задач:

1. Неабходнасць тэарэтычнай распрацоўкі канцэпцыі Фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы з улікам як замежнай практыкі стварэння фондаў нацыянальных моў, так і сацыялінгвістычнай сітуацыі Беларусі.

2. Неадкладная сістэматызацыя і больш сучаснае прадстаўленне беларускіх гукавых матэрыялаў з забеспячэннем магчымасці захоўваць узоры вуснага маўлення больш працяглы тэрмін і доступу да іх даследчыкаў, а таксама ўсіх тых асоб, якія ў сваёй прафесійнай дзейнасці звязаны з функцыянаваннем літаратурнай мовы ў яе вуснай форме (дыктараў, радыё- і тэлежурналістаў, артыстаў, юрыстаў і інш.).

3. Правядзенне акустычнага аналізу маўлення на сучасным навуковым узроўні патрабуе тэхнічна больш якаснага і дасканаллага запісу вусных тэкстаў у выкананні больш шырокага кола асоб.

Відавочна, што абагульненні і матэрыялы, якія плануецца атрымаць пры стварэнні фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы, паслужаць падмуркам новага этапу ў вывучэнні яе гукавога ладу і з'яўца лагічным працягам папярэдніх этапаў даследавання гукаў, фанетыкі слова і суперсегментнага ўзроўню. Новы этап прадугледжвае зварот да фанетыкі і прасодыі вуснага тэксту, што дазволіць прааналізаваць структуру корпуса сучасных беларускіх вусных тэкстаў, вызначыць тэкстастваральныя функцыі

прасадыхных параметраў, іх сувязь з лагічнымі, граматычнымі, стылістычнымі і лексічнымі характарыстыкамі адзінак маўлення.

Безумоўна, матэрыялы ФФСБМ будуць карыснымі пры правядзенні параўнальных і тыпалагічных даследаванняў славянскіх моў і ў практыцы выкладання беларускай мовы як роднай і як замежнай, пры вырашэнні тэарэтычных і практычных пытанняў арфаэпіі, культуры мовы, рыторыкі, сцэнічнай мовы, вуснай мовы электронных сродкаў масавай інфармацыі, ідэнтыфікацыі асобы па голасу і г. д.

Як вядома, створаная ў 1969 годзе ў Інстытуце мовазнаўства лабараторыя эксперыментальнай фанетыкі з'яўлялася адзіным цэнтрам у рэспубліцы, у якім сістэматычна праводзілася даследаванне гукавога ладу беларускай мовы з дапамогай інструментальных метадаў. У выніку мэтанакіраванай працы ў ёй быў праведзены шэраг фундаментальных даследаванняў у галіне артыкуляцыйнай, акустычнай і перцэптыўнай фанетыкі, вынікі якіх адлюстраваны ў шматлікіх манаграфіях, артыкулах і публікацыях навукова-педагагічнага кірунку. У выніку трыццацігадовай працы ў лабараторыі, якая ў сувязі з рэарганізацыяй інстытута ў цяперашні час уваходзіць у склад аддзела сучаснай беларускай мовы, назапашана вялікая колькасць запісаў беларускага вуснага маўлення на магнітнай стужцы. Разнастайныя па характару і зместу запісы дыялектнага і літаратурнага маўлення, якія ўваходзілі ў склад фанатэкі беларускай мовы і паслужылі асновай для выкананых даследаванняў, зроблены з выкарыстаннем тэхнікі гуказапісу, якая зараз ужо выйшла з ужытку. Для таго каб захаваць найбольш карысныя з гэтых запісаў, трэба зрабіць іх выбарачны перазапіс, які б адпавядаў сучасным стандартам да матэрыялаў такога тыпу.

Вопыт стварэння фанетычных фондаў нацыянальных моў вучыць, што арганізацыя працы над такімі праектамі вядзецца на базе буйных навуковых і вучэбных устаноў. Такія праекты маюць агульнанацыянальную і агульнадзяржаўную значнасць.

З гэтага года фанетычны фонд беларускай мовы пачынае ствараць фанетычная група Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі. Але якаснае вырашэнне гэтай задачы магчыма толькі пры шырокім удзеле ў гэтай працы беларусістаў з розных устаноў.

Ажыццяўленне такога навуковага праекта мае значэнне, якое цяжка пераацаніць. У перспектыве неабходна сталае назапашванне і абнаўленне корпуса маўленчых узораў, якія дазваляць рабіць абгрунтаваныя вывады аб функцыянаванні вуснага беларускага маўлення.

Суцэльнасістэмны падыход абумоўлівае імкненне зафіксаваць такія ўзоры беларускага вуснага маўлення, якія ў дастатковай ступені дадуць уяўленне аб парадыхматычным, семантычным, сінтаксічным і фанетычным узроўнях сучаснай мовы.

Стварэнне фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы патрабуе калектыўных намаганняў, бо ён у цяперашні час можа разглядацца як спосаб

арганізацыі і ўпарадкавання маўленчых матэрыялаў. Гэта вымагае не толькі выразнага планавання даследаванняў вуснага маўлення, але і адпаведнага апаратурнага і камп'ютэрнага забеспячэння.

Мэтазгодна было б мець базавую лабараторыю ў межах НАН Беларусі для стварэння і ўдасканалення ФФСБМ. Для гэтага варта было б палепшыць тэхнічнае забеспячэнне аддзелаў сучаснай беларускай мовы і дыялекталогіі і лінгвааграфіі.

Зараз роля фанетыкі выходзіць далёка за межы яе традыцыйнага разумення, бо цяпер яна з'яўляецца навукай аб гукавых формах мовы ва ўсіх яе функцыянальных праявах.

На нашу думку, сесія Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў з'яўляецца тым форумам, на якім можна паставіць і абмеркаваць усю праблематыку стварэння фонду сучаснай беларускай мовы.

Валянціна Русак (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ МАРФАНАЛОГІЯ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ КАНТЭКСТЕ: ЗНАЧЭННЕ МАРФАНАЛОГІІ Ў ВЫЯЎЛЕННІ СПЕЦЫФІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

На працягу гісторыі ў сістэме беларускай мовы адбываліся значныя змены. У яе сучаснай моўнай структуры прысутнічаюць, з аднаго боку, элементы, агульныя для ўсіх славян або толькі для ўсходніх, а з другога — элементы, якія вылучаюць беларускую мову з усіх славянскіх моваў. Як вядома, гэта тлумачыцца тым, што адны моўныя працэсы ўзніклі ў праславянскай мове і далі аднолькавыя (ці розныя) рэфлексy ў трох групах славянскіх моваў, іншыя былі вынікам самастойнага развіцця кожнай мовы і прывялі да істотных адрозненняў.

Марфаналогія ёсць якраз той галіной лінгвістычных ведаў, якая паказвае гістарычную абумоўленасць канкрэтных з'яваў і працэсаў у сучаснай мове.

Як самастойная навука марфаналогія ўзнікла на аснове вывучэння тых моваў, у якіх варыянты марфем могуць быць часткова фаналагічна нятоеснымі. Яна ўяўляе сабою самастойны раздзел граматыкі, асноўным аб'ектам апісання якога з'яўляецца чаргаванне фанем у морфах адной марфемы. Як самастойны раздзел марфаналогія прадстаўлена ў найноўшых граматыках славянскіх моваў, у прыватнасці рускай (1970, 1979, 1982), польскай (1984), чэшскай (1986), украінскай (1986). Гэтыя раздзелы істотна адрозніваюцца адзін ад аднаго і па аб'ёме абагульненых у іх фактаў, і па падыходзе

да іх. У адных граматыках марфаналогія прадстаўляецца як арганічная частка марфалогіі, у іншых — як функцыянальная фаналогія марфем. Неаднатыпнасць падобных раздзелаў — вынік розных уяўленняў пра межы і структуру самой марфаналогіі, што ў сваю чаргу тлумачыцца недастатковай вывучанасцю марфаналагічных з’яваў у асобных славянскіх мовах.

Н. Крушэўскі і І. А. Бадун дэ Куртэнэ ўпершыню ў гісторыі мовазнаўства паспрабавалі размежаваць вывучэнне гукавога боку мовы і чаргаванняў і падкрэсліць іх значэнне. А. Мейе вывучаў праблемы марфаналогіі ў індаеўрапейскіх мовах у параўнальна-гістарычным плане. С. Шобер яшчэ ў 1931 г. ахарактарызаваў структуру многіх марфаналагічных чаргаванняў у польскай літаратурнай мове. Асноўныя прыёмы выкарыстання фаналагічных адрозненняў марфем ахарактарызаваў у мэтах тыпалогіі еўрапейскіх моваў адзін з заснавальнікаў Пражскага лінгвістычнага гуртка В. Матэзіус. Прадмет, задачы і мэты марфаналагічнага апісання ўпершыню выразна вызначыў М. Трубяцкой у вядомай працы «Gedanken über Morphologie» ў 1931 годзе. П. Кузняцоў разглядаў праблемы чаргаванняў у праславянскай, а таксама ўзнікненне і развіццё чаргаванняў у рускай мове. Праблемы марфаналогіі даследаваліся і даследуюцца ў працах А. Рэфармацкага, С. Бернштэйна, Г. Вінакура, С. Брамлей, С. Булыгінай, Н. Ільіной, Е. Кубракавай, Т. Паповай, С. Талстой і інш.

У адпаведнасці з традыцыямі генератывізму, паводле якіх абстрактныя марфемы павінны пераўтварацца ў канкрэтна агучаныя словы, фаналогія і марфаналогія звычайна не размяжоўваюцца, за марфаналогіяй прызнаецца статус фаналагічнай дысцыпліны. У працах амерыканскіх генератывістаў Г. Глісана, Р. Хармса, Н. Хомскага вытрымліваецца важнейшы прыцып параджальнага апісання: вывядзенне ўсіх назіраемых морфаў кожнай марфемы з стандартных марфаналагічных формаў, адмаўленне ад фанематычнага ўзроўню структурнай лінгвістыкі.

У сучасным беларускім мовазнаўстве асобныя пытанні марфаналогіі вывучалі П. Шуба, Н. Гардзей, У. Марозаў, В. Русак. Комплекснае асвятленне марфаналагічных асаблівасцей беларускай мовы з выяўленнем яе спецыфікі ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі яшчэ неабходна зрабіць у будучым. Марфаналагічныя звесткі, якія прыводзяцца ў граматыках пры разглядзе фаналагічнай сістэмы мовы і чаргаванняў фанем пры характарыстыцы парадымматычных зменаў, яшчэ не звязаныя ў адзінае цэлае, не прадстаўлены ў сваёй сукупнасці і разнастайнасці як частка адзінай сістэмы.

Аднак распрацоўка марфаналагічнай праблематыкі ў беларусістыцы набывае асаблівую актуальнасць, калі ўлічыць, што падобным тэмам у славістыцы прысвечаны спецыяльныя тэарэтычныя і практычныя даследаванні на польскай (працы Р. Ляскоўскага, Б. Дуная, К. Кавалік, Я. Такарскага і інш.), балгарскім (Т. Папова і інш.) матэрыяле.

Дзякуючы аналагічным працам, славістыка мае не толькі апісанні марфалагічных сродкаў і мадэляў асобных моваў, але і пэўныя назіранні ў галіне

параўнання і тыпалогіі славянскіх моваў на ўзроўні марфаналогіі (Д. Ворт, 1973; Е. Кубракова, Ю. Панкрац, 1983; Т. Папова, 1984; С. Талстая, 1976; К. Трафімовіч, 1977; В. Чэпель, Г. Стаянаў, 1984; Н. Ананьева і інш., 1987). На жаль, беларуская мова да апошняга часу не далучана да падобных даследаванняў, хоць ёсць дастатковыя падставы меркаваць, што якраз у гэтым сэнсе яна валодае бяспрэчнай адметнасцю, вельмі істотнай для функцыянавання сістэмы мовы.

Ідэйным імпульсам сучасных даследаванняў па марфаналогіі з’явілася патрэба аднастайнага апісання мовы на ўсіх узроўнях, у межах якога марфаналогія ўяўляецца неабходнай ступенню пераходу ад фаналагічнага ўзроўню да марфалагічнага (пры аналізе) і ад марфемнага ўяўлення да фанемнага (пры сінтэзе).

Беларускае мовазнаўства, можна лічыць, яшчэ набліжаецца да сістэматычнага вывучэння марфаналогіі. Працы прысвечаны разгляду абмежаванай колькасці з’яваў, пераважна ў межах асобных часцін мовы.

Паказальна, што айчынныя моваведы пры разглядзе традыцыйных лінгвістычных тэмаў часцей пачалі звяртацца да апісання чаргаванняў фанем у морфах адной марфемы. З мэтай больш паслядоўнага і поўнага апісання марфаналагічных з’яваў намі створана картатэка знамянальных часцін мовы, якая налічвае больш чым 50 тысяч лексічных адзінак. На падставе атрыманых вынікаў складзены максімальны спіс тых з’яваў, якія робяць неабходным і абавязковым існаванне ў мове марфаналагічных сродкаў і веданне якіх надзвычай важнае для разумення самой сутнасці марфаналагічных чаргаванняў. На падставе паслядоўна выкананага аналізу фактаў марфемнага вар’іравання ў межах словазмяняльных тыпаў вызначана, пры якіх тыпах асновы і канчаткаў і ў якіх граматычных формах адбываецца пэўнае чаргаванне. Так, для поўнай марфаналагічнай характарыстыкі дзеяслоўнай і іменнай словазмяняльнай сістэм, якія з’яўляюцца падсістэмамі ў адносінах да марфаналагічнай сістэмы мовы ў цэлым, неабходна ўлічыць тры групы элементаў і прасачыць сувязі паміж імі. Гэтыя элементы наступныя: 1) чаргаванні, а таксама фанемы і спалучэнні фанем, якія ўдзельнічаюць у чаргаванні, г.зн. фарміруюць яго; 2) марфемы і аб’яднанні марфем, на стыку якіх адбываюцца чаргаванні (асновы і канчаткі); 3) асобныя граматычныя формы ці групы формаў словазмяняльнай парадэгмы, у якіх адбываюцца канкрэтныя чаргаванні.

Заўважым, што марфаналагічнае чаргаванне не з’яўляецца незалежным — яно заўсёды абумоўлена спалучальнасцю марфем, рэгламентаванай фаналагічным кантэкстам, быццам бы дубліруе, падмацоўвае іншыя марфалагічныя паказчыкі.

У кантэксце параўнальнага вывучэння славянскіх моваў сістэматызацыя марфаналагічных з’яваў ёсць яскравым і вельмі важным паказчыкам як блізкасці, так і самастойнасці граматычных сістэм кожнай славянскай мовы. У выніку дзеяння ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы

своеасаблівых марфалагічных і фанетычных працэсаў чаргаванні набылі значэнні такіх маркёраў, па якіх адразу можна вызначыць граматычную сістэму менавіта беларускай мовы (параўн. бел. *песняй* – рус. *песнею* – укр. *піснею*; *чытаў* – *читал* – *читае*).

Марфаналагічныя ўяўленні, якія мае пэўны носьбіт мовы, сведчаць пра ўзровень валодання мовай і наогул пра сфарміраванасць больш глыбокага разумення моўнай структуры. Таму апісанне марфаналагічных уласцівасцей слоў і сістэматызацыя марфаналагічна маркіраваных парадыгм набываюць асаблівае практычнае значэнне.

Рыгор Піўтарак (Кіеў)

ПЕРШЫ ПЕРАКЛАДНЫ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІ СЛОЎНІК (КАНЦЭПЦЫЯ І ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ)

Украінскі і беларускі народы здаўна з’яднаны мастамі дружбы і братэрства. Як вядома, яны маюць шмат агульнага ў гістарычным лёсе, мове, песнях, паданнях, звычаях, таму заўсёды адчувалі патрэбу ў пастаянных зносінах, бесперапынным абмене жыццёвым і культурным вопытам. Жывы інтарэс украінцаў да грамадска-палітычнага і культурнага жыцця беларускага народа асабліва ўзрос у сучасных, посткамуністычных, умовах адраджэння і развіцця нашых суверэнных дзяржаў.

Украінская грамадскасць успрымае сучасную Беларусь як высокаразвітую еўрапейскую дзяржаву, якая, хоць і перажывае цяпер спецыфічныя цяжкасці, але мае магутны эканамічны і навукова-тэхнічны патэнцыял, багатую духоўную культуру, арыгінальную мастацкую літаратуру, самабытнае прафесійнае і народнае мастацтва. Таму не толькі украінскія пісьменнікі і творчая інтэлігенцыя, але і прадстаўнікі тэхнічных прафесій, значная частка маладога пакалення ўсё больш заўважна імкнучца глыбока і ўсебакова пазнаць духоўныя каштоўнасці братняй Беларусі, чытаць у арыгінале класікаў беларускай літаратуры і сучасную перыядыку, спрабаваць свае сілы ў перакладзе беларускіх твораў. З другога боку, Украіна стала другой Бацькаўшчынай для амаль 500 тысяч беларусаў. Адарвання ад свайго краю, яны не мелі спрыяльных умоў для вывучэння роднай мовы, і пераважная іх большасць ёю не валодае. Цяпер і ў іх паступова абуджаецца нацыянальная свядомасць, патрэба ў родным слове, і для вывучэння роднай мовы ім неабходны адпаведныя падручнікі і слоўнікі.

Для вывучэння беларускай мовы ва Украіне нядаўна быў выдадзены першы і пакуль што адзіны падручнік аўтара гэтых радкоў для вучняў

агульнаадукацыйных школ, гімназій, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў¹. Ён можа быць выкарыстаны таксама як самавучыцель беларускай мовы. Аднак авалоданне беларускай мовай немагчыма без беларуска-ўкраінскага слоўніка. У гісторыі ўкраінска-беларускіх этнамоўных і культурных адносін такога слоўніка дагэтуль не было, і ўсе пераклады з беларускай мовы на ўкраінскую ажыццяўляліся праз пасярэдніцтва беларуска-ўкраінскага слоўнікаў.

Украінскія беларусісты лічаць укладанне і выпуск беларуска-ўкраінскага слоўніка не толькі даўно наспелай задачай, але і нашым маральным абавязкам, справай гонару ўкраінскага мовазнаўства, паколькі ў Беларусі ўжо даўно выйшаў украінска-беларускі слоўнік².

Таму цяпер у Інстытуце мовазнаўства імя А. А. Патабні НАН Украіны мы ўкладаем агульнамоўны перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (ужо ўкладзена прыблізна палова слоўніка). Яго аўтары — член-карэспандэнт НАН Украіны, доктар філалагічных навук, прафесар Р. Піўтарак і навуковы супрацоўнік Аддзела агульнаславістычнай праблематыкі і ўсходнеславянскіх моваў Інстытута мовазнаўства НАН Украіны кандыдат філалагічных навук А. Скапненка. Гэта будзе кампактны, зручны для карыстання слоўнік, у які ўвойдзе прыблізна 25 тыс. рэестравых слоў (агульны аб'ём слоўніка каля 45 аркушаў). Ён будзе даваць дастатковы аб'ём інфармацыі і задавальняць найвастрэйшыя практычныя патрэбы пры перакладзе разнастайных тэкстаў з беларускай мовы на ўкраінскую. Гэты слоўнік прызначаецца для шырокага кола літаратараў, журналістаў, навуковых супрацоўнікаў, студэнтаў і ўсіх тых, хто імкнецца вывучыць беларускую мову або, прынамсі, хоча бліжэй, непасрэдна пазнаёміцца з беларускай літаратурай розных жанраў. Ён стане багатай крыніцай засваення спецыфічнага нацыянальнага фонду беларускай лексікі для вучняў сярэдніх школ і студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ, а таксама будзе карысным для вывучэння ўкраінскай мовы беларускамоўнымі чытачамі.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік укладаецца па дыферэнцыяльнаму прыпынку, г. зн. у яго ўключаецца пераважна агульнаўжывальная лексіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама найбольш пашыраныя ў беларускай літаратуры размоўныя словы, архаізмы і дыялектызмы, якія істотна адрозніваюцца ад украінскіх адпаведнікаў. Асаблівая ўвага ўдзяляецца беларуска-ўкраінскім міжмоўным амонімам (так званым «фальшывым сябрам перакладчыка»). Напрыклад, бел. **дыван** 'тканы варсісты ўзорчаты выраб', рус. *ковёр*, укр. *килим*, а укр. *диван* — гэта 'канапа'; бел. **лунаць** 'плаўна лятаць, рухацца, развязацца ў паветры; знаходзіцца ў стане ўзвышаных або далёкіх ад рэчаіснасці пачуццяў', а укр. *лунати* — 'гучаць'.

¹ Півторак Г. Білоруська мова: Підручник. Київ, 1997.

² Лемцогова В. П. Українска-беларускі слоўнік. Мн., 1980.

Аднак з мэтай захавання пэўных лексікаграфічных прынцыпаў у слоўнік уключаны і некаторыя апорныя беларускія лексемы, якія не маюць істотных фанетыка-арфаграфічных адрозненняў ад украінскіх адпаведнікаў, але вытворныя формы якіх адрозніваюцца настолькі, што ўскладняюць іх сямантызацыю і патрабуюць перакладу.

У слоўніку прыводзіцца шмат характэрных для беларускай мовы словазлучэнняў і фразеалагічных зваротаў, якія часта ўжываюцца ў беларускай мастацкай і навукова-папулярнай літаратуры. У прыватнасці, будуць зафіксаваны словазлучэнні, у якіх састаўныя кампаненты ў беларускай мове адрозніваюцца ад украінскіх. Напрыклад, беларускаму прыметніку **лугавы** адпавядаюць украінскія *лучний* і *луговий*, але некаторыя словазлучэнні з гэтым прыметнікам патрабуюць перакладу: бел. **л. матыль** лучний (луговы) метелик, **~выя глебы** лучні (лугові) ґрунты, бел. **~выя краскі** лучні (лугові) квіты (а не ‘фарбы’) і т. п.

Першы беларуска-ўкраінскі слоўнік дасць цікавы і вычарпальны (прынамсі, на ўзроўні літаратурных моваў) матэрыял для параўнальных і параўнальна-тыпалагічных даследаванняў лексічных сістэм украінскай і беларускай моваў. У прыватнасці, будуць досыць поўна пададзены лексемы-назоўнікі, якія ў беларускай і ўкраінскай мовах належаць да розных граматычных родаў, маюць рознае месца націску. Напрыклад, у беларускай мове назоўнікі *алей*, *вуаль*, *галош*, *медаль*, *пачак*, *цень*, *шаль*, *шынель* і інш. — мужчынскага роду, а ва ўкраінскай мове — жаночага: *олія*, *вуаль*, *калоша*, *медаль*, *пачка*, *тіль*, *шалья*, *шинеля*; назоўнікі *ложак*, *цуд*, *яблык* у беларускай мове — мужчынскага роду, а ва ўкраінскай *ліжко*, *чудо*, *яблуко* — ніякага роду; назоўнік *брыво* ў беларускай мове ніякага роду, ва ўкраінскай мове *брова* — жаночага роду.

Асабліва паказальныя беларуска-ўкраінскія адрозненні ў акцэнтуацыі словаў, як, напрыклад, бел. *агляд* – укр. *о́гляд*, *агрэ́ст* – *а́грус*, *аку́нь* – *о́кунь*, *бры́дкі* – *бри́дкий*, *ва́пна* – *вапно́*, *віхо́р* – *ві́хор*, *высо́ка* – *ви́соко*, *га́ньба* – *ганьба́*, *гліня́ны* – *гли́няний*, *даве́дка* – *до́відка*, *дазво́л* – *до́звіл*, *дзе́яч* – *дія́ч*, *дзячу́чына* – *дівчина*, *за́лоза* – *за́лоза*, *захо́дні* – *за́хідний*, *каро́тка* – *ко́ротко*, *кве́тник* – *квітні́к*, *ко́лісь* – *колі́сь*, *ле́гчы* – *лягті́*, *ло́пух* – *лопу́х*, *лязо́* – *ле́зо*, *маладо́ць* – *молоді́сть*, *мо́мант* – *моме́нт*, *ма́та* – *ме́та*, *мя́ккі* – *м’який*, *наспёх* – *наспі́х*, *падлё́так* – *підлі́ток*, *па́мятаць* – *пам’я́тати*, *прыгажэ́ць* – *приго́жість*, *свято́ло* – *сві́тло*, *сумны́* – *сумні́й*, *уно́чы* – *уночі́*, *упе́рад* – *упере́д*, *ца́лкам* – *ці́лком*, *ца́рква* – *це́рква*, *ча́рга* – *че́рга*, *чо́рствы* – *черстві́й*, *шыро́ка* – *ши́роко* і інш.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік змяшчае і агульныя для абедзвюх моваў лексемныя, якія ў кожнай мове маюць розны літаратурны ці стылістычны статус. Напрыклад, да беларускага слова *позірк* існуе ўкраінскі адпаведнік *погляд*, але ў дыялектах даволі пашыраны і *позирк*; ва ўкраінскай мове назоўнік *чоло* — звычайная літаратурная форма, а беларускія слоўнікі да *чало* даюць рэмаркі *застарэлае* і *паэтычнае*.

У рэстр беларуска-ўкраінскага слоўніка свядома не ўключаліся словы, якія пры перакладзе не выклікаюць ніякіх цяжкасцей або для семантызацыі якіх дастаткова элементарнага знаёмства са спецыфічнымі асаблівасцямі беларускай графікі, фанетыкі і граматыкі, а іменна: словы, абсалютна тоесныя па напісанню і значэнню (бел. і укр. *баба, брат, голуб, каштан, куток, лапа, латка, мова, рука, сажэ, сон, тابلэ, там, танк, туман, хіба, храм, чумак, шлях, яма* і шмат падобных); словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя пэўнымі заканамернасцямі беларускай мовы (бел. *варона, галава, дарога, дзень, жыццё, жэрдка, ціха, чырвоны, чэсны, шчасце, шчотка, шэсць, рэзаць, сэрца* і т. п.), уласныя імёны, геаграфічныя назвы і абрэвіятуры, а таксама іншамоўныя словы, уласцівыя ўсім усходнеславянскім мовам або толькі беларускай і ўкраінскай, застарэлая, дыялектная і тэрміналагічная лексіка, адсутная або рэдка ўжывальная ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Наш беларуска-ўкраінскі слоўнік адлюстроўвае найноўшыя дасягненні беларускай лексікаграфіі. Ён ствараецца на базе «Беларуска-рускага слоўніка» ў 2-х т. і «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» (у 5-ці т.), але ўлічвае дадзеныя таксама іншых сучасных беларускіх дыялектных, фразеалагічных, арфаграфічных і іншых слоўнікаў.

Будова слоўнікавых артыкулаў грунтуецца на традыцыях беларускай лексікаграфіі. Рэстравыя словы ў слоўніку размешчаны ў строга алфавітным парадку. Кожны слоўнікавы артыкул, як правіла, змяшчае адно беларускае слова. Да беларускіх слоў і словазлучэнняў прыводзяцца найдакладнейшыя ўкраінскія адпаведнікі. Апісальны пераклад даецца толькі тады, калі беларускае слова не мае ва ўкраінскай мове адэкватнага адпаведніка. Напрыклад, **аблётнік**, -у ч. обл. дрэва, заготовлены весною на зиму; **калэшман** ч. розм. людина в широких штанах; **лоўж**, род. **лаўжа** купа хмизу (гілля, вітролу, ломачыя), **ляшыць** обл. розбивати ділянку землі на смуги.

У беларускіх шматзначных словах кожнае значэнне выдзяляецца ў слоўнікавым артыкуле арабскімі лічбамі; адпаведнікі да кожнага значэння аб'ядноўваюцца ў асобныя групы і нумаруюцца. Калі ж розныя значэнні беларускага слова перакладаюцца аднолькавымі ўкраінскімі адпаведнікамі, падзел на значэнні, як правіла, не робіцца.

Калі беларускае слова ўжываецца толькі ў пэўным словазлучэнні, то пасля такога слова ставіцца двухкроп'е, а далей прыводзіцца адпаведны выраз і даецца яго пераклад. Пры гэтым украінскі адпаведнік можа быць як фразеалагізмам, так і свабодным словазлучэннем:

бел. **абвёсны: абвёсны лад** грам. дійсний спосіб.

адыхóдак: на адыхóдак на прощання.

авóхці: авóхці мне ой леле! (лелечко!), ой лихо! (лишенько!).

лúкаткі: хадзіць у лúкаткі ходити зигзагом (зигзагами).

Належная ўвага ў слоўніку ўдзяляецца беларускім сінонімам і антонімам. Калі рэстрывае беларускае слова мае часцей ужываны або стылістычна

нейтральны сінонім, такое слова без рэмарак, памет і перакладу адсылаецца да сіноніма, дзе даюцца неабходныя паметы і прыводзяцца ўкраінскія адпаведнікі.

Беларускія амонімы, г. зн. словы з аднолькавым напісаннем, але розныя па значэнню, даюцца асобнымі артыкуламі, якія пазначаюцца справа ўгары арабскімі лічбамі. Калі амонімы азначаюць розныя часціны мовы, пры кожным з іх даецца адпаведная граматычная памета, напрыклад:

пáлка¹ *імен. ж.* пáлиця.

пáлка² *присл.* пáлко, полум'яно.

Пры амонімах з розным месцам націску лічбавыя паметы не падаюцца:

мúка *ж.* поку́та, стражда́ння *с.*

мука́ *ж.* борошно *с.*

Пры рэестравых беларускіх назоўніках паслядоўна пазначаецца граматычны род (*ч., ж., с.*). Украінскія назоўнікі-адпаведнікі маюць памету граматычнага роду толькі тады, калі ён не супадае з родам беларускага назоўніка. Назоўнікі агульнага роду выдзелены паметамі *ч.* і *ж.*

Каб даць украінскаму чытачу больш поўную інфармацыю пра граматычныя асаблівасці беларускай мовы, пры многіх беларускіх словах адзначаюцца і некаторыя іх дадатковыя граматычныя формы, у прыватнасці канчаткі роднага склону адзіночнага і множнага лікаў тых назоўнікаў і займеннікаў, утварэнне або напісанне якіх можа выклікаць пэўныя цяжкасці [калі пры назоўніках мужчынскага роду форма роднага склону не даецца, гэта значыць, што яны маюць канчатак -а (-я)].

Дзеясловы змешчаны, як правіла, у форме незакончанага (па традыцыі прыводзяцца на першым месцы) і закончанага трывання пераважна ў адным слоўнікавым артыкуле. Асобнымі артыкуламі дзеясловы незакончанага і закончанага трывання даюцца толькі тады, калі кожная з гэтых формаў мае своеасаблівы фанетычны склад, патрабуе дадатковых тлумачэнняў, а часам і тады, калі дзеяслоў незакончанага трывання мае дзве ці больш паралельныя формы: *абляга́ць – аблѣгчы, абвяшча́ць – абвясціць, абмяр-ко́ўваць – абмеркава́ць, акорва́ць – акары́ць; ахалад́жваць і ахаладжа́ць – ахаладзі́ць; адтраса́ць і адтрэсва́ць – адтрэсці* і т. п. У такіх выпадках слоўнікавыя артыкулы ўзаемна звязваюцца адсыланнем *див. шце*.

Калі дзеяслоў у форме незакончанага трывання істотна не адрозніваецца ад адпаведнай украінскай формы, а форма закончанага трывання структурна адметная або яе семантызацыя выклікае пэўныя цяжкасці, такі дзеяслоў даецца як рэестравы толькі ў форме закончанага трывання:

абдзьму́ць *док.* обду́ти.

абвѣсці *док.* у *різн.* знач. обвести, але **абдзіма́ць, абвóдзіць**, згодна з прынятымі прынцыпамі, у слоўніку не даюцца.

У некаторых складаных словаўтваральных выпадках пры рэестравым дзеяслове-інфінітыве даецца форма мінулага часу мужчынскага роду закончанага трывання:

абвѣргнуць *мин.* абвѣрг, -ла.

Зваротныя дзеясловы на **-цца**, згодна з беларускай лексікаграфічнай традыцыяй, даюцца асобнымі рээстравымі словамі: *абрысава́цца, абця-жэ́рвацца, абтрэ́сціся, бадзя́цца, валтузі́цца, выгравя́цца, габлява́цца, дапасава́цца* і т. п.

Каб даць паўнейшую характарыстыку беларускага рээстрадавага слова, адзначыць сферу яго сучаснага ўжывання, а таксама паказаць адрозненне паміж украінскімі адпаведнікамі, у слоўніку шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тлумачальныя рэмаркі, граматычныя і стылістычныя паметы, якія даюцца паводле лексікаграфічных традыцый.

Граматычныя паметы паказваюць належнасць слова да пэўнай часціны мовы, род, лік, склон, ступень параўнання ў прыметніках і прыслоўях, трыманне, стан і т. п.

Стылістычныя паметы характарызуюць сферу ўжывання слова (*розм., діал., поет., заст., перен., спец., рідк.* і інш.); некаторыя паметы падкрэсліваюць спецыяльную сферу ўжывання слова (*бот., геол., мед., кул., с.-г., техн.* і т. п.), пэўную эмацыянальную афарбоўку слова (*жарт., ірон., лайл., фам., знев.* і інш.).

Паколькі ў беларуска-ўкраінскі слоўнік не ўключаліся словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя асаблівасцямі беларускай азбукі, заканамернасцямі беларускай фанетычнай і граматычнай сістэм (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, паслядоўна цвёрдыя шыпячыя і **р**, канчаткі прыметнікаў на **-ы**, інфінітывы на **-ць, -чы**, словы са спецыфічнымі павелічальнымі і памяншальна-ласкальнымі суфіксамі і інш.), мы ўпершыню ў лексікаграфічнай практыцы даем у канцы прадмовы даволі разгорнутыя звесткі пра найважнейшыя асаблівасці беларускай фанетыкі, марфалогіі і арфаграфіі. Яны, безумоўна, палегчаць карыстанне слоўнікам і будуць спрыяць глыбейшаму знаёмству чытачоў з беларускай мовай у абставінах вострага недахопу іншых даведнікаў, а тым больш падручнікаў па беларускай мове.

Мы спадзяемся, што выхад у свет «Беларуска-ўкраінскага слоўніка» будзе спрыяць узмацненню цікавасці ва Украіне да беларускай мовы, літаратуры і культуры наогул, ажывіць перакладчыцкую дзейнасць, будзе садзейнічаць далейшаму ўмацаванню традыцый дружбы і супрацоўніцтва нашых народаў.

Мірדза Абала (Рыга)

ПАЧАТАК ПРАЦЫ НАД БЕЛАРУСКА-ЛАТЫШСКІМ І ЛАТЫШСКА-БЕЛАРУСКІМ СЛОЎНІКАМІ

У 1967 годзе, калі большасць супрацоўнікаў нашага Інстытута літаратуры, мастацтва і мовазнаўства Акадэміі навук пайшлі ў адпачынак, кіраўніцтва нечакана прапанавала мне паехаць у Беларусь, дзе я ніколі не была раней. Мне паведамілі, што там будзе вялікае ўрачыстае свята, прысвечанае 450-годдзю беларускага кнігадрукавання. На вакзале ў Мінску мяне сустрэкаў мовазнаўца Вячаслаў Вярэніч. Я пазнаёмілася і з іншымі беларускімі мовазнаўцамі і пісьменнікамі. Мяне вельмі расчулілі шчырыя сардэчнасць, дабрныя беларусаў, гатоўнасць заўжды дапамагчы ў цяжкасцях, а таксама веселасць, усмешкі, з якімі яны танцуюць свае народныя танцы. У падарунак я атрымала вялікі «Беларуска-рускі слоўнік» на 90 тысяч слоў, кнігі пра Ф. Скарыну. Шчырасць беларускіх людзей дала імпульс лепш і глыбей пазнаёміцца з імі.

Пасля вяртання на радзіму я перапісвалася з некаторымі беларусамі. Вячаслаў Вярэніч прыслаў мне граматыку беларускай мовы і руска-беларускі слоўнік, і я імкнулася пісаць па-беларуску. У гэтыя гады латышка-беларускія сувязі былі больш цесныя, чым цяпер. У Латвіі шмат перакладалі беларускай літаратуры, у беларусі — латышкай. Праходзілі дні латышкай літаратуры ў Беларусі і беларускай літаратуры ў Латвіі. Многія пісьменнікі абодвух народаў мелі сяброўскія кантакты. Свае ўражанні і ўражанні многіх іншых латышоў латышская народная пісьменніца Мірдза Кемпэ выказала ў вершы «Сэрцу Беларусі». Верш пераклаў Сяргей Панізнік:

Слаўлю, Беларусь, цябе маладою песняй.
Сэрца тваё дужае сілаю прадвесняй.
Нібы клён — ласкавае, як бяроза — крознае,
смелае і мужае, з ворагамі — грознае.
Ціхае і простае, як запеў бяседны,
сэрца, што заходзіцца ад бяды суседа.
Памятаю час той — на святло надзеі
мары нашы вольныя радасна ляцелі:
доля з сонцам роўная ў барацьбе здабыта
сэрцам тым, якое і маё нібыта,
Колькі ў гэтым сэрцы вернасці, спатолі.
Разам будзем вечна, у ростані — ніколі!
Дзіўнае, праўдзівае... Я здаўна імкнуся
пад крыло сябрынае —

сэрца Беларусі!¹

¹ Латышская савецкая паэзія: Анталогія ў 2 т. Мн., 1984. Т. 1. С. 36.

Цікавасць да беларускага народа і яго краіны, новыя прыезды ў Беларусь выклікалі жаданне далей вывучаць беларускую мову. Праз два гады я стала перакладаць апавяданні Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча. У 1990 годзе ўзнікла задума распрацаваць латышка-беларускі і беларуска-латышскі слоўнікі. У латышоў ужо быў вялікі латышка-літоўскі слоўнік, эстонска-латышскі гутарковы слоўнік. Больш таго, у Латвіі ў той час жылі болей за 120 тысяч беларусаў, таму адчувалася патрэба ў такім слоўніку. Я і раней цікавілася мовамі іншых народаў. Можа, таму што мой бацька быў эсперантыст, аўтар эсперанца-латышкага слоўніка. На пачатку пяцідзiesiąтых гадоў я пераклала з англійскай мовы два раманы Марка Твэна на латышскую мову. Ведаю нямецкую мову. Калі пісала для гісторыі літаратуры пра Жана Грыву, які ў 1907 годзе адправіўся ў Іспанію, браў удзел у рэвалюцыйных выступленнях іспанскага народа, я пачала хадзіць на курсы іспанскай мовы. Пасля экскурсіі ў Польшчу зацікавілася польскай мовай. У пачатку 90-х гадоў падпісала дагавор з выдавецтвам «Avots» на ўкладанне латышка-беларускага і беларуска-латышкага слоўнікаў на трыццаць пяць тысячаў слоў і пачала працаваць. Спачатку праца ішла павольна, бо я літаратуразнаўца і трэба было пераарыентавацца. Да таго ж, увесь час трэба было мяняць друкарскія машыныкі — некалькі слоў напісаць на машыныцы з латышскім шрыфтам, затым некалькі слоў — на машыныцы з беларускім шрыфтам. Кансультавалася з мовазнаўцамі, з беларусамі. Паступова сарыентавалася ў новай працы. Першым завяршыла беларуска-латышскі слоўнік, які ў мінулым годзе ўжо пачаў рэдагаваць беларускі мовазнаўца Іван Лучыц-Федарэц.

Кацярына Любецкая (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ ПРА БЕЛАРУСКА-НЯМЕЦКУЮ І НЯМЕЦКА-БЕЛАРУСКІЮ ЛЕКСІКАГРАФІЧНУЮ ТРАДЫЦЫЮ

Беларуская перакладная лексікаграфія на працягу XX ст. характарызуецца асіметрычнасцю. Пераважаюць слоўнікі, дзе ў якасці рэс-травай часткі або тлумачэння падаюцца словы і выразы рускай мовы. Беларуская-іншамоўных і іншамоўна-беларускіх слоўнікаў, дзе б другой мовай з'яўлялася не руская, значна менш. Ёсць некалькі невялікіх па памеры слоўнікаў з польскай, англійскай, французскай і іншымі мовамі, сярэдняга памеру ўкраінска-беларускі слоўнік¹. Здабыткам беларускай

¹ Лемцогава В. П. Украінска-беларускі слоўнік. Мн., 1980.

лексікаграфіі сталі перакладныя слоўнікі, якія ствараліся і выдаваліся не толькі ў Беларусі, але і за мяжой: у Аўстрыі, ЗША, Англіі. У 90-х гадах ХХ ст. пачала выходзіць серыя дзвухмоўных слоўнікаў-размоўнікаў².

Асобнай, цікавай і не вывучанай старонкай у гісторыі беларускай лексікаграфіі з'яўляецца нямецка-беларуская і беларуска-нямецкая слоўнікавая спадчына. Па нашых падліках, агульная колькасць створанага ў гэтай галіне на працягу ХХ ст. складае каля 27 пазіцый. Прадметам разгляду сталіся розныя слоўнікавыя крыніцы. Перш за ўсё ўлічваліся слоўнікі, якія выйшлі з друку асобнымі выданнямі. У агульную картатэку трапілі таксама слоўнікі-размоўнікі, маленькія слоўнічкі для запамінання пры вывучэнні нямецкай мовы, прыкладзеныя да падручнікаў або апублікаваныя ў перыядычным друку, падборкі слоў і выказаў для разумення мастацкага тэксту або лексічных матэрыялаў пэўнага беларускага дыялекту. Улічваліся таксама спісы слоў — дадаткаў да навуковых прац і манаграфій.

Частка картатэкі (6 адзінак) — гэта слоўнікі, якія не ўдалося пакуль адшукаць³. Звесткі пра іх былі апублікаваныя як у ваенныя часы, так і ў сучасным перыядычным друку. Дагэтуль яны не сталі здабыткам беларускай лексікаграфіі. Адшуканне і ўвядзенне іх у корпус слоўнікаў беларускай мовы ўяўляецца надзвычай актуальнай задачай.

Актыўнасць стварэння і ўкладання перакладных беларуска-нямецкіх і нямецка-беларускіх лексіконаў на працягу ХХ стагоддзя розная. Даволі выразна вызначаюцца тры часавыя прамежкі: тры першыя дзесяцігоддзі ХХ стагоддзя і час Першай сусветнай вайны, 40-я гады — час Другой сусветнай вайны і 80 — 90-я гады ХХ стагоддзя. Этапы фарміравання перакладной беларуска-нямецкай (нямецка-беларускай) лексікаграфіі з'яўляюцца як бы ступенямі яе паступовага станаўлення. Пры гэтым немагчыма сцвярджаць, што кожнае наступнае выданне абапіраецца на вопыт папярэдняга. Хутчэй за ўсё, пры ўкладанні слоўнікаў ідзе арыентацыя на агульны ўзровень развіцця тэорыі і практыкі айчыннай і/або замежнай лексікаграфіі. Кожны з этапаў адрозніваецца галоўным чынам асаблівымі мэтамі, якім падпарадкоўваецца праца ў галіне ўкладання перакладных слоўнікаў. У сувязі з гэтым яны характарызуюцца і адметнымі па зместу і форме лексікаграфічнымі здабыткамі. Можна канстатаваць, што ад слоўніка да слоўніка павышаецца ўвогуле ўзровень апрацоўкі лексічнага матэрыялу.

Аб'ектам перакладу ў лексікаграфічных крыніцах першага перыяду з'яўляецца лексіка жывой беларускай мовы. На пачатку ХХ ст. яшчэ толькі

² Больш падрабязна пра ўкладанне беларуска-іншамовных і іншамовна-беларускіх слоўнікаў гл.: Юрэвіч Л. Даследаванні беларускай лексікаграфіі за мяжой // Роднае слова. 1998. № 4. С. 75–89; Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995. С. 181–192.

³ Ілюстраваны нямецка-беларуска-расейска-польскі слоўнік. Рыга, 1944; Пятроўскі Я., Калоша А., Камароўскі В. Нямецка-беларускі слоўнік. Берлін, 1942 і інш.

закладваліся асновы беларускай літаратурнай мовы. У кнізе «Славянская хрэстаматыя са слоўнікам»⁴, якая выйшла пад рэдакцыяй прафесара Пражскага нямецкага універсітэта Э. Бернекера, змешчаны фальклорныя творы розных славянскіх народаў. У арыгінальным гучанні прыводзяцца запісы дзвюх беларускіх казак са зборніка М. Федароўскага. Да казак прыкладзены дапаможнік для чытання і разумення дыялектнага тэксту. Адзначана, што пры яго складанні быў выкарыстаны шырока вядомы слоўнік І. Насовіча. Беларускія словы перакладаюцца на нямецкую мову адным або некалькімі адпаведнікамі-сінонімамі. У дапаможніку прысутнічае пэўная сістэма граматычных памет. Абазначаны націск у словах, род назоўнікаў. Каштоўным трэба лічыць тое, што беларускія фразеалагізмы Э. Бернекер не перакладае на нямецкую мову, а падбірае да іх нямецкія адпаведнікі, напрыклад: *to šoje na toje – bald dies bald das, ad mala da vela – lang und breit*.

У гэты ж час з'явілася і такая даволі арыгінальная праца, як перакладны «Сямімоўны слоўнік»⁵, «у якім беларуская мова ўпершыню была прадстаўлена як самастойная пры канфрантацыі яе лексічнага матэрыялу з адпаведнай лексікай нямецкай, латышскай, літоўскай, польскай, рускай моў і мовы ідыш»⁶.

Крытычна ацэньваючы значныя недахопы слоўніка, якія былі абумоўлены шэрагам прычын (укладанне ў неспрыяльны час вайны, адсутнасць распрацаваных граматык, навукова-тэарэтычнай літаратуры, немагчымасць запрасіць да супрацоўніцтва спецыялістаў і інш.), трэба тым не менш прызнаць яго значэнне як адной з першых спроб асэнсавання і апісання лексічных рэсурсаў беларускай мовы⁷. Увогуле слоўнік быў таксама ў пэўным сэнсе арфаграфічным даведнікам.

Спробы падбору беларускіх адпаведнікаў да тэрмінаў рускай мовы пры канфрантацыі з нямецкай назіраліся і ў двух перакладных тэрміналагічных слоўніках серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» 1922–1930 гг.⁸

Аб'ядноўвае «Сямімоўны слоўнік» і тэрміналагічныя выпускі асноўныя прыныцып, агульная ўстаноўка пры пошуку моўных адпаведнікаў —

⁴ Slavische Chrestomathie mit Glossaren / von E. Berneker. Strassburg, 1902.

⁵ Sieben-Sprachen-Wörterbuch. Deutsch-Polnisch-Russisch-Weißruthenisch-Litauisch-Lettisch-Jiddisch. Verlag Presseabteilung des Oberbefehlshabers Ost. Für den Buchhandel: Verlag Otto Spamer in Leipzig. 1918.

⁶ Цыхун Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918–1998) // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: Бібліяграфічны даведнік. Мн., 2000. С. 4.

⁷ Больш падрабязна пра названы слоўнік гл.: Байкоў М. Лексыкон беларускай мовы ў нямецкай апрацоўцы // Вестник Народного Комиссариата просвещения ССРБ: Беларускі адзел. Мн., 1921. № 1. С. 10–12; Любецкая К. Сямімоўны слоўнік // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мн., 1997. Вып. 1. С. 46–48.

⁸ Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 7. Музычныя тэрміны. Мн., 1926 (перавыд.: Мн., 1989); Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 16. Слоўнік глебазнаўчае тэрміналогіі (Проект). Мн., 1927.

арыентацыя на агульнаўжывальныя словы беларускай мовы і ўласныя моўныя рэсурсы.

У вышэйвызначаны перыяд з’явілася і вельмі цікавая праца В. Ластоўскага пад назвай «Нямецкі для пачынаючых: гутаркі беларуска-нямецкія, з прыдачай вымовы і болей патрэбных слоў».

Затым амаль на дзесяцігоддзе перапыняецца практыка ўкладання нямецка-беларускіх (беларуска-нямецкіх) слоўнікаў. Аднаўляецца яна ў вельмі складаны для Беларусі перыяд Другой сусветнай вайны. Матэрыялы для іх збіраюцца і апрацоўваюцца тымі, хто выехаў за межы Беларусі напярэдадні ваенных падзей, немцамі, а таксама друкуюцца ў акупацыйных выданнях. Стварэнне слоўнікаў у гэты перыяд, як і ў папярэдні, дыктуецца практычнымі мэтамі перакладу. У іх слоўнікавы склад уключаецца агульнаўжывальная лексіка, але ў адрозненне ад папярэдняга перыяду ў адзінкавых выпадках фіксуюцца вузкарэгіянальныя і дыялектныя словы.

У 1941 г. у Берліне выдаецца «Падручнік нямецкага языка для беларусаў» П. Бакача, да якога прыкладзены цікавы нямецка-беларускі слоўнік. Складальнікам выказвалася надзея на тое, што гэты нямецка-беларускі слоўнік будзе неабходным дапаможнікам у штодзённым практычным жыцці. Аўтар прызнаваў наяўнасць шэрагу недахопаў, якія тлумачыў паспешнасцю пры стварэнні, складанымі варункамі вайны і ўвогуле тым, што «добрая і даступная кніжка першая ў беларускім выдавецкім жыцці».

Зыходзячы з прынцыпу ўліку найбольш тыповых слоў, якія сустракаліся ў штодзённым карыстанні, аўтар не заўсёды звяртаў увагу на сінаніміку. Імкнучыся да скарачэння аб’ёму слоўніка, ён падаваў у некаторых выпадках толькі адно значэнне для тлумачэння нямецкага слова. Пры гэтым гублялася сінанімічнае багацце. Варта адзначыць, што граматычныя паметы мае толькі рэстрававая нямецкая частка.

Асобна трэба адзначыць слоўнічкі, якія друкаваліся ў акупацыйным перыядычным друку. Так, у часопісе «Беларуская школа» (выданне, разлічанае на настаўнікаў і навучэнцаў) з 3-га нумара з’яўляецца новая рубрыка «Вучымся нямецкае мовы», якая ўключае тэксты, прызначаныя для вывучэння нямецкай мовы ў розных класах школы. Да кожнага задання прыкладзены невялікі па памеры тлумачальны слоўнік нямецкіх слоў.

Абмежаваны характар мелі «Нямецка-беларускія размовы», што друкаваліся ў перыядычным выданні «Новы шлях» у 1943 г. З нямецкай лексікі ў іх увайшлі толькі тыя словы і выразы, якія былі вызначаны аўтарамі як найбольш патрэбныя ў практычным жыцці.

У 1942 г. быў падрыхтаваны да друку перакладны нямецка-беларускі «Моўны дапаможнік». Паводле Ганса Лёе, аўтара выдання, практычная каштоўнасць укладзенай распрацоўкі не выклікала сумненняў. Ён быў прызначаны для кантактаў з прымусовай рабочай сілай і ўтрымліваў мінімум слоў і выказаў, каб зразумець загад і даць адказ на распараджэнне нямецкага гаспадара.

Усе вышэйназваныя лексікаграфічныя спробы гэтага перыяду мелі выключна утылітарны характар і нізкі тэарэтычны ўзровень лексікаграфічнай апрацоўкі.

Пасля Другой сусветнай вайны ўзнікла надзённая патрэба стварэння новых філалагічных і тлумачальных слоўнікаў, якія «павінны былі не толькі адлюстраваць багацце літаратурнай лексікі, назапашанае на той час, але на падставе скрупулёзнага вывучэння моўнай практыкі дакладна вызначыць нормы словаўжывання, стаць у гэтых адносінах аўтарытэтнымі даведнікамі»⁹. На парадку дня зноў паўстае пытанне аб неабходнасці ўкладання перакладных даведнікаў (з розных моў, а не толькі з рускай). Але практычная рэалізацыя гэтай задачы пачынаецца толькі ў канцы ХХ ст. Ва ўмовах прапагандуемага зверху т. зв. гарманічнага руска-беларускага дзвюхмоўя ў дысертацыі У. Марцінеўскага (Мн., 1975) распрацоўваецца канцэпцыя трохмоўнага нямецка-беларуска-рускага слоўніка пасіўнай накіраванасці, якая была рэалізавана ў адпаведным слоўніку пад рэдакцыяй У. Марцінеўскага і П. Садоўскага¹⁰. Але і да гэтага часу і пасля сустрэкаюцца спробы ўключэння беларускай і нямецкай мовы ў перакладныя слоўнікі тэрміналагічнага характару. Сярод іх вядомыя даведнікі па наступных навуковых галінах: археалогія¹¹, лінгвістыка¹², анамастыка¹³, маркетынг¹⁴, фізіка¹⁵, эканоміка¹⁶, малочная прамысловасць¹⁷, глебазнаўства і аграхімія¹⁸, трыбафатыка¹⁹.

Слоўнікавыя крыніцы гэтага перыяду арыентаваныя на літаратурную беларускую мову і вызначаюцца даволі дасканалай апрацоўкай лексічнага матэрыялу.

⁹ Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. С. 186.

¹⁰ Баранюская Л. В., Любчэўская Н. М., Марцінеўскі У. І. і інш. Нямецка-беларуска-рускі слоўнік. 2-е выд. Мн., 1990.

¹¹ Glossarium archaeologicum. Bonn; Warszawa, 1962–1965.

¹² Slovník slovanské lingvistické terminologie. Praha, 1977–1979. Т. 1–2; Нямецка-беларускі слоўнік да «Практычнага курсу нямецкай мовы для студэнтаў гуманітарных факультэтаў» / Скл. В. Г. Малевіч, К. Ф. Дуброўская, Н. І. Архіпава. Мн., 1994.

¹³ Основен систем и терминология на словенската ономастика. Скопје, 1983.

¹⁴ Бедрицкая Л. В., Кудревич М. А., Матюшевская В. К., Мишкевич М. В., Протасеня В. С., Толстоухова В. Ф. Маркетинг: Словарь-справочник. Мн., 1993.

¹⁵ Кароткі нямецка-беларускі слоўнік: для чытання і перакладу нямецкіх фізічных тэкстаў на беларускую мову / Скл. В. П. Яцына. Віцебск, 1993.

¹⁶ Словарь-справочник по современной экономике: На пяти языках. Мн., 1996.

¹⁷ Словарь-минимум немецко-русско-белорусский по молочной промышленности / Сост. С. М. Дубовская. Могилев, 1998.

¹⁸ Bosak V., Bosak A. Russisch-Deutsch-Belorussisches Wörterbuch der Bodenkunde und Agrochemie. Мн., 1999.

¹⁹ Трибофатика = Трыбафатыка = Tribo-Fatigue = Tribo-Ermündung: Четырехязычный терминологический словарь / Авт.-сост. П. В. Андронов, В. А. Бабушкина, А. В. Богданович, С. С. Городецкий, А. И. Подлужный, Р. С. Сосновская, Л. А. Сосновский. Гомель, 1996.

Для паўнаты гісторыі беларуска-нямецкай слоўнікавай практыкі варта адзначыць лексічныя матэрыялы, аформленыя ў выглядзе спісаў слоў, якія дадаваліся да манаграфічных даследаванняў. Сюды можна аднесці працы Р. Тамушанскага²⁰, Г. Кюнэ²¹, М. Маскаліка²².

Падагульняючы вышэйсказанае, неабходна адзначыць, што беларуска-нямецкая і нямецка-беларуская слоўнікавая практыка мае амаль стогодовую традыцыю і характарызуецца наступнымі асаблівасцямі: укладаннем невялікіх па памеру слоўнікаў рознага характару для практычных мэтаў перакладу, пэўным уплывам на фарміраванне лексічнага складу літаратурнай мовы шляхам стымуляцыі пошукаў эквівалентных сродкаў пры перадачы новых для яе паняццяў і слоў, захадамі ў распрацоўцы новай тэрміналогіі.

²⁰ Tamushanski R. J. German loanwords in middle Byelorussian. London, 1974.

²¹ Kühne H. Polnische Lehnwörter im Weissrussischen. Berlin, 1960.

²² Moskalik M. Janka Kupała der Sänger des weissruthenischen Volkstums. München, 1959–1961.

Вікторыя Ляшук (Мінск)

БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ МОЎНА-КУЛЬТУРНЫЯ СУВЯЗІ

Аб'ектыўная сувязь паміж мовай і культурай, якая выражаецца ў наяўнасці ў моўнай сферы светапоглядных, эмацыянальна-ацэначных і прадметна-вобразных структур, набывае спецыфічныя аспекты і параметры, калі аб'ядноўвае дзве этнічныя супольнасці з роднаснымі мовамі, падобным культурна-гістарычным шляхам іх развіцця, актуалізуючы розныя тыпы міжкультурнай камунікацыі. У гэтым плане больш дынамічнымі і выразнымі выступаюць узаемадачынненні тэрытарыяльна памежных народаў, іх моў і культур, аднак дыстантна размешчаныя роднасныя моўна-культурныя супольнасці, такія, як беларусы і славакі, маюць пэўную колькасць рознааспектных моўна-культурных сувязей аб'ектыўнага і суб'ектыўнага характару, актуалізаваных рознымі сферамі грамадскага жыцця ў шырокім прасторава-часавым ракурсе. Цэнтр такіх сувязей фарміруюць (акрэсліваюць) персаналіі. Культурная дзейнасць асоб выступае знакавай у нацыянальным, этнічным, сусветным кантэксце. Матэрыяльны і духоўны планы ў рознай ступені ўплываюць на сутнасць і ўстойлівасць беларуска-славацкіх моўна-культурных сувязей, іх якасць і мадыфікацыі з безумоўнай перавагай духоўнай сферы з падкрэсленнем культурнага кампанента ў мове.

Значнай па сваёй інфармацыйнай глыбіні, актуальнасці і перспектыве выступае сувязь у навуковай парадыгме, скіраванай на лінгвістыку і сумежныя з ёй галіны, што запаўняюць прастору культурнай антрапалогіі і звязаны з імем вядомага славіста XIX стагоддзя, славака па паходжанні, Паўла Йозефа Шафарыка, які ўключыў беларускую і славацкую мовы ў агляд славянскіх моў, вылучыў у сваім вядомым народнапісе беларускі і славацкі народы. Даследчык з Беласточчыны М. Кандрацюк¹ указвае на сацыялінгвістычныя рэфлексіі на Беларусі Шафарыкавых прац, якія падтрымлівалі імкненне часткі інтэлігенцыі адраджэньцаў беларускую літаратурную мову. Лінгвістычныя ідэі, гіпотэзы этнагенезу, моўны гуманізм былі ўспрыняты і асэнсаваны: «Беларусаведчыя сюжэты ў працах імянітага славіста былі яшчэ ў пачатку нашага стагоддзя прааналізаваны Я. Ф. Карскім, найбуйнейшым спецыялістам па беларускай філалогіі»². Не толькі лінгвісты, але і шырэйшае кола беларускай інтэлігенцыі звярталіся ў той час і пазней да асобы і да спадчыны «абуджальніка славянства» «ў агульнай салідарнасці з нацыянальна адраджэнскім вопытам братэрскіх славянскіх народаў»³. Гэта Ф. Багушэвіч, М. Багдановіч, В. Ластоўскі, А. Луцкевіч, Я. Лёсік, Ядвігін Ш., імёны якіх сталі знакавымі ў беларускай культуры. З пералічаных тут асоб найбольшую ўвагу славакаў прыцягнуў М. Багдановіч, вершы якога асобнай кнігай пераклаў на славацкую мову Юрай Андрычык (Bahdanovič M. Nov. Bratislava, 1990). З ідэямі Шафарыка карэлююць, напрыклад, сацыялінгвістычныя заўвагі, акрэсленне геаграфічнага арэала пашырэння беларускай мовы, псіхалінгвістычныя назіранні Ф. Багушэвіча, сфармуляваныя ў публіцыстычнай прадмове да яго зборніка вершаў «Дудка беларуская».

Прычыну такога шматвектарнага ўздзеяння раскрываюць назіранні сучаснага славацкага лінгвіста Яна Горацкага наконт таго, што, паставіўшы перад сабой задачу шырокага апісання славянскіх моў, Шафарык вырашыў яе практычна, уключыўшы ў яго мовы, якія на той час не мелі літаратурнай наддыялектнай формы. «П. Й. Шафарык тут як надзейны крытэрыі выбірае народ. Ён зыходзіць з меркавання, што пэўная дыялектная сістэма паспяхова выкарыстоўваецца як культурны камунікатыўны сродак у рамках пэўнай этнічнай сукупнасці, менавіта пэўнага народа. Таму пры заўвагах пра члянэнне славянскіх моў ён будзе дзве таксаноміі: таксаномію народаў і таксаномію моў»⁴.

¹ Kondratiuk M. Język białoruski w pracach Pavla Jozefa Šafárika na tle sytuacji społeczno-politycznej Białorusi w 1-szej połowie XIX wieku // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Prešov; Martin, 1996. S. 247–251.

² Кавко А. К. Белороссика в трудах П. Й. Шафарика // Павел Йозеф Шафарик (К 200-летию со дня рождения). М., 1995. С. 51.

³ Тамсама.

⁴ Horecký J. Typológia slovanských jazykov a P. J. Šafárik // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Prešov; Martin, 1996. S. 200.

Такі падыход пацвярджаецца зваротам да фальклору як адметнай сферы культуры, у якой арганічна функцыянуе нацыянальная мова, адлюстраваная таксама і старажытнымі пісьмовымі помнікамі, і мовай мастацкай літаратуры. Збіранне і вывучэнне П. Ё. Шафарыкам у пачатку сваёй дзейнасці славацкіх народных песень з розных рэгіёнаў прывяло — «акрамя розных назіранняў этнаграфічна-эстэтычнай спецыфікі — да прамога кантакту з іх мовай і да высвятлення іх падабенства, а галоўнае, адрозненняў у моўнай форме песень, што належаць да розных абласцей славацкай моўнай тэрыторыі»⁵. Вышуканыя і выбраныя славістам беларускія матэрыялы публікаваліся ім (як, напрыклад, каштоўныя старажытныя пісьмовыя помнікі), захоўваліся ў архіве (як найбольш поўны з тэкстаў «Энеіды навыварат», выяўлены сучасным даследчыкам Г. Кісялёвым, або беларускія песні са зборніка З. Даленгі-Хадакоўскага і іншых крыніц), што актуалізуе, узмацняе і скіроўвае да сучаснасці беларуска-славацкія моўна-культурныя сувязі.

Моўна-культурную сувязь беларусаў і славакаў утварала і Шафарыкава гіпотэза этнагенезу беларусаў з вылучэннем этнонімаў *велеты* (*волаты*) і *будзіны*. Ідэя, звязаная з першым этнонімам, была падтрымана П. Шпілеўскім, М. Каспяровічам, В. Ластоўскім, які скіраваў яе ў сферу мастацкай культуры, уключыўшы ў канцэптuallyна-вобразную аснову свайго верша «На Радуніцу»⁶ — для вобразнага падкрэслення роднасці беларусаў з волатамі: «...Мы, — // даўлетных волатаў; // ў ярме змалеўшыя, — нашчадкі». Гіпотэзу, заснаваную на другім этноніме, крытыкаваў Р. Зянькевіч, што становіцца аб'ектам увагі сучасных беларускіх філолагаў⁷.

Навуковая парадыгма змяшчае і метадычны аспект сувязей, заснаваных на сінтэзаваных падыходах да матэрыялу, комплекснай метадыцы даследавання, тоеснасці яго крыніц і змястоўнасці навуковых інтэрпрэтацый, што злучаюць асобы сусветна вядомага славіста П. Ё. Шафарыка і заснавальніка беларускага мовазнаўства Я. Карскага.

Беларуская інтэлігенцыя асэнсоўвае духоўныя якасці славацкага славіста, найперш яго эмацыянальны патрыятызм, і ўключае гэту якасць у стэрэатып успрымання, які акрэсліваецца ў беларускай філалагічнай літаратуры. Напрыклад, Я. Янушкевіч, вяртаючыся да гістарычных крыніц, цытуе прамову П. Ё. Шафарыка на славянскім з'ездзе ў Празе (1848) з паказальнай заключнай фразай «Духоўная смерць — найгоршая смерць»⁸. Рэгулярнае ўзнаўленне імя знакамітага славака ў беларускіх навуковых працах

⁵ Bartko L. Pavol Jozef Šafárik a začiatky slovenskej dialektológie // Тамсама. С. 198.

⁶ Кавко А. К. Белоросика в трудах П. Ё. Шафарика. С. 55.

⁷ Бандарчык В. К., Чаквін І. У. Праблемы этнагенезу беларусаў у працах славянскіх вучоных. Мн., 1973. С. 15.

⁸ Янушкевіч Я. Я. Беларускі Дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Мн., 1991. С. 36.

сведчыць пра фарміраванне пэўнага яго вобраза ў беларускай моўна-культурнай парадыгме, у якім моўны фактар уплывае на недакладнасць або абагульненасць нацыянальна-культурнай ідэнтыфікацыі гэтай асобы. У беларускіх крыніцах існуюць супярэчлівыя характарыстыкі П. Й. Шафарыка: *дзеяч чэшскага і славацкага нацыянальнага руху*⁹, *чэхаславацкі славіст*¹⁰, *чэшскі славіст (вучоны)*¹¹, *чэшскі даследчык*¹² і найбольш блізкае да славацкай інтэрпрэтацыі *славак Шафарык*¹³.

Творча развіваючы адну з ідэй Шафарыка (наконт агульных этнонімаў як сведчання ранейшага адзінства этнічных груп славян), беларускі даследчык Г. Цыхун гаворыць, што яны (ідэі) «перажываюць свой рэнесанс у сучаснай навуцы»¹⁴. Параўнальнае і арэальнае мовазнаўства, звяртаючыся да беларускіх і славацкіх крыніц, спрыяе выяўленню ўласна моўных сувязей, якія фіксаваліся на розных моўных узроўнях і маюць досыць працяглую гісторыю¹⁵, хоць і не вызначаюцца інтэнсіўнасцю. Пры гэтым «поспехі славацкай лексікаграфіі ў апошні час і асабліва спробы інтэрпрэтацыі выяўленых ізаглас даюць некаторы матэрыял для параўнання з іншымі славянскімі мовамі ў арэальным плане»¹⁶. Арэальны аспект беларуска-славацкіх моўных сувязей рэалізаваны ў шэрагу артыкулаў і кандыдацкай дысертацыі, абароненай пад навуковым кіраўніцтвам Г. Цыхуна¹⁷.

У Беларусі інфармацыя пра асноўныя асаблівасці і гісторыю славацкай мовы пашыраецца на даведачныя выданні і навучальныя дапаможнікі. Прыкладам выступае энцыклапедыя «Беларуская мова» (пад рэд. А. Міхневіча. Мн., 1994), у якую ўключаны асобны артыкул «Славацкая мова». Яго аўтар І. Лучыц-Федарэц дае агляд усіх моўных узроўняў, прыводзіць беларуска-славацкія паралелі. Пры лінгваметадычнай інтэрпрэтацыі

⁹ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Мн., 1974. Т. 9. С. 309.

¹⁰ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1987. Т. 5. С. 564.

¹¹ Кісялёў Г. В. Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 1993. С. 344, 348.

¹² Бандарчык В. К., Малаш Л. А. Беларуская этнаграфія і фальклор у працах славянскіх вучоных эпохі рамантызму. Мн., 1973. С. 14.

¹³ Чарота І. А. Ідэя ўсеславянства (Літаратуры ў працэсах нацыянальнага самавызначэння) // Першацвет. 1994. № 1. С. 114.; Антропаў М. П. Славяназнаўства // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 507.

¹⁴ Цыхун Г. Беларусь у міжславянскіх сувязях (Гістарычна-моўная праблематыка) // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. S. 279.

¹⁵ Кісялёва Н. З гісторыі вывучэння беларуска-славацкіх моўных сувязей // Slavica Slovaca. 1997. Roč 32. № 1. С. 53–57.

¹⁶ Цыхун Г. Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. Мн., 1993. С. 18.

¹⁷ Кісялёва Н. Б. Арэальныя ўзаемасувязі славянскіх моў цэнтральнай зоны: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000; Яе ж. Беларуская-славацкія лексічныя сувязі ў арэалагічным аспекце // Веснік БДУ. Серыя 4. 1996. № 2. С. 68–71; Яе ж. Праблемы арэальна-тыпалагічнага даследавання беларуска-славацкіх лексічных сувязей // Беларуская лінгвістыка. 1997. Вып. 47. С. 84–89.

беларуска-славацкіх сувязей Б. Плотнікаў у вучэбным дапаможніку «Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў» (Мн., 1999) славацкі матэрыял выкарыстоўвае для аналізу агульнага і спецыфічнага пры параўнанні славянскіх моў з беларускай і ў асобным раздзеле «Асноўныя адрозненні беларускай мовы ад чэшскай і славацкай» (С. 72–75) — безумоўна, у меншым аб'ёме, чым чэшскі масіў ілюстрацый. Крыніцамі аўтару паслужылі працы Ё. Містрыка і Э. Пауліні.

Аktуалізуюць, пашыраюць і колькасна павялічваюць беларуска-славацкія сувязі навуковыя кантакты. Прыкладам плённага супрацоўніцтва выступалі беларускі мовазнаўца Ф. Янкоўскі (1918–1991) і славацкі мовазнаўца, чалавек надзвычай шырокай сферы зацікаўленасцей Э. Гашынец, артыкул пра якога змяшчае энцыклапедыя «Літаратура і мастацтва Беларусі» (аўтар Ф. Янкоўскі). Бібліяграфія прац славацкага рупліўца багатая па колькасці і тэматыцы, тычыцца беларуска-славацкіх сувязей у розных грамадскіх сферах¹⁸, пашырэння на Славакіі інфармацыі пра беларускую лінгваметодыку¹⁹. Пераклады беларускіх тэкстаў уключаны як практыкаванні ў напісаных Э. Гашынцом школьных падручнікі па славацкай мове. Навукоўца пераклаў творы беларускіх пісьменнікаў, змясціў звесткі пра 45 з іх у літаратурнай энцыклапедыі (Encyklopédia spisovateľov sveta. Zostaviteľ J. Juríček. Bratislava, 1987).

Плённае супрацоўніцтва з Беларускай акадэміяй навук наладзіў Я. Дорула, загадчык Славістычнага кабінета пры Славацкай акадэміі навук, які даследуе моўныя сувязі, вядзе значную асветніцкую дзейнасць, у тым ліку і на Беларусі²⁰.

Да беларускай тэматыкі звяртаюцца славацкія навуковыя і навукова-папулярныя часопісы²¹. Устойлівыя сувязі ў моўна-культурнай сферы фарміруе Летні семінар славацкай мовы і літаратуры Studia Academica Slovaca (SAS) пры універсітэце Каменскага ў Браціславе, нязменным кіраўніком якога 36 гадоў з'яўляецца прафесар Ё. Млацэк. У розныя часы навучэнцамі семінара былі прафесары А. Міхневіч, В. Рагойша, дацэнты І. Лучыц-

¹⁸ Gašinec E. K slovensko-bieloruským reláciám // Slovenské reflexie I. Bratislava, 1995. S. 31–36; Яго ж. Slovensko-bieloruské kultúrne, literárne jazykové, folklórne a politologické vzťahy (рукапіс); Яго ж. Slovensko a Bielorusko, slovenčina a bieluština // Slovenský národ. 1990. 22 decembra. S. 8.

¹⁹ Gašinec E. Podnety z didaktiky bieluštiny v «Narodnej asvete» // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1981. Roč. 28. № 1. S. 30–32; Яго ж. Pohľad do časopisu «Narodnaja asveta» // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1984. Roč. 30. № 5. S. 157–160; Яго ж. Poučenie z vyučovania bieluštiny // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1984. Roč. 31. № 1. S. 30–32 і інш.

²⁰ Doruľa J. Slovácy v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977; Яго ж. Несці сваю самабытнасць свету // Польша. 1998. № 11. С. 222–225.

²¹ Гл.: Palkovič K. Z bielušskej dialektológie // Slavica Slovaca. 1987. Roč. 22. № 3. S. 293–298; Ляшук В. З гісторыі культуры мовы на Беларусі // Slavica Slovaca. 1999. Roč. 34. № 1. S. 25–33.

Федарэц, М. Антропаў, Л. Собалева, цяперашнія кандыдаты навук Н. Кісялёва, М. Трус, пісьменнікі П. Макаль, Я. Каршукоў, студэнты філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта і інш. Прычым А. Міхневіч адначасова стаў і лектарам гэтых курсаў, выступіўшы з дакладам па канфрантацыі моў²². У праведзеным Школай беларусістыкі пры Белдзяржуніверсітэце (кіраўнік Л. Сямешка) — з улікам вопыту SAS’а — IV Летнім семінары беларускай мовы і культуры (1999) удзельнічалі супрацоўніца Славістычнага кабінета фразеолог М. Кошкава і мовазнаўца з Славацкай акадэміі навук Л. Кралік.

Новыя аспекты сувязей адкрыла дамова аб супрацоўніцтве паміж міністэрствамі адукацыі Беларусі і Славакіі, паводле яе ў 1996 г. з падтрымкай і дапамогай загадчыцы кафедры славістыкі дацэнта Ю. Дудашавай-Крышкавай у тагачасным філіяле Кошыцкага ўніверсітэта, які трохі пазней стаў самастойным Прэшаўскім ўніверсітэтам, распачала выкладаць беларускую мову студэнтам дацэнт В. Ляшук (аўтар гэтага артыкула), набыўшы магчымасць уключыцца ў славацкі кантэкст — вучыцца мове, бліжэй пазнаёміцца з гісторыяй, літаратурай, культурным жыццём. На кафедры славістыкі працуе руплівы бібліёграф беларускіх матэрыялаў Ё. Шэлепец, праца якога апублікавана Дзяржаўнай навуковай бібліятэкай у Прэшаве²³.

Беларускі практыкум (lektorat) цяпер працягвае весці В. Маслоўскі, і пачала ў Банскай Быстрыцы Н. Кісялёва. Да беларускай тэматыкі і моўных сувязей звярнуліся і выкладчыкі Прэшаўскага ўніверсітэта²⁴, на Беларусі яны пашыраюць веды пра славацкую мову²⁵. Развіццю навуковага супрацоўніцтва ў сферы моўна-культурных сувязей спрыяе зацікаўленасць адміністрацыі Прэшаўскага ўніверсітэта: кафедра славістыкі пры падтрымцы Літаратурнага фонду Славацкай рэспублікі ў Браціславе правяла міжнародную навуковую канферэнцыю «Славацка-беларускія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі» (Прэшаў, 20–21 верасня 2000 г.). Доклады беларускіх і славацкіх даследчыкаў адлюстравалі шырыню патэнцыяльных сфер сумеснай дзейнасці — не толькі пераклад (М. Кенька

²² Michnevčí A. Konfrontácia slovenčiny s bieloruštinou // *Studia Academica Slovaca* 8. Prednášky XV letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, 1979. S. 216–226.

²³ Šelepec J. Beloruská literatúra na Slovensku po r. 1945.: R. 1. Prešov, 1999; R. 2. Prešov, 2000.

²⁴ Dudášová-Kriššáková J. Fonologický systém bieloruštiny a slovenčiny z typologického hľadiska // *Мова – Літаратура – Культура: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1999. Ч. 1. С. 40–42; Бартка Л. Беларусістыка на філасофскім факультэце Прэшаўскага ўніверсітэта ў Прэшаве // *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1998. С. 291–293; Яго ж. Bielorusistika na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove // *Slavica Slovaca*. 1998. Roč. 35. № 2. S. 149–152.

²⁵ Bartko L. K problematike štruktúrnej dynamiky spisovnej a narečovej formy jazyka (na materiale slovenského jazyka) // *Мова – Літаратура – Культура: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1999. Ч. 1. С. 149–152.

«Мастацкі пераклад са славацкай мовы на беларускую» і Г. Валцарава-Бацігалава «Пераклад беларускай літаратуры на славацкую мову»), літаратура (П. Васючэнка «Славацкая і беларуская літаратура ў кантэксце еўрапейскага сімвалізму»), але і фальклор (В. Ляшук «Беларуска-славацкія моўныя паралелі ў народных казках»), гісторыя мовы (Н. Кісялёва «Супадзенне гістарычнага лёсу і моўнае падабенства славакаў і беларусаў»), лінгваметодыка мовы як замежнай (В. Маслоўскі «Беларусазнаўства як элемент краіназнаўства ў выкладанні беларускай мовы і літаратуры замежным студэнтам»), культура (М. Трус «Людміла Краскоўская на ўкраінска-беларуска-славацкім культурным памежжы», М. Мушынка «Забыты беларускі навуковец Іван Краскоўскі (1880–1955) і Славакія»), гісторыя (З. Яцкевіч «Дакументы па гісторыі Прэшава ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі», Й. Шэлепец «З гісторыі вывучэння беларускай мовы і літаратуры ў Славакіі»). Значнае месца было нададзена параўнальным даследаванням моўных сістэм — фаналагічным сістэмам беларускай і славацкай моў (Ю. Дудашава-Крышакава), граматыцы (З. Мішкавіцава), дыялекталогіі (Л. Бартка). Тэмай П. Кашы стаў падарожны дзённік славацкага пастара Крмана, дзе апісваецца Беларусь XVIII ст., вядомы ў нас²⁶, але яшчэ не перакладзены на беларускую мову.

І ў сферы перакладу трэба адзначыць актывізацыю моўна-культурных сувязей, пра што сведчаць публікацыі твораў сучаснай літаратуры — у часопісе «Польмя» (1998. № 11) і часопісе «*Revue svetovej literatúry*» (2000. № 1).

Такім чынам, сучасныя беларуска-славацкія моўна-культурныя сувязі працягваюць у паглыбленым і пашыраным выглядзе²⁷ гістарычныя традыцыі, закладзеныя на пачатковым этапе развіцця славістыкі выдатным славацкім вучоным Паўлам Йозефам Шафарыкам.

²⁶ Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі праз Беларусь. Мн., 1980. С. 21.

²⁷ Гл. таксама: Кісялёва Н. *Albaruthenica Slovaca* // Кантакты і дыялогі. 2000. № 3. С. 20–21.

Васіль Старычонок (Мінск)

ПЕРШЫ СЛОЎНІК МЕТАФАР БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ

Метафара, якая адносіцца да універсальных феноменаў семантыкі, у той ці іншай ступені з’яўляецца аб’ектам даследавання псіхалогіі, логікі, гнасеалогіі, стылістыкі, літаратуразнаўства, лінгвістыкі, тэорыі штучнага інтэлекту і іншых навук. Ёй прысвечана вялікая колькасць навуковых прац, у якіх з розных пунктаў погляду (традыцыйнага, фармальна-лагічнага, структурнага, псіха-лінгвістычнага, сацыялагічнага, стылістычнага і інш.) разглядаецца гэты складаны семантычны феномен¹.

Вывучэнне метафары з пункту гледжання лінгвістыкі можна лічыць традыцыйным, але далёка не традыцыйнае яе лексікаграфічнае апісанне. Неабходнасць стварэння беларускага слоўніка метафар не выклікае сумненняў, бо ён з’явіцца не толькі дэманстрацыяй магчымых кірункаўсэнсавага развіцця лексічнага складу мовы, але і своеасаблівым паказчыкам менталітэту беларускага народа, яго самаідэнтыфікацыі ў адносінах да прыроды, грамадства, культуры, асновай для пабудовы мадэлі светапогляду носьбітаў мовы.

Пры складанні слоўніка метафар у беларускай і іншых мовах даследчыкі сутыкаюцца не толькі з цяжкасцю збору фактычных матэрыялаў, але найперш з адсутнасцю выразных прынцыпаў укладання такога роду тэзаўрусаў. Невялікія спробы падобных слоўнікаў² заснаваныя на ідэаграфічных (тэматычных), а не алфавітных прынцыпах, у выніку чаго слоўнікі нагадваюць класіфікацыйныя канкардансы, фрагменты манаграфій ці семантычных абагульненняў і не дазваляюць паказаць семантычнае развіццё кожнага канкрэтнага слова.

У працэсе складання слоўніка метафар беларускай мовы ўлічваліся як алфавітны, так ісэнсава-тэматычны прынцыпы. У адпаведнасці з кірункам метафарызацыі вылучаюцца 11 асноўных тыпаў метафар.

1. Вонкава-падабенчыя метафары. Накіраванасць метафарычнай асацыятыўнасці гэтага тыпу не строга акрэслена, яна з’яўляецца даволі неаднастайнай, бо адлюстроўвае шырокі спектр падабенстваў прадметаў і з’яваў аб’ектыўнай рэчаіснасці. У працэсе метафарызацыі могуць актуалізавацца такія бакі гэтага спектра, як выпукласць, акругласць, дугападобнасць, кручкаватасць, узгорыстасць, вышыня, даўжыня, развілістасць, здвоенасць,

¹ Гл.: Старычонок В. Дз. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў). Мн., 1997. С. 30–105.

² Гл., напрыклад: Баранов А. Н., Караулов Ю. Русская политическая метафора (материалы к словарю). М., 1991; Павлович Н. В. Словарь русских поэтических образов. М., 1996.

кучнасць, рашотчатасць, востраканцовасць, крыжападобнасць, чубатасць і інш.: *Рачулка загінаецца ў луці, у абаранкі, у затоці* (З. Бядуля). *І тады прыйшлі паважна хмары — айсбергі падсонечных вышынь* (П. Панчанка). *Акраец пачырванелага сонца ўжо ледзь віднеўся з-за вежы* (П. Броўка). *Мне ўсміхаўся краж Казбека, Барадой махаў Эльбрус* (П. Пруднікаў). *А дзераза ўжо казыча вусамі* Кволя травы ніцыя (У. Паўлаў). *Пад столлю тлее электрычная цьмяная груша* (Я. Брыль). *Ляжаць разбітыя шклянкі і чайнік дзюбаю ўніз* (Х. Гурыновіч). *Над комінам давіваліся рэдкія касмылі дыму* (І. Кірэйчык). *Пад сузор'ем рабінных маніст Я сустрэну цябе выпадкова* (К. Камейша). *Кусты агавы на сухой камяністай глебе выставілі наперад свае калочы мячы* (В. Вольскі).

2. Прасторавыя метафары. Асновай для метафарычных пераносаў гэтага кірунку служыць размяшчэнне элементаў аб'ектыўнай рэчаіснасці ў канкрэтных прасторавых каардынатах: зверху, знізу, спераду, збоку, усярэдзіне, у вугле і інш.: *Луг над празрыстай сінявой абрус паслаў зялёны* (В. Матэвушаў). *Традыцыя — сувязь, доўга «замыканне»: для яе абавязковыя два цэнтры адліку, два асяродкі творчасці* (А. Разанаў). *І толькі макаўкі парэчак Тырчаць з імклівае вады* (С. Грахоўскі). *Белая зімовая вопратка зямлі* (К. Крапіва).

3. Часавыя метафары. Пераносныя лексіка-семантычныя варыянты (ЛСВ) гэтага тыпу ў сваёй большасці звязаныя з парамі года (вясной, зімой, летам, восенню) і часам сутак і інш.: *Я ў зімовы вечар прыгадаю зноў маёй вясны гарачыя далоні* (А. Вольскі). *Па дарозе шапкамі махалі клёны, а дарога лёгка несла нашы леты* (А. Вялюгін). *За крокам крок. І дзень за днём. Усход жыцця. Жыцця змярканне. Нас паліць стоеным агнём Вялікай страты прадчуванне* (Л. Дайнека).

4. Функцыянальныя метафары. Па аднолькавых (ці падобных) функцыях у адзін рад аб'ядноўваюцца самыя разнастайныя рэаліі, не падобныя ў многіх выпадках як па вонкавым выглядзе, так і па канструкцыйных асаблівасцях: *Робіць ластаўка віраж, дух захоплівае аж* (Х. Гурыновіч). *Не хацелася думкамі рынаць у тое, што было за бар'ерам часу* (Р. Сабаленка). *Я застаўся жывым балазе У абдымках начы небяспечнай* (П. Пруднікаў). *Паспрабуй пражыць сваю маладосць без душэўных бур і трывог* (М. Гроднеў). *У зале выбух воплескаў, як шквал* (А. Александровіч). *Жыві, любі, адчуць спяшы Вясны кіпенне...* (С. Каробкіна).

5. Гукавыя метафары. У кола гукавых пераасэнсаванняў звычайна ўключаюцца субстантывы са значэннем «гукі музычных інструментаў», «гукі жывёл, птушак», «чалавечыя гукі»: *А дзе мая празрыстая крыніца? Дзе ціхая мелодыя лясоў?* (Я. Янішчыц). *У той дзень на станцыі было многа плачу, слёз, жаночых літанняў* (І. Навуменка). *Шэпча, здаецца, там з коласам колас: Нудна нам слухаці восені голас* (Я. Купала). *І ў дружны хор ішчаслівы зліваецца ішчылней і гоман хваль шумлівых, і звонкі смех дзяцей* (П. Глеб-ка). *Гром воплескаў абудзіў залу* (М. Філіповіч).

б. Якасняя метафары. Спіс прымет і якасцей, пакладзеных у аснову такія пераасэнсаванняў, настолькі вялізны, наколькі бясконцай з’яўляецца колькасць аспектаў, з пункту гледжання якіх можна ахарактарызаваць прадмет. Гэта колеравыя, смакавыя якасці, кансістэнцыя, інгрэдыентны склад, фізічныя, узроставыя асаблівасці і інш.: *Адзвоніць асенняя медзь — Як цяжка назад азірацца* (В. Зуёнак). *Былі і ў мяне дні, загорнутыя ў шоўк і высланыя акасамітам* (Л. Дранько-Майсюк). *Люблю сцюдзёныя азёры І залаты блакіт нябёс* (Э. Валасевіч). *Яна [Джулія] утрапёна ўзіралася ўніз, у дымнае месіва туману, сярод якога, здалося, мільганулі чалавечыя цені* (В. Быкаў). *З краю затору варушылася, шасцела ледзяная каша* (Т. Хадкевіч). *Асноўнай рысаю яе характару была мяккасць* (Л. Арабей). *О, яд і атрута слоў! О, як яны раняць і паляць!* (Х. Чэрня). *Адплываюць бурна вёсны, леты у нямяую глыбіню вякоў* (М. Смагаровіч).

7. Квантытатывыя метафары. Такія метафары заснаваны на колькасным падабенстве пэўных прадметаў і з’яваў рэчаіснасці, якое можа быць больш-менш акрэсленым ці неакрэсленым, прыблізным: *А над дамамі — ляс тэлевізійных антэн* (С. Грахоўскі). *Тут пад воблачкам тытунёвым Мора спрэчак пра час, пра нас* (К. Камейша). *Паэзія — яна праменяў кужаль, пацуюць усхваляваны акіян* (Э. Валасевіч). *Пасля дажджу з ардой вясковаю Не бегаў я ручай прудзіць, Баяўся ў неба васільковае Нагамі босымі ступіць* (Х. Чэрня). *Над горадам узнятыя аблогі галубоў* (А. Вялюгін). *Град рэпрэсій не спыняўся* (М. Біч). *Калі каханне — надзей лавіна, Яго не ўтоіш і пад замком* (Н. Чарнушэвіч).

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць метафары, узнікшыя на аснове пераасэнсаванняў зыходных ЛСВ па памерах, велічыні. Шкала сэнсавых канкрэтызатараў гэтых памераў уключае ў сябе два даволі невыразныя вызначальнікі: «што-небудзь малое» і «што-небудзь вялікае»: *Маленькая крупітка сардэчнай цеплыні* (А. Савіцкі). *Васіль Іванавіч памкнуўся быў пярэчыць ёй, хацеў нават сурова перапыніць гэтую маляўку* (М. Лынькоў). *І мыслі раптам скаканулі У багны часаў і прастораў, Бо ім няма граніц, запораў* (Я. Колас).

8. Анімістычныя метафары. Зыходнай базай для ўтварэння анімістычных метафар служаць назвы жывёл, сельскагаспадарчых прылад працы, прадметаў побыту, транспартных сродкаў і вупражы, збудаванняў, адзення і абутку, дрэў, раслін, прадуктаў харчавання і інш.: *Ёсць талентаў багата ў народзе, Ды росту іх часам шкодзяць — калуны!* (Э. Валасевіч). *Пастух Пецька Бурбалка — кісель і плакса з вечна вільготным чырвоным носам* (А. Васілевіч). *Мы гэтых шлюбаў многа знаем: На кветках жэняцца карчы, І тым карчам мы спачуваем, Але не можам памагчы* (Н. Гілевіч). *«А вы, мімазы, — звярнуўся Ралан да дзяўчат, — не жадаеце банкет?»* (І. Грамовіч). *Жук — булава, ды стары хадовы чалавек, — ім без суда не абдыешся* (Я. Брыль). *У Жарстака было сем сыноў, і чацвёрта з іх такія ж дубы, як і бацька* (Я. Колас).

Найбольш шырокімі асацыятыўнымі сувязямі характарызуюцца зоамарфізмы — пераносы, якія ажыццяўляюцца па лініі «жывёла → чалавек». Крыніцай матывацыі зоамарфізмаў з’яўляюцца заонімы (назвы жывёл), арнітонімы (назвы птушак), іхтыёнімы (назвы рыбаў), інсектонімы (назвы насякомых) і герпетонімы (назвы паўзуноў і земнаводных). Зоамарфізмы не столькі называюць чалавека, колькі вобразна, экспрэсіўна, ацэначна характарызуюць яго. Ядзернымі сярод зоамарфізмаў лічацца пераўтварэнні па падабенстве ўнутраных прымет і якасцей (па псіхічным складзе, разумовых здольнасцях, маральна-валявых, сацыяльна-камунікатыўных якасцях). У гэтым разе рэальныя ці ўяўныя адмоўныя якасці, што прыпісваюцца чалавеку, характарызуюцца шляхам аналогіі з адпаведнымі якасцямі жывёл. Гэта могуць быць абмежаванасць, неразумнасць, някемлівасць (*баран, асёл, ішак, авечка, варона*), злосць, каварства (*гадзюка, змяя, яхідна, выдра*), прагнасць, жорсткасць (*шакал, звер*), неахайнасць (*свіння*), хітрасць, ліслінасць (*ліса, жук*), мізэрнасць, нікчэмнасць (*гніда, чарвяк*), балбатлівасць, языкастасць (*сарока, сакатуха*) і інш. У аснову пераасэнсаванняў, якія датычаць паводзін чалавека, яго маралі, стаўлення да іншых людзей, звычайна кладуцца такія прыметы, як гультайства, лодарнічанне (*труцень*), высакамернасць, пагардлівасць, ганарыстасць (*пава*), працавітасць (*вол, конь, пчала, мурашка*) і інш. Характарыстыка чалавека можа ажыццяўляцца і па вонкавым падабенстве жывёл і людзей: «*А ты дзе быў, карова ты? Чаго глядзеў?*» — *накінуўся на Андрэя п’яны Антось* (Я. Колас). «*Ды я ледзь пазнаў цябе, мядзведзь ты гэтакі*» (П. Кавалёў).

9. Антрапамарфічныя метафары. Гэта адваротная разнавіднасць анімістычных метафар. Пераасэнсаванні ажыццяўляюцца ў кірунку ад чалавека да розных прылад працы, прыстасаванняў, посуду, раслін, ежы і інш.: *А дзяўчаты — агонь* (У. Корбан). *Ты бачыў, як шугае бура, А дуб не хіліць галавы, Стаіць крапак сярод суседзяў, Як непакісны вартавы* (П. Прануза). *А хваля — мяккая гарэза. Пад кручу да старога [каменя] лезе, нібы равесніца яго* (Ю. Свірка).

10. Саматычныя метафары. Пераасэнсаванні гэтага тыпу ажыццяўляюцца ў кірунку «частка цела жывёл і чалавечага арганізма → розныя прылады працы і вытворчасці, тэхнічныя прыстасаванні»: *Разлівае зялёны чай чайнік з забінтаваным носам* (Р. Барадулін). *Агдадалі бароды Студні да самай вады* (У. Скарынкін). *Наверсе стары Тодарчык ці сама Волька Янкава кідаюць снапы ў барабан — у чорную ляпу малатарні* (І. Пташнікаў). *Яго цягнула... глянуць у сталёвыя зубы барабана, узяць на пробу некалькі каласкоў саломы* (К. Крапіва).

11. Індывідуальна-аўтарскія метафары. Крытэрыем вылучэння гэтага тыпу метафар з’яўляецца не кірунак метафарызацыі, а адсутнасць фіксацыі пераносных ЛСВ у тлумачальных слоўніках. Такія метафары дзеляцца на два асноўныя падтыпы:

1. Метафары, якія развіваюцца па рэгулярных мадэлях і ў большасці выпадкаў з'яўляюцца маўленчымі, не замацаванымі моўнай практыкай: *Падасінавікаў у чырвоных берэтах Пад старою асінай знайшоў* (М. Танк). *А ластаўчына асамбляе, Сабраўшыся ў далёкі шлях, Як знакі нотныя, чарнее На срэбнаспеўных правадах* (В. Лужкоўскі). *Воч у нябёс — як вішань* (М. Баравік). *Раптам — апякло дыханне, заханіў вулкан жыцця: на дваіх — адно каханне, вось і бездань пачуцця!* (С. Давідовіч). Пры вызначэнні тыпу гэтых метафар, як правіла, прыводзяцца два паказчыкі: указваецца, што гэта метафара індывідуальна-аўтарская, а ў дужках — тып кірунку метафарызацыі. Напрыклад: АБНОВА тып 11 (2). Абноўка → □ Вясенняе пакрыва зямлі. *О зямля! Ты ўся ў абновах! Ты ў мільёнаў звачокаў звоніш...* (Н. Гілевіч). ЛОКАЦЬ тып 11 (1). Месца згібу рукі → □ Тое, што па форме нагадвае локаць. *Востры локаць выраю — востры боль* (Р. Барадулін).

2. Індывідуальна-аўтарскія метафары, кірунак развіцця якіх не ўкладваецца ў межы пэўных тыпаў і падтыпаў. Значэнне такіх метафар часцей за ўсё раскрываецца ў кантэкставай сітуацыі, дзе важную ролю адыгрывае характар спалучальнасці слоў (звычайна нестандартны) і семантычная напоўненасць кожнага слова: *Я бягу па агрызках дарог* (П. Панчанка). *Стогнуць дарог маіх чорныя вены* (К. Камейша). *Старажытных соснаў веча* (Я. Янішчыц). *Збіваліся ў гурбу гадзіны На зрушаным цыферблаце* (Л. Дранько-Майсюк). *Табе даводзіцца брысці ледавікамі гора* (Н. Мацяш). *Дзюба сквапнага бяссоння Наклюецца майго сэрца* (С. Каробкіна). *І чарсцее душа ад карозіі безадказных, бяздумных слоў* (В. Вітка). У слоўніку да гэтых метафар не прыводзяцца дэфініцыі, што дазваляе самім чытачам акрэсліць гэта метафарычнае значэнне і яго магчымыя семантычныя нюансы (тым самым не навязваецца пэўны вобраз, сімвал і інш.). У слоўнікавым артыкуле пасля ўказання зыходнага значэння полісеманта прыводзіцца вузкая ці шырокая кантэкставая сітуацыя, у якой рэалізуецца метафарычны ЛСВ. Напрыклад: МАТЫЛЬ тып 11. Матылёк → ■ *Бяжмарны матыль успаміну жалобу на крылы надзеў* (В. Тарас). МАЛАДЗІК тып 11. Месяц у першай квадра → ■ *Маладзёк маленства бліснуў. Хлопцы слухаюць расказ Пра такі, здаецца, блізкі І такі далёкі час* (М. Маляўка). ЛОЎЖ тып 11. Куча сухога галля → ■ *Спалю сваіх трывог лаўжы* (В. Гардзеі).

Артыкулы ў слоўніку метафар беларускай мовы будуць размяшчацца ў алфавітным парадку. У структуру слоўнікавых артыкулаў плануецца ўключыць наступныя часткі: а) загаловачнае слова з указаннем індэкса (а пры наяўнасці розных метафарычных значэнняў — індэксаў) тыпу метафары; б) дэфініцыя зыходнага значэння полісеманта; в) тлумачэнне метафарычных ЛСВ (акрамя падтыпу індывідуальна-аўтарскіх метафар); г) экзэмпліфікацыя — ілюстрацыя ўжывання метафары ў творах беларускіх пісьменнікаў і перыядычных выданнях; д) стылістычныя паметы (пры наяўнасці стылістычнай

маркіраванасці); е) памяншальна-ласкальныя формы (пры іх наяўнасці). Напрыклад, структура слоўнікавага артыкула полісеманта *акіян* мае наступны выгляд:

АКІЯН тып 8; 15.

Водная прастора паміж мацерыкамі → 1. Што-небудзь неабсяжнае, неабдымнае, нязмерная маса чаго-небудзь. *І будзе, як гэтае мора, шумець акіян збажыны* (М. Смагаровіч). *Я многа бачыў слаўных гарадоў, дзе ў акіяне паркаў і садоў высокія зялёныя тунелі, вясёлыя аркады з руж і хмелю* (П. Панчанка). *Я — маленькі чалавек, кропля ў людскім акіяне* (І. Шамякін). *Спраў вялікіх малая драбніца ўліваецца чыстай крыніцай у работы людской акіян*. (Я. Непачаловіч). *Паэзія — яна праменяў кужаль, пачуццяў усхваляваны акіян* (Э. Валасевіч). → 2. ■ *Але ў маёй крыві, хоць хворасць гне мой стан, — яшчэ на ўсё шуміць юнацкі акіян* (Ю. Таўбін). *Сябе ў акіяне вятроў Мацнейшай, чым ёсць, адчуваю* (М. Гудкова). *За акіянам нематы, за тры вякі да нашай эры, у туманах паганскай веры цяпер, здаецца, ты* (Р. Барадулін).

Першы слоўнік метафар беларускай мовы будзе ўключачь толькі субстантыўную лексіку. У перспектыве — праца па ўкладанні аналагічных слоўнікаў дзеяслоўнай і прыметнікавай лексікі, якія ў сукупнасці з'являцца своеасаблівым паказчыкам менталітэту беларускага народа, яго самабытнасці, а таксама асаблівасцей нацыянальнай мадэлі светаўспрымання.

Любоў Кунцэвіч (Мінск)

АБ ДАСЛЕДАВАННІ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ НАМЕНКЛАТУРЫ

Даследаванне беларускай народнай тэрміналогіі і наменклатуры мае багатую і працяглую традыцыю. Яшчэ ў пачатку XIX ст. у «Трудах общества любителей российской словесности» былі апублікаваны невялікія падборкі і слоўнічкі на 50–200 слоў, дзе побач з рускай народнай лексікай падаваліся і беларускія лексічныя матэрыялы. У канцы XIX ст. апублікаваны такія вядомыя працы, як «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча (1870), даследаванні М. Федароўскага «Lud Białoruski na Rusi Litewskiej» (1827), К. Чалоўскага «Опыт описания Могилевской губернии» (1882), М. Аненкава «Ботанический словарь» (1878) і іншыя працы, у якіх была зафіксавана і беларуская народная наменклатура.

Збор і класіфікацыя матэрыялаў, якія называюць пэўныя з'явы, прадметы, асоб, расліны, жывёл, былі распачаты ў 20-я гады XX ст. па праграме Інстытута беларускай культуры. Гэта быў перыяд вялікай працы,

планамернай і стыхійнай, па вывучэнню лексічных багаццяў народных гаворак. Многае з сабранага ў той час страчана, але нават тое, што ўдалося захаваць і апублікаваць, мае сёння неацэннае значэнне. Гэта датычыцца «Віцебскага краёвага слоўніка» (1927) М. І. Каспяровіча, «Краёвага слоўніка Чэрвеньшчыны» (1929) М. В. Шатэрніка, «Краёвага слоўніка ўсходняй Магілёўшчыны» (1970) І. К. Бялькевіча і інш.

Новы этап у даследаванні лексікі беларускіх народных гаворак пачаўся ў пасляваенны час. Каардынацыйным цэнтрам дыялекталагічнай работы ў рэспубліцы стаў Інстытут мовазнаўства Акадэміі навук. З 1948 г. была разгорнута праца па збору дыялектных матэрыялаў для «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», які быў апублікаваны ў 1963 г. Вельмі значны матэрыял сабраны для «Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа» і «Лінгвістычнага атласа Еўропы» — двух міжнародных праектаў, у якіх непасрэдна ўдзел бяруць і дыялектолагі Інстытута мовазнаўства. Трэці выпуск «Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа» — «Раслінны свет» — падрыхтаваны Беларускай нацыянальнай камісіяй і ў 2000 г. апублікаваны. У гэтай працы прадстаўлена батанічная народная наменклатура шэрагу славянскіх моў (беларускай, рускай, украінскай, польскай, чэшскай, славацкай, македонскай, лужыцкай, харвацкай і інш.). Карты выпуску раскрываюць і паказваюць адносіны паміж назвамі ў дыялектах славянскіх моў на розных моўных узроўнях. Гэта перш за ўсё лексічныя ўзаемасувязі і адрозненні, лексіка-марфалагічныя і словаўтваральныя адносіны, раскрыццё ў назвах іх «унутранага зместу» і г. д.

У 1993–1998 гг. апублікаваны пяцітомны «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак», у якім адлюстравана беларуская народная наменклатура, звязаная з флорай і фаунай Беларусі, з жыццядзейнасцю чалавека, з духоўнай і матэрыяльнай культурай. Атлас стане каштоўнай крыніцай пры распрацоўцы праблем беларускай лінгвістычнай геаграфіі, даследаванні дыялектнай лексікі. Яго матэрыялы будуць цікавымі не толькі для моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографіаў, археолагаў.

Значная колькасць наменклатурнай лексікі змешчана ў пяцітомным «Тураўскім слоўніку», пяцітомным «Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча», у шматлікіх слоўніках Г. Ф. Юрчанкі, Т. Ф. Сцяшковіч, Ф. М. Янкоўскага, Е. С. Мяцельскай і Я. М. Камароўскага і многіх іншых даследчыкаў беларускіх народных гаворак. Не абыходзілі лексіку народных гаворак таксама заолігі, батанікі, этнографы. Рэгіянальныя назвы жывёл, раслін, птушак, рыб, насякомых прыводзяцца ў «Энцыклапедыі прыроды Беларусі», у навуковых даведніках пра жывёл, расліны, насякомых, грыбы і інш.

Доўгі час дыялектолагі займаліся толькі фіксацыяй і класіфікацыяй сабраных лексічных матэрыялаў. І гэта было неабходна, бо з кожным годам адбываецца разбурэнне гаворак, іх носьбітамі з’яўляюцца людзі сталага ўзросту, і таму вельмі важна зафіксаваць тыя з’явы, якія ў хуткім часе могуць знікнуць бяследна.

У апошнія дзесяцігоддзі з’явіліся тэарэтычныя працы па гэтай праблематыцы (падрыхтаваны кандыдацкія дысертацыі К. М. Панюціч, П. А. Міхайлава, Т. А. Грачыхі, В. Дз. Астрэйкі, Л. В. Леванцэвіч і іншых даследчыкаў, звязаныя з вывучэннем беларускай народнай наменклатуры), апублікавана манаграфія супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі «Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет» (1995), у якой зроблена першая спроба асэнсавання і вывучэння лінгвістычных карт Лексічнага атласа, падрыхтавана да друку манаграфія «Лексічныя ландшафты Беларусі. Раслінны свет», рыхтуюцца іншыя даследаванні, прысвечаныя вывучэнню беларускай народнай наменклатуры.

Цяпер у аддзеле дыялекталогіі распачата комплекснае даследаванне беларускай народнай тэрміналогіі і наменклатуры, якая звязана з матэрыяльнай і духоўнай культурай народа, традыцыйнымі заняткамі насельніцтва, вытворчасцю, флорай і фаунай Беларусі. У рамках гэтага даследавання прадугледжваецца стварэнне серыі прадметна-тэматычных слоўнікаў (плануецца апублікаваць 10 выпускаў) і шэрагу манаграфічных прац. Даследаванне накіравана на тое, каб выявіць адзначаную лексіку ў найбольш поўным сістэмным складзе і стварыць неабходную базу для вывучэння шляхоў яе фарміравання ў беларускіх народных гаворках, характару яе ўнутрымоўнага становішча. Праца будзе мець вялікае практычнае значэнне для распрацоўкі і ўдасканалення беларускай навуковай тэрміналогіі і наменклатуры.

У 1999 годзе апублікаваны першы выпуск з запланаваанай серыі слоўнікаў — «Жывёльны свет», у якім адлюстравана лексіка, звязаная з характарыстыкай і жыццядзейнасцю розных жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых істот. Лексічны матэрыял у слоўніку згрупаваны па тэмах «Дзікая і свойская жывёла», «Дзікія і свойскія птушкі», «Паўзуны і земнаводныя», «Насякомыя і ніжэйшыя», «Рыба і рак» і інш. У адным слоўнікавым артыкуле падаюцца побач з літаратурнай назвай усе дыялектныя варыянты, выбраныя з розных лексікаграфічных крыніц, а таксама зафіксаваныя ў час дыялекталагічных экспедыцый, пазначаецца геаграфія іх пашырэння. Напрыклад: *ша́шаль* м. — агульн. (СПЗБ, ТС, Мат. Гродз., Мат. апыт.), *ша́шань* м. — Люб. (СПЗБ), *ша́шун* м. — Петр. (Шаталава), *шы́ццок* м. — Лід. (Сцяш-ковіч), *чыльчак* м. — Люб., Жытк. (ТС, ЖС), *шы́льгіна* ж. — Стол. (ТС), *шы́льнега* м. — Стол. (ТС), *шы́льнік*, *шы́льняк* м. — Жытк. (ТС), *шы́льпак* м., *шыльчак* м. — Стол. (ТС), *швед* м. — Чэрв., Касц. (Мат. Маг., Каспяровіч).

Падрыхтаваны другі выпуск слоўніка — «Раслінны свет», у якім змешчаны беларускія народныя назвы розных дрэў, кустарнікаў, ягад, траў, грыбоў, а таксама наменклатурныя назвы, звязаныя з жыццядзейнасцю раслін. Матэрыял у слоўніку пададзены, як і ў папярэднім выпуску. Слоўнік «Раслінны свет» будзе карысным дапаможнікам для далейшага даследавання беларускай батанічнай наменклатуры.

З 2001 года запланавана падрыхтоўка 3-га выпуску слоўніка «Чалавек». У адрозненне ад двух папярэдніх выпускаў гэта будзе значна большая па

аб'ёму праца, бо ў яе будзе ўключана эмацыянальна-экспрэсіўная і ацэначная лексіка — вельмі багаты і пакуль недастаткова распрацаваны пласт слоўнікавага складу беларускіх народных гаворак.

У слоўнік мяркуецца ўключыць лексіку, звязаную з псіхічнымі і фізічнымі характарыстыкамі чалавека, яго паводзінамі, а таксама лексіку, якая характарызуе чалавека як грамадскага дзеяча, вызначае род яго заняткаў, сацыяльнае становішча і г. д.

Паралельна са слоўнікам плануецца падрыхтоўка калектыўнай мануграфіі, прысвечанай праблемам тэматычнай класіфікацыі і ўпарадкавання лексікі, фарміравання тэматычных груп, метадалогіі ідэаграфічнага апісання дыялектных назваў, аналізу іх паходжання.

У час распрацоўкі гэтай тэмы ўзніклі пэўныя цяжкасці пры размежаванні тэрміналогіі і наменклатуры. За аснову пры размежаванні гэтых паняццяў былі ўзяты палажэнні, даволі грунтоўна распрацаваныя беларускімі моваведамі ў працы «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы». Да тэрміналогіі былі далучаны толькі «словы (або словазлучэнні), якія абазначаюць спецыяльныя паняцці са сферы навукі, культуры, вытворчасці і заключаюць у сабе дакладныя азначэнні (дэфініцыі) гэтага паняцця»¹. «У адрозненне ад тэрмінаў, якія перадаюць сутнасць адпаведных навуковых паняццяў, наменклатурныя назвы толькі абазначаюць канкрэтныя аб'екты вывучэння розных галін вытворчасці ці навукі»². Пад наменклатурай мы разумеем сукупнасць назваў, якія ўжываюцца ў розных галінах вытворчасці, навукі і г. д. Часта пры распісванні лексікаграфічных матэрыялаў узнікаюць сумненні ў правільнасці значэння той ці іншай наменклатурнай назвы, якая падаецца або зусім без кантэксту, або ў кароткім сказе, з якога нельга дакладна вызначыць, пра якую расліну, або ў яву ці прадмет ідзе гутарка. Напрыклад: *Бородай* м. Караністая расліна (Тураўскі слоўнік, т. 1). *Гарда* ж. Чароўнае зелле (СПЗБ, т. 1). Для ўдакладнення значэння назваў патрэбны шырокі кантэкст. З 2001 года ў аддзеле дыялекталогіі плануецца распачаць работу, звязаную не з фіксацыяй асобных слоў, а з запісам тэкстаў, якія можна было б выкарыстаць і для ўдакладнення значэнняў многіх наменклатурных назваў.

Актуальнай задачай сучаснай дыялектнай лексікаграфіі з'яўляецца стварэнне Агульнага слоўніка народных гаворак, які вельмі неабходны пры распрацоўцы этымалогіі лексікі беларускай мовы, фарміраванні слоўніка літаратурнай мовы, распрацоўцы праблем гісторыі беларускай мовы. Мяркуюцца, што публікацыя серыі слоўнікаў «Беларуская народная тэрміналогія і наменклатура» стане асновай для стварэння такой працы.

¹ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1994. С. 407.

² Тамсама. С. 421.

Мікола Аляхновіч (Брэст, Беларусь)

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ ЗМЕСТ БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Значны этнакультурны змест нясуць у сабе ўстойлівыя выразы беларускай мовы, прыказкі, фразеалагізмы, параўнанні. Такія ўстойлівыя вобразныя адзінкі, паводле У. Калесніка, — «гэта матэрыялізаваная ў сціслым і зіхоткім слове народная душа, філасофія жыцця, апраўданне чалавечай прысутнасці на зямлі, абгрунтаванне сэнсу індывідуальнага, асабістага і грамадскага, гістарычнага існавання, духоўная хартыя народа, яго пашпарт на нацыянальную тоеснасць і несмяротнасць у свеце».

Лінгвакультуралагічны змест моўных адзінак надзвычай выразна высвечваецца пры дастасаванні (сітуацыйным, кантэкстуальным, часавым) канкрэтных слоў, фразеалагізмаў да агульнай гісторыі народа, яго духоўнай культуры.

У трапнасці ўстойлівых адзінак — сам беларус з усімі яго недахопамі і добрымі якасцямі: *Ніхто не зробіць гори табе, чым сам сабе; Не з тваім ротам мышэй лавіць; На сваім сметніку і певень гаспадар; На языку мядок, а на сэрцы лядок* і г. д.

Этнічная сутнасць устойлівых адзінак найвыразней праяўляецца ў выслоўях, якія ў сваёй вобразнай аснове маюць прывязку да канкрэтных гістарычных ці іншых падзей, што адбыліся на этнічнай беларускай тэрыторыі. Гэтыя падзеі, засведчаныя ў памяці не аднаго пакалення, далучаюць нас, сучаснікаў, да пэўных дат, геаграфічных назваў, да канкрэтных гістарычных асоб (*раскалыхаўся, як брацкі звон; не фігуруйся, Грышачка; смаргонская палітыка; на валовай скуры не спішаеш*). Устойлівыя адзінкі падобнага зместу звычайна маюць у этымалагічных даведніках спецыяльны моўна-гістарычны каментарый. У кантэксце часу і культуры такія адзінкі заўсёды ўспрымаюцца і ўсведамляюцца як своеасаблівыя апазнавальныя этнічныя знакі. Беларуская фразеалогія самым цесным чынам пераплятаецца з усёй сістэмай устойлівых моўных адзінак славянскіх моў, і разам з тым яна годна выглядае і на этнагістарычным фоне еўрапейскіх моў.

Ніжэй мы звернемся да тэкстаў вясельнага абраду беларусаў; традыцыі і глыбінная сімволіка гэтага абраду ідуць далёка ў стагоддзі, яднаюць беларусаў з іншымі народамі. Нездарма ж кажуць: *Адам да Евы заляцаўся, а ўсе вінаватыя*.

Вяселле ў беларусаў раней (ды нават і цяпер) — свята роду і родаў, свята, разлічанае на некалькі дзён (іншы раз на цэлы тыдзень): *Вяселлю казала і качарга гуляць ад нядзелі да чацвярга*. Можна ўявіць сабе, колькі за гэтыя дні гучала песень і прыпевак, вобразных пажаданняў і парад, колькі яркага народнага досціпу іскрылася-пералівалася ў бясконцым

песенна-прыказачным моры. Кожная значная асоба вяселля была ў цэнтры ўвагі грамады: сват і сваха (свацця), свякроў, дружкі і, зразумела ж, малады з маладою (жаніх і нявеста).

Шматлікія прыказкі і прымаўкі адлюстравалі і няпростую сацыяльную карціну вясельнага абраду, і разам з тым — спрадвечны аптымізм і няўрымслівасць беларусаў: *Хацела мама за пана, але тата ўзяў; Хацела Мар'яна замуж ісці, але браць не хочучь; аднак: Ці ж вочы драць, калі не хочучь браць?*

Жаданне выйсці замуж / аддаць замуж абыгрываецца ў шматлікіх вобразных адзінках. Вось некаторыя з іх: *Хоць бы за пенюшка, калі няма добрага жанішка; Хоць за быка, калі няма маладзіка; Хоць за вала, абы дома не была (абы замужам была); Хоць за казла, абы запаўзла; Хоць за Лыску, ды калі б быў блізка; Хоць за плута, абы тута; Хоць за старца, абы ў дзеўках не астацца; Хоць крыванос, абы бог прынёс; Хоць кульгавы, хоць насаты, абы хітры і багаты; Хоць Міхайла, абы быў паніхайла; Хоць мужык з лапаць, абы за ім не плакаць; Хоць не багаты, але зухаваты; нарэшце, Хоць які целяпей, але ўдвух яно ляпей!; але і: Чым абыякі (жаніх), то лепей ніякі. А ўсё ж: Няхай сабе мужык шкарэтка, абы я была як кветка.*

Ацэнка дзяўчынай і яе раднёю замужства, як бачым, была справай няпростай, але заўсёды рэальнай і практычнай. І гэты жыццёвы практыцызм дакладна і тонка занатоўваецца ў нескладаных на першы погляд, а ў сапраўднасці вельмі ёмістых па змесце, багатых на гумар выслоўях.

Што да жаніха, то ён быў больш вольны ў выбары: *Хоць сава, абы з другога сяла; Ці з перцам, ці не з перцам, абы са шчырым сэрцам, хаця: Ці ж ацэніш дзеўку па сукенцы ў нядзельку?*

Сямейныя адносіны таксама ацэньваліся даволі празрыста, прычым суб'ектыўнае стаўленне мужа да жонкі, а жонкі да мужа паступова акрэслівалася ў трапных выслоўях як аб'ектыўна заканамерны, непазбежны вынік: *Жонка — не бот, не скінеш; Жонка — не лапаць, з нагі не скінеш; Жонка — не рукаво, не ададраць*. З другога боку: *За добрым гаспадаром (мужам) і варона жона, — а за кепскім (благім) і княгіня загіне; За добрым мужыком трасе баба кумпяком, а за якім брыдам ходзіць грыбам.*

Назіральнасць і жыццёвая рэальнасць праявіліся ў прыказках і пры акрэсленні няпростай сітуацыі ў выпадку паўторнай ці чарговай жаніцбы: *Першая жоначка як на небе зорачка, а другая жонка як у садзе пчолка, а трэцяя жанішча як ў лесе савішча; Першая жонка ад бога, другая ад людзей, а трэцяя ад чорта прынесена.*

Традыцыйнасць побыту, спаконвечная прыродная наканаванасць нараджацца, прадаўжаць род і клапаціцца пра памяць дзеля нашчадкаў, мабыць, не давалі і не даюць чалавеку счарнец і спапяліцца ад ліхіх думак, варожай зайздрасці і ваяўнічай прагі. Паратункам у любой нездаровай сітуацыі быў гумар — добразычлівае пакепліванне, дасціпнае моўнае штукарванне з недарэчных абставін, у якіх мог апынуцца чалавек ці па волі лёсу,

ці з прычыны свайго нядбалства. І кожны раз гумар быў сімвалам няско-ранасці, сімвалам моцы і велічы духу ў сям’і.

Стагоддзямі шліфавала грамадства і прасейвала праз практыку моўнага карыстання народны досціп. І ў наш час беларуская мова (не сірата ў сям’і еўрапейскіх моў!) мае багатую спадчыну фальклорна-абрадавых тэкстаў, збораў прыказак і прымавак, параўнанняў і ўстойлівых вобразных адзінак. Дыямантавым вянком аздабляе гэтае багацце кожны дзень жыцця беларуса — ад калыскі да апошніх дзён. І ні хвіліны, ні імгнення без усмешкі!

«Датуль ні ды еж, пакуль рот свеж, бо як памрэш, то й калом не ўпрэш», — проста фармулюе жыццёвую сутнасць чалавек, але заўсёды ў пэўных абставінах ён сотні і тысячы разоў канкрэтызуе гэтую формулу, дзе цёмнае абавязкова ўраўнаважыцца светлым, а суровае, сур’ёзнае — камічным, жартоўным, поўным іскрыстага гумару.

Даследаванне лінгвакультуралагічнага зместу ўстойлівых адзінак беларускай мовы — найкаштоўнейшага матэрыялу этнакультурнага даробку нацыі — можна і трэба весці грунтоўна і шырока. Этналінгвістычнае і лінгвакультуралагічнае вывучэнне фразеалогіі роднай мовы дапаможа выразней выявіць нацыянальную адметнасць культурна-гістарычнай спадчыны нашага народа.

Яўген Іваноў (Магілёў, Беларусь)

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК АБ’ЕКТ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎСТВА (ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ І ЯК ДРУГОЙ ВА ЎМОВАХ БЛІЗКАРОДНАСНАГА РУСКА-БЕЛАРУСКАГА БЛІНГВІЗМУ)

Лінгвакраіназнаўства — гэта такі падыход да выкладання (і вывучэння) мовы, калі раскрываецца сувязь моўных адзінак з культурай, гісторыяй, побытам народа і ажыццяўляецца засвойванне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай (ці этнічнай) культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей другой нацыянальнай (ці этнічнай) культуры. Лінгвакраіназнаўства як навучальная дысцыпліна мае ўласны спосаб (канал) падачы інфармацыі — з дапамогай самой мовы і ў працэсе яе практычнага вывучэння.

Агульная тэорыя лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і лінгвадыдактычнай дысцыпліны распрацоўваецца ўжо амаль трыццаць гадоў.

Беларуская мова таксама вывучаецца як замежная, але пераважна не ў Беларусі, а за яе межамі (праўда, пакуль што не так шырока, як, напрыклад, руская мова), у інстытутах славістыкі многіх буйнейшых універсітэтаў Усходняй і Заходняй Еўропы, ЗША і Канады, у некаторых з якіх існуюць нават асобныя аддзяленні беларусістыкі. Беларускую мову, дарэчы, вывучаюць нават у Японіі¹. Разам з тым беларускае лінгвакраізназнаўства яшчэ толькі пачынае тэарэтычна і практычна распрацоўвацца ў беларусістыцы.

Праблема лінгвакраізназнаўчага апісання беларускай мовы была пастаўлена аўтарам у дакладзе яшчэ на Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і ў мове» (Мінск, 5–7 кастрычніка 1994 г.)². Асноўныя пытанні лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы аўтар выклаў на матэрыяле моўных афарызмаў у працы «Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі» (Мінск, 1998)³.

У галіне ж лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы практыка пакуль што значна апярэджае тэорыю. Праблемы распрацоўкі прынцыпаў укладання і структуры лінгвакраізназнаўчых слоўнікаў беларускай мовы маюць пакуль што толькі эмпірычную рэалізацыю на матэрыяле апісання нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай моўнай афарыстыкі ў адзіным ў беларусістыцы лінгвакраізназнаўчым «Слоўніку прыказак, прымавак і крылатых выразаў» С. Ф. Івановай і Я. Я. Іванова⁴. Гэты слоўнік быў падрыхтаваны ў межах рэалізацыі вядомай праграмы «Абнаўленне гуманітарнай адукацыі ў Беларусі» былога Беларускага Фонду Сораса сумесна з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь па выніках адкрытага рэспубліканскага конкурсу падручнікаў і навучальных дапаможнікаў для ВНУ і школ (што адбыўся ў 1994–1995 гг.).

Нацыянальна-культурная інфармацыя акумуляецца пераважна ў намінацыйных адзінках мовы, семантыка якіх (у процілегласць рэляцыйным

¹ Дзюн-іці Сато. Выдаецца беларуска-японскі і японска-беларускі слоўнік // Кантакты і дыялогі. 1998. № 9. С. 21; Запрудскі С. [Рэц.] Руносукэ Курода. Частотны слоўнік беларускай мовы. 1500 слоў. Токіо, 1998. 171 с. // Кантакты і дыялогі. 1999. № 1. С. 27–28.

² Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка моўнай афарыстыкі (Лінгвакраізназнаўчы аспект) // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і в мове: Тез. докл. Міжнарод. науч. конф. (5–7 октября 1994 г.): В 2-х ч. Мн., 1994. Ч. 2. С. 55–57.

³ Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) // Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я., Мячкоўская Н. Б. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы). Мн., 1998. С. 33–62.

⁴ Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраізназнаўчы дапаможнік. Мн., 1997.

моўным значэнням) прама і непасрэдна адлюстроўвае прадметы, з’явы, якасці, працэсы і г. д. пазамоўнай рэчаіснасці.

Шмат якія намінатыўныя адзінкі беларускай мовы маюць лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць. Найперш яны адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі (у прыватнасці, фразеалагізмы і моўныя афарызмы — комплексна, г. зн. спалучэннем усіх сваіх кампанентаў). Гэта перш за ўсё датычыць назваў рэалій матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету Беларусі, імёнаў людзей і геаграфічных назваў і г. д., а таксама асаблівасцей светаўспрымання беларусаў і іх сацыяльных паводзін. З другога боку, намінатыўныя адзінкі беларускай мовы адлюстроўваюць нацыянальную культуру Беларусі элементамі свайго семантычнага (а фразеалагізмы і моўныя афарызмы яшчэ і лексіка-семантычнага) складу, гэтак званай «фонавай»⁵ семантыкі. І нарэшце, фразеалагізмы і моўныя афарызмы беларускай мовы адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі «прататыпамі», паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім сваім з’яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся ў Беларусі, і інш.

Найбольшую ж лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць тыя намінатыўныя адзінкі беларускай мовы, якія належаць да гэтак званых «безэквівалентных» — такіх слоў, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, якія немагчыма супаставіць з якім-небудзь іншамоўным паняццем і адпаведна гэтаму нельга перакласці адэкватнымі моўнымі сродкамі (гэтыя словы, фразеалагізмы ці моўныя афарызмы ў строгім сэнсе слова перакладальныя). Безэквівалентнай тая ці іншая намінатыўная адзінка беларускай мовы можа быць у адносінах не да ўсіх іншых моў свету, а толькі да пэўнай іншай мовы (англійскай, польскай, рускай і г. д.). У беларусістыцы дагэтуль існуе толькі адна спроба сістэматычнага апісання безэквівалентных намінатыўных адзінак беларускай мовы — гэта невялікі, але вельмі цікавы слоўнічак беларускай безэквівалентнай (у рускамоўным дачыненні) лексікі «Самабытнае слова» (Мінск, 1994) І. Р. Шкрабы⁶. Безэквівалентнасць жа фразеалагізмаў і моўных афарызмаў можа мець не толькі ўласна семантычную, але яшчэ і лексіка-семантычную і семантыка-граматычную прыроду.

Пры вызначэнні спецыфікі нацыянальна-культурнай семантыкі намінатыўных адзінак беларускай мовы як аб’екта лінгвакраіназнаўства, акрамя згаданага, трэба ўлічваць яшчэ і спецыфічныя сацыялінгвістычныя і лінгва-

⁵ Паводле прынятай у рускім лінгвакраіназнаўстве тэрміналогіі, параўн.: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. М., 1990. С. 43.

⁶ Шкраба І. Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (У рускамоўным дачыненні). Мн., 1994.

дыдактычныя фактары, найперш параўнальна невялікі «ўзрост» беларускай літаратурнай мовы, якая ў сваім гутарковым варыянце (ды і ў пэўнай частцы літаратурна-мастацкага тэкстаў) застаецца вельмі блізкай мясцовым гаворкам Беларусі. Па-другое, беларуская мова на працягу амаль усяго свайго гістарычнага развіцця знаходзілася пад моцным уплывам польскай і рускай моў і культур, а ўздзеянне рускай працягваецца і зараз на фоне вельмі абмежаванай сферы ўжывання беларускай мовы пры існаванні ў Беларусі дзвюх дзяржаўных моваў — беларускай і рускай, і таму, па-трэцяе, тыя іншаземцы, хто жадае вывучыць беларускую мову, звычайна або ўжо добра валодаюць рускай (як найбольш вядомай з усіх славянскіх моў), або вывучаюць яе паралельна з беларускай, або больш-менш знаёмыя з умовамі жыцця народаў усходняй Славіі, гісторыя і культура якіх мае шмат агульнага. Апошнія два фактары трэба абавязкова ўлічваць пры вызначэнні лінгвакраізназнаўчай каштоўнасці і спосабаў апісання нацыянальна-культурнай семантыкі тых намінацыйных адзінак беларускай мовы, якія маюць (ці мелі) агульны нацыянальна-культурны кампанент з рускай, польскай ці іншымі славянскімі мовамі.

Так ці інакш, аб'ектам лінгвакраізназнаўчага апісання мусяць быць толькі тыя намінацыйныя адзінкі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак тэрытарыяльных дыялектаў павінна апісвацца ў межах лінгвакраязнаўства — дысцыпліны, якая яшчэ чакае свайго агульнага эпістэمالагічнага і метадалагічнага вызначэння⁷. Аднак неабходнасць распрацоўкі яе цалкам відавочная, асабліва на матэрыяле тых моў, дыялектная дыферэнцыяцыя якіх дэтэрмінуе структуру моўнай камунікацыі адпаведнай нацыі ці адпаведнага этнасу. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак сацыяльных дыялектаў таксама павінна апісвацца асобна, хаця не выключана менавіта лінгвакраізназнаўчая патрэба ў такіх апісаннях. Яна можа ўзнікнуць тады, калі сацыяльна афарбаваная лексіка, фразеалогія і моўная афарыстыка не толькі маюць значную ўдзельную вагу ў гутарковай літаратурнай мове, але і з'яўляюцца паказчыкам пэўных сацыяльна-культурных адметнасцяў грамадства.

Разам з гэтым асобныя намінацыйныя адзінкі і тэрытарыяльных, і сацыяльных дыялектаў могуць быць прадметам лінгвакраізназнаўчага апісання нацыянальна-культурнай семантыкі мовы, але толькі тады, калі яны або шырока функцыянуюць у літаратурнай мове і вядомыя ўсім яе носьбітам, або ўжываюцца ў вядомых мастацкіх ці публіцыстычных тэкстах, якія, у сваю чаргу, з'яўляюцца вызначальным нацыянальна-культурным кампанентам сацыяльна-культурнай гісторыі пэўнага народа. Напрыклад, калі адной з актуальных праблем лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі рускай

⁷ Карпенко М. А. Понятия «лингвокультурология», «лингвострановедение», «лингвокраеведение» и их соотношение // Язык и культура. К., 1992. Т. 3. С. 89–91.

мовы бачыцца апісанне нацыянальна-культурнай семантыкі разнастайных слэнгаў, што з’яўляюцца (разам з прастамоўнымі формамі) адметнай часткай гэтак званых «моў буйных гарадоў» (Масквы, Санкт-Пецярбурга і інш.⁸), то пры лінгвакраізнаўчым апісанні беларускай мовы вельмі актуальны зварот да тэрытарыяльных дыялектаў, намінацьёўных адзінкі якіх даволі шырока функцыянуюць і ў гутарковым варыянце сучаснай беларускай літаратурнай мовы, і ў мове беларускай мастацкай літаратуры.

Да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы таксама могуць належаць намінацьёўных адзінкі, якія з’яўляюцца зараз агульнаўжывальнымі ў беларускай, рускай, украінскай ці польскай мовах, а ў некаторых выпадках трапілі ў беларускую мову шляхам запазычання. Параўн., напрыклад, моўныя афарызмы бел. *вольнаму – воля* <, а *шалёнаму – поле*> і рус. *вольному воля* <, *спасённому рай*>. З’яўленне другой часткі ў апошняй беларускай прыказцы мае глыбокія міфалагічныя карані і тлумачыцца тым, што ва ўсходнеславянскім фальклоры выхад «у поле» сімвалізуе выхад у свет смерці. Чалавек з неўнармаванай псіхікай таксама лічыўся прыналежным свету смерці. Актualізацыя менавіта гэтых вобразаў у беларускім варыянце перафразавання агульнага для ўсходнеславянскіх моў выразу *вольнаму – воля* і складае нацыянальна-культурную адметнасць гэтай беларускай прыказкі.

Прыналежнасць да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы намінацьёўных адзінак такога кшталту (як, дарэчы, і тых лексем, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, ужыванне якіх у сучаснай беларускай літаратурнай мове з розных прычын абмежаванае) і адпаведна іх лінгвакраізнаўчую каштоўнасць можна абгрунтаваць яшчэ і тым, што агульнавядомасць (агульнаўжывальнасць) тых ці іншых намінацьёўных адзінак мовы залежыць ад актуальнасці ў сацыяльным і культурным жыцці народа тых рэалій, якія азначаюцца адпаведнымі адзінкамі. А гэта значыць, што яны ўваходзяць у склад таго «мінімуму» намінацьёўных адзінак (для моўных афарызмаў — адпаведнай часткі так званага «парэміялагічнага мінімуму» мовы⁹), у якім адлюстраваны асноўныя ўмовы існавання пэўнага этнасу ці пэўнай нацыі, своеасаблівы мікракосм тых рэалій і паняццяў, што вызначаюць унікальнасць этнічнай ці нацыянальнай культуры.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове існуе цэлы пласт намінацьёўных адзінак, адметных сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай. Іх лінгвакраізнаўчае апісанне павінна праводзіцца асобна ў межах лінгвакраізнаўчых слоўнікаў, непасрэдна зарыентаваных на практыку выкладання беларускай мовы як замежнай.

⁸ Параўн.: McLovsky T., Klyne M., Chtchouplov A. Slang encyclopedia of Moscow tusovka. London, 1997.

⁹ Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. М., 1988. С. 143–169.

Разам з тым лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі беларускай мовы мусяць быць не менш карыснымі і для тых, хто вывучае беларускую мову як няродную ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму, бо пераважная большасць рускамоўных жыхароў Беларусі натуральна зарыентавана на рускую культуру і мала знаёмая або зусім не знаёмая з беларускай.

З улікам таго, што беларуская мова з'яўляецца ў Беларусі дзяржаўнай і абавязкова вывучаецца ва ўсіх без выключэння сярэдніх навучальных установах, яе лінгвакраіназнаўчае вывучэнне набывае не толькі асаблівую навуковую і дыдактычную вартасць, але і выключную сацыяльна-культурную значнасць, з'яўляецца адной з галоўных задач беларускага лінгвакраіназнаўства і павінна спецыяльна распрацоўвацца ў беларусістыцы як на тэарэтычным, так і на практычным узроўнях.

Міхал Кандрацюк (Беласток, Польшча)

ДАСЛЕДАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ АНАМАСТЫКІ НА ТЭРЫТОРЫІ ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНЯЙ ПОЛЬШЧЫ

Памежная тэрыторыя паўночна-ўсходняй Польшчы — гэта, з гістарычнага пункту погляду, частка Падляшша і сумежныя з ім на усходзе землі Вялікага Княства Літоўскага. З даўніх часоў яна была месцам сутыкнення балцкіх і славянскіх плямёнаў, а з XIV па XVIII ст. тут сустракаліся і перасякаліся хвалі польскага (мазавецкага) засялення, што ішло з захаду, і беларускага гродзенскага з дамешкам літоўскага і яцвяжскага ды беларускага ваўкавыскага — з усходу, а таксама заходнепалескага валынска-брэсцкага з поўдня — з-над Буга.

У кожным з гэтых засяленчых кірункаў пераважаў пэўны пласт пасяленцаў. З захаду пасялялася пераважна дробная мазавецкая шляхта, якая пражывала цэлымі родамі ў некалькіх (часам больш за дзесятак) суседніх вёсках на суцэльнай тэрыторыі. З усходу і поўдня ў гэтай хвалі пераважалі сяляне. Найбольш высокі грамадскі ранг сярод усходнеславянскага насельніцтва на Падляшшы мелі пугныя баяры. Яны жылі ў вёсках пераважна паблізу старажытных гарадоў, такіх, як Бельск, Бранск, Драгічын, Мельнік, Сураж і Нарва. Яцвяжскія плямёны амаль да канца XIII ст. займалі землі на поўнач ад ракі Бебжа. Яны былі канчаткова разбіты крыжачкамі ў 1283 годзе¹.

¹ Wiśniewski J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku // Acta Baltico-Slavica (далей: ABS). Białystok, 1964. Т. I. S. 115–135; Яго ж. Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do >

На Беласточчыне і ў невялікай паўднёвай частцы Сувальшчыны цяпер пражываюць, акрамя польскага насельніцтва, таксама беларуская, украінская супольнасці і татарская этнічная група. Да Другой сусветнай вайны ў гарадах і мястэчках пражывала вельмі многа яўрэяў. Асобныя іх сем'і сустракаліся і ў вёсках. На дадзенай тэрыторыі побач з польскімі гаворкамі выступаюць беларускія і ўкраінскія, а ў некаторых мясцовасцях (Аўгустуў, Бор, Габовэ Гронды) сустракаецца таксама руская гаворка старавераў, што калісьці тут пасяліліся.

У многіх вёсках польская гаворка суіснуе з беларускай ці ўкраінскай. Насельніцтва большасці вёсак, асабліва ўсходняй памежнай паласы, з'яўляецца двюхмоўным. Літоўскія гаворкі захаваліся на сучаснай тэрыторыі толькі на поўнач ад мястэчка Сейны і ракі Марыха, левага прытока Чорнай Ганчы. На астатняй тэрыторыі не сустракаюцца вёскі з літоўскім насельніцтвам. Пра іх існаванне ў мінулым сведчаць толькі геаграфічныя і асабовыя назвы, якія захаваліся дагэтуль.

Этнічная і моўная разнароднасць даўняга засялення на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Польшчы і пераменная прыналежнасць гэтых земляў да розных дзяржаў і адміністрацыйных адзінак прывялі да ўзнікнення вельмі цікавых геаграфічных і асабовых назваў у дадзеным рэгіёне, вельмі разнастайных у моўных, семантычных і словаўтваральных адносінах. Побач з польскімі тапонімамі і антрапонімамі тут выступаюць усходнеславянскія і балцкія назвы, а таксама змешаныя польска-беларускія, польска-ўкраінскія і славянска-балцкія, у асноўным польска-літоўскія і беларуска-літоўскія ўтварэнні.

Пачатак зацікаўлення анамастыкай названага рэгіёна звязаны з даследаваннямі гісторыкаў і мовазнаўцаў, што датычылі яцвягаў, іх лакалізацыі, назвы і мовы, і шырэі — праблематыкі балта-славянскіх моўных сувязей. Гэтыя пытанні ў шырокім плане аналізуюцца ва ўступе да маёй кніжкі «Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego» (Вроцлаў, 1985), а таксама ў артыкуле «Bałtyzmu w onomastyce na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego» (Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Литовский просветитель Мартинас Мажвидас и книжная культура Великого княжества Литовского его времени», 18–19.XI.1998 года, Масква). Сярод пачынальнікаў гэтых даследаванняў можна назваць гісторыкаў: А. Каміньскага, Е. Налепу, Е. Вісьнеўскага, мовазнаўцаў: К. Бугу, К.-О. Фалька, Я. Атрэмбскага, Я. Сафарэвіча і інш.²

> połowy XVII wieku // Навуковы зборнік, 2. Беласток, 1964. С. 3–38; Яго ж. Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku // Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego. Białystok, 1967. S. 13–249; Яго ж. Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne. ABS. 1977. T. XI. S. 7–80.

² Гл.: Kondratiuk M. Badania onomastyczne w regionie białostockim: Stan i perspektywy // Rocznik Białostocki. 1981. T. XIV. S. 305–323.

Спецыфіка тэрыторыі, на якой даследуюцца геаграфічныя ці асабовыя назвы, вызначае мэту гэтых даследаванняў, часта прымушае выкарыстоўваць своеасаблівыя метады. У даследаваннях памежных і змешаных у моўных адносінах тэрыторый важным патрабаваннем з'яўляецца ўлік субстратных з'яў і ўзаемных моўных уплываў. Для славянска-балцкага памежжа вялікае значэнне мае акрэсленне мяжы распаўсюджання геаграфічных і асабовых назваў балцкага паходжання, галоўным чынам літоўскага і прускага, на цяперашніх польскіх землях і вызначэнне велічыні і характару балцкіх уплываў на польскую тапанімію і антрапанімію ў розных гістарычных перыяды.

На польска-беларускім і польска-ўкраінскім памежжы аналіз геаграфічных і асабовых назваў павінен акрэсліць першапачатковыя межы паміж усходнімі і заходнімі славянамі, а таксама другаснае, польскае ўздзеянне на першапачаткова рускія (усходнеславянскія) тэрыторыі, і наадварот, усходнеславянскае ўздзеянне на тэрыторыі першапачаткова польскія. У даследаваннях этнічных стасункаў у рання гістарычныя перыяды, асабліва ў сярэднявеччы і на пачатку новай эпохі, у прыватнасці пры вызначэнні этнічных межаў, адзіным практычным крытэрыем застаюцца толькі моўныя паказчыкі ў выглядзе мясцовых назваў і асабовых імёнаў. Моўныя дадзеныя ў даследаванні літоўска-ўсходнеславянскага памежжа трэба расцэньваць несумненна вышэй, чым археалагічныя крыніцы, паколькі статыстычныя перапісы, якія ўлічвалі таксама нацыянальнасць, пачалі ў Еўропе праводзіць толькі з паловы XIX стагоддзя, а ў Літве — у канцы гэтага стагоддзя, — як сцвярджаюць вядомыя гісторыкі Ежы Ахманьскі і Ежы Налеп³.

Выкарыстанне адпаведнай навуковай метадалогіі анамастычных даследаванняў, асабліва пры аналізе матэрыялаў з тэрыторыі былых і сучасных моўных памежжаў, патрабуе ўлічваць у даследаваннях, акрамя афіцыйных формаў уласных назваў, што існуюць цяпер, таксама запісы назваў з гістарычных крыніц і сучасныя дыялектныя формы. З гэтага пункту погляду вялікую вартасць маюць работы па збору як дыялектных матэрыялаў, так і гістарычных крыніц.

У галіне збору і доступу да анамастычных матэрыялаў мы назіраем значны прагрэс. Існуючыя гістарычныя крыніцы: «Wody wigierskie i huciańskie» К. О. Фалька (1941, ч. 2) дапоўнілі «Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576», выдадзеныя Е. Тапольскім і Е. Вільнеўскім, а таксама гістарычныя матэрыялы ў розных працах гісторыкаў — С. Александровіча, З. Сакалоўскага, Я. Тышкевіча, А. Вярбіша і асабліва ў заснаваных на дакументальных крыніцах даследаваннях Е. Вільнеўскага і інш.

³ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 6, 14–16, 45–48; Nalepa J. W sprawie siedzib Jaćwiegów // Rocznik Białostocki. Warszawa, 1981. T. XIV. S. 117–137.

Па Беласточчыне і Сувальшчыне мы маем мала друкаваных крыніц. Загінулі амаль усе гарадскія і земскія кнігі Падляшскага ваяводства, шмат дакументаў па іншых раёнах знаходзіцца за мяжою. Не існуе ўвогуле друкаваных крыніц для XVII і XVIII стст. Іх месца вымушаны запоўніць рукапісныя дакументы, такія, як падатковыя рэестры, інвентарныя вопісы старастваў і лясніцтваў, «люстрацыі» ваяводстваў, апісанні парафіяў і метрычныя кнігі. Асноўнай каштоўнасцю кніг, дзе запісаны дадзеныя аб хрышчэннях, шлюбах і смерці, з’яўляецца вялікая верагоднасць адпаведнасці запісу гучанню назвы. У гэтых кнігах выступаюць таксама дыялектныя формы назваў вёсак і людзей.

Неацэнную навуковую вартасць і аснову для разнастайных тапанамастычных даследаванняў уяўляюць сабой дыялектныя назвы тапонімаў і мікратапонімаў, сабраныя ў кожнай вёсцы і запісаныя ў транскрыпцыі філолагамі: Тамарай Бух (з часткі тэрыторыі літоўскага гаворак), Янам Галубоўскім (з сярэдняй паласы былога Бельскага павета), Міхалам Кандрацюком, Мікалаем Урублеўскім і Тадэвушам Зданцэвічам з тэрыторыі 11 паветаў былога Беластоцкага ваяводства, г.зн. з паветаў Сувальскага, Сейненскага, Аўгустоўскага, Дуброўскага, Монькаўскага, Сакольскага, Беластоцкага, Лапскага, Бельскага, Гайнаўскага і Сямяціцкага. Геаграфічныя назвы былі сабраны ў 1960–1971 гг. пад кіраўніцтвам праф. А. Абрэмбскай-Яблоньскай (загадвала кафедрай беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта) па даручэнні Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей і фізіяграфічных аб’ектаў пры Савеце Міністраў ПНР⁴.

Сярод анамастычных прац аб айконімах найбольш значымі з’яўляюцца манаграфіі, прысвечаныя ўсім мясцовым назвам параўнальна вялікай тэрыторыі⁵. Храналагічна першая праца М. Кандрацюка: «*Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*» (1974) прысвечана моўнаму аналізу прыблізна 1600 назваў паселішчаў на тэрыторыі польска-беларуска-ўкраінскага памежжа паміж Бугам і Супраслю. Пры аналізе мясцовых назваў былі ўзяты пад увагу друкаваныя і рукапісныя гістарычныя

⁴ Камплект дыялектных матэрыялаў, г.зн. рукапісы і машынапісы, захоўваюцца на Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта. Частка запісаў геаграфічных назваў, што належалі да мікратапонімаў, была выдадзена выдавецтвам Варшаўскага ўніверсітэта пад падманым загаловам і аўтарствам: Barszczewska N., Głuszkowska J., Jasińska T., Smułkowska E. *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*. Warszawa, 1992–1995 (у трох частках). Больш адэкватным акрэсленнем была б назва «індэкс» для ўсяго выдання, а таксама замена аўтараў укладальнікамі або выдаўцамі, бо ніхто з «аўтараў» не браў удзелу ў зборы анамастычных матэрыялаў, а алфавітны пералік мікратапонімаў не ўключае ў сябе элементаў, уласцівых паняццю слоўніка.

⁵ Акрамя разгледжаных ніжэй манаграфій можна назваць працу: Кандрацюк М. Некаторыя асаблівасці тапаніміі ўсходняй Беласточчыны // Навуковы зборнік, 3. Беласток, 1974. С. 9–36. Рыхтуецца да выдання манаграфія М. Кандрацюка «*Nazwy miejscowe północnej Białostoczczyzny*», г.зн. на поўнач ад рэкаў Супраслі і Нарвы да вусця Бебжы і да Аўгустоўскага канала. Не называю тут шэрагу больш дробных артыкулаў.

крыніцы, а таксама сучаснае гучанне дыялектных назваў, большасць якіх аўтар сам сабраў на месцах. У працы, акрамя семантычна-словаўтваральнай класіфікацыі назваў і іх этымалогіі, паказаны моўныя змены, што адбываліся ў гісторыі назваў, і міжмоўныя стасункі ў святле даследаваных тапонімаў, а таксама славянска-балцкія адносіны.

Другая манаграфія такога тыпу (выдадзена ў дзвюх частках) — гэта кандыдацкая дысертацыя Ірэны Галіцкай «Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny» (Варшава, 1976–1978, ч. 1–2), якая ахоплівае даўнія паветы: Граеўскі, Кольнаўскі, Ламжынскі, Замбраўскі, Монькаўскі, Высокамазавецкі і часткова Аўгустоўскі, Беластоцкі, Бельскі і Сямяціцкі. Аўтар дае этымалогію і семантычную класіфікацыю назваў і шматлікія моўныя каментарыі, улічвае таксама дыялектныя формы аналізаваных назваў, сабраныя на месцах рознымі асобамі па патрабаванню згаданай вышэй Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей. Дысертацыя І. Галіцкай ахоплівае тапонімы таксама часткі Беластоцкага, Лапскага, Бельскага і Сямяціцкага паветаў, якія аналізуецца ў манаграфіі М. Кандрацюка. У гэтай працы І. Галіцкая не заўважае, аднак, многіх назваў мясцовасцей балцкага паходжання (напрыклад: *Narajki, Rekle, Szepietowo*), іншыя ўвогуле апускае (напрыклад: *Gińce, Gugny, Klewianka, Masie, Mejły, Jadeszki, Skierwiny*), не аналізуе ні польска-ўсходнеславянскіх, ні славянска-балцкіх моўных адносін.

Даследаваннем, прысвечаным балцкім уплывам на мясцовыя назвы польска-беларускага памежжа паміж Аўгустоўскім каналам на поўначы і ракою Буг на поўдні, з’яўляецца дысертацыя: «Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego» (Вроцлаў, 1985) М. Кандрацюка. У гэтай працы, акрамя словаўтваральнага і этымалагічнага аналізу каля 1000 пэўных або магчымых балтызмаў, выдзеленых з 23 тысяч сучасных геаграфічных назваў, разглядаюцца спосабы славізацыі балцкіх назваў, указваюцца месцы згущэння балтызмаў, даюцца заўвагі і высновы аб даўніх этнічных і моўных зносінах на даследаванай тэрыторыі. На картах паказаны галоўныя лініі дыялектных падзелаў дадзенай тэрыторыі і балтызмы ў айконімах і мікратапонімах.

Геаграфічным апелятывам Беластоцчыны прысвяціў сваю кандыдацкую дысертацыю: «Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim» (Варшава, 1981) Чэслаў Лапіч. Базыль Ціханюк апублікаваў у Аполі ў 1986 г. манаграфію «Odpelatywne nazwy terenowe południowej Białostoczczyzny. Słownik topoosnów». Яна грунтуецца на матэрыялах, сабраных згаданымі вышэй асобамі ў Бельскім, Гайнаўскім і Сямяціцкім паветах па патрабаванню Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей.

У галіне антрапаніміі спачатку даследаваліся назвы жыхароў, утвораныя ад назваў вёсак і гарадоў у Беластоцкім ваяводстве⁶. Потым з’явіліся першыя згадкі і артыкулы пра асабовыя назвы гэтага рэгіёна. Яны закраналі

ў асноўным літоўскія і славянскія антрапонімы, якія былі змешчаны ў друкаваных і рукапісных крыніцах XVI ст. Антрапанімію Беласточчыны даследавалі З. Абрамовіч, А. Берлінска, Л. Цітка (Крук), Л. Дацэвіч, М. Кандрацюк, Б. Ціханюк і інш. У канцы 80-х і ў 90-я гады апублікаваныя значныя навуковыя працы і манаграфіі, прысвечаныя антрапаніміі XVI і XVII стст. Тэрыторыі паміж Аўгустоўскім каналам і ракой Нарвай прысвечана праца Л. Цітка «Antroponimia polsko-białoruskiego pogranicza w XVI wieku» (машынапіс). Антрапанімію паўднёвай Беласточчыны ў XVI ст. распрацаваў Б. Ціханюк у кнізе «Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku» (Аполе, 1988). А. Берлінска абараніла кандыдацкую дысэртацыю «Antroponimia Tykocina od XVI do XIX wieku» (машынапіс). У выдавецтве Філіяла Варшаўскага ўніверсітэта выйшлі дзве доктарскія дысэртацыі: Зофіі Абрамовіч «Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym, lata 1885–1985» (Беласток, 1993) і Леанарды Дацэвіч «Nazewnictwo kobiet w dawnym powieście mielnickim XVI–XVII wieku» (Беласток, 1994). Выйшаў таксама «Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny XV–XVII wieku», падрыхтаваны аўтарскім калектывам у складзе З. Абрамовіч, Л. Цітка, Л. Дацэвіч, пад рэдакцыяй Л. Дацэвіч і выдадзены ў двух тамах (Беласток, 1997–1998).

Даследаванне беларускіх і ўвогуле ўсходнеславянскіх уплываў у сучаснай антрапаніміі беластоцкага рэгіёна павінна праводзіцца комплексна, з улікам усіх прозвішчаў, імёнаў, мянушак і клічак, якія функцыянуюць у гэтай вельмі стракатай у культурных, моўных і канфесійных адносінах мясцовасці.

Побач з афіцыйнымі формамі прозвішчаў і імёнаў павінны прыводзіцца іх дыялектныя формы (пры імёнах — таксама іх памяншальныя формы), запісаныя непасрэдна на месцах, а ў выпадку дзвюхмоўнага насельніцтва пажаданым было б запісваць народнае гучанне прозвішчаў у абедзвюх моўных версіях. Сабраны такім чынам матэрыял з усёй Беласточчыны і часткі Сувальшчыны складзе ґрунтоўную, шырокую аснову для вызначэння ўсходнеславянскіх уплываў у антрапаніміі гэтага рэгіёна, а таксама для выяўлення ўзаемасувязей і інтэрферэнцыі, што адбываюцца ў славянскіх мовах (польскай і беларускай, польскай і ўкраінскай, беларускай і ўкраінскай), і кантактаў паміж славянскімі і балцкімі мовамі.

Варта сказаць, што на Кафедры беларускай філалогіі Інстытута ўсходнеславянскай філалогіі Беластоцкага ўніверсітэта ўжо некалькі гадоў вядзецца падрыхтоўчая праца па стварэнню ў недалёкай будучыні «Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego». Задума збору

⁶ Kondratiuk M. Tendencje słowotwórcze w nazwach mieszkańców na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 1969. T. 8. S. 191–200; Яго ж. Назвы жыхароў, утвораныя ад назваў вёсак і гарадоў, у гаворках усходняй Беласточчыны // Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мн., 1972. С. 183–190.

ўсіх прозвішчаў з тэрыторыі Беластоцчыны пачала ажыццяўляцца мною ўжо ў 1960–1971 гг. падчас працы над рэгістрацыяй назваў мясцовасцей і фізіяграфічных аб’ектаў, што праводзілася па даручэнню Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей пры Савеце Міністраў ПНР. Сумесна з калегамі (М. Урублеўскі, Т. Зданцэвіч і Я. Галубоўскі) у кожнай вёсцы, акрамя фізіяграфічных назваў, мы запісвалі прозвішчы з найбольшай частотнасцю, пераважна ў дыялектнай форме, якой карысталіся мясцовыя інфарматыры, або ў афіцыйным і дыялектным выглядзе. Толькі пастанова строга вызначаных задач студэнтам, што апрацоўвалі прозвішчы жыхароў асобных гмінаў і гарадоў у выглядзе дыпломных работ пад маім кіраўніцтвам, дала магчымасць запісаць усе прозвішчы ў асобных вёсках у афіцыйнай форме, якая падаецца ў пашпартах і персанальных анкетах, а таксама ў дыялектным выглядзе з улікам іх вымаўлення рознымі пакаленнямі.

Слоўнік ахоплівае ўсе прозвішчы, якія цяпер ужываюцца на тэрыторыі 60 гмінаў былога Беластоцкага ваяводства і суседніх гмінаў Ломжынскага і Сувальскага ваяводстваў. Мяркуецца падаваць прозвішчы ў афіцыйнай форме і дыялектным выглядзе (калі такая форма існуе), а таксама ўказваць частотнасць і геаграфію кожнага прозвішча і яго этымалогію.

Прозвішчы будуць размешчаны ў алфавітным парадку паводле афіцыйнага гучання. Загалоўкамі слоўнікавых артыкулаў выступаць не толькі словы, утвараныя ад прозвішчаў з аднолькавай асновай, але і фанетычныя і графічныя варыянты таго ж самага прозвішча. Прозвішчы з аднолькавай этымалогіяй будуць аб’яднаны спасылкамі.

Сучасны стан падрыхтоўкі «Słownika nazwisk» можна акрэсліць як этап збору матэрыялаў і іх размяшчэння ў картатэцы. Зараз картатэка налічвае звыш 12 тысяч словаформаў, не ўлічваючы прозвішчаў, якія паўтараюцца. Сабраны матэрыял прыблізна з 50 вясковых гмінаў і некалькіх гарадоў, г. зн. з 4/5 усёй тэрыторыі.

У польскай антрапаніміі гэта будзе першая спроба поўнага прадстаўлення прозвішчаў разнастайнага ў шмат якіх адносінах рэгіёна.

KILKA UWAG DO SPOSOBU ZAPISYWANIA ŁACINKĄ TOPONIMÓW BIAŁORUSKICH WE WSPÓŁCZESNEJ KARTOGRAFII BIAŁORUSKIEJ

W roku 1993 wydana została przez Komitet Geodezji przy Radzie Ministrów Republiki Białoruś mapa przeglądowo-topograficzna kraju z danymi skażenia radiacyjnego w wyniku awarii w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej. Zawarto w niej także na odwrotnej stronie obszerną część opisową w pięciu językach (białoruskim, angielskim, niemieckim, polskim i francuskim). Ich dobór świadczy o tym, że miała ona zapoznać europejską opinię publiczną z rozmiarami i skutkami tej tragedii. Tekst zamieszczony w powyższych językach, aż w czterech przypadkach (wyjątek — język białoruski) oparty jest na literach alfabetu łacińskiego. Należy przypuszczać, że redaktorzy wydania pragnąc ułatwić korzystanie z mapy wszystkie nazwy geograficzne zapisali łacinką. Ażeby nie wyróżniać któregoś z języków, jako że każdy z nich posiada swój własny system transliteracji graždanki, autorzy korzystali głównie z systemu Międzynarodowej Organizacji Normalizacyjnej (ISO)¹ oraz z niektórych poprawek do tego sposobu wprowadzonych w latach 70-tych przez odpowiednią komisję RWPG². Niedokładność systemu ISO polegała na tym, iż wszystkie litery graždanki bez względu na to, czy oznaczają jeden dźwięk, czy dwa dźwięki otrzymały swój odpowiednik jednoliterowy. Wprowadzone poprawki dotyczyły między innymi zmiany w zapisywaniu *e, ě, ю, я* z jednego znaku graficznego *e, ě, â, â* na dwa, tj. *je, jo, ju, ja* uwzględniając przy tym miejsce fonemu w słowie.

Podczas analizy sposobu transliterowania nazw toponimicznych, jaki wykorzystano do opracowania tej mapy, daje się zauważyć, że dokonano jednej istotnej zmiany w odniesieniu do przywołanych wyżej systemów. Dotyczy ona transliteracji białoruskiej cyrylickiej litery *з*. W funkcji zamiennika przeznaczono jej, zamiast normatywnego *g* (odpowiedniego dla rosyjskiego systemu fonetycznego), znak graficzny spółgłoski szczelinowej, dźwięcznej, tylnojęzykowej, używany w tej funkcji w językach europejskich — *h*, np. czeskim, słowackim, górnołużyckim czy niemieckim, pomimo iż w normach ISO był już zajęty, gdyż zastępował on cyrylickie *х* (spółgłoskę szczelinową, bezdźwięczną, tylnojęzykową). Aby nie naruszyć zbytnio norm międzynarodowych postanowiono cechą bezdźwięczności, która odróżnia te dwa dźwięki, oznaczyć poziomą kreską u dołu litery, por. *Гарадзішча* – (Haradzišča), *Грандзічы* – (Hrandzičy), *Гродна* – (Hrodna) oraz *Ахова* – (Aħova), *Мухавец* – (Muħaviec),

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 515.

² Ibidem.

Хатава – (Hatava), Ходараўцы – (Hodaraucy), Хомск – (Homsk), Хоцімск – (Hocimsk).

Każda transliteracja, nawet najdoskonalsza, prowadzić może do zafałszowania struktury fonetycznej nazwy. Większe odchylenia od formy pierwotnej powstają wtedy, gdy korzysta się nie z jednej, lecz z dwóch różnych zasad. Tu z norm RWPG zaczerpnięto (i to niedokładnie) zamianę *ю* i *я*, a z ISO zalecenia dotyczące *e*, *ě* i *э*.

Brak uwzględnienia miejsca i roli grafemów *ю* i *я* w słowie doprowadziło do pojawienia się nowej litery *j*, por.: Bradzjacin (Брадзятцін), Сіхавол'я (Сіхаволя), Dзjatlava (Дзятлава), L'jahaucy (Ляхаўцы), Ljušneva (Люшнева), Maljušyčy (Малюшычы), Or'ja (Орля), S'jalec (Сялец), Sjal'javičy (Сялявічы). A zatem, czy literę tę wprowadzono do zasygnalizowania miękkości poprzedzającej spółgłoski (jak w alfabecie chorwackim, czy słoweńskim), czy jest to nowy niepotrzebny dźwięk? Jeżeli użyto ją do zmiękczenia, to dlaczego brak jej w toponimie Mikeleuščyna (Мікелеўшчына) po literach *k* i *l*, które w tej nazwie występują w roli spółgłosek miękkich? Jedyne dobrze spełniają swoją funkcję po spółgłoskach wargowych, po samogłoskach i na początku ojkonomu, por. Kam'janec (Камянец), B'jarozaўka (Бярозаўка), Dzeгацнаja (Дзераўная), Ljasnaja (Лясная), Jurkevičy (Юркевічы), Jaseń' (Ясень).

Według zasad ISO trzy grafemy *e*, *ě*, *э* należy zamieniać na jedną i tę samą literę *e*, zróżnicowaną znakami diakrytycznymi: *e – e*, *ě – ě*, *э – è*, pomimo iż dwa wśród nich — *e* i *ě* na początku wyrazu i po samogłosce są znakami złożonymi z dwóch fonemów, a po spółgłosce wskazują na jej palatalność (podobnie jak w wyżej omówionych *я* i *ю*). Przemieszczenie zasad prowadzi do tego, że nazwa ze spółgłoską nagłosową *j* może być zapisana różnie, por. Jakšycy (Якшыцы), Jalovaja (Яловая), Janova (Янова), Juravičy (Юравічы), Elkauščyna (Елкаўшчына), Esmanaucy (Есманаўцы), El'sk (Ельск), Eudakimovičy (Еўдакімовічы), Nov. Ęlča (Нов. Ёлча). Różnie zapisywany jest także ten sam dźwięk pojawiający się między samogłoskami, por.: Kamennaja (Каменная), Svjataja Volja (Святая Воля), Niharèlae (Негарэлае), Vjal. Raėčka (Вял. Раёўка).

W obu zasadach (RWPG i ISO) niezauważany pozostał problem wprowadzenia dodatkowego grafemu do oznaczenia przedniojęzykowo-zębowego *л*, wyróżniającego systemy fonetyczne języków wschodniosłowiańskich. Dlatego też w przetransliterowanych ojkonomach trudno jest od razu uchwycić, który dźwięk występuje w nazwie, czy przedniojęzykowo-zębowy (twardy), czy przedniojęzykowo-dziąsłowy (miękki), por.: Halavačy, Haluba, Kalety, Laplečka, Lelikava, Lunna, Navaselki, Pryvalka, Saltaniški, Zabaloc', Źaludok.

Powyższe przykłady w transliteracji nazw miejscowych Białorusi świadczą o tym, iż sposoby przenoszenia do innego alfabetu jakie zostały wykorzystane do opracowania niniejszej mapy są niedoskonałe, przekłamują bowiem system języka białoruskiego. Do pozytywów zaś należy to, iż transliteracji poddano nazwy białoruskie, a nie ich rosyjski wariant.

Można więc zatem postawić pytanie. Jaki system byłby najdoskonalszy? Jak zapisać alfabetem łacińskim wyrazy białoruskie, nie kalecząc przy tym struktury fonetycznej? Odpowiedź przychodzi z całkiem innej strony. Otóż język białoruski (w odróżnieniu od dwóch pozostałych języków wschodniosłowiańskich, rosyjskiego i ukraińskiego, alfabety których oparte są także na cyrylicy), nie potrzebuje w tym celu transliteracji, ani transkrypcji uproszczonej. W historii swojego rozwoju język ten korzystał z kilku alfabetów, w tym z łacińskiego, dostosowując go do swoich potrzeb. Poczynając od końca XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim literami łacińskimi, równoległe z cyrylicą, drukowano np. wydania religijne, a od XVIII stulecia wykorzystywane były również przy pisaniu utworów dramatycznych. Wzrost użycia łacinki w życiu kulturalno-społecznym Białorusinów następuje w XIX i na początku XX wieku. Zdecydowaną większość tekstów białoruskich z lat 1800–1920 wydrukowano alfabetem łacinki białoruskiej. Używano ją także w wydawnictwach prasowych i kartograficznych. Jeszcze w roku 1971 opracowana została na uchodźstwie *Etnahrafičnaja karta Bielarusi* (autor J. Popko), która obecnie znajduje się w Muzeum Białoruskim w Leimen (Niemcy). Warto zatem skorzystać i z tego alfabetu, i z tych doświadczeń.

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ

Абала Мірдза — доктар філалогіі, латышская перакладчыца.

Ажнюк Багдан — доктар філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя А. А. Пагабні Нацыянальнай акадэміі навук Украіны.

Аляхновіч Мікола — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

Анічэнка Уладзімір — доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Арцыялёнак Генадзь — кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай мовы Віцебскага педагагічнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава.

Астрэйка Вера — кандыдат філалагічных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Барташэвіч Альберт — доктар габлітаваны, прафесар, дырэктар інстытута Вармінска-Мазавецкага ўніверсітэта (Польшча).

Барута-Садкоўскі Аліцыя — доктар філасофіі, інструктар Універсітэта Паўночнай Аёвы (ЗША).

Вулхайзер Курт — доктар філалогіі, выкладчык Тэхаскага ўніверсітэта ў Осціне (ЗША), віцэ-прэзідэнт Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

Выгонная Лілія — доктар філалагічных навук, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Жанто Жан П'ер — супрацоўнік Міністэрства адукацыі Францыі.

Жлутка Алесь — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны.

Жуйкова Маргарыта — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Валынскага дзяржаўнага ўніверсітэта (Украіна).

Запрудскі Сяргей — кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Золтан Андраш — доктар габлітаваны, дацэнт, загадчык кафедры ўсходнеславянскай і балтыйскай філалогіі Будапешцкага ўніверсітэта (Венгрыя).

Іванова Святлана — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.

Іваноў Яўген — старшы выкладчык Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.

Ісачанкава Марына — малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Кандрацюк Міхал — доктар габлітаваны, прафесар, загадчык кафедры беларускай філалогіі Універсітэта ў Беластоку (Польшча).

Кіклевіч Аляксандр — доктар філалагічных навук, прафесар, дырэктар інстытута Вышэйшай педагагічнай школы ў Слупску (Польшча).

Куліковіч Уладзімір — старшы выкладчык, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Кунцэвіч Любоў — кандыдат філалагічных навук, загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвістычнай геаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Курцова Вераніка — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Лаўжаль Генадзь — навуковы супрацоўнік навукова-даследчага прадпрыемства «Інфармацыйныя тэхналогіі» Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Ліхадзіеўская Людміла — малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Любецкая Кацярына — выкладчык кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Малажай Галіна — кандыдат філалагічных навук, прафесар Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

Мезенка Ганна — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры рускай мовы Віцебскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава.

Мячкоўская Ніна — доктар філалагічных навук, прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Паўлавец Дзмітрый — кандыдат філалагічных навук, загадчык кафедры беларускай культуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Паўленка Ларыса — кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры Вальнскага дзяржаўнага ўніверсітэта (Украіна).

Пісарэк Ларыса — доктар габлітаваны, прафесар Вроцлаўскага ўніверсітэта (Польшча).

Піўтарак Рыгор — доктар філалагічных навук, прафесар, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Украіны.

Рудовіч Станіслаў — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Русак Валянціна — кандыдат філалагічных навук, вучоны сакратар Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Садоўскі Пётра — кандыдат філалагічных навук, дацэнт (Мінск).

Савіч Міхал — доктар філалогіі, навуковы супрацоўнік Інстытута славянскай філалогіі Люблінскага ўніверсітэта імя М. Складоўскай-Кюры (Польшча).

Свашэнка Ала — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Харкаўскага дзяржаўнага ўніверсітэта (Украіна).

Сёке Лаёш — выкладчык Адукацыйнага коледжа імя Кароля Эстэрхазі ў Эгеры (Венгрыя).

Скапненка Аляксандр — кандыдат філалагічных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя А. А. Патабні Нацыянальнай акадэміі навук Украіны.

Станкевіч Аляксандра — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Старжынская Наталля — доктар педагагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Старычонок Васіль — доктар філалагічных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Сянчук Лілія — малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Трусаў Алег — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага ўніверсітэта культуры, старшыня Грамадскага аб'яднання «Таварыства беларускай мовы».

Ціхонюк Базыль — доктар габілітаваны, прафесар Універсітэта ў Зялёнай Гуры (Польшча).

Цыхун Генадзь — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Чэкмонас Валерый — доктар філалагічных навук, прафесар кафедры славянскай філалогіі Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

ЗМЕСТ

АД РЭДАКТАРА	5
--------------------	---

АД ГІСТОРЫІ ДА СУЧАСНАСЦІ

Станіслаў Рудовіч (Мінск) Пашырэнне сацыяльных функцый беларускай мовы ў абставінах Першай сусветнай вайны: гістарычны вопыт, урокі для нашчадкаў	6
Аліцыя Барута-Садкоўскі (Седар-Фэлс, ЗША) Праблемы беларускай марфалогіі ў 20-х гадах: віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты	10
Уладзімір Куліковіч (Мінск) Погляды У. Дубоўкі на асновы канструявання універсальнай графічнай сістэмы	14
Ларыса Пісарэк (Вроцлаў, Польшча) Беларускія лексікаграфічныя выданні 20-х гадоў як крыніца ведаў пра моўную дзейнасць чалавека	21
Дзмітрый Паўлавец (Гомель, Беларусь) Нацыянальныя вытокі беларускай тэрміналогіі	25
Валерый Чекмонас (Вільнюс) Из истории формирования белорусских говоров	29
Вера Астрэйка (Мінск) Заходняя і ўсходняя дыялектныя зоны беларускай мовы	47
Michał Sajewicz (Lublin, Polska) Dewerbalne osobowe nomina subiecti w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny	51
Марына Ісачанкава (Мінск) Метабалізм семантыкі некаторых традыцыйных беларускіх хранонімаў	65
Галіна Малажай (Брэст, Беларусь) Беларускае дыялектнае слова ў мастацкім кантэксте	69
Ганна Мезенка (Віцебск, Беларусь) Віцебскія прозвішчныя тыпы XII–XIX стст. у славянскім кантэксте	73

Алла Свашенко (Харьков, Украина)	
К вопросу о «тёмных» белорусских антропонимах	84

КАНТАКТЫ, КАНТРАСТЫ І ПАРАЛЕЛІ

Лайош Сёке (Эгер, Венгрия)	
Белорусская, украинская и русская редакции церковнославянского языка в Венгрии в XVIII веке	91
Маргарита Жуйкова (Луцьк, Україна)	
Деякі архаїзми білоруських та українських говірок у слов'янському контексті	97
Андраш Золтан (Будапешт)	
Слова венгерского происхождения в белорусском языке: Книжные заимствования эпохи Стефана Батория	105
Алесь Жлутка (Мінск)	
<i>Літва ў Олтэніі</i> (Румынія) XIII ст.: да праблемы этымалогіі назвы	115
Аляксандра Станкевіч (Гомель, Беларусь)	
Мова і соцыум: гісторыя слоў у гісторыі народа	120
Аляксандр Скапненка (Кіеў)	
Кадыфікацыйныя тэндэнцыі ў беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах XX ст.: тыпалогія і спецыфіка	123
Генадзь Цыхун (Мінск)	
Да беларуска-славенскіх дачыненняў (гістарычна-моўная праблематыка)	132
Лариса Павленко (Луцьк, Україна)	
Конотативні характэрыстыкі похідных номінацый асоб у украінскіх і білоруськіх народніх піснях	136
Генадзь Арцямёнак (Віцебск, Беларусь)	
Беларуска-польскае лексічнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе	145
Аляксандр Кіклевіч (Мінск)	
Польска-беларускі супастаўляльны сінтаксіс: актуальны стан, праблемы, перспектывы	149
Святлана Іванова (Магілёў, Беларусь)	
Наколькі блізкія блізкароднасныя мовы (Граматычны кантраст паміж беларускай і рускай мовамі)	157

ТЭНДЭНЦЫІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Ніна Мячкоўская (Мінск)	
Сацыялінгвістычны погляд на чыннікі, тармазы і прыярытэты нацыянальнага адраджэння	173
Сяргей Запрудскі (Мінск), Багдан Ажнюк (Кіеў), Генадзь Лаўжаль (Мінск)	
Суб'ектыўная этнамоўная жыццёвасць і ідэнтычнасць: беларуска-ўкраінскае вымярэнне	180

Курт Вулхайзер (Осцін, ЗША)	
Сацыялінгвістычныя аспекты дывергентнага развіцця беларускіх гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча	185
Вераніка Курцова (Мінск)	
«Моўная гаспадарка» — лінгвістычнае паняцце або моўны выраз?	200
Наталля Старжынская (Мінск)	
Асаблівасці руска-беларускага дзвюхмоўя ў дашкольнікаў	205
Жан Пьер Жанто (Парыз)	
Статистический способ изучения социолингвистической ситуации в г. Минске	212
Пётра Садоўскі (Мінск)	
Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў	222
Albert Bartoszewicz (Olsztyn – Poznań, Polska)	
O języku białoruskim w świetle obecnie nasilających się procesów konwergencyjnych	234
Уладзімір Анічэнка (Гомель, Беларусь)	
Сучасная беларуская мова і перспектывы яе развіцця	239
Алег Трусаў (Мінск)	
Месяца і роля рускай мовы ў грамадскім жыцці Беларусі	244

АГЛЯДЫ, ПРАЕНТЫ, ПАВЕДАМЛЕННІ

Лілія Выгонная, Людміла Ліхадзіеўская, Лілія Сянчук (Мінск)	
Праблемы стварэння фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы	248
Валянціна Русак (Мінск)	
Беларуская марфаналогія ва ўсходнеславянскім кантэксце: Значэнне марфаналогіі ў выяўленні спецыфікі беларускай літаратурнай мовы	252
Рыгор Піўтарак (Кіеў)	
Першы перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (канцэпцыя і прынцыпы ўкладання)	255
Мірдаз Абала (Рыга)	
Пачатак працы над беларуска-латышскім і латышска-беларускім слоўнікамі	261
Кацярына Любецкая (Мінск)	
Да пытання пра беларуска-нямецкую і нямецка-беларускую лексікаграфічную традыцыю	262
Вікторыя Ляшук (Мінск)	
Беларуска-славацкія моўна-культурныя сувязі	267
Васіль Старычонок (Мінск)	
Першы слоўнік метафар беларускай мовы: прынцыпы ўкладання	274
Любоў Кунцэвіч (Мінск)	
Аб даследаванні беларускай народнай наменклатуры	279

Мікола Аляхновіч (Брэст, Беларусь)	
Лінгвакультуралагічны змест беларускай фразеалогіі	283
Яўген Іваноў (Магілёў, Беларусь)	
Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму)	285
Міхал Кандрацюк (Беласток, Польшча)	
Даследаванне беларускай анамастыкі на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Польшчы	290
Vazyli Tichoniuk (Zielona Góra, Polska)	
Kilka uwag do sposobu zapisywania łącinką toponimów białoruskich we współczesnej kartografii białoruskiej	297
КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ	300

Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. — Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 2001. — 308 с. — (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 19).

ISBN 985-6638-33-X.

У зборніку змешчаны даклады і паведамленні, зробленыя ў час III Міжнароднага кангрэса беларусістаў і прысвечаныя ўзаемадзеянню беларускай культуры з іншымі культурамі ў галіне мовы і мовазнаўства. Кніга разлічана на даследчыкаў-філолагаў, аматараў беларускага слова.

УДК 808.26 (043.2)

ББК 81.2 Бей

Навуковае выданне

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 19

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
ШЛЯХІ РАЗВІЦЦЯ, КАНТАКТЫ, ПЕРСПЕКТЫВЫ**

Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў
«Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый»
(Мінск, 21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.)

На беларускай, польскай, рускай і ўкраінскай мовах.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах Цэнтра імя Ф. Скарыны
Падрыхтоўка тэкстаў *В. Мазурава*. Вёрстка *Я. Мальдзіс*. Рэдактар і карэктар *Я. Марціновіч*.

Здадзена ў набор 5.01.2001. Падпісана ў друк 15.08.2001.
Фармат 60x90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 19,25. Ул.-выд. арк. 19,4.
Тыраж 200 экз. Заказ 87.

Падаткавая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АК РБ 007-98 ч. 1 код 22.11.20.600.

МГА «Беларускі кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
220034, Мінск, вул. Фрунзе, 5.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі ТАА «Юніпол».
Ліцэнзія ЛП № 210 ад 5.01.1998 г.
220039, Мінск, вул. Караткевіча, 7а.